

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА

Г. АЧАРЯН

ПОЛНАЯ
ГРАММАТИКА
АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

В СРАВНЕНИИ
с 562
ЯЗЫКАМИ

ТОМ IV

КНИГА II

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН ~ 1961

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

491.99-5
Ա.

Հ.ԱՃԱՌՅԱՆ

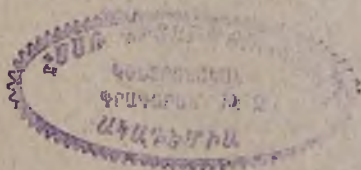
ԼԻԱԿԱՏԱՐ
ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՄԲ
562
ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ

Հասոր IV

Բ Գ Ի Բ Բ

A
925

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 1961

**Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ**

**Տպագրության պատրաստեց և խմբագրեց պրոֆ. է. Բ. ԱՂԱՅԱՆԸ
Подготовил к печати и редактировал проф. Э. Б. АГЯН**

ՆՈՆԱՐՀՈՒՄԸ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՄԵԶ

1. ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ինչպես միջին հալերենը և բարբառները, նույնպես և աշխարհագրը կրճատել է գրաբարի լծորդութիւնց թիվը, արեւելյան գրականը ավելի, արեւմտյան գրականը նրանից պակաս չափով:

Գրաբարի Ա լծորդութիւնն ա տիպարը (եւ—եցի) անփոփոխ է մնում թէ արեւելյան և թէ արեւմտյան գրականում:

Առաջին լծորդութիւնն երկրորդ տիպարը մեծապես քայքայված է: Այս տիպարին հետեոյ բայերի մի մասը անցել է Ա լծորդութիւնն առաջին տիպարին և կամ ալլ ձև է ստացել և կամ փոխել խոնարհման ձևը: Օրինակ՝

Կլաճել, արեւմտյան գրականում դարձել է կլլել և խոնարհվում է Ա լծորդութիւնն առաջին տիպարի պես (կտր. կլլեցի), իսկ արեւելիւան գրականում դարձել է կուլ տալ և բոլորովին դուրս է եկել շարքից:

Սպաճեցել արեւելյան գրականում դարձել է սպաճել և հետեւաբար խոնարհվում է առաջին տիպարի ձևով (կտր. սպանեցի), իսկ արեւմտյան գրականում թեև ունի սպաճեցել ձևը, բայց դարձյալ խոնարհվում է առաջին տիպարի ձևով (կտր. սպաճեցեցի):

Անցաճել արեւմտյան գրականում դարձել է անցնիլ և հետեւաբար խոնարհվում է Բ լծորդութիւնն ք տիպարի պես (կտր. անցա), իսկ արեւելյան գրականում թեև պահվում է անցնել ձևը, բայց դարձյալ խոնարհվում է Բ լծորդութիւնն ք տիպարի պես (կտր. անցա):

Յլանել, մտանել, տեսանել, գտանել արևմտյան գրականում դարձել են ելնել կամ ելլել, մտնել, տեսնել, գտնել, բայց խոնարհվում են գրաբարի Բ լծորդութիան ք տիպարի պես (կտր. ելայ, մտայ, տեսայ, գտայ): Արևելյան գրականում առաջինը շնջված է (գործ է ածվում ընդհանրապես դուրս գալ), իսկ մյուսները թեև պահում են մտնել, տեսնել, գտնել ձևը, բայց դարձյալ խոնարհվում են Բ լծորդութիան ք տիպարի ձևով (կտր. մտա, տեսա, գտա):

Անիծանել, ոռոզանել, օծանել և -անել վերջավորված բայերի մի ալլ ստվար խումբ կորցնելով ոնգական մասը (ան), դարձել են անիծել, ոռոզել, օծել և այլն, և խոնարհվում են Ա լծորդութիան ք տիպարի ձևով:

Գրաբարի Ա լծորդութիան ք տիպարից մնում է միայն 4 բայ (պագանել, թքսնել, խածանել և զարկանել), որոնք շարունակում են իրենց գոյությունը, և այն էլ միայն արևմտյան գրականում (պագանել, խածնել և զարկնել) և կատարյալում լինում են պագի, թուքի, խածի, զարկի: Արևելյան գրականը սրանք էլ վերածել է Ա լծորդութիան ք տիպարին՝ փոխանակելով այաչել, թքել, կծել, խփել ձևով, որոնց կատարյալը լինում է պաչեցի, թքեցի, կծեցի, խփեցի:

Գրաբարի Բ լծորդութիան ք տիպարը մնում է կենդանի արևմտյան գրականի մեջ (խօսիմ—կտր. խօսեցայ), մինչդեռ արևելյան գրականում իսպառ շնջված է՝ վերածվելով Ա լծորդութիան ք տիպարին (խոսեմ—խոսեցի): Հնասեր հեղինակներն են միայն, որ շարունակում են դեռ իմ-եցայ խոնարհումը: Այսպես՝ Պալասանյանը իր Քերականության մեջ (տպ. Թիֆլիս, 1906, էջ 156—9) դնում է այս լծորդությունը, օրինակ տալով հետևյալ բայերը.

համարիմ, բնակիմ, աշխատիմ, կանաչիմ, ժողկիմ, քրտնիմ, կարմրիմ, սպիտակիմ, սովորիմ, լաջողիմ, պատահիմ, խօսիմ, ցուլիմ, նստիմ, պառկիմ, լոգնիմ, դադրիմ, պարապիմ, հաւանիմ:

Սրանց կատարյալը դնում է՝

համարեցայ, բնակեցայ, աշխատեցայ, կանաչեցայ, ժողկեցայ, քրտնեցայ, կարմրեցայ, սպիտակեցայ, սովորեցայ, լաջողեցայ և այլն, որոնք արդի գրականում լինում են՝

համարեցի, բնակեցի, աշխատեցի, կանաչեցի, ժողկեցի, քրտնեցի, կարմրեցի, սպիտակեցի, սովորեցի, հաջողեցի և այլն:

Գրաբարի Բ լծորդութիան ք տիպարը (անիմ—կտր. այ) պահում է իր գոյությունը արևմտյան գրականում, այսպես՝

ազանիմ > հազնիմ, հազալ
բուսանիմ > բուսնիմ, բուսալ
մեռանիմ > մեռնիմ, մեռալ
հատանիմ > հատնիմ, հատալ

Նույնիսկ Ա լծորդութիւնն Բ տիպարին պատկանող բայերից մի քանիսը անցել են այստեղ. ինչպես՝

անցանել > անցնիլ, անցալ
հասանել > հասնիլ, հասալ

Ավելի զարմանալի է այն, որ Ա լծորդութիւնն Բ տիպարին պատկանող մի քանի բայեր էլ՝ թեև ներկայում խոնարհվում են Ա լծորդութիւնն Բ տիպարի պես, բայց կատարւում խոնարհվում են Բ լծորդութիւնն Բ տիպարի պես: Այսպես են՝

գտանել > գտնել, ներկ. գտնեմ, կտր. գտալ
մտանել > մտնել, » մտնեմ, » մտալ

Արեւելյան գրականում բոլոր այս կարգի բայերը խոնարհվում են վերջին ձևով. այսպես՝

ազանիմ > հազնեմ, կտր. հադա
բուսանիմ > բուսնեմ, » բուսա
մեռանիմ > մեռնեմ, » մեռա
հատանիմ > հատնեմ, » հատա
անցանեմ > անցնեմ, » անցա
հասանեմ > հասնեմ, » հասա
գտանեմ > գտնեմ, » գտա
մտանեմ > մտնեմ, » մտա

Երբ արեւելյան ճյուղում երկրորդ լծորդութիւնը վերածվեց առաջինին, արդիւնքն այն եղավ, որ որոշ դեպքերում շփոթութիւնն առաջացավ չեզոքի և ներգործականի միջև: Սրա առաջըր առնելու համար այժմ էլ դիմեցին մի ուրիշ միջոցի, այն է՝ ներմուծել վ (իլ—ել—վել), թեև սրանով էլ չեզոքը կրավորականի հետ սկզբնային շփոթվել. օրինակ՝ շարժիլ—*շարժել—շարժվել: Վերջին շփոթութիւնը մնաց աննշմարելի, որովհետև համեմայն դեպս չեզոքը շատ ավելի նման է կրավորականին, քան թե ներգործականին, որ նրա ճիշտ հակառակն է:

Այս ձևափոխութիւնը գրական լեզվի մեջ այնքան առաջ գնաց, որ բազմաթիւ -իլ վերջացող բայեր դարձան -վել՝ առանց բանավոր պատճառի. օրինակ՝

պարապիլ—պարապիլ (փոխանակ ասելու՝ պարապիլ)։

շվարիլ—շվարվիլ (այս ձևը ավելորդ է, որովհետև ներգործականն է շվարեցնել)։ Ինչպես՝ Բժիշկը զգաց մի նուրբ հեզություն և մի քանի վալրկյան նա դարձյալ շվարվեց (Շիրվանզադե, Երկերի լիակ. ժող., 1930, հտ. 7, էջ 250)։

Երրորդ լծորդության ա տիպարը թե՛ արևմտյան, և թե՛ արևմիլյան գրականում պահում է անփոփոխ իր գոյությունը։ Ինչպես՝

կարգամ, կարդացի

խաղամ, խաղացի

աղամ, աղացի

Երրորդ լծորդության ք տիպարը նուրնպես մնում է անփոփոխ թե՛ արևմտյան, և թե՛ արևելյան գրականում։ Ինչպես՝

Գրք. գողանամ, գողացալ

Արևել. գողանամ, գողացա

Արևմտ. գողնամ, գողցալ

Գրք. հեռանամ, հեռացալ

Արևել. } հեռանամ, հեռացա

Արևմտ. }

Գրք. մոռանամ, մոռացալ

Արևել. մոռանամ, մոռացա

Արևմտ. մոռնամ, մոռցալ

Չորրորդ լծորդությունը իր երկու տիպարներով և իր բոլոր ձևերով շնչված է թե՛ արևելյան, և թե՛ արևմտյան գրականում։ Վերջինիս մեջ միայն թողում բայն է, որ երբեմն գործածվում է թողում, թողուցի ձևով։

Մեր բոլոր ասածներից երևում է ուրեմն, որ աշխարհաբարում (երկու գրական լեզուներում) մնում են գրաբարի հետևյալ ծորդությունները։

	Գրք.	Արևել.	Արևմտ.
Ա լծ.	ա -եմ, եցի	եմ, եցի	եմ, եցի
	բ -անեմ, ի	—	նեմ, ի
Բ լծ.	ա -իմ, եցալ	—	իմ, եցալ
	բ -անիմ, ալ	նեմ, ա	նիմ, ալ
Գ լծ.	ա -ամ, ացի	ամ, ացի	ամ, ացի
	բ -անամ, ացալ	անամ, ացա	նամ, ցալ

Դ լծ. ա -ում, ի անամ, ացա նամ, ցալ
բ -նում, ցալ — —

Ի՞նչպես պետք է անվանել աշխարհաբարի այս լծորդութիւնները:

Եթե աշխարհաբարը կապենք անմիջապես գրաբարի հետ, պատասխանը պարզ է: Արեւմտյան գրականը ճանաչում է Ա, Բ, Գ լծորդութիւննց կրկին տիպարները: Իսկ արեւելյան գրականը ճանաչում է Ա լծորդութիւնն ա տիպարը, Բ լծորդութիւնն բ տիպարը և Գ լծորդութիւնն կրկին ա տիպարները:

Դ լծորդութիւնն կրկին տիպարները ջնջված են երկու գրական լեզուներում:

Իսկ եթե աշխարհաբարը ընդունենք իբր անկախ լեզու, բնականաբար բաժանումը և անունները անկախ և ինքնուրույն պիտի լինեն:

Առաջին դրութիւնը լեզվաբանական աշխատութիւնների և գիտական ուսումնասիրութիւննց ընդունած ձևը պիտի լինի, որին հետևում ենք և մենք՝ այս աշխատութիւնն մեջ:

Երկրորդ դրութիւնը դպրոցական քերականութիւնների, դասագրքերի և առօրյա ձեռնարկների համար է: Այստեղ գլխավոր դերակատարը մանկավարժութիւնն է, որի նպատակն է գտնել ավելի դյուրուսուլց և հեշտ ըմբռնելի ձևեր:

Եթե գրաբարի խոնարհման անկախ և ինքնուրույն դրութիւնը այնուամենայնիւ տեղիք է տվել սարրեր տեսակ բաժանումների լծորդութիւննց մեջ, ի՞նչ պիտի լինի աշխարհաբարի դրութիւնը, որ նախ՝ երկու գրականի բաժանված, երկուսն էլ ոչ անկախ և ոչ ինքնուրույն, այլ գրաբարի հետ սերտ կապերով կապված են, և երկրորդ՝ գիտական ու մանկավարժական մեթոդների միջև տատանվում է:

Այստեղ (Գնն. քեր. 54) դնում է ընդամենը չորս լծորդութիւն, մի-մի տիպարով. այն է՝ Ա, Բ, Գ լծորդութիւն (լսել, սորվիլ, կարգալ), և Դ լծորդութիւն (մոռնալ): Իսկ մնացյալ բայերը (նել, նիլ, նալ) իբրև անկանոն կամ բացառութիւն՝ դնում է զարտուղի բալերի կարգը (էջ 64): Այսպես պագնել, թքնել, խածնել բայերը, որոնք իսկապես պատկանում են Ա լծորդութիւնն ա տիպարին, այստեղ դրված են իբր մի լծորդութիւն կես-զարտուղի, և նրանց կատարյալը նշանակված է պագալ, թքալ, խածալ, որոնք գոյութիւն չունին (արեւմտյան գրականում սրանց կատար-

լալն է պագի, թուքի, խածի): — շանիլ, ճատնիլ, բուսնիլ, անցնիլ, ճագնիլ, մեռնիլ, ծնանիլ բայերը, որոնք իսկապես պատկանում են Բ լծ. բ աիպարին, այստեղ դրված են նույնպես իբր Դ լծորդության զարտուղի ձևեր, և այլն:

Ավելի լավ է Գրազանճյանը (Պոլիս, 1910, էջ 173—5), որ ընդունում է Ա լծ. (գրել), Բ լծ. (խօսիլ), Գ լծ. (կարդալ), իսկ նել, նիլ, նալ հանդող բայերի յուրաքանչյուր խումբը դնում է իբրև զարտուղութուն համապատասխան լծորդության տակ (չի ճանաչում մի լծորդութուն՝ ըստ Այտնյանի):

Արևելահայ քերականներից Պալասանյանը (Թիֆլիս, 1906) ճանաչում է Ա լծ. -ել—եցի (ազատել), Բ լծ. իլ—եցայ (համարիմ), Գ լծ. ալ—ացի (կարդալ), Դ լծ. անալ—ացայ (խոստանալ). մյուսները (էջ 169—170) համարում է բացառություն:

Դադբաշյանը (Թիֆլիս, 1913) ճանաչում է՝ 1. ալ—ացի, (աղալ), 2. անալ—ացայ (հասկանալ), 3. ել—եցի (հանել), 4. նել—այ (գտնել), ֆնացյալներից անցնել, գիտել, գիտենալ, ելնել, թողնել, ծնել, աեսնել դնում է անկանոն բայերի շարքում:

Ինքնահնար ձև ունի Աբեղյանը (Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906), որ էջ 116—120 խոնարհումը հիմնում է կատարյալի վերջավորություն վրա և ճանաչում է՝

1. Ի խոնարհում (գնացի, գրեցի)
2. Ա » (զարմացալ, մօտեցալ, մտալ, ծաղկեցալ, համարուեցալ)
3. Ի—է խոնարհում (զարմացրի)

Իսկ էջ 103-ում էլ ընդունում է իլ—իմ վերջացող բայերի խումբը, որի համար օրինակ է տալիս՝ մեռնիլ, խօսիլ, ծաղկիլ, տառապիլ, աշխատիլ, դադարիլ, թափառիլ, խոռվիլ, թմբիլ, կանգնիլ, պառկիլ, բազմիլ, նստիլ, սահիլ. ընկնիլ, մարիլ, նուազիլ, քրտնիլ և այլն:

Կատարյալի վերջավորությունը ընդունելով բայերի խոնարհման իբրև հատկանիշ, ոչ միայն լծորդության դրությունը կընջվի, այլև բայերի սեռերն ու տեսակները իբար խառնվելով, կստեղծվի մի քառս, որից ոչ թե միայն խեղճ աշակերտը, այլև հմուտ գիտունն էլ կարող չի լինի դուրս գուրս հանել:

Ա ի ծ ո ղ ո զ ու թ յ ու ն, ա տ ի պ տ ր
(արևել. և արևմտ. գրական)

Ստոր. ներկ.	Ստոր. անկ.	Կատարյալ
սիրեմ	սիրէի	սիրեցի
սիրես	սիրէիր	սիրեցիր
սիրէ (արևել. նաև սիրի)	սիրէր	սիրեց
սիրենք	սիրէինք	սիրեցինք
սիրէք	սիրէիք	սիրեցիք
սիրեն	սիրէին	սիրեցին

Հրամ.

Դերբայներ

սիրէ (արևել. սիրիր)	ան. սիրել
սիրեցէք	ն. սիրող
	անց. սիրած, սիրեր (արևել. սիրել)
	ապ. սիրելու, սիրելիք

Ա ի ծ ո ղ ո զ ու թ յ ու ն, բ ա տ ի պ տ ր
(արևմտյան գրական)

Ստոր. ներկ.	Ստոր. անկ.	Կատարյալ
պագնեմ	պագնէի	պագի
պագնես	պագնէիր	պագիր
պագնէ	պագնէր	պագաւ
պագնենք	պագնէինք	պագինք
պագնէք	պագնէիք	պագիք
պագեն	պագնէին	պագին

Հրամ.

Դերբայներ

պագ, մի պագներ	ան. պագնել
պագէք, մի պագնէք	ն. պագնող
	անց. պագած, պագեր
	ապ. պագնելիք, պագնելու

Բ ի ծ ո ղ ո զ ու թ յ ու ն, ա տ ի պ տ ր
(միայն արևմտյան գրական)

Ստոր. ներկ.	Ստոր. անկ.	Կատարյալ
խօսիմ	խօսէի	խօսեցալ
խօսիս	խօսէիր	խօսեցար

խօսի	խօսէր	խօսեցաւ
խօսինք	խօսէինք	խօսեցանք
խօսիք	խօսէիք	խօսեցաք
խօսին	խօսէին	խօսեցան

Հրամ.

Դերբայներ

խօսէ, մի խօսիր
խօսեցէք, մի խօսիք

ան. խօսիլ
ն. խօսող
անց. խօսած, խօսեր
ապ. խօսելիք, խօսելու

Բ լ ծ ո թ դ ու թ յ ու Ն, ր ա ի պ տ ր

Արևել. Արևմտ.

Ստոր. ցերկ.	Ստոր. անկ.	Կտատարյալ
հազնեմ հազնիմ	հազնէի	հազալ
հազնես հազնիս	հազնէիր	հազար
հազնի հազնի	հազնէր	հազաւ
հազնենք հազնինք	հազնէինք	հազանք
հազնեք հազնիք	հազնէիք	հազաք
հազնեն հազնին	հազնէին	հազան

Արևմտ. Արևել.

Արևմտ. Արևել.

Հրամ.

Դերբայներ

{ հազի, մի հազիր
հազիր
հազէք, մի հազիք

ան. հազնիլ, հազնել
ն. հազնող
անց. հազած
» հազեր, հազել
ապ. հազնելիք
» հազնելու

Գ լ ծ ո թ դ ու թ յ ու Ն, ա ա ի պ տ ր
(արևել. և արևմտ.)

Ստոր. ցերկ.	Ստոր. անկ.	Կտատարյալ
կարդամ	կարդալի	կարդացի
կարդաս	կարդալիր	կարդացիր
կարդալ	կարդար	կարդաց
կարդանք	կարդալինք	կարդացինք

կարդաք կարդան	կարդալիք կարդալին	կարդացիք կարդացին
Հրամ.		Դեբբայներ
կարդան, մի կարդար	ան.	կարդալ
կարդացէք, մի կարդաք	ն.	կարդացող
	անց.	կարդացած
	»	{ կարդացել (արեւել.)
	»	{ կարդացեր (արեւմտ.)
	ապ.	կարդալիք, կարդալու

Գ լ ծ ո թ զ ու թ յ ու ն, ր տ ի պ տ ր
(արեւել. և արեւմտ. գրական)

Ստոր. ներկ.	Ստոր. անկ.	Կտտարյալ
իմանամ	իմանալի	իմացալ
իմանաս	իմանալիր	իմացար
իմանալ	իմանար	իմացաւ
իմանանք	իմանալինք	իմացանք
իմանաք	իմանալիք	իմացաք
իմանան	իմանալին	իմացան
Հրամ.		Դեբբայներ
իմացիր, մի իմանար	ան.	իմանալ
իմացէք, մի իմանաք	ն.	իմացող
	անց.	իմացած
	»	իմացել (արեւմտ. իմացեր)
	ապ.	իմանալիք, իմանալու

2. ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԽՈՆԱՐԿՄԱՆ ԾԱՂՈՒՄՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆ

Աշխարհաբարի խոնարհման ծաղումը միջին հայերենի մեջ է. այստեղ տեղի ունեցավ նախապես գրաբարի խոնարհման քայլը՝ յուսմը և նոր խոնարհման կազմավորումը: Միջին հայերենի մեջ ծնված ու հաստատված երևույթներ են արդեն՝

- 1) Գրաբարի ստորադասականի ջնջումը.
- 2) Գրաբարի ապառնիի ջնջումը.
- 3) Գրաբարի ներկալի փոխանցումը ստորադասական ներկալին.

4) կու ձեռով նոր ներկայի կազմութիւնը միջին հայերենում, և սրա հետեանքով էլ՝

5) կու ձեռով անկատարի կազմութիւնը:

Այս բոլոր նոր երևույթները պատրաստի ձեռով անցան աշխարհաբարին:

Այս բոլորի մասին արդեն խոսել ենք վերը (Ա գիրք) և այստեղ չենք կրկնում:

Չենք խոսում նաև 1) լծորդութիւնների փոփոխութեան, 2) խոնարհման կանոնավորման, 3) վերջավորութիւնների ձևափոխութեան և 4) նախահավելած ե-ի ջնջման մասին ընդհանրապես, բայց կտանք լրացուցիչ տեղեկութիւններ աշխարհաբարի համար:

Աշխարհաբարի հիմնական հատկանիշն է ձայնավորների միակերպութիւնը.— բայի այսինչ կամ այնինչ ժամանակը առաջին դեմքում ինչ ձայնավորով որ սկսեց, նույն ձայնավորն էլ պահպանվում է մինչև վերջ: Գրաբարը այսպես չէ, այլ գրեթե ամեն մի դեմքին բաղմաղանութեամբ փոփոխում է ձայնավորը: Աշխարհաբարը այնպես հավասարիմ կերպով հետևում է այս միակերպութեան (սակավ բացառութեամբ), որ այդ կանոնը գործադրում է նույնիսկ անկանոն բայերի խոնարհման մեջ: Օրինակ՝

Գրաբար

սիրեց-ի

սիրեց-եր

սիրեաց

սիրեց-աք

սիրեց-էք

սիրեց-ին

գտ-ի

գտ-եր

եղիտ

գա-աք

գտ-էք

գտ-ին

Գրաբար

եղայց

գի-ցիս

Աշխարհաբար

սիրեց-ի

սիրեց-իր

սիրեց

սիրեց-ինք

սիրեց-իք

սիրեց-ին

գտ-ալ

գտ-ար

գտ-աւ

գտ-անք

գտ-աք

գտ-ան

Աշխարհաբար

գրու-իմ

գրու-իս

դի-ցի	դրու-ի
դի-ցուք	դրու-ինք
դի-ջիք	դրու-իք
դի-ցին	դրու-ին
հաու	տու-ի
հաուր	տու-իր
հա	տու-աւ
տուաք	տու-ինք
հաուք	տու-իք
հաուն	տու-ին
եկի	եկ-ալ
եկիր	եկ-ար
եկն	եկ-աւ
եկ-աք	եկ-անք
եկ-իք	եկ-աք
եկ-ին	եկ-ան

Գրաբարի վերջավորութիւնները խառն ու բազմազան կերպով ունին ա, ալ, ե, է, ի, ու ձայնավորները, աշխարհաբարը միշտ միատեսակ կամ ի, կամ ա (բացառութիւն է երբեմն եզակի Գ դեմքը):

Աշխարհաբարը չի սիրում անորոշութիւն բալական ձևերի մեջ: Մինչդեռ գրաբարում, լուրաքանչլուր բալի խոնարհման ժամանակ, ներգործականն ու կրավորականը զոնե 12 անգամ, երբեմն նաև մինչև 30 – 40 անգամ նույնանում են իրար հետ, աշխարհաբարը ոչ մի անգամ չի թույլ տալիս այդպիսի երևույթ (Ալտն. 69): Այսպիսով, աշխարհաբարի խոնարհումը հակասութիւն է կազմում հոլովման հետ, որ աշխարհաբարում շատ անորոշ, իսկ գրաբարում ընդհակառակը շատ որոշ է:

Այս նպատակով է ահա, որ աշխարհաբարը քայքայել է Ա լծորդութիւնն Բ տիպարը և ամբողջ Դ լծորդութիւնը, որոնց մեջ բալարմատը կատարալի եզակի Գ դեմքն ու հրամայականն էր միանգամայն: Այսպես՝

հասանել, հասի, հասեր, հաս, հասաք, հասէք, հասին, հաս, որ է դարում արդեն դարձել էր՝

հասանիլ, հասալ, հասար, հասաւ, հասաք, հասիք, հասան, հասիր:

(Ալտն. 70):

Եթե ամփոփենք աշխարհաբարի 3 լծորդութիւնների 6 տիպարների պատկերը, կունենանք հետևյալ համադրական ցուցակը, որը համեմատելով գրաբարի համապատասխան ձևերի հետ, դնում ենք այստեղ.

Ա լ ծ ո Ր Գ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն, ա տ ի պ ա ր

Ներկա	Անկատար	Կատարյալ
Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.
եմ > եմ	էի > էի	եցի > եցի
ես > ևս	էիր > էիր	եցեր > եցիր
է > է	էր > էր	եաց > եց
եմք > ենք	էաք > էինք	եցաք > եցինք
էք > էք	էիք > էիք	եցէք > եցիք
են > են	էին > էին	եցին > եցին

Հրամ.

եա > է, իր
եցէք > եցէք

Դերբայներ

ան. ել > ել
ն. ող > ող
անց. ած > ած
» եալ > եր, ել
ուպ. ելիք > ելիք
» ելոյ > ելու

Ա լ ծ ո Ր Գ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն, ր տ ի պ ա ր

Ներկա	Անկատար	Կատարյալ
Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.
անեմ > նեմ	անէի > նէի	-ի > ի
անես > նես	անէիր > նէիր	-եր > իր
անէ > նէ	անէր > նէր	- > աւ
անեմք > նենք	անէաք > նէինք	աք > ինք
անէք > նէք	անէիք > նէիք	էք > իք
անեն > նեն	անէին > նէին	ին > ին

Հրամ.

- > -
էք > էք

Դերբայներ

ան. անել > նել
ն. անող > նող
անց. ած > ած

անց. *հալ > հր*
 ապ. *անհլի-ք > նհլիք*
 » *անհլոլ > նհլու*

Բ լ ծ ո ղ ու թ յ ու ն, ա տ ի պ ա ր

Ներկա Գրք. Աշխ.	Անկատար Գրք. Աշխ.	Կատարյալ Գրք. Աշխ.
<i>իմ > իմ</i>	<i>էի > էի</i>	<i>հցալ > հցալ</i>
<i>իս > իս</i>	<i>էիր > էիր</i>	<i>հցար > հցար</i>
<i>ի > ի</i>	<i>էր > էր</i>	<i>հցաւ > հցաւ</i>
<i>իմք > ինք</i>	<i>էաք > էինք</i>	<i>հցաք > հցանք</i>
<i>իք > իք</i>	<i>էիք > էիք</i>	<i>հցալք > հցաք</i>
<i>ին > ին</i>	<i>էին > էին</i>	<i>հցան > հցան</i>

Հրամ.

հաց > է
հցարուք > հցէք

Դերբայներ

ան. *իլ > իլ*
 ն. *ող > ող*
 անց. *ած > ած*
 » *հալ > հր*
 ապ. *հլի-ք > հլիք*
 » *հլոլ > հլու*

Բ լ ծ ո ղ ու թ յ ու ն, բ տ ի պ ա ր

Ներկա Գրք. Աշխ.	Անկատար Գրք. Աշխ.	Կատարյալ Գրք. Աշխ.
<i>անիմ > նիմ, նես</i>	<i>անէի > նէի</i>	<i>ալ > ալ</i>
<i>անիս > նիս, նես</i>	<i>անէիր > նէիր</i>	<i>ար > ար</i>
<i>անի > նի</i>	<i>անէր > նէր</i>	<i>աւ > աւ</i>
<i>անիմք > նինք, նենք</i>	<i>անէաք > նէինք</i>	<i>աք > անք</i>
<i>անիք > նիք, նէք</i>	<i>անէիք > նէիք</i>	<i>ալք > աք</i>
<i>անին > նին, նեն</i>	<i>անէին > նէին</i>	<i>ան > ան</i>

Հրամ.

-իւր > թր
-արուք > էք

Դերբայներ

ան. *անիլ > նիլ, նել*
 ն. *անող > նող*
 անց. *ած > ած*
 » *հալ > հր, հլ*

A 925

ապ. անհլի. ք > նհլի ք
 » անհլոլ > նհլու

Գ լ ծ ո ղ ո ղ ո թ յ ու ն, ք տ ի պ ա ր

Ներկա	Անկատար	Կատարյալ
Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.
ամ > ամ	ալի > ալի	ացի > ացի
աս > աս	ալիր > ալիր	ացև > ացև
ալ > ալ	ալր > ալր	աց > աց
ամ ք > ան ք	ալա ք > ալին ք	ացա ք > ացին ք
ալ ք > ա ք	ալի ք > ալի ք	ացէ ք > ացի ք
ան > ան	ալին > ալին	ացին > ացին

Հրամ.	Գերբայներ
ան > ան	ան. ալ > ալ
ացէ ք > ացէ ք	ն. աղող > ացող
	անց. ացեալ > ացել, ացեր
	ապ. ալոց > ալու

Գ լ ծ ո ղ ո ղ ո թ յ ու ն, ք տ ի պ ա ր

Ներկա	Անկատար	Կատարյալ
Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.
անամ > [ա]նամ	անալի > [ա]նալի	ացալ > [ա]ցալ
անաս > [ա]նաս	անալիր > [ա]նալիր	ացար > [ա]ցար
անալ > [ա]նալ	անալր > [ա]նալր	ացաւ > [ա]ցաւ
անամ ք > [ա]նան ք	անալա ք > [ա]նալին ք	ացա ք > [ա]ցան ք
անալ ք > [ա]նա ք	անալի ք > [ա]նալի ք	ացալ ք > [ա]ցալ ք
անան > [ա]նան	անալին > [ա]նալին	ացան > [ա]ցան

Հրամ.	Գերբայներ
ացիր > [ա]ցիր	ան. անալ > [ա]նալ
ացարու ք > [ա]ցէ ք	ն. ացող > [ա]ցող
	անց. ացեալ > [ա]ցել, ցեր
	ապ. անալոց > [ա]նալու

Հատկատուութիւննից երևում է, որ ներկալի 6 տիպարների մեջ գրաբար և աշխարհաբար նույն են: Միայն հոգնակի Ա դեմքի

մեջ մ դարձել է և և Գ լծորդութիւնն ա և բ տիպարների հոգնակի Բ դեմքի մեջ այ դարձել է ա (ալք>աք): Առաջին երևութի մասին, որ սովելի հեշտ արտասանութիւն համար է, ահա Ա գիրք, էջ 402-3, իսկ երկրորդի մասին, որ ձայնավորների միակերպութիւնն օրենքի արդոււնքն է, տե՛ս Ա գիրք, էջ 403:

Անկատարի մեջ տարբերութիւնը երեք տեղ է. Ա և Բ լծորդութիւնն 4 տիպարների մեջ եւաք դառնում է հիւք, Գ լծորդութիւնն ա և բ տիպարների եզակի Գ դեմքի մեջ այ դառնում է ա (այր>ար, անայր> [այնար] և հոգնակի Ա դեմքի մեջ այաք դառնում է այիւք: Առաջինը նույնպես ձայնավորների միակերպութիւնն համար է. եաք դառնում է հիւք, բայց, որովհետև սրանով հոգնակի Ա և Բ դեմքերը նույնանում են, զանազանութիւնն համար ավելանում է նաև և ռնգալինը: Մի խումբ բարբառներում անկատարի եաք վերջավորութիւնը դառնում է հաւք. սա ցույց է տալիս, որ ոչ թե նախ ձայնավորների միակերպութիւնն է կատարված, որի պատճառով էլ ավելացել է հետո և ռնգալինը, այլ նախ ավելացել է և ռնգալինը՝ նմանողութեամբ ներկայի և կատարյալի հոգնակի Ա դեմքի, ուր միշտ և կա (սիրենք, սիրեցինք), որից հետո հեշտութեամբ զործադրվել է ձայնավորների միակերպութիւնն օրենքը (եաւք դարձել է հիւք), բայց ոչ զեռ բոլոր բարբառների մեջ:

Երկրորդ փոփոխութիւնը (այր>ար) նույն է, ինչ որ ներկայում (ալք>աք), իսկ երրորդ փոփոխութիւնը (այաք>այինք) այդ երկուսի գումարն է:

Կատարյալի մեջ փոփոխութիւնները ամենից ավելի շատ են: Ամենից ավելի հավատարիմ ձևերն են Բ լծորդութիւնն ա և բ տիպարները և Գ լծորդութիւնն բ տիպարը. սրանց բոլորի վերջավորութիւնները ա ձայնավորով են (այ, ար, աւ, աք, այք, աւ, — եցայ, եցար, եցաւ, եցաք, եցայք, եցաւ, — ացայ, ացար, ացաւ, ացաք, ացայք. ացաւ): Փոփոխութիւնը տեղի է ունեցել միայն հոգնակի Ա դեմքի (աք>անք) և հոգնակի Բ դեմքի մեջ (ալք>աք): Առաջինի մեջ և-ի հավելումը ներկայի Ա դեմքի նմանութեամբ է, իսկ երկրորդի մեջ այ>ա ձայնավորների միակերպութիւնն համար է: Առանց ռնգակա՛նի հավելման այս երկու դեմքերը պիտի նույնանային:

Գ լծորդութիւնն ա տիպարի եզակի Գ դեմքի մեջ եաց>եց սովորական ձայնափոխութիւնն արդոււնք է. մյուսները ձևացել են ձայնավորների միակերպութեամբ և հոգնակի Ա դեմքն էլ՝ ռնգակա՛նի սովորական հավելումով:

Այսպես է նաև Ա լծորդութիւնն ք տիպարը, ուր սակայն նորութիւնն է եզակի Գ դեմքի աւ վերջավորութիւնն: Գրաբարում այս վերջավորութիւնը չկա և բայի արմատն է միայն դրվում, որ և շփոթվում է հրամայականի հետ: Գրաբարում այս շփոթութիւնը կարող էր վերանալ նախահասկելիված Ե.ի միջոցով: Աշխարհաբարում նախահասկելիվածը շնչվելով, շփոթութիւնը անխուսափելի էր: Այս շփոթութիւնը վերացնելու համար, ահա, փոխ առին Բ լծորդութիւնն ք տիպարի աւ (հատաւ, ուսաւ) վերջավորութիւնը, որ գտնվում էր նաև Բ լծորդութիւնն ա տիպարում և Գ լծորդութիւնն ք տիպարում (խօսեցաւ, մոռացաւ):

Հրամայականի մեջ անփոփոխ են մնում գրաբարի վերջավորութիւնները՝ Ա լծորդութիւնն ա տիպարի հոգնակին (bgk'p > bgk'p), Ա լծորդութիւնն ք տիպարի թէ եզակին ($- > -$) և թէ հոգնակին (k'p > k'p), Բ լծորդութիւնն ք տիպարի եզակին (hp > hp), Գ լծորդութիւնն ա տիպարի թէ եզակին (u > u) և թէ հոգնակին (wgt'p > wgt'p) և Գ լծորդութիւնն ք տիպարի եզակին (wghp > wghp), ընդամենը 7 դեպք՝ 12-ից:

Բայց Ա լծորդութիւնն ա տիպարի եզակին էլ (hw > h) պարզապես ձայնափոխութիւնն արդիւնք է, որով գրաբարի և աշխարհաբարի հրամայականի նույնանման ձևերի գումարը լինում է 8:

Մնացյալ 4 ձևերը նմանողութեամբ խոշոր մեծամասնութիւնն կազմող մյուս լծորդութիւններին՝ ստացան Է, Էք, ագէք, եգէք վերջավորութիւնները: Այսպես Բ լծորդութիւնն ա տիպարի եզակի եաց վերջավորութիւնը՝ Ա լծորդութիւնն ա տիպարի նման դարձավ Է, իսկ հոգնակինների կցարուք, արուք, ացարուք վերջավորութիւնները դարձան եգէք, էք, ագէք:

Արեւելահայ գրականում Ա լծորդութիւնն ա տիպարի եզակի հրամայականի իր վերջավորութիւնը (փոխանակ Է'-ի) առաջանում է Բ լծորդութիւնն ք տիպարի (հագիր) և Գ լծորդութիւնն ք տիպարի (իմացիր) և մանավանդ արդելականի (մի սիրիր) նմանութեամբ, ինչպես որ ամբողջ Բ լծորդութիւնն խոնարհումն էլ նմանողութեամբ վերածված է առաջինին:

Ժողովրդական լեզվի մեջ, ինչպես որ հրամայականը ազդելով արգելականի վրա, տվել է նրան -եգէք մասնիկը, նույնպես արգելականը ազդելով հրամայականի վրա, տվել է նրան -էք մասնիկը. այսպես՝ խօսեցէք—մի խօսեցէք, մի խօսէք—խօսէք: Ոմանք գրական լեզվի մեջ էլ այս ձևերը գործ են ածում, ինչ որ ընդունելի չէ. օրինակ՝

Եկեք գուք էլ ձեր գործերի մասին պատմեք... խօսեք ձեր հիշողութիւններից (Սիրոս, Չգր. օր. 303):

Գաժառանգական ձեռք եմ և գրականի մեջ խոսելի՛

Թողալ իւր մօտ միայն ընտիր քաջերին (Հոմերի Իլիական, Թրդմ. Ա. Վարդանեան, Թիֆլիս, 1886, էջ 216). — Թողեց:

Ոչ ոք նրան չէր կարանում բռնելու (անդ, 208):

Ապրէք ուրեմն, ո՛վ քաջեր (անդ, 92):

Դերբայների վերջավորութիւն մասին ընդարձակ կխոսենք առանձին գլխով:

3. ԱՆԿԱՆՈՆ ԵՎ ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՅՆՐԸ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐՈՒՄ

Ա. ՉԱՐՏՈՒՂԻ ԲԱՅՆՐ

Ա լ ժ ո թ ղ ու թ յ ու ճ, ա տ ի պ ա ր

Գրաբարի ածել, բերել, հաճել բայերը, ինչպես գիտենք, Ա լ ժ ո թ ղ ու թ յ ու ճ ա տ ի պ ա Ր ի զ արտուղի բայերն են, որոնք կատարյալի, ապառնիի և հրամայականի մեջ հետևում են Ա լ ժ ո թ ղ ու թ յ ու ճ Բ տ ի պ ա Ր ի ն: Աշխարհագրորդում ապառնիի գրաբար ձևը ջնջված լինելով՝ մնում են կատարյալը և հրամայականը: Թե՛ բարբառներում և թե՛ արևելյան ու արևմտյան գրական լեզուներում այս երկու ձևերը մաքառում են զարտուղութիւնից կանոնավորութիւն անցնելու համար: Արևելյան գրականում, կատարյալի մեջ երեքն էլ դարձել են կանոնավոր և խոնարհվում են՝

ածեցի	բերեցի	հանեցի
ածեցիր	բերեցիր	հանեցիր
ածեց	բերեց	հանեց
ածեցինք	բերեցինք	հանեցինք
ածեցիք	բերեցիք	հանեցիք
ածեցին	բերեցին	հանեցին

Արևմտյան գրականում ածել և հաճել նույնպես վերածված են կանոնավորի, իսկ բերել մնում է անկանոն և կատարյալում լինում է՝

բերի	բերինք
բերիր	բերիք
բերավ	բերին

Այս վերջինը ընդունված է նաև արևելյան գրականում:

Հրամայականում անկանոնությունը շարունակվում է և թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան գրականում միակ ձևն է բեր, բերէք:

Ասել բայը գրաբարում զարտուղի է. աշխարհասարի մեջ նրա ժառանգներն են կտր. ասացի, հրմ. ասա՛: Արևելյան գրականում մինչև այժմ էլ շարունակվում է՝

կտր. ասացի, ասացիր, ասաց, ասացինք, ասացիք, ասացին հրմ. ասան, ասացէք.

Բայց կա նաև սրա կանոնավորված ձևը՝

կտր. ասեցի, ասեցիր, ասեց, ասեցինք, ասեցիք, ասեցին.

Նույնը ժողովրդական ձևով՝

կտր. ասի, ասիր, ասավ, ասինք, ասիք, ասին.

հրմ. ասէք:

Այս վերջինն է, որ միակ ընդունվածն է արևմտյան գրականում, ուր Թ-ի սղմամբ ունենք՝

կտր. ըսի, ըսիր, ըսաւ, ըսինք, ըսիք, ըսին.

հրմ. ըսէ, ըսէք:

Ա լ ժ ո թ դ ու թ յ ու ն, ք տ ի պ տ ր

Այս խոնարհումը, ինչպես ասացինք, հատուկ է միայն արևմտյան գրականին, ուր նրա առանձին գոյությունը քերականագետները չեն էլ ընդունում: Արևելյան գրականում այս խոնարհման են պատկանում առնել, ելնել, տեսնել, զարնել:

Առնել բայը գրաբարի մեջ (առնում) պատկանում է Դ լծորդություն և ունի զարտուղի խոնարհում: Աշխարհաբարի մեջ ստանալով առնել ձևը՝ անցել է Ա լծորդության ք տիպարին և բավական կանոնավորել է խոնարհման ձևը: Արևմտյան գրականում, Ա լծորդության ք տիպարի մեջ բոլորովին կանոնավոր է: (Չարտուղի են համարում նրանք միայն, որ դնում են Ա լծորդության տիպարի տակ):— Արևելյան գրականում կարելի է խոնարհել 2 ձևով.

առի	առա
առիր	առար
առեց	առաւ
առինք	առանք
առիք	առաք
առինք	առանք

Հրմ. *ան, առէք:*

Սրանցից առաջինը բոլորովին կանոնավոր է իբրև Ա լծորդության բ տիպար, միայն եթե կատարյալի եզակի Գ դեմքը պահենք առավ: Երկրորդը կանոնավոր կղառնա Բ լծորդության բ տիպարի մեջ, միայն հրամայական ա՛ն կմնա անկանոն:

Ելնել, աեսնել՝ գրաբարի մեջ պատկանում են Ա լծորդության բ տիպարին և խոնարհվում են շատ կանոնավոր ձևով: Աշխարհաբարում, թե՛ արևմտյան և թե՛ արևելյան գրականում, թեև պահել են գրաբարի հրամայական ե՛լ, տե՛ս (հոգնակի՝ ելե՛ք, տեսե՛ք) ձևերը, բայց կատարյալի մեջ դարձել են՝ ելա, ելար, ելավ, ելաք, ելաք, ելան, տեսա, տեսար, տեսավ, տեսաք, տեսաք, տեսան: Ուստի եթե այս բայերը դնենք Ա լծորդության բ տիպարում, զարտուղի են կատարյալի կողմից, իսկ եթե դնենք Բ լծորդության բ տիպարում (ըստ արևելյան գրականի), զարտուղի են հրամայականի կողմից:

Ջարնել բայի գրաբար ձևն է գարկանել, որ պատկանում է Ա լծորդության բ տիպարին և ունի կանոնավոր խոնարհում (կտր. գարկի, հրմ. գարկ): Աշխարհաբարում, այս գարկանել ձևը կորցնելով իր միջին ա ձայնավորը, դարձել է գարնել, որով կատարյալի գարկի և հրամայականի գարկ ձևերը համարվում են անկանոն: Բարբառներում, կանոնավորելու համար ամբողջը, գարկ արմատից կազմվել է գարկել, որ անցել է Ա լծորդության ա տիպարին: Արևելյան աշխարհաբարում այս բայը խոնարհվում է մի քանի ձևով.

Կատարյալ

գարկի	գարկեցի	գարկա
գարկիր	գարկեցիր	գարկար
գարկավ	գարկեց	գարկաւ
գարկինք	գարկեցինք	գարկանք
գարկիք	գարկեցիք	գարկաք
գարկինք	գարկեցինք	գարկանք

Հրամ.

զանրկ, զարկիր
զարկէք, զարկեցէք

Դերբայներ

ան. զարնել
ն. զարնող, զարկող
անց. զարկած, զարկել

Սրանցից դուրս կա նաև զարնեցի, զարնեցիր և այլն, որ սխալ ձև է:

Գրական լեզուն (թե՛ արևելյան և թե՛ մանավանդ արևմտյան) ընդունում է միայն առաջին ձևը: (Դերբ. արևմտ. զարնել, զարնող, զարկած, զարկեր):

Բ Լ Ժ Ո Ր Գ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն, ա տ ի պ ա ր

Գրաբարում այս խոնարհման մեջ զարտուղի է նստիմ բալը: Աշխարհաբարում վերածվել է կանոնավորի: Արևմտյան գրականում լինում է՝

կտր. նստեցա, նստեցար, նստեցավ, նստեցանք, նստեցաք, նստեցան.

հրմ. նստե, նստեցեք:

Իսկ արևելյան գրականում՝

կար. նստեցի, նստեցիր, նստեց, նստեցինք, նստեցիք, նըստեցին.

հրմ. նստիք, նստեցեք:

Հին ձևի գրողները դեռ գործածում են երբեմն կտր. նըստայ... հրմ. նի՛ստ, նստե՛ք:

Բ Լ Ժ Ո Ր Գ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն, բ տ ի պ ա ր

Գրաբարի մեջ այս կարգին է պատկանում անկտեցիմ բալը, որ ունի կանոնավոր խոնարհում (կտր. անկա, հրմ. անկի՛ր): Աշխարհաբարում դարձել է՝ արևելյան ընկեցել, արևմտյան իյցալ:

Առաջինը պատկանում է Բ լ ժ ո Ր գ ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն բ տ ի պ ա ր ի ն և խոնարհվում է կանոնավոր կերպով (ներկ. ընկեցեմ, անկ. ընկեցի, կտր. ընկա, հրմ. ընկի՛ր, ընկե՛ք, անց, դերբ. ընկած և այլն):— Երկրորդը՝ նկ>լ ձայնափոխության պատճառով դարձել է անկանոն բալ և խոնարհվում է հետևյալ կերպով.

ստոր. ներկ.— իյնամ, իյնաս, իյնա, իյնանք, իյնաք, իյնան.

ստոր. անկ.—իջնալի, իջնալիր, իջնար, իջնալինք, իջնալիք, իջնալին.

կտր.—ինկալ, ինկար, ինկավ, ինկանք, ինկաք, ինկան.
հրմ.—ինկիր, ինկեք.

դերբ.—իջնալ, իջնող կամ ինկող, ինկած, ինկիր, իջնալու, իջնալիք:

Սակայն արեւմտյան գրականումն էլ հին ձևով ասվում էր ընկ-
ցիլ, ընկցիմ, ընկցեի, ընկայ, ընկի՛ր, ընկե՛ք, ընկնող, ընկած,
ընկեցիք, ընկցելու:

Գ Լ Ծ Ո Ր Գ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն, Ա Ս Ի Վ Վ Ր

Լալ բալը, որ գրաբարի զարաուղի բալերից է, աշխարհաբա-
րում էլ պահում է իր զարտուղութիւն հետքերը, այսպես՝ թե արե-
վելյան և թե արեւմտյան գրականում.

Կատարյալ

Դերբայներ

լացի	ան. լալ
լացիր	ն. լացող
լացաւ	անց. լացած, լացել (արեւմտ. լացեր)
լացինք	սպ. լալու, լալիք
լացիք	Հրամ.
լացին	լաց, լացեք

Արեւելյան գրականում գործածական են նաև լացել և լաց լի-
ցել.

Առաջինի կատարյալն է լացցի, լացցիր, լացցեց, լացցիցք,
լացցիք, լացցից. հրամ. լացի՛ր, լացե՛ք:

Գրաբարի մեջ Գ Լ Ծ Ո Ր Գ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն զարաուղի բալերից են դարձլալ
բառալ, բառալ, դառնալ, որոնք իրենց զարաուղութիւնը նույն-
պես շարունակում են աշխարհաբարում՝ հետեւյալ ձևով.

Կատարյալ

բացի	բարձա	դարձա
բացիր	բարձար	դարձար
բացավ	բարձավ	դարձավ
բացինք	բարձանք	դարձանք
բացիք	բարձաք	դարձաք
բացին	բարձան	դարձան

Հրամ.

բաց	բարձիր	դարձիր
բացնք	բարձնք	դարձնք

Դերբայներ

ան.	բանալ	բառնալ	դառնալ
ն.	բացող	բարձող	դարձող
անց.	բացած	բարձած	դարձած
»	բացել (արևմտ. բացեր)	բարձել (արևմտ. բարձեր)	դարձել (արևմտ. դարձեր)
ապ.	բանալու	բառնալու	դառնալու
»	բանալիք	բառնալիք	դառնալիք

Այս երեքից առաջինը և վերջինը գործածական են թի արե-վելյան և թե արևմտյան գրականում: Երկրորդը սովորական է արեելյան գրականում, իսկ արևմտյան գրականում անսովոր կամ դավառական է:

Արեելյան գրականում բանալ անորոշի տեղ կա նաև բացել կամ բաց անել: Առաջինը խոնարհվում է՝

կտր. բացեցի, բացեցիր, բացեց, բացեցինք, բացեցիք, բացեցին. հրմ. բացիր, բացեցնք:

Բանալ բալի փոխարեն արեելյան գրականում կա նաև բարձել, որ Ա լծորդության ա տիպարի տակ խոնարհվում է կանոնա-վոր կերպով:

Դառնալ բալի ժողովրդական ձևերն են՝

կատարյալ	Հրամ.	Դերբ.
դառա	դառ	դառած
դառար	դառնք	դառել
դառավ		
դառանք		
դառաք		
դառան		

որոնցից պետք է խուսափել գրական լեզվում:

Դ լ ծ Ո Ր Դ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Գիտենք, որ գրաբարի Դ լծորդութիւնը քալքալված է և այս լծորդության պատկանող բալերը անցած են ուրիշ լծորդությանց:

Այստեղ ամենից դիմացկունն է եղել թողուլ բայը, որ դեռ կենդանի է արևմտյան գրականում և խոնարհվամ է հետևյալ ձևով.

Ստոր. ներկ.	Ստոր. անկ.	Կատարյալ
թողում	թողուի	թողուցի
թողուս	թողուիր	թողուցիր
թողու.	թողուր	թողուց
թողունք	թողաինք	թողուցինք
թողաք	թողուիք	թողուցիք
թողուն	թողուին	թողուցին

Հրամ.

Դերբայներ

թնդ	ան.	թողուլ
թողուցէք	ն.	թողող, թողուցող
	անց.	թողած, թողուցած
	»	թողուցեր
	ապ.	թողելիք
	»	թողելու

Գործ է ածվում նաև թող տալ, ուր խոնարհվում է միայն տալ բայը:

Արևելյան գրականում թողուլ բայը ստացել է երկու ձև՝ թողել և թողնել: Առաջինը պատկանում է Ա լծորդության ա տիպարին, երկրորդը՝ նույն լծորդության բ տիպարին: Ահա երկուսի խոնարհումը.

Ստորագասակաճ ներկա

թողեմ	թողնեմ
թողես	թողնես
թողի, թողի	թողնի, -նի
թողենք	թողնենք
թողեք	թողնեք
թողին	թողնին

Ստորագասակաճ անկատար

թողի	թողնի
թողիր	թողնիր
թողեր	թողներ

թողեինք	թողնեինք
թողեիք	թողնեիք
թողեին	թողնեին

Կատարյալ

թողեցի	թողի
թողեցիր	թողիր
թողեց	թողավ
թողեցինք	թողինք
թողեցիք	թողիք
թողեցին	թողին

Հրամ.

—	թող
—	թողեք

Դերբայներ

թողել	թողնել
թողած	թողնող
թողել	թողած
	թողել
	թողնել
	թողնելու

Այս բոլորից՝ ավելի սովորական են ստորադասական ներկա թողնեմ, ստորադասական անկատար թողնեի, կատարյալ թողեցի, հրամայական թո՛ղ, թողե՛ք և դերբայների թողնել շարքը:

Բ. ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐ

1. Ա Ե Ե լ = Ը Ե Ե լ

Ստորադասական ներկա

Արևելյան	Արևմտյան
անեմ	ընեմ
անես	ընես
անե, անի	ընե
անենք	ընենք
անեք	ընեք
անեն	ընեն

Ստորագասական անկատար

անեի ընեի
 անեիր ընեիր
 աներ ըներ
 անեինք ընեինք
 անեիք ընեիք
 անեինք ընեինք

Կատարյալ

արի, արեցի		ըրի
արիր, արեցիր		ըրիր
արավ, արավ		ըրավ
արինք, արեցինք	Հրամ.	ըրինք
արիք, արեցիք	արահ = ըրէ	ըրիք
արինք, արեցինք	արեք = ըրցք	ըրինք

Դերբայներ

ան. անել = ընել
 ն. անող = ընող
 անց. արած = ըրած
 » արել = ըրել
 ասլ. անելիք = ընելիք
 » անելու = ընելու

2. ' Ե Ե Լ

Ստորագասական ներկա

դնեմ
 դնես
 դնե (արևել. դնի)
 դնենք
 դնեք
 դնենք

Ստորագասական անկատար

դնեի
 դնեիր
 դներ
 դնեինք
 դնեիք
 դնեինք

Կատարյալ

Հրամ.

Դերբայներ

Արևմտ. արևել.

դրի դրի, դրեցի
 դրիր դրիր, դրեցիր
 դրավ դրավ, դրեց

դրիր
 դրեք (արևել.
 նաև՝ դրեցէք),

ան. դնել
 ն. դնող
 անց. դրած

դրինք դրինք, գրեցինք	անց. դրել (արևմտ. գրեր)
դրիք դրիք, գրեցիք	ապ. դնելու
դրին դրին, գրեցին	» դնելիք

3. Ու տ ե լ

Ստորագասական ցերկա		Ստորագասական անկատար	
	ուտեմ		ուտեի
	ուտես		ուտեիր
	ուտե (արևել. ուտի)		ուտեր
	ուտենք		ուտեինք
	ուտեք		ուտեիք
	ուտեն		ուտեին
Կատարյալ	Հրամ.		Դերբայներ
կերա	կիր	ան.	ուտել
կերար	կերեք	ն.	ուտող, կերող
կերավ		անց.	կերած
կերանք		»	կերել (արևմտ. կերեր)
կերաք		ապ.	ուտելու
կերան		»	ուտելիք

4. Տ ա ն ի լ

Ստորագասական ցերկա		Ստորագասական անկատար	
	տանեմ. տանել.		տանեի
	տանիմ տանեմ		տանեիր
	տանիս տանես		տաներ
	տանի տանե, տանի		տանինք
	տանինք տանենք		տանեիք
	տանիք տանեք		տանեին
	տանին տանեն		
Կատարյալ	Հրամ.		Դերբայներ
Արևմտ.	արևել. ¹		
տարի	տարա	տար	ան. տանիլ (արևել. տանել)
տարիր	տարար	տարեք	ն. տանող (» տարող)

¹ Քիչ քործածական են ոտրի, տարիր..., տարեցի, տարեցիր, տարեց... ձևերը:

տարավ	տարավ	անց. տարած
տարինք	տարանք	» տարել (արևմտ. տարեր)
տարիք	տարաք	սպ. տանելու
տարին	տարան	» տանելիք

5. Գ ա լ

Ստորագասական ճերկա	Ստորագասական անկատար	Կատարյալ
գամ	գալի	եկա
գաս	գալիր	եկար
գա	գար	եկավ
գանք	գալինք	եկանք
գաք	գալիք	եկաք
գան	գալին	եկան

Հրամ.

Դերբայներ

Արևել.	արի, արիք, եկեք	ան.	գալ
Արևմտ.	եկսւր, եկէք	ն.	եկող
		անց.	եկած
		»	եկել (արևմտ. եկեր)-
		սպ.	գալու
		»	գալիք

6. Ե Ր Ք ա լ¹

(արևմտ. գրական)

Ստորագասական ճերկա	Ստորագասական անկատար	Կատարյալ ²
երթամ	երթալի	գացի
երթաս	երթալիր	գացիր
երթա	երթար	գնաց
երթանք	երթալինք	գացինք
երթաք	երթալիք	գացիք
երթան	երթալին	գացին

¹ Արևելյան գրականում գործածական է որս տեղ գնալ, ու կանոնա-վոր է. բարբառային ձև է համարվում երթալ:

² Փալառական ձև են համարվում. գնացի, գնացիր, գնացինք, գնացիք, գնացին, հրմ. գնացե՛ք, գերբ. գնացող, գնացած, գնացեր (թեև սրանք ավելի մոտ են գրաբարին և այժմ էլ գործածական են արևելյան գրականում):

Հրամ.	Դերբայներ	
գնահ	ան.	երթալ
գացնք	ն.	գացող
	անց.	գացած
	»	գացեր
	ապ.	երթալու
	»	երթալիք

7. Տ ա լ

Ստորագասական ներկա	Ստորագասական անկատար	Կատարյալ արևել. ցաև	
տամ	տալի	տվի	տվեցի
աաս	տալիր	տվիր	տվեցիր
տա	տար	տվաւ	տվեց
տանք	տալինք	տվինք	տվեցինք
տաք	տալիք	տվիք	տվեցիք
տան	տալին	տվին	տվեցին

Հրամ.	Դերբայներ	
տուր	ան.	տալ
տուէք	ն.	տվող
	անց.	տված
	»	տվել (արևմտ. տուեր)
	ապ.	տալու
	»	տալիք

Գ. ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅՆՐԻ ԾԱԴՈՒՄԸ

Գրաբարը ուներ 12 անկանոն բալ, որոնք են առնել, դնել, ըմպել, լսել, ճանաչել, յառնել, ուտել, ունել, տանիլ, գալ, երթալ, տալ: Սրանցից ըմպել, յառնել իրրև բառ ջնշվեցին լեզվից, լսել, ճանաչել և ունիլ կանոնավորի վերածվեցին, որով անկանոն բալերի թիվը իջավ 7-ի:

Ահա այս մի քանի բալերի անցյալ պատմութիւնը.

Ըմպեմ բալը արդեն կանոնավորի վերածվել էր. այնպես որ ունենք արդեն կատարյալ ըմպեաց (Վրք. հց. Բ 295) և հրամ.

ըմպեա՛ (փխ. ա՛րբ) (Վրք. հց. Բ 357): Սակայն իսմի ժողովրդական ձևը վերջապես հաղթել է նրան և ըմպել նույնիսկ կանոնավորի վերածվելուց հետո ջնջվել է: Գուցե և այս ըմպլեա. ըմպլացո՞նչ թե կանոնավոր ձևերն են, այլ ապացույց, որ այդ բայը ջնջված էր լեզվից և սոցեա՝ «գրաբարագետ»-ը, ուզենալով գրաբար գրել, հնարել է այդ ձևերը:

Ճանաչել բալի գլխավոր անկանոնությունը կատարյալի մեջ էր (ծանկալ), որից էր հրամայական ծանի՛ր: Կանոնավորի վերածելու համար պետք էր միայն խոնարհման ձևը փոխել. սրա համեմատ էլ առաջացավ կտր. ճանաչլաց (փխ. ծանկալ) ձևը, որ զանու՛մ ենք երկու անգամ Վրք. հց. ա 387:

Ավելի շատ են լսել բալի կանոնավոր խոնարհման հետքերը. ինչպես՝

լսեալ եմք լսել ենք» Վրք. հց. ա 219.

լսեաց լսեց» Վրք. հց. բ 82. Վրք. և վկ. բ 105.

լսեցաք լսեցինք» Վրք. հց. բ 460.

լսեալ լինէին. Փիլ. լոմբ. 600.

լսեալ էր. Պղատ. սոկր. 68.

լսեալ. Պղատ. տիմ. 83.

լսեսցուք (փխ. լուիցուք) Պղատ. սրին. 217.

լսեան (լուր) Վրք. և վկ. ա 541.

Առհիմ բալի անկանոնություններն են կտր. կալայ, հրամ. կա՛լ, անց. դերբ. կալեալ: Սրանից էլ կազմվում են նաև ընդունիմ, կտր. ընկալայ, հրմ ընկա՛լ: Կանոնավոր խոնարհման առաջին հետքը ցույց է տալիս Վրք. հց. ա 720 հրմ. ընդունեա՛ (փխ. ընկա՛լ):

Առհեմ բայը անկանոն է. ահա նրա կատարյալի պատկերը նախ գրաբար, ապա Պոլսի և Երևանի բարբառներով.

Գրբ.	Պլ.	Երև.
առի	առի	առա
առեր	առիր	առար
առ (էառ)	առավ	առավ
առաք	առինք	առսնք
առէք	առիք	առաք
առին	առին	առան

Փոփոխություն պատճառը, կարծում եմ, առ և առ:ք ձևերն

են, որոնք նույն են հրամայականի հետ: Այս պատճառով առ դարձել է առավ և առեք դարձել է առիք (Պլ.): Պուտի բարբառում այս երկու ձևերը առաջանալուց հետո ամբողջը կապվեց բերիլ բալի կատարյալի հետ (բերիլ, բերիլի, բերիլալ, բերիլք, բերիլք, բերիլն) և նրա նմանությունը ամբողջը ձևակերպվեց վերի ձևով: Իսկ երեանի բարբառով առավ ձևը ստացվելուց հետո, ամբողջը ձևակերպեցին տեսնել բալի կատարյալի նման (տեսա, տեսար, տեսավ, տեսանք, տեսաք, տեսան) և ստացվեց վերի ձևը:

Սրանք հեշտացման առաջին քալերն էին, որով խոնարհման դժվարությունները գրեթե կես առ կես հարթվեցին:

Անկանոն բալերի բուն դժվարությունը խոտորնակ ժամանակների մեջ է, այն է՝ կատարյալը, ապառնին, հրամայականը և անցյալ դերբալը: Միջին հայերենում և աշխարհաբարում ապառնիի կազմության եղանակը ամբողջապես վերացվեց, որով արվեց երկրորդ քալը՝ անկանոն բալերի խոնարհման հեշտացման գործում: Տալիս ենք այստեղ մնացյալ ձևերի բացատրությունը.

1. Անել գրաբարի առնել բալն է, որ միջին հայերենում արդեն դարձել էր այնել: Շատ գործածական բառերը հեշտությամբ ենթարկվում են անկանոն սղուսների. առնել բալն էլ, որ իբր օժանդակ շատ գործածական էր, հեշտությամբ մաշվեց և այնել դարձավ անել և վերջապես ընել: Կատարյալի մեջ արարի ամփոփման (haplologie) օրենքով դարձավ արի (կրճատ ըրի), որ վերջն էլ կանոնավորի վերածվելով՝ Ա լծորություն ա տիպարի համաձայն դարձավ արեցի: Հրամայականի եզակի արա՝ ձևը (արեկյան գրականում) դեռ հավատարիմ է գրաբարին և միջին հայերենին. սակայն արևմտահայերեն ըրե՝ վերածվել է կանոնավորի (ինչպես սիրե՝):

2. Դնել բալը ներկայի, անկատարի և եզակի հրամայականի մեջ (դիր) նույն է գրաբարի հետ: Հոգնակի հրամայական դի՛ք բոլորովին անարտահայտ մի ձև էր. դի՛ր եզակին թելադրեց նրան դրե՛ք ձևը, ինչպես բե՛ր—բերե՛ք, տա՛ր—տարե՛ք: Ավելի հետո այս դրե՛ք ձևն էլ ավելի կանոնավորվելով դարձավ դրեցե՛ք: Սրանից ստացվեց անցյալ դերբալի դրեալ ձևը, որ ունի արդեն Վրք. հցա 594, 595, բ 89: Կատարյալի (եդի—դրի) ձևափոխության վրա արդեն խոսել ենք. միայն այստեղ գրի ավելի կանոնավորվելով դարձել է արեկյան գրականում դրեցի (ինչպես սիրեցի, բերեցի):

3. Ուտել բալը ծալրից ծալր խոնարհվում է գրաբար ուտեմ բալի ոճով. տարբեր է միայն հոգնակի հրամայական կերպը, որ

ստացել է սովորական - էք վերջավորութիւնը, հենց թեկուզ չգիտե՛-
վելու համար կատարյալ հոգնակի Բ դեմքի հետ (կերայք):

4. Տանիլ բայն էլ ընդհանրապէս գրաբարի հետ նույն է. այսպէս ներկան, անկատարը, եզակի հրամայական տա՛ր և անցյալ դերբայ տարեալ > տարել, տարեր: Տարբեր է նախ՝ հոգնակի հրամայական տարայք, որ կատարյալ հոգնակի Բ դեմքի հետ (տարայք) չգիտե՛վելու համար, նախորդի նման (կերայք) ստացել է ստալէք ձևը: Երկրորդ՝ տարբեր է կատարյալը, որ թեև արևելյան գրականում բոլորովին նույն է գրաբարի հետ (տարա), բայց արևմտյան գրականում դարձել է առի: Այս փոփոխութիւնը առաջացել է ո՛չ թե նրա համար, որ տարա նման է կրավորականի ձևին, այլ բերի բայի նմանութեամբ: Տանել անպիտի բայ է, որ մշտապէս գործածվում է բերել բայի հետ միասին, ինչպէս տանել-բերել, առա ու բեր, այսպէս և առի-բերի: Տարի ձևն ստանալուց հետո էլ, հետևելով Ա լծորդութեան ա տիպարին, դարձել է կանոնավոր կերպով առիցի և այլն:

5. Գալ բայը նույն է գրաբարի հետ միայն ներկայի, անկատարի և դերբայի մեջ, իսկ կատարյալում և հրամայականում բոլորովին տարբերվում է: Դուրին է բացատրել հոգնակի հրամայական եկայք ձևը, որ համաձայն նախորդներին (կերայք, տարայք) դարձել է եկէք: Եզակի հրամայական արի (սրանից էլ՝ արիք) ձևի բացատրութիւնը արդեն տրված է վերը: Գատարյալի ձևափոխութիւնը եղել է հետևյալ ձևով: Հոգնակի Ա դեմքն է եկաք, որ պիտի տար աշխարհաբար եկանք, իսկ հոգնակի Բ դեմքն էլ դարձել էր եկայք, որ պիտի տար աշխարհաբար եկաք: Այս երկուսի (եկանք և եկաք) ա ձայնավորը ազդեց մնացյալի վրա և նմանութեան օրենքով բոլորն էլ դարձան ա:

6. Երթալ նույն է գրաբարի հետ՝ ներկայի և անկատարի մեջ. իսկ կատարյալի, հրամայականի և դերբայների մեջ բոլորովին տարբերվում է: Բայց տարբերութիւնը ձայնափոխութեան արդյունք չէ: Գրաբարի չնգայ ձևը անսովոր է դարձել (գուցե այստեղ դեր ունի նաև չոքել ժողովրդները բայը): Հետին հայերենում մինչև իսկ ունենք հրամայական չո՛ք գոնա՞» (Վրք. և վկ. Ա. 30, Բ. 260). ավելի ուշ չոքայ փոխանակվել է շատ ավելի սովորական գնալ բայի կատարյալով: Գատարյալին հարակից են միշտ հրամայականն ու դերբայները, որոնք նույնպէս հեռանալով երթալ բայից, ստացել են գնալ բայի համապատասխան ձևերը:

7. Տալ բայը նայն է գրաբարի հետ ներկայի, անկատարի, եզակի հրամայական (տո՛ւրի, ներկա և անցյալ դերբայ (տուող, տուեալ > տվի) ձևերի մեջ: Տարբեր են կատարյալը և հոգնակի հրամայականը: Այս վերջինը եզակի ձևի հետ (տո՛ւր) ճիշտ այն հարաբերութունն ունի. ինչ որ դեմք բայի հրամայականը (դի՛ր. դի՛ք): Եվ ինչպես որ դի՛ք իբրև բոլորովին անարտահայտ ձև դարձավ դրի՛ք. նմանապես տո՛ւք դարձավ տվի՛ք, ուր հայտնի կերպով ևրևում են թե՛ տու արմատը և թե՛ -եք հոգնակի վերջավորութունը: Կատարյալի մեջ բոլոր ձևերն էլ՝ միավանկ լինելու պատճառով ստացել էին ք նախաստվելվածը, ինչ որ վտարվել էր լեզվից: Կատարյալի հոգնակի Ա դեմքը (տուաք) զուրկ էր արդեն այդ հավելվածից և ավելի լավ էր պատկերացնում արմատը: Ահա այս ձևը ծառայելով իբրև նմուշ կամ օրինակ, Ա դեմքի տու ձևն էլ դարձավ աուի և սրա հետևությամբ էլ՝ մյուս դեմքերը:

Տալ բայի յայտարարմը շատ շուտ էր սկսած. ապառնի տուց ձևը այնպիսի անսովոր վերջավորութուն ուներ, որ կարծես թե հրամայական լիներ. ինչպես՝ բա՛ց, կա՛ց, լա՛ց. ուստի շուտով փոխեցին և դարձրին աացից (ինչպես՝ բացից, լացից, կացից), որ արդեն գործածական է Պղատ. օրին. 365:

7. ՊԱԿԱՍՍԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ

Ա. Գրաբարի պակասավոր բայերից աշխարհաբարում կենդանի են միայն հետևյալ երկու բայերը.

1) Եմ, ես, է, եմք, եք, եմ. անկ. էի, էիր, էր, էինք, էիք, չից.

2) կա, որ խոնարհվում է՝

ներկ. կամ, կաս, կա, կանք, կաք, կան.

անկ. կայի, կայիր, կար, կայինք, կայիր, կային:

Սրանցից առաջինը լրանում է լինել (ըլլալ) բայով, իսկ երկրորդը լինել (ըլլալ կամ գտնվել բայով: (Սրա անորոշի տեղ գործածել կեցալ բայը՝ ռամկարանութուն է. օրինակ՝ բայց գավաթին մեջ թուլի կեցալը (այսինքն՝ գտնվիլը) ոչ ոք գիտեր: Իսկ այս նույն իմաստով կա ըլլալ ձևը թրքաբանութուն է (տեկ. var ol-maq, բատ Ալան., էջ 79):

Գրաբարի մյուս պակասավոր բայերից գոյցես սկարծես, գուցե, մի՛ գուցե աշխարհաբարի մեջ գործ են ածվում իբր առան-

ծին բառ և նրանց նախավոր բայական ձևեր լինելը բոլորովին անղղակի է:

Բ. Միջին հայերենից ժառանգելով՝ աշխարհաբարը ունի պակասավոր բայերի մի երկրորդ խումբ, որ կազմվում է մինևույն բայի երկու տարբեր լծորդութուններից կամ տիպարից: Սրանք են՝

1. Ունիմ—ունենամ.

ներկ. ունիմ, ունիս, ունի, ունինք, ունիք, ունին.
անկ. ունեի, ունեիր, ուներ, ունեինք, ունեիք, ունեին.
ստոր. ներկ. ունենամ, ունենաս, ունենա, ունենանք, ունե-
նաք, ունենան.

ստոր. անկ. ունենալի, ունենալիր, ունենար, ունենալինք, ու-
նենալիք, ունենալին.

կտր. ունեցա, ունեցար, ունեցավ, ունեցանք, ունեցաք, ունե-
ցան.

հրմ. ունեցիր, ունեցե՛ք.

զերբ. ունենալ, ունեցած, ունեցել (= ունեցնր), ունեցող, ու-
նենալու, ունենալիք:

2. Գիտեմ—գիտեմամ (գիտեմամ).

ներկ. գիտեմ, գիտես, գիտե, գիտենք, գիտեք, գիտեն.

անկ. գիտեի, գիտեիր, գիտեր, գիտեինք, գիտեիք, գիտեին.

կտր. գիտցա, գիտցար, գիտցավ, գիտցանք, գիտցաք, գիտ-
ցան (արևելահայ գրականում գործածական են այս ձևերը՝ ճիշտ
ինչպես արևմտահայ գրականում: Բայց արևելահայ լեզվով պետք
է ասել գիտեցայ, գիտեցար և այլն, որոնք սակայն սակավ են
գործածական: Լավագույն է համարվում ասել իմացա, իմացար,
իմացավ և այլն).

ստոր. ներկ. արևմտ. գիտնամ, գիտնաս, գիտնա, գիտնանք,
գիտնաք, գիտնան—արևել. գիտենամ, գիտենաս, գիտենա, գիտե-
նանք, գիտենաք, գիտենան.

ստոր. անկ. արևել. գիտենալի, գիտենալիր, գիտենար, գի-
տենալինք, գիտենալիք, գիտենալին—արևմտ. գիտնալի, գիտնա-
լիր, գիտնար, գիտնալինք, գիտնալիք, գիտնալին.

հրամ. գիտցիր, գիտցե՛ք.

զերբ. գիտենալ (= գիտնալ), գիտեցող (= գիտցող) գիտեցած
(= գիտցած), գիտենալու, գիտենալիք (= գիտնալու, գիտնալիք):

3. Կրճամ—կճրճեմամ.

Ներկ. կրճամ, կրճաս, կրճա, կրճանք, կրճաք, կրճան.
անկ. կրճալի, կրճալիր, կրճար, կրճալինք, կրճալիք, կրճալին.
կտր. կրցա, կրցար, կրցավ, կրցանք, կրցաք, կրցան.
հրմ. կրցիր, կրցե՛ք.

ստոր. ներկ. կարճնամ, կարճնաս, կարճնա, կարճնանք, կարճնաք, կարճնան.

ստոր. անկ. կարճնալի, կարճնալիր, կարճնար, կարճնալինք, կարճնալիք, կարճնալին.

գերբ. կրճալ, կարճնալ, կրցող, կրցած, կրցեր:

Ամբողջ այս բայը արևմտահայ ձևով է:

Արևելյան գրականում սովորական են միայն ստորադասական ներկա կարճեմամ... և ստորադասական անկատար կարճեմայի... ձևվերը: Մնացյալի համար գրական լեզուն գործ է ածում կարողացալ կամ կարող եմ բայերը: (Գավառական են ներկա՝ կարուօմ, կարաս, կարա, կարանք, կարաք, կարան, կատարյալ՝ կարացի, կարացիր, կարաց, կարացիք, կարացիք, կարացիք, նաև ներկ. կարուօմ եմ, անկատար կարուօմ եի և այլն: Այս բոլորը գրականում խոտելի են):

4. Ուզեմ—ուզեմամ.

Ներկ. ուզեմ, ուզես, ուզե, ուզենք, ուզեք, ուզեն.

անկ. ուզելի, ուզելիր, ուզեր, ուզելինք, ուզելիք, ուզելին.

կտր. ուզեցի, ուզեցիր, ուզեց, ուզեցինք, ուզեցիք, ուզեցին.

հրմ. ուզե՛, ուզեցե՛ք.

ստոր. ներկ. ուզենամ, ուզենաս, ուզենա, ուզենանք, ուզենաք, ուզենան.

ստոր. անկ. ուզենալի, ուզենալիր, ուզենար, ուզենալինք, ուզենալիք, ուզենալին.

գերբ. ուզել=ուզենալ, ուզող=ուզեցող, ուզած=ուզեցած, ուզեր=ուզեցեր, ուզելիք=ուզենալիք, ուզելու=ուզենալու:

Այս բայն էլ ամբողջապես գործածական է արևմտահայ գրականում: Նույնը ընդունված է նաև արևելահայ գրականում (կտր. նաև ուզեցա, հրմ. ուզի՛ր, Կերբ. ուզեցել):

5. Լվամ—լվանամ.

ստոր. ներկ. լվանամ, լվանաս, լվանալ, լվանանք, լվանաք, լվանան.

ստոր. անկ. վիանալի, վիանալիր, վիանար, վիանալինք, վիանալիք, վիանալին.

կտր. վիացի, վիացիր, վիաց, վիացինք, վիացիք, վիացին.

հրմ. վիան, վիացեք,

դերբ. վիանալ, վիացող, վիացած, վիացել, վիանալու, վիանալիք:

Այս խոնարհումը հատուկ է արևելյան գրականին (բալի մի մասը Գ լծորդութիան բ տիպարով, ֆնացյալը՝ ա տիպարով): Իսկ արևմտահայ գրականում ամբողջը կանոնավոր կերպով և միօրինակ խոնարհվում է Գ լծորդութիան ա տիպարով՝ լվալ ձևով:

6. Արժել — արժենալ.

ներկ. արժեմ, արժես, արժե, արժենք, արժեք, արժեն.

անկ. արժեի, արժեիր, արժեր, արժեինք, արժեիք, արժեին.

կտր. արժեցի, արժեցիր, արժեց, արժեցինք, արժեցիք, արժեցին.

հրմ. արժեցիր, արժեցեք.

դերբ. արժել, արժենալ, արժող, արժեցած, արժելու կամ արժենալու, արժելիք:

Այս խոնարհումը հատուկ է արևելյան գրականին.

7. Կենալ — կալ.

ստոր. ներկ. կենամ, կենաս, կենա, կենանք, կենաք, կենան.

ստոր. անկ. կենալի, կենալիր, կենար, կենալինք, կենալիք, կենալին.

կտր. 1. կեցալ, կեցար, կեցավ, կեցանք, կեցաք, կեցան.

2. կացա, կացար, կացավ, կացանք, կացաք, կացան.

հրմ. կանց, կացեք (անսովոր է՝ կեցիր, կեցեք).

դերբ. կացող կամ կեցող, կենող, կացած կամ կեցած, կացել կամ կեցել, կենալու, կենալիք:

Այս խոնարհումը հատուկ է արևելահայ գրականին, ուր կենալ ունի «մնալ, բնակվել» իմաստը. բայց նաև ժկանգ առնել, դադարել գնալուց»: Ավելի սովորական են անց կենալ, վեր կենալ, ինչպես նաև զգույշ կենալ ոճերի մեջ: Բայց առանձին գործածութիան դեպքում կատարյալը լինում է առաջին ձևով (կեցա, դգույշ կեցա), իսկ ոճերի մեջ՝ կացա ձևով (անց կացա, վեր կացա):— Արևմտահայ գրականում կա միայն կենալ, որ խոնարհվում է բոլորովին կանոնավոր կերպով՝ Գ լծորդութիան բ տիպարի համեմատ (կենամ, կեցա, կեցիր, կեցած և այլն):

8. Յանկալ—ցանկանալ.

ներկ. ցանկամ, ցանկաս, ցանկա, ցանկանք, ցանկաք, ցանկան.

անկ. ցանկալի, ցանկալիր, ցանկար, ցանկալինք, ցանկալիք, ցանկալին.

կտր. ցանկացալ, ցանկացար, ցանկացավ, ցանկացանք, ցանկացաք, ցանկացան.

հրմ. ցանկացլիր, ցանկացիք.

ստոր. ներկ. ցանկանամ, ցանկանաս, ցանկանա, ցանկանանք, ցանկանաք, ցանկանան.

ստոր. անկ. ցանկանալի, ցանկանալիր, ցանկանար, ցանկանալինք, ցանկանալիք, ցանկանալին.

դերբ. ցանկացող, ցանկացած, ցանկացել, ցանկանալու, ցանկանալիք:

Հատուկ է արևելյան գրականին. արևմտահայ գրականում անսովոր է և համարվում է հնարան լեզու. օրինակ՝ Ռուսինյանի երգը՝ «Յանկամ տեսնել գիմ Կիլիկիա»: Արդի լեզվով ասվում է միայն փափաքիլ (իսկ ցանկալ կամ ցանկանալ պիտի նշանակեր բնական ցանկութուն ունենալ):

9. Երևիլ—երևալ.

ներկ. երևիմ, երևիս, երևի, երևինք, երևիք, երևին.

անկ. երևալի, երևալիր, երևար, երևալինք, երևալիք, երևալին.

կտր. երևացի, երևացիր, երևաց, երևացինք, երևացիք, երևացին.

հրմ. երևիր, երևացէք.

ստոր. ներկ. երևամ, երևաս, երևայ, երևանք, երևաք, երևան.

ստոր. անկ. երևալի, երևալիր, երևար, երևալինք, երևալիք, երևալին.

դերբ. երևացող, երևացել, երևացած, երևալու, երևալիք:

Հատուկ է արևելահայ գրականին, իսկ արևմտահայ գրականում ունենք՝ ներկա երևիմ, երևամ, անկատար երևիի, երևայի, կատարյալ երևցա, հրամայական երևա՛, երևցի՛ր, երևացե՛ք, դերբալ երևցող, երևցեր, երևցած, երևալու, երևալիք, որոնք առաջանում են երևալ բալից:

Գ. Պակասավոր բալերի մի երրորդ խումբ են կազմում մի քանի գրարար բալեր, որոնց անորոշը, ներկան և ներկայից կազմված ձևերն են միայն գործածվում աշխարհաբարի մեջ: Իսկ մնացյալը (կատարյալ, հրամայական և այլն) կամ բնավ չեն գործածվում և կամ, որ նույն է՝ աշխարհաբարին հատուկ ձևերով միայն: Այս կարգի բալերը ավելի սովորական են արևմտահայ գրականում, որ հին հայերենի պերճության սիրահար է միշտ. օրինակ՝ կրդնուլ, գբօսնուլ, հեղուլ, գեղուլ, բեկանեւլ, ուսանիլ, շեջանիլ, զիջանիլ, հարուցանեւլ, գեկուցանեւլ, ուսուցանեւլ, մատուցանեւլ, մարտընչիլ և այլն:

Արեւելահայ գրականում սովորական են խնդրեմ, կարծեմ, կարծես, հուսամ, որոնց մնացյալ ձևերը աշխարհաբարի համեմատ են: Հուսամ բայը խոնարհվում է հույս ունեմ, հույս ունիս, հույս ունեի, հույս ունեցա, հույս ունեցիր և այլն:

Ե. ԱՆԴԵՄ ԲԱՅԵՐ

Անգեմ (զիմագուրկ կամ միադեմ) կոչվում են այն բալերը, որոնք գործածվում են միայն եզակի Գ դեմքով:

Աշխարհաբարում մենք կարող ենք այս կարգի բալերը բաժանել 6 տեսակի.

1. Բուճ անդեմ բայեր, որոնք են՝

պետք է	հերիք է
հարկ է	ամօթ է
արժան է	անկ է (պատշաճ է)
հնար է	կվայելե (կվայլէ)
մեզք է	կօգտե
բավ է	կբավե
	ընկնում է (ինձ, քեզ և այլն)

Այտն., 81, որանց է կցում նաև՝ «աչքս կգօրե (տճկ. ոճով՝ աչքս չի կտրեր, որչափ որ աչքդ կառնե), խեղքս չ'ատիկեր (հին ձև), խեղքդ կկտրե՞» ձևերը:

Միևնույն ժամանակ ավելացնում է, որ վերոհիշյալներից ամօթե, պետքե, մեղքե և այնպես են՝ ինչպես այլևալ գոյականներիով ասեինք պարծանքե, պատիվե, թընամանքե և այլն:

Այտն., 81, սրանց հետ դնում է նաև պետքեմ, որի խոնարհյալ ձևերով էլ տալիս է հետևյալ օրինակները. պետքեմ երթալ, պետքեմ մտնել, պետքեմ հարցնել, պետքեիր տեղեկանալ:

և այլն: Այս ձևերը, որ Վիեննայի Մխիթարյանները մինչև այսօր էլ գործ են ածում իրենց գրվածքների, և մինչև իսկ իրենց խոսակցութիւն մեջ, իսպառ զրկված է գոյութիւնից թէ արևմտյան և թէ մանավանդ արևելյան գրականից: Բոլոր դեպքերումն էլ ասվում է, պեաք է երթամ, պետք է մտնես, պետք է հարցնենք, պետք է տեղեկանալիր և այլն: Իսկ եթե անհրաժեշտ է բայկան ձև տալ, պետք է ասել՝ պարտավոր եմ երթալ, պարտավոր եմ մտնել, պարտավոր եմք հարցնել, պարտավոր էիր տեղեկանալ և այլն:

Արևելյան գրականում սովորական է նաև կարիք կա (կարիք կամ, կարիք չկա) փոխանակ ասելու պետք է: Այս ձևը արևմտյան գրականում անսովոր է: Ըստ Այտն., 81, հենքը գործածում էին կարիք բառը թէ իբրև անդամ և թէ իբրև դիմավոր. ինչպես՝ կարիք լինի որ այլ աւելի տասս.— կապի գետիսն, հանց որ կարիք լինիս ի կակղցընել (ԺԲ դար):

Պիտի ձևի մասին իբրև անդամ բալ՝ տես ստորև:

2. Բնութեան երևութեան ճամար, ինչպես՝ ամօրևում է, փայլատակում է, որոտում է, ամպել է, ձյունում է կամ ձյուն է գալիս, կայծակին է տալիս (կայծակում է) և այլն: Սրանք սակայն իսկական անդամ բայեր չեն. հնապես նրանց ենթական երկնային ոգին կամ այլ մի էակ էր. այժմ էլ կարող ենք ասել՝ ամպը որոտում է, երկինքը ամպել է: Իսկ եթե երկինքը կամ ամպերը լեզու առնեն, գոնե բանաստեղծութիւն մեջ, այս բոլոր անդեմները դիմավոր պիտի դառնալին:

3. Կեցողացիների ձայները համարվում են անդամ կամ պակասավոր, որովհետև ըստ հարմարութիւն գործածվում են եզակի կամ հոգնակի Գ դեմքով. ինչպես՝ էջը զոում է, աշուժը մոնչում է, կատունը մլավում են, կովը բառաչում է և այլն: Բայց այս բոլորը սովորական բայեր են, որոնց ենթական էլ հայտնի է:

Օրինակ ֆրանսերեն braire «զուալ» բայը պակասավոր կամ անդամ է համարվում, որովհետև գործածական է միայն Գ դեմքով. ինչպես՝ il brait, ils braient, il braira, ils brairont, il brairait, ils brairaient. Բայց հին ֆրանսերենում braire նշանակում էր քրդավել» և գործածվում էր թէ մարդիանց և թէ անասունների համար: Ավելի ուշ հատկացվեց միայն էջին: Բայց զարմանալի է նաև նկատել, որ հայերենի մեջ նույնիսկ էջի զուալը խոնարհվում է նաև Ա և Բ դեմքերով. ինչպես՝ Ի՞նչ ես զոում (նախատական՝ Ինչո՞ւ ես լաց լինում ալդպես բարձրաձայն): Եվ հին հայկական առածն ասում է.

— Տերտեր, կարգն:

— Օրհնած, ես կզուամ (որ նշանակում է «ես էլ հենց քո ասածն եմ անում»):

4. Սովորական բայեր են, որոնք ըստ պատահման անորոշ ենթակա ունենալով՝ վերածվում են անդեմ բալի: Օրինակ՝ ասվում է (կըսվի թե), կարծվում է (կկարծվի թե), գտնվում է (կգտնվի), ենթադրվում է (կենթադրվի թե), կլավի, թվում է, խոսվեց, մնում է, հետևում է (կհետևի թե), պիտի զգուշացվի և այլն: Ֆրանսերենում սրանք կազմվում են on անորոշ ենթակայով. ինչպես՝ on dit, on lit, on parle, on croit... Իտալերենում դրվում է նախադաս կամ հետադաս si. ինչպես՝ si dice, dicesi «ասվում է»։ si crede, credesi «կարծվում է թե»...

5. Կրակեց արասեայտությունը ցույց տվող բայեր. ինչպես՝ հաճելի է, դուր է գալիս, պատահում է երբեմն, դժվարս է գալիս և այլն... (այսպիսի բայերը իտալերենում անձնական ղերանուններով են կազմվում. ինչպես՝ mi souviene «միտս է գալիս», ti rincresce «դժվարը կգա»...):

6. Կրավորական բայերը «կարելի է» իմաստով (կրավորական բայ) գործ են ածվում իբրև անդեմ բայ. ինչպես՝ կուտվի «կարելի է ուտել, ուտելի է», կխմվի, կերթցվի, կնստվեր «կարելի էր նստել», չի խաղացվիր, այսօր չի գործվիր, չի մտածվիր և այլն:

Այտն. 81 ժան., ասում է, թե ունիմ, կամ, ընել (անել), գալ բայերը անդեմ ձև չունեն. չի ասվում՝ կունուի, կկացուի, կկուեցու և այլն, այլ կուեցուի (ուեցուալ բայից), կըլուի (ըլուալ բայից). իսկ արևելյան գրականում կարվի «կարելի է անել» սովորական է:

Այտն. անդ, ասում է նաև, որ իբր անդեմ է գործածվում դրած է «կա, գոյություն ունի, ողջ է» իմաստով, իբր թարգմանություն թրք. durur բալի: Այժմ այսպիսի ձև չլիա նույնիսկ արևմտյան գրականում:

Հնդկական քաշմիրի լեզվի մեջ կան մի քանի հատ անդեմ բայեր, որոնք թեև թվով քիչ, բայց շատ գործածական են: Սրանք կազմվում են անցյալ ղերբայից. օրինակ՝ asun «ծիծաղել» բայից osum «ինձանով խնդացված էր», այսինքն՝ «ես խնդացի» (Grierson, հո. 8, մասն II, էջ 42):

ԷԱԿԱՆ ԿԱՄ ՕԺԱՆԴԱԿ ԲԱՅ

Էական կամ օժանդակ կոչվում են այն բալերը, որոնք օգնում են մյուս բալերի զանազան ձևերը կազմելու համար խոնարհման մեջ: Այսպես՝ հրբ ասեմ գնում եմ, գնացել էի, տեսել ես, բերած կլիցի, սրանց մեջ եմ, էի, ես, կլիցի բալերը էական կամ օժանդակ են, որովհետև միանալով գնում, գնացել, տեսել, բերած ձևերի հետ՝ կազմում են զնալ, տեսնել, բերել բալերի ներկան, գերակատարը, հարակատարը և այլն: Օրինակներից երևաց, որ էական կամ օժանդակ բալերը ընդհանրապես միանում են դերբայների հետ և նրանց հետ միասին կազմում են բալերի բաղադրյալ ժամանակները:

Ամեն մի լեզու՝ համաձայն իր քերականական կազմության, կարող է ունենալ ավելի կամ պակաս թվով օժանդակ բալեր:

Օրինակի համար ճապոներեն լեզվի մեջ իբրև օժանդակ են գործածվում *suru* «անել», *oku* «գնել», *šimau* «վերջացնել», *куру* «գալ» բալերը:

Մոնղոլերենի այբարական բարբառում օժանդակ են *hū* «ներստել», *yer* «գալ», *cšo* «երթալ», *orxʷo* «ենտել» և այլն բալերը (Поппе, Алар. гов. 99):

Ըստ որում օժանդակ բալը օգնում է, ուրիշ խոսքով հեշտացնում է բալերի զանազան ձևերը կազմելը, ուստի ամենանախնական լեզուների մեջ էլ կարելի է գտնել օժանդակ բալ: Բուշմենները, որոնք հազիվ 1, 2, 3 թվերը գիտեն, ըստ Bleek (էջ 66) ունեն օժանդակ բալեր, որոնց նշանակության մեջ չի կարողանում թափանցել հեղինակը. այսպես «երթալ» (որ կազմում է ապառնի), գուրս գալ, հեռանալ, գալ (ցուլց է տալիս, որ գործողությունը գեռ չէ սկսած):

Աֆրիկյան կիկոմի լեզվում (բանտու) kalla «մալ, նստել» օժանդակով կազմում են անկատարն ու գերակատարը, իսկ mala «վերջացնել» օժանդակով՝ կատարլարը. ինչպես՝

no-mala ku-toa ժեծեցի
n-kalla ni-toa ժեծում էի
նստում էի ժեծում (Velten, 16—17)

Միայն հնդկական մունդարի լեզուն է, որ ոչ մի օժանդակ բայ չունի և բայի ամբողջ խոնարհումը կատարում է զանազան մասնիկներով: Սրանով տարբերվում է այս լեզուն մլուսներից և հատկապես եվրոպական լեզուներից (Hoffmann, 114):

Նուբիերենը ունի 3 օժանդակ բայ (ն լինել, nger լինել, վերածվել, werden, nger «անել»): սրանք գոյականների, ածականների, դերանունների և թվականների հետ միանալով կազմում են «անվանական խոնարհում», ինչպես՝ beli «վատ», bella «վատ է», ken «լավ», kena «լավ է», šir «բան»—nan dare «ինչ բան է», one-n «այդ իմ է», am-baganini-n «այդ իմ հորն է», ore-nta «երկուս են լինելու», e-nde «այդ ես եմ», omi-e «ես բարկացած եմ», šil-i «նա թագավոր է», šil-mi «նա թագավոր չէ», ē kēnd-e «լավ եմ», e kenind-e «լավ չեմ», tē-n «սա մի կով է», tē-mi «սա կով չէ», šil-e-re «ես թագավոր պիտի լինեմ», šil-o-md-e «ես թագավոր չպիտի լինեմ» և այլն:

(Kauczor, 250—265)

Ֆիննական չերեմիս լեզվի օժանդակ բայերը, որոնցով կազմվում են բայի զանազան ժամանակներն ու ձևերը, հետևյալներն են.

kolten		ուղարկեց
šukten	довел	հասցրեց
pätären		վերջացրեց
šogalten	поставил	դրեց
šinden	посадила	նստեցրեց
purten	ввел	մտցրեց
koden	оставил	թողեց

Կրավորականքեր

kaen	пошел	գնաց
šan	достиг	հասավ
päten	окончился	վերջացավ

šogalən	встал	կանդնեց
š.nč'in	сел	նստեց
puren	вошел	ներս մտավ
kodon	остался	նստեց

(Васильев, 37)

Աֆրիկյան կենլան (բանտու) լեզուն ունի զանազան օժանդակ բայեր, որոնք բայերին տալիս են նոր ածանցական իմաստներ. այսպես՝

մի բան անելու սկսել
 շանալ մի բան անել
 գնալ մի բան անելու
 մնալ
 լինել, դառնալ, վերածվել
 թողնել, ալլևս շանել
 վերջացնել մի բան
 դալ
 ուզել, կամենալ, համաձայնվել
 մի բան արագ անել
 ուզել, ցանկանալ
 գիտենալ, հասկանալ
 բարի, սիրալիք լինել
 մի բան անելու մեջ յերջինը լինել
 դժարահաս լինել
 ի վիճակի լինել, կարենալ
 մի բան անելու մեջ առաջինը լինել
 հոգնած լինել, հոգնել
 տեել
 վերջացնել
 նույն բանը նորից անել, կրկնել

(Ittmann, 195)

Բիրմաներենը օժանդակ բայեր շատ ունի, որոնք միավանկ լինելով՝ այն առավելութունն ունեն, որ հեջաութլամբ կցվում-միանում են բային և ստանում մասնիկի երևույթ. ահա այդ բայերը-

pyu անել
 pyeng չսիրել, խորշել, ատել
 wun համարձակվել

ne մնալ
 tat սովորած, վարժված է ալդ անել
 ra ձեռք բերել
 rit հետ մնալ (to remain behind)
 mie, hmie պատահաբար անել մի բան
 ka'i զժվար լինել
 lway հեշտ լինել
 at կսմ ra „to be fit“
 t'olk արժանի լինել
 t'eng պատրաստ լինել, ուզենալ անել
 ts'e պատճառել
 tsan փորձել
 myai շարունակել տեականպես անել
 le վարժված լինել անելու
 un էլ ավելի (անել, տալ)
 dñn փոխադարձ բայ
 tsa սկսել անել մի բան
 poing կարողութուն կամ իրավունք ունենալ անելու մի բան
 ret անողորմ լինել, զգացմունքից զուրկ լինել
 lyet շարունակել անել
 no, tsa no հավանաբար այնպես է լինելու, ինչպես ինքն է
 մտածում (Latter, 153)

Օժանդակի կողմից հարուստ են թուրք-թաթարական լեզուները: Օրինակի համար, տաճկերենում իբր օժանդակ են ծառայում olmaq «լինել», itmek «անել», qəlmaq «մնալ», buyurmaq «հրամայել», bulmaq «գտնել», gelmek «գալ», gōstermek «ցույց տալ», çekmek «քաշել», gōrmek «տեսնել», bilmek «գիտենալ», sürmek «քշել» և այլն:

Կազակ-կիրգիզ լեզվի մեջ ունենք՝ olmak «լինել», bolmak «գտնել», turmak «կանգնել», barmak «գնալ», bermak «տալ», žatmak «պառկել», oturmak «նստել», žürmek «քայլել», ketpek «հրթալ» և այլն (Лантев, Матер. по Каз-кырг. яз., էջ 98):

Ուզբեկերենում օժանդակ բայերն են՝ yat-mak «պսոկել»․ ցույց է տալիս տրված բոլորին կատարվող մի գործողություն․ օրինակ՝ okuy yatgan (այս բոլորին) «կարդացող», yaz-may yatər-man «չեմ գրում» (այս բոլորին):

demäk «ասել»․ ցույց է տալիս դիտավորություն, մտադրու-

թյուն. օրինակ՝ munə kəlay desām **եկթե մտազիր լինեմ անել ալս**, uray desā **պարտի զարնեմ**։

bermāk **առալ**. ցույց է տալիս հարատե շարունակութուն. օրինակ՝ lōtūn čəka berādir **ժողովը դուրս է գալիս** (և զեռ շարունակում է դուրս գալ)։

kōrmāk **տեսնել**. ցույց է տալիս մի բան փորձել. օրինակ՝ sōzlāšib kōrdim **խոսակցել փորձեցի**։

kel.nāk **գրալ**. ցույց է տալիս ցանկութուն. օրինակ. bar-gəṃ keldi **գնալ ուզեցի** (= գնալս եկավ), barqəṃ kelsā **եկթե գնալ ուզեմ** (= գնալս գա)։

yazmak **գրել**. ցույց է տալիս՝ քիչ մնաց, որ... օրինակ՝ ōlā yazdem **քիչ մնաց, որ մեռնեի**, kala yazdə **քիչ մնաց, որ մնար**։

turgan boʻmak **եկանգնած լինել**. ցույց է տալիս ցանկութուն, մտադրութուն և հնարավորութուն. օրինակ՝ Māskāvdaṅ ketā turgan boʻl.jək **Մոսկվայից դուրս գալ ուզեցինք՝ կամ մեզ կարելի եղավ**։

qalmaq **մնալ**. ցույց է տալիս գործողության շարունակութունը առանց ենթակալի մասնակցութիան. օրինակ՝ ešik açaləb qaldə **գուռը բացված մնաց**։

bolmaq **լինել**. ցույց է տալիս գործողության լրացումը, նպատակին հասնելը. օրինակ՝ men çay içib boldəm **ես թեյ լամեցի** (վերջացրի)։

qoymak **դնել**. ցույց է տալիս գործողության հաստատութունը, օրինակ՝ sōzlānizni dəfārdā yazəb qoydəm **ձեր խոսքերը տեղադրեցի**։

barmaq **եկթալ**. ցույց է տալիս գործի շարունակութունը կամ հարատեթյունը նույն ուղղությամբ. օրինակ՝ yəldan yəlgə yaxšəlanəb baradər **ստարուց տարի լավանում է**։

ketmek **եկթալ**. ցույց է տալիս, թե գործողությունը հեռանում է խոսողից. օրինակ՝ bir somdan ašəb ketdi **ամեկ ուրբուց անցավ գնաց**։

čəqmaq **դուրս գալ**. ցույց է տալիս գործողություն կատարելը՝ հասնելով իր վախճանին. pəlanəməznə bājārib čəqsaq **ամեր պլանները վերջացնեց** (դուրս գանք)։

yürmək **քայլել**. ցույց է տալիս շարժում, տեղի փոփոխութուն. օրինակ՝ hāmməgā kōrsätib yürədir **բոլորին ցույց է տալիս** (մեկից մյուսին տանելով)։

yubarmaq *տուգարկել*» ցույց է տալիս ուժգին կերպով կատարել և անցնել. օրինակ՝ pəlanə ašəgəb yubardəiar *եպլանը գերազանցեցին*» (Kissen, 138)

Յակուսերենի օժանդակ բալերն են.

er	մի բանով զբաղվել
olor	նստել
əl	վերցնել
is	գնալ
kebis	զցել, ավարտել
kel	գալ
kōr	նալել, փորձել
qāl	մնալ
tur	կանգնել
bar	երթալ
kīr	մտնել
tagəs	գուրս գալ, ելնել
killer	մտցնել, ներս բերել
sət	պառկել
sərət	ման գալ
nler	տալ
kulu	տուր

(Ястремскоѣ, 205)

Թուրքական օլրոտերեն լեզվի օժանդակներն են՝ otur *ենըստել*», dʷür *եերթալ*», tur *եկանգնել*» dʷat *եպառկել*»:

(Тошакoвa, 34)

Չուվաշերենի օժանդակ բալերը ավելի բազմաթիվ են. այսպես ունենք՝ պառկել (ընկած մնալ իմաստով. ցույց է տալիս միշտ նույն վիճակը կրելը), առնել կամ վերցնել (ձեռք բերելու, ստանալու կամ մոտեցման իմաստով). տալ (ցույց է տալիս, որ գործողութիւնը մեկի համար է կատարվում), ցույց տալ, զցել, տանել, ապրել (այն է՝ մի բան միշտ անել, սովորութիւն ունենալ անելու), երթալ (ցույց է տալիս գործողութիւնն նպատակը), գալ, քայլել (մնալուն գործողութիւնն զանազան ուղղութիւմբ), գնել, հեռանալ, երթալ, ուղարկել, նայել, դառնալ (լինել, վերածվել մի բանի), մնալ, թողնել, կանգնել, մտնել, մուծել, գիտցնել, նստել, գուրս գալ (ելնել), վերջանալ, վերջացնել, հանել, հասնել, հասցընել:

(Ашмарин, Матер., 310—20)

Հինդուստանի լեզվի մեջ իբրև զուտ օժանդակ են գործածվում «ուզել, լինել, գալ, մնալ, տալ, ուտել, ընկնել, ելնել, առնել, սկսել» բալերը. կան և ուրիշ բայեր, որոնք տևս «Բայերի զանազան տեսակները» գլխում:

(Bonnerjea, 30. Thimm, 34—36)

Պարսկերենի մեջ էլ ունենք բազմաթիվ օժանդակ բայեր, որոնք ցանկը տալիս ենք ստորև, մի-մի օրինակով միասին.

ներգործական և չեզոք կազմելու համար		
būdan	լինել—xasta būdan	հիվանդանալ
kardan	անել—xasta kardan	խոցել
farmūdan	հրամայել—karāmat farmūdan	առաստձեռնել
āvardan	բերել—yād āvardan	հիշել
dāštan	ունենալ—pur dāštan	լցնել
nimūdan	ցուլց տալ—lltifāt nimūdan	մեծարել
sāxtan	սարքել—tar sāxtan	խոնավացնել
xōrdan	ուտել—sarmā xōrdan	մրսել
zadan	զարնել—ħarf zadan	խոսել
burdan	տանել—farmān burdan	հնազանդվել

Կրավորականների համար.

šudan	լինել	xānda šudan	կարդացվել
gaštan	լինել	nimūdār gaštan	հայտնվել
gardīdan	լինել	pur gardīdan	լցվել
yāftan	գտնել	parvariš yāftan	կրթվել
gīrīftan	բռնել	qarar gīrīftan	հաստատվել
āmādan	գալ	ba šumār āmadan	համարվել
dīdan	տեսնել	ri'ayat dīdan	պատվվել

(Գեորգ զպիր, Բռ. պրս., 14)

Պետք է զանազանել իրարից օժանդակ բայերի այն տեսակները, որոնք միայն իբրև բալակերտ են գործածվում (օրինակ՝ հիվանդ լինել=հիվանդանալ) և այն տեսակները, որոնք գերբալաների հետ միանալով բայերի նոր ժամանակներ են կազմում (օրինակ՝ գնացած լինել, տեսած լինել): Պարսկերենի վերահիշյալ օժանդակների մեծագույն մասը առաջին կարգից է:

Լաոսերենի մեջ էլ կան օժանդակ բայեր, որոնք գործ են անում մյուս բայերի իմաստը ճշտելու կամ զորացնելու համար: Այսպես են՝

ao	առնել, վերցնել	hai	տալ
pai	գնալ	vāi	պահպանել
mā	գալ	ao vāi	»
ao mā	բերել	sia	կորցնել
ao pai	տանել	vá	ասել
bōn	նայել	ōk	դուրս գալ
khūn	բարձրանալ	khao	մտնել
lon		yū	բնակվել

(Hospitalier, 193—203)

Մալայո-պոլինեզյան բոնտոկ-իգորոտ լեզվի մեջ կա 12 տեսակ օժանդակ բայ, որոնց մի մասը բալի մի որևէ եղանակը կամ ժամանակն է կազմում, մյուսները բալի զանազան տեսակներ են կազմում: Այսպես՝

ed պետք է որ. ստիպողական բայ
 nget, ngin կարող է լինել որ. կասկածական բայ
 ek, tek գնում եմ այսինչ բանը անելու
 issa ցույց է տալիս 1) ապառնի գործողութիւն, 2) հրամայականի մեղմ տեսակն է
 afus, ipčas ցույց է տալիս նոր կատարված մի բան
 tsa հաճախ, անընդհատ կատարված գործողութիւն
 kankani անմիջական ապառնի
 kasin նորից, մեկ էլ անել նույն գործողութիւնը
 sana շատ շուտով կատարել գործողութիւնը
 čičiča գեռես շարունակել գործողութիւնը
 čakasko հանկարծ անել գործողութիւնը
 sumyaak gangkay միշտ միևնույն բանն անել:

(Seidenadel, 118—133)

Եվրոպական լեզուների մեջ օժանդակներով հարուստ է գանիերենը, ուր ունենք՝

have ունենալ
 vaere լինել
 ville ուզել
 skulle պարտավոր լինել
 maatte müssen
 burde »
 turde dürfen
 faa müssen, bekommen

gide mōgen
 monne »
 kunne kōnnen
 lade թողնել
 blive դառնալ, վերածվել
 vorde » »

Գրեթե նույն դրութիւնը ներկայացնում է նաև շվեդերենը:

Գերմաներենի օժանդակներն են՝

haben ունենալ, sein լինել, werden դառնալ, լինել, wollen ուզենալ, sollen հարկ լինել, müssen պարտական լինել, können կարենալ, mögen կարելի լինել, dürfen կարող լինել, համարձակվել, lassen թողնել:

Անգլերենի օժանդակներն են՝

be լինել, have ունենալ, can կարենալ, may կարող լինել, shall հավանաբար պիտի, will ուզենալ, անշուշտ պիտի, must հարկ է որ, ought հարկ է որ, dare համարձակվել, do աճել:

Ֆրանսերենի օժանդակներն են.

avoir ունենալ, être լինել, devoir պարտավոր լինել, aller գնալ, venir գալ, faire անել: Ֆրանսերենում aller «գնալ» ցույց է տալիս մի գործողութուն՝ որ քիչ հետո պիտի կատարվի (ինչպես՝ nous allons manger մենք քիչ հետո կուտենք, ճիշտ ինչպես անգլերեն she is going to sing նա (իգ.) հիմա կերգի), իսկ venir «գալ»՝ ցույց է տալիս մի գործողութուն, որ նոր է վերջացել (ինչպես՝ nous venons de manger հենց նոր կերանք վերջացրինք):

Եվրոպական լեզուների մեջ ընդհանուր տարածված և շատ սովորական օժանդակներն են՝ «ունեմ» և «լինեմ», առաջինը՝ ներգործականի համար և երկրորդը՝ չեզոք և կրավորական բայերի համար: Սրանով էլ կազմվում են բոլոր բաղադրյալ ժամանակները: Այսպես է նույնիսկ լեհերենը: Շվեդերենը այդ երկուսից ընդհանրացրել է «ունեմ» օժանդակը՝ թե՛ ներգործական, թե՛ չեզոք և թե՛ կրավորակերպ չեզոք բայերի համար, ըստ որում կրավորականը առանձին վերջավորութիւն ունի. ինչպես՝

jag har älskat *ես ունեմ սիրած*

jag har älskats *ես ունեմ սիրված*

jag har beklagat mig *գանգատվեցի (=Ֆրանս. je me suis plaint):*

Ընդհակառակը լեթթերենը չգիտի «ունեմ» բայը և գործածում է միայն «եմ» էականը: Այսպես էլ չեխերենում, ուր բայերի բաղադրյալ ձևերը կազմվում են «եմ» էական բալով, որ դրվում է բայից հետո՝ ճիշտ հայերենի պես («եղած եմ» և ոչ թե «եմ եղած», ինչպես ունեն ֆրանսերենը, գերմաներենը, անգլերենը և այլն):

Օժանդակների մի մասը իրապես օժանդակ կամ էական է, ինչպես «եմ» և «ունեմ», որոնք ծառայում են կազմելու բայերի բաղադրյալ ձևերը: Մյուսները գործ են ածվում կազմելու բայերի նորանոր առումներ և մանավանդ ոճեր կամ ասացվածքներ: Այսպես, օրինակ՝ թուրքերեն.

göstermek «ցույց տալ» — ri'ayet göstermek «հարգանք ցույց տալ, հարգել»

çekmek «քաշել» — zarar çekmek «ֆսաս քաշել, ֆսասվել»
görmek «տեսնել» — eylik görmek «բարիք տեսնել, մեկի բարիքը վայելել

sürmek «քշել» — 'Ömr sürmek «կյանք քշել կամ վարել»
սպրել»

bilmek «գիտենալ» — yazabilmek «կարող լինել գրել»:

Կաղակ-կիրդիզ լեզվով՝

bilip turur «այժմ նա գիտի» (իրապես «կանգնած է և գիտե», որ հիշեցնում է հյ. կայ և մնայ = կմա):

Մյուս օրինակները տես վերը:

Հայերենի լավագույն օժանդակ բայն է եմ, որ ծագում է հնիւ. ēsmi ձևից |վերջին i ձայնավորի անկումով և m ռնգայինից առաջ s-ի անկումով, որ ընդհանուր կանոն է (հմմտ. *oms > հյ. ուս): Երկրորդ դեմքն է ես, որ ծագում է հնիւ. *esi-ից = հն. ēī, սնս. asi. Բայց որովհետև s երկու ձայնավորների մեջ ընկնում է, ուստի Մեյեն ենթադրում է կրկնավոր s-ով ձևը՝ essi, որ համապատասխան է զալիս հ. լատ. ess և հոմերյան εσσι ձևերին (Esquisse, 118): Եզակի Գ դեմքն է ե, որ ծագում է հնիւ. ēsti ձևից՝ i վերջահանգ ձայնավորի կորստով և s, t բաղաձայնների անկումով: Նույն վիճակին հասել են նաև ֆրանսերեն est և պրս. āst. — Ֆրանս. est ըստ գրության պահում է s և t բաղաձայնները, բայց հնչվում է միայն e. Նմանապես պրս. āst գրականում պահել է նույն երկու բաղաձայնները, իսկ ժողովրդական բարբառով հնչվում է ä. «ձվ է» լինում է ֆրանսերեն qui est (ki-e) ե ճիշտ նույն ձևով ժղ. պրս. ki e:

Ընդհակառակը բելուջերենը զարգացնելով նույն ast ձևը,

կազմել է նոր էական բալ. *astān* (*ես*) *ամ*, *astūn* (*մենք*) *ենք*, *astabān* *էի*, *astabūn* *էինք* և այլն:

(Gilbertson, 77)

Հին հայերենի օժանդակ բայերն են *եմ*, *լինիմ* և *եղանիմ*, որոնք խոնարհվում են հետևյալ ձևով.

Սահմանափակ եղանակ

Ներկա

<i>եմ</i>	<i>լինիմ</i>	<i>եղանիմ</i>
<i>ես</i>	<i>լինիս</i>	<i>եղանիս</i>
<i>է</i>	<i>լինի</i>	<i>եղանի</i>
<i>եմք</i>	<i>լինիմք</i>	<i>եղանիմք</i>
<i>էք</i>	<i>լինիք</i>	<i>եղանիք</i>
<i>են</i>	<i>լինին</i>	<i>եղանին</i>

Անկատար

<i>էի</i>	<i>լինէի</i>	<i>եղանէի</i>
<i>էիր</i>	<i>լինէիր</i>	<i>եղանէիր</i>
<i>էր</i>	<i>լինէր</i>	<i>եղանէր</i>
<i>էաք</i>	<i>լինէաք</i>	<i>եղանէաք</i>
<i>էիք</i>	<i>լինէիք</i>	<i>եղանէիք</i>
<i>էին</i>	<i>լինէին</i>	<i>եղանէին</i>

Կատարյալ

		<i>եղէ</i>
		<i>եղեր</i>
		<i>եղև</i>
(<i>չունի</i>)	(<i>չունի</i>)	<i>եղաք, եղեաք</i>
		<i>եղէք</i>
		<i>եղեն</i>

Հա բաղադար

	<i>լեալ եմ</i>	<i>եղեալ եմ</i>
	<i>լեալ ես</i>	<i>եղեալ ես</i>
	<i>լեալ է</i>	<i>եղեալ է</i>
(<i>չունի</i>)	<i>լեալ եմք</i>	<i>եղեալ եմք</i>
	<i>լեալ էք</i>	<i>եղեալ էք</i>
	<i>լեալ են</i>	<i>եղեալ են</i>

Գերակատար

(չունի)	լեալ էի	եղեալ էի
	լեալ էիր	եղեալ էիր
	լեալ էր	եղեալ էր
	լեալ էաք	եղեալ էաք
	լեալ էիք	եղեալ էիք
	լեալ էին	եղեալ էին

Ապառնի

(չունի)	—	եղէց
	լիցիս, լիցես	եղիցիս, եղիցես
	լիցի	եղիցի
	լիցուք	եղիցուք
	լիջիք	եղիջիք
	լիցին	եղիցին

Հրամայական եղանակ

հր	լեր	—
	լիջիր	եղիջիր
	լինիջիր	—
երուք	լերուք	եղերուք
	լիջիք	եղիջիք
	լինիջիք	—

(Արգելական)

մի լինիր	մի եղանիր
մի լինիք	մի եղանիք

Ստորադասական եղանակ

Ներկա

իցեմ	լինիցիմ	եղանիցիմ
իցես	լինիցիս	եղանիցիս
իցէ	լինիցի	եղանիցի
իցեմք	լինիցիմք	եղանիցիմք
իցէք	լինիցիք	եղանիցիք
իցեն	լինիցին	եղանիցին

Աճցյալ

(չունի)	լեալ իցեմ	եղեալ իցեմ
	լեալ իցես	եղեալ իցես
	լեալ իցէ	եղեալ իցէ
	լեալ իցեմք	եղեալ իցեմք
	լեալ իցէք	եղեալ իցէք
	լեալ իցեն	եղեալ իցեն

Դերբայներ

անորոշ	անորոշ	լինել	եղանել
ներկա		---	---
անցյալ		լեալ, լիետլ	եղեալ
ապառնի		լինելոց	եղանելոց

Դիւտուություններ.

1) Այս երեք բայերն էլ պակասավոր են, մեկը քիչ, մյուսը շատ. և իրար տեղ գործածվելով պակասները լրացնում են: Ամենից պակասավորը եմ էականն է, որի կատարյալն է եղե, ապառնին եղեց, որոնք եղանիմ բայի ձևերն են:

2) Եւ բայի հրամայական ձևերը գործ են ածվում միայն ողջ բառի հետ. այսպես ո՛ղջ եր, ո՛ղջ եք կամ ո՛ղջ եյուք, որոնք նշանակում են ռոյզ եղի՛ր, ողջ եղէ՛ք: Մա նշան է, որ սրանք բայի հնագույն ձևերն են, որոնք հետո գործածութլունից ընկել են և մնացել են միայն ողջ եր... դարձվածքի մեջ:

3) Էական բայի իբրև անորոշը կա ել ձևը, բայց հետին է և Ե դարում չի գործածված: Հոլովյալ ձևերն են՝ ելոյ, ելով, ելոց:

4) Եղանիմ բայի այն ձևերը, որոնք կազմված են -ան- միջամասնիկով, ընտիր հայերենում չեն գործածվում. այսպես են՝ եղանիմ, եղանեի, մի՛ եղանիք, եղանիցիմ, եղանել, եղանելոց, որոնց տեղ սովորական են լինիմ բայի համապատասխան ձևերը:— Կատարյալ եղե և ապառնի եղեց ձևերի տեղ կա նաև գործածված եղայ, եղայց (Չալիս., 354), բայց սրանք անսովոր են: Հին և հարազատ ձևն է եղե, որի վերջավորութլունը իբրև կատարյալի Ա դեմքի՝ միակն է հայերենում: Կանոնավորելու համար ավելացրին սովորական այ վերջավորութլունը, որով ստացվեց եղեայ միջին ձևը (գործածված է Վրք. հց. ա. 64?), այս էլ հետո դարձավ եղայ:

5) Շատ հետաքրքրական է եւ էականի իցիւ ձևը, որը եզա-

կի Գ դեմք է միայն և որի մյուս դեմքերը պակասում են: Ըստ Չալիս., 381 թյայտնապես իցի ստորադասականին անկատարն է: Միանալով ուրիշ բայերի անցյալ դերբային՝ կազմում է իբր ստորադասական գերակատար: Սրա մեսրոպյան օրինակներն են՝

Ջայս ասացեալ իցիւ՝ թէ զՍամուէլ հանէր (կինն վհուկ).

Խնդրեալ իցիւ քո գոնեալ՝ թէ զի մեռուցից զՍաւուղ և ոչ զի կեցուցից զՍամուէլ (Եփր. թգ.)

Գոնեալ թէ ոչ ասացեալ իցիւ՝ եթէ Տէր անց հետացաւ լինէն: Թէ ինքն լանձնէ իմաստութիւն ոչ ունէր, գէթ յարարիչն նայեցեալ իցիւ՝ ուսանել ի նմանէ զարուեստն (Եզն.):

Եթէ վասն ողորմութեան արար զոր արարն, պահեալ իցիւ զգալուստ որդւոյն իւրով մինչև ի վախճան տշխարհի և ապա առաքեալ (Եզն.):

(ՆՀԲ և Չալիս., 380):

Այս վկայութեանց մեջ ասացեալ իցիւ նշանակում է «ասելու էր», նայեցեալ իցիւ «նայելու էր», նալած լինէր» և այլն:

Ավելի ուշ իցիւ փոխեց իր իմաստը և դարձավ «երանի թէ».

Աղևքսանդրէ, իցիւ թէ էիր և դու իմ որդի, զի քե ազանց իշխէի (Պտմ. Աղեքս.):

Իցիւ այն բարեբաստութիւն, յորժամ բազմազան անուշահոտ իւսակօք զարդարէի (Պիտ.):

Այս նշանակութեամբ է գործածվում այսօր էլ մեր լեզվում.

ինչպես՝

Այլ ոչ, անդուժ, եթե տվեր մեկուն սեր,

Իցիվ թ' անոր գերեզմանին քարն լինիմ...

(Պ. Դուրյան)

Ուշ ժամանակի և հատկապես հունաբան դպրոցի գլուտն է ստորադասական անկատարի իցիի, իցիի, իցիք... ձևը, որ մտել է նաև մեսրոպյան գրութեանց մեջ՝ հետին գրիչների ձեռքով.

ինչպես՝

Ձի դու քեզն իմասցիս թէ զինչ իցէր՝ որով ծածկեալ էր երկիր (Չալիս., 380):

Վերի բացատրութիւններից երևաց, որ իսկական էական բալն է գրաբարում եմ. իսկ լիցիմ և եղացիմ բուն չեզոք բայիք են, որ օժանդակում են նրան, և նույնիսկ սրանց խոնարհման մեջ եմ բալը դեր ունի. այսպես՝ հարակատար՝ լեալ եմ, եղեալ եմ, գերակատար՝ լեալ էի, եղեալ էի, ստորադասական անցյալ՝ լեալ իցեմ, եղեալ իցեմ:

Սակալն ինչպես ուրիշ լեզուների մեջ, նույնպես և գրաբարում կան մի իւումբ ուրիշ բայեր, որոնք իբրև օժանդակ գործ են ածվում զանազան ոճեր և ասացվածներ կազմելու համար: Այսպես են առնել, հարկանել, ածել, տալ, տանել, բերել, ունել և այլն. օրինակ՝ պաշտօն տանել, սպաս տանել, խնամ տանել, փոխ տանել, զղէմ ունել, շնորհ ունել, խնամ ունել, զլալ հարկանել, լարտասուս հարկանել, գան հարկանել, հուր հարկանել, բուռն հարկանել, ծափս հարկանել, ոտն հարկանել, ձեռն լանձին հարկանել, ի միս առնուլ, պատասխանի ունել, պատասխանի տալ, ծանօթս տալ, թող տալ, տեղի տալ, ի վարձու տալ, աշխատ առնել, այսն առնել, լանձն առնել և այլն և այլն, որոնց լիակատար թվումը բարանի գործ է:

Միջին հայերենում եմ, լինիմ, եղանիմ օժանդակները շարունակում են իրենց գոյութունը, միայն եղանիմ կորցրել է շատ բան, նույնիսկ ներկա եղանիմ, որ արդեն և դարումն էլ գործածական չէր: Նրանից մնում են միայն կատարյալ եղայ և դերբայ՝ եղել, եղած:

Ահա սրանց խոնարհումը (Karst, 387).

Սահմ. ցերկ.	եմ	լինիմ, կու լինիմ
	ես	
	է	կու լինի
	ենք	
	էք	
	հն	
Անկ.	էի	լինէի
	էիր	
	էր	
	էաք	
	էիք	
	էին	
Կար.	—	— եղայ
Ապառ.	կու լինամ	
	կու լինաս	
	կու լինայ	
	կու լինանք	
	կու լինաք, -այք	
	կու լինան	

Հրամ.	լեր	
	լիք (Սխուտան, 9-Յա, տող. 10).	
Ստոր. ցերկ.	լինամ, լինիմ	
	լինաս	
	լինայ, լինի	
	լինանք	
	լինաք, -այք	
	լինան	
Անկ.	լինալի	
	լինալիր	
	լինար, -այր	
	լինալաք	
	լինալիք	
	լինալին	
Դերք. անորոշ	լինալ	
» անցյալ	լել	եղել
		եղած

Այս տախտակից երևում է, որ եմ էական բայից պահված է միայն ներկան և անկատարը. շնչված է ստորադասական ներկան (իցեմ), իսկ ստորադասական անկատար նորամուտ իցեի ձևը արմատ չէ բռնած: Սրանց փոխարեն լիցիմ բայից ստեղծվել են առանձին ստորադասական ներկալի և անկատարի ձևեր (լիցամ, լիցայի): Ավելացնենք նաև այն, որ էական բայի ներկան, թեև ըստ գրության նույն է գրաբարի հետ, բայց ըստ հնչման տարբեր է.— գրաբարի մեջ ե-ով սկսվող ձևերը հնչվում էին պարզ e ձայնավորով (em, es, emi:’, ēn), իսկ կիլիկյան հայերենում նախաձայն ե դառնալով ye, այս ձևերը հնչվում էին yem, yes, yenk’, yen: Հոգնակի առաջին դեմքում գրվել էր ց՝ փոխանակ մ:

Եմ այն բացառիկ բայերից է, որ ներկայում կու մասնիկը չէ ստացած: Բայց լիցիմ բայը ունի թե՛ լիցիմ և թե՛ կու լիցիմ ձևը (Karst, 386):

Արդի բարբառներում, միջին հայերենի օրինակով, օժանդակ բայը կազմված է եմ, լիցիմ և եղանիմ բայերի խառնուրդով, մեկի պակասը լրացնելով մյուսով: Այսպես՝

Երևանի բարբառ

սահմ. ներկ. էմ, էս, ա, էնք, էք, էն
անկ. ի, իր, էր, ինք, իք, ին

ստոր. ներկ. ըլէմ, ըլէս, ըլի, ըլէնք, ըլէք, ըլէն (նաև՝ ըլնէմ կամ ըլլէմ, ըլնէս, կամ ըլլէս և այլն)

ստոր. անկ. ըլէի, ըլէիր, ըլէր, ըլէինք, ըլէիք, ըլէին (նաև՝ ըլնէի, ըլնէիր, կամ ըլլէի, ըլլէիր և այլն)

կտր. էլա կամ էլամ, էլար, էլաք, էլանք, էլաք, էլան (Վաղարշապատ)

հրմ. իլ (ըլի), էլէք, մի իլ (մի ըլի, մի ըլնի, մի ըլլի), մի ըլնէք

դերբ. էլի, էլած, ըլնիլ (ըլնել, ըլլիլ, ըլիլ):

Սրանց մեջ նկատելի է ներկայի եզակի Գ դեմքի ա ձևը, որ գտնուում ենք ուրիշ բարբառներում էլ, ինչպես Բայազետ, Թավրիզ, Քղիի գյուղերում և այլուր:

Թիֆլիսի բարբառ

սահմ. ներկ. իմ, իս, է, ինք, իք, ին
անկ. էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին...

Շամախի բարբառ

սահմ. ներկ. ամ, էս, ա, անք, էք, ան (բայց երբ ձայնավորը փափուկ է՝ ամ, էս, ան, անք, էք, ան)
անկ. ի, իր...

Աստրախանի բարբառ

սահմ. ներկ. էմ, էս, ա, էնք, էք, էն
անկ. { իմ, իիր, էր, ինք, իիք, իին
էիմ, էիր, էր, էինք, էիք, էին

Ղարաբաղի բարբառ

սահմ. ներկ. ըմ, ըս, ա, ընք, ըք, ըն
անկ. ի, իր, ար. ինքլ, իքլ, ին
կար. իլա, իլար, իլավ, իլանք, իլաք, իլան
հրմ. իլ, ինիլ մըէր, իլէք, ինիք վըէչ, ինիլ մըէք
ապռ. կինիմ, կինիս, կինի, կինինքլ, կինիքլ, կինին
» ինըլական ըմ, ըս, ինըլացուք ըմ, ըս...
անց.

» ինըլական ի, ինըլացուք ի, իր...

ստոր. ներկ. ինիմ, ինիս, ինի, ինինքլ, ինիքլ, ինին
դերբ. ինող, ինըլական, ինըլացուք, ինիլ, ըլած, ըլալ:

Նոր-Ջուղայի բարբառ

սահմ. ներկ. ամ, աս, ա, անք, էք, ան
անկ. ի, իր, էր, ինք, իք, ին:

Սահմանական ներկայի հոգնակի Բ դեմքը Դավրեժ և Մեծ-Մելիքան թաղերում ունի եք ձևը. բայց ուրիշ թաղեր (ինչպես Չարսու և Քոչեր) ունեն ար, որով սկզբից մինչև վերջը ա ձայնավորը ընգհանրացած է լինում. այսպես է նաև Հին-Ջուղայում և Աստապատում:

կտր. լելա, լելար, լելավ, լելանք, լելաք, լելան
հրմ. լելիր, մի լելնել, լելէք, միք լելնել
ստոր. ներկ. լելնեմ, լելնես, լելնի, լելնենք, լելնէք, լելնեն
անկ. լելնի, լելնիր, լելնէր, լելնինք, լելնիք, լելնին
դերբ. լելնել, լելնում, լելէլ, լելած, լելնելու:

Ագուլիսի բարբառ

սահմ. ներկ. ըմ, ըս, ա, ըք, ըք, ըն
անց. անկ. ըմ նէլ, ըս նէլ, ա նէլ, ըք, նէլ «էինք, էիք», ըն նել:

Սահմանական ներկայի եզակի Գ դեմքը ա ձևով գործածական է այն ժամանակ, երբ նրա նախորդ բառը վերջանում է ժանր ձայնավորով. հակառակ պարագային գանում ենք ա: Բացառաբար ո՞ւնչ «ի՞նչ» բառից հետո ասվում է ո՞ւնչ ա «ի՞նչ է»: Այս բառի բոլոր ձևերն էլ անշեշտ են և շեշտը դրվում է միայն նախորդ բառի վրա:

Մնացյալ ժամանակները լրացվում են ե՛լիլ «լինել» բայով, որ խոնարհվում է կանոնավոր կերպով:

Ծանոթ.— Էլիլ «լինել» բային իբրև հոմանիշ ունենք հետևյալ ժամանակները.

ապռ. նիլ ըմ, նիլ ըս, նիլ ա, նիլ ըք, նըլ ըն «կլինիմ...»:
ստոր. նոմ, նոս, նո, նոք, նոն, «լինիմ...»:

հետաքրքրական է նկատել, որ նոն ձևը, որ հոգնակի է, գործածական է նաև իբր եզակի, «լինի» նշանակութամբ. ասվում է նաև ընում, ընոս, ընո, ընոք, ընոն:

ստոր. անկ. նոմ նէլ, նոս նել, նո նել «լինէի...»:

Մարաղայի բարբառ

սահմ. ներկ. իմ, իս, ը, ինք՛, իք՛, ին
անց. անկ. իմ էր, իս էր, էր, ինք՛ էր, էք՛ էր, ին էր:

Մնացյալ ժամանակները լրացվում են լինել > ըլել բայի ձև-
վերով. այսպես՝

ստոր. ներկ. ըլիմ, ըլիս, ըլւ, ըլինք, ըլիք, ըլին:

կոր. լելամ, լելար, լելով, լելանք, լելաք, լելան.

հրամ. լիլ, լիլէք՝

դերբ. լելիր, ըլած, ըլօղ, ըլօղու:

Կատարյալի ձևերը և հրամայականի հոգնակին ունեն կրկին
ձև՝ նախաձոր յ ձայնով և առանց այդ հավելվածի: Այս բանը առաջ է
եկել հետեյալ ձևով: Ել իբրև միավանկ՝ դարձել է յիլ. մյուս բո-
լոր ձևերը իբրև բազմավանկ՝ չեն ստացել յ հավելվածը. բայց հե-
տո ազգվելով հրամայականից՝ առել են մի նորամուտ յ: Հրամա-
յականի եզակին իլ ձևով չի գործածվում, բայց կա հոգնակի իլէք՝
մանավանդ արգելականում (մի՛ իլէք):

Խոյի բարբառ

կոր. ըլամ, ըլար, ըլավ, ըլանք, ըլաք, ըլան (Սամաղար գյու-
ղում՝ իլա, իլար, իլաֆ, իլանք, իլաք, իլան).

դերբ. ըլիր, ըլած, ըլել:

Վանի բարբառ

ներկ. եմ, ես, ի, ենք, էք, են

անկ. ի, իր, էր, ինք, իք, ին:

Ոգմիի բարբառ

ներկ. իմ, իս, ի, ինք, իք, ին

անկ. է, էր, էր, էնք, էք, էն:

Կիլիկիայի բարբառ

ներկ. իմ, իս, է, ինք, էք, ին

անկ. ա, ալ, էլ, աք, աք, ան, կամ՝ ան, իլ, էլ, օնք (ընք) անք,
ան. (առաջին շարքը ծանր ձայնավորով վերջացող բա-
ռերի կողքին, երկրորդը՝ թեթև ձայնավորների հետ):

Սվեդիայի բարբառ

ներկ. իմ, իս, է, ինք, իք, ին

անկ. էր է, էր, իր, էր ինք, էր իք, էր ին.

(Ֆնացյալը լրանում է լինել > ընելի բայից):

Կարճո բարբառ

Ներկ. էմ, էս, է, էնք, էք, էն.
 անկ. էի, էիր, էր, էինք, էք, էին.
 (Ֆնացյալը լրանում է ըստի (Ախց., Ախք.), էղնել (Լեն.)
 բալով), ինչպես՝

Լեռնակալան

ստոր. ներկ. էղնիմ, էղնիս, էղնի, էղնինք, էղնիք, էղնին
 ստոր. անկ. էղնէի, էղնէիր, էղնէր, էղնէինք, էղնէիք, էղնէին
 կոր. էղա, էղար, էղավ, էղանք, էղաք, էղան
 հրմ. էղիր, էղէք, մի էղնի, միք էղնի
 դերբ. էղել (էղէ), էղնել՝

Ախարալարի գավառակալան

ստոր. ներկ. ըլիմ, ըլիս, ըլի, ըլինք, ըլիք, ըլին
 ստոր. անկ. ըլէի, ըլէիր, ըլիր, ըլէինք, ըլէիք, ըլէին
 կոր. էղա, էղար, էղավ, էղանք, էղաք, էղան
 հրմ. մի ըլիր, միք ըլիր
 դերբ. ըլիլ, էղած՝

Տրապիզոնի բարբառ

ներկ. իմ, իս, է, ինք, իք, ին
 անկ. էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին՝

Համշենի բարբառ

ներկ. իմ, էս(ձ), իս(Մ), տ(ձ), է(Մ), ինք(ձ), իք(Մ), էք, ին-
 անկ. էլը(ձ), էլի(Մ), էլդ(ձ), էլիր, էլդը(Մ), էր, անքը(ձ),
 անքը(Մ), էքը(ձ), էքը(Մ), էլնը՝

Սուչավայի բարբառ

ներկ. իմ, իս, է, ինք, իք, ին
 անկ. էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին՝

Նոր-Նախիջևանի բարբառ

սահմ. ներկ. իմ, իս, է, ինք, իք, ին
 անց. անկ. էլի, էլիր, էր, էինք, էլիք, էլին
 Մնացյալը լրանում է՝ առնելով ըլալ բալից
 ստոր. ներկ. ըլամ, ըլաս, ըլա, ըլանք, ըլաք, ըլան, կամ՝
 նախավոր ը-ի անկումով՝ լամ, լաս, լա, լանք, լաք, լան

ստոր. անկ. ըլնյի, ըլնյիր, ըլար, ըլնինք, ըլնիք, ըլնին
կամ՝ լնյի, լնյիր, լնր, լնյինք, լնյիք, լնյին
կտր. էղա, էղար, էղավ, էղանք, էղաք, էղան
հրմ. էղիւր, էղիք
դերբ. էղած, էղիւ, էղող, ըլալու կամ լալու, ըլալիք կամ
լալիք:

Պոլսի բարբառ

սահմ. ներկ. էմ, էս, է, էնք, էք, էն
անց. անկ. էյի, էյիր, էր, էյինք, էյիք, էյին:
Մնացյալը լրանում է ըլալ բայից
ստոր. ներկ. ըլամ, ըլաս, ըլա, ըլանք, ըլաք, ըլան
անկ. ըլայի, ըլայիր, ըլար, ըլայինք, ըլայիք, ըլային
կտր. էղա, էղար, էղավ, էղանք, էղաք, էղան
հրմ. էղի կամ էղիր, էղէք. մըլար, մըլաք
դերբ. էղած, էղաժ, էղեր, ըլալ, ըլալիք, ըլալու:

Եվգոկիայի բարբառ

ստոր. ներկ. ըննամ, ըննաս, ըննա, ըննանք, ըննաք, ըննան
ստոր. անկ. ըննայի, ըննայիր, ըննար, ըննայինք, ըննայիք,
ըննային
կտր. էղա, էղար, էղավ, էղանք, էղաք, էղան
հրմ. էղիւր, էղէք (էղիւք), մի ըննար, մի ըննաք
դերբ. ըննալ:

Այժմ տալիս ենք օժանդակների զարգացման պատկերը մեր
քարբառներում.

Եմ էականի ներկան ամենից ավելի հարազատ ձևով պահված
է Պոլսի (նախաձայնը հնչելով է).

էմ, էս, է, էնք, էք, էն:

Հայտնի չէ ինչ պատճառով եզակի Գ դեմքի է ձևը դառնում
է ա. այս առաջին քայլը գտնում ենք Աստրախանի բարբառում,
որ ունի՝

էմ, էս, ա, էնք, էք, էն:

Նույնը գտնում ենք նաև ում ճյուղի ուրիշ զանազան բար-
բառների մեջ. այսպես՝ Նոր-Ջուղա, Ագուլիս, Ղարաբաղ, Շամա-
խի, և մինչև անգամ Երևան. իսկ կը ճյուղի բարբառներից նույնը
գիտե Տիատին (որի գաղութն է Քասարգեչար) (Բարբ., 146): Սա-

Կախն ուրիշ բարբառներ, ինչպես են Տփղիս և Նոր-Նախիջևան՝ Է պահում են անփոփոխ, թեև մյուս դեմքերի մեջ փոփոխություններ մտցնում են: Այնուհետև այս աս ձայնը Ազուլիսի և մանավանդ Մարաղայի բարբառում, հպատակելով ձայնավորների ներդաշնակության օրենքին, ստանում է զանազան ձևեր (է, ի, իւ, ու), մինչև հասնում է ը ձևին:

Ավելի հետո ներկայի բոլոր մյուս ձևերի մեջ ձայնավորը դառնում է ի. այսպես են՝

Մրդ. ննիւ. Տփ. իմ, իս, ինք, իք, ին.

(Մարաղան պահում է միայն էք > էք):

Ինձ թվում է, թե ձայնավորի այս շրջափոխությունը մի որևէ ձայնական օրենքի արդյունք չէ, այլ անկատարի վերջավանկի ի ձայնավորի նմանողությունը է. այսպես՝

էի, էիր, —, էինք, էիք, էին

իմ, իս, —, ինք, իք, ին.

Ի ձայնավորն ստացվելուց հետո՝ ավելի ևս կրճատվելով՝ առաջ է եկել ը, որ գտնում ենք Ազուլիսի և Ղարաբաղի բարբառում.

ըմ, ըս, —, ընք, ըք, ըն:

Ներկա եզակի Գ դեմքի աս ձևն սկսում է ազդել մյուս դեմքերի ձայնավորի վրա և նրանք էլ վերածում իր երանդին: Առաջին հերթին հպատակում են ռնգականից առաջ գտնվածները. այսպես՝

Շմ. և Ջղ. ամ, ամք, ան շեմ, ենք, ենք.

ավելի հետո մյուսներն էլ են ընկնում նույն ազդեցության տակ. այնպես որ թեև Շամախիում դեռևս ունենք աս շեմ, քք շեք, բայց Նոր-Ջուղայում աս, քք. իսկ Նոր-Ջուղայի որոշ թաղերում, ինչպես և Հին-Ջուղա և Աստապատ, ձևափոխությունը հասել է իր վախճանին, և ամբողջ ներկան ունի աս.

ամ, աս, աս, ամք, ասք, ան:

Անկատարի մեջ էլ գրաբարի պատկերը անփոփոխ պահում է Պոլսի բարբառը, և նրա հետ միասին Նոր-Նախիջևան, Տփղիս և այլն.

էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին:

Աստրախանի բարբառը այստեղ էլ առնում է առաջին քալը և ի ձայնից առաջ Է դարձնում է ի. այսպես՝

իիմ, իիր, էր:

Գրկնակի ի վերածվելով մեկի, ինչպես որ բնական էր, Երեվանի, Ջուղայի և Շամախիի բարբառներում գտնում ենք՝

ի, իր, էր, ինք, իք, ին.

միայն Ղարաբաղում ք փոփոկելով՝ ստանում ենք

ի, իր, ար, ինք՝, իք՝, ին:

Երկրորդ օժանդակ բայն է եղանիլ, որը Ե դարում արդեն սկսել էր գործածությունից վերանալ: Գիլիկյան հայերենում սրանից մնում էին միայն կատարյալը (եղայ) և երկու դերբայ (եղել, եղած): Բարբառները սրանից շատ ավելի հարուստ են, որովհետև ոչ միայն կատարյալը և դերբայները պահպանված են շատ տեղ (այսպես՝ Պոլիս, Եվդոկիա, Նոր-Նախիջևան), այլև հրամայականը (եղի՛ր, եղե՛ք), իսկ Լենինականի գավառականում, որ Գարնո բարբառի մի ճյուղն է, ունենք ներկա եղնիմ<գրբ. եղանիմ, անկատար եղնեի>գրբ. եղանեի, արգելական մի՛ եղնի, մի՛ք եղնի (<գրբ. մի՛ եղանիր, մի՛ եղանիք) և անորոշ դերբայ եղնեի <գրբ. եղանել:

Կարևոր է նկատել այն ձևափոխությունը, որ բարբառները մտցրել են կատարյալի խոնարհման մեջ: Արդարև գլխաբարում կատարյալ եղե, եղեր, եղև, եղաք (եղեաք), եղեմ շատ անկանոն են. եղե և եղև ոչ մի ձևի չեն ենթարկվում. մյուսները հպատակվում են զանազան լծորդությանց: Աշխարհաբարը և բարբառները սկսած Գիլիկյան հայերենից կանոնավորել են ամբողջը և վերածել ք լծորդության. այսպես ստացվել է եղայ, եղաք, եղաւ, եղանք, եղաք, եղան՝ ճիշտ ինչպես ունենք մեռայ, մեռար, մեռաւ, մեռանք, մեռաք, մեռան:

Բացի սրանից գրաբարը չունի այս բայի պարզ հրամայականը. կա լե՛ր, լիջի՛ր, լինիջի՛ր, բայց միայն եղիջի՛ր: Աշխարհաբարը կազմել է նույն ոճով եղի՛ր, եղե՛ք, ինչպես մե՛ռիր, մեռե՛ք¹: Կանաև հրամայական եղի՛ք ձևը (ինչպես գտնում եմ «Անիծեալն», թրգմ. Մամուրյան, Չմյուռնիա, 1875, հտ. Գ, էջ 71, 73, խոհեմ եղիք... խոհեմ և ծածկապահ եղիք):

Երրորդ օժանդակ բայն է լինիմ, որ շատ մեծ ձևափոխությունց է ենթարկվել բարբառներում:

¹ Եղանիմ բայի մասին առանձին հոդված ունի Մ. վրդ. Մաքսուգյանց, «Եղանիմ բայի կրած կերպարանափոխությունները», Արբա. 1916, էջ 247—253: Իր տեսությունները շատ տեղ չեն համապատասխանում մեր կարծիքին:

Ամենից հարազատ ձևը պահել է Ակնա բարբառը, որ լինիլ անորոշի տեղ ունի լընիլ, իսկ ստորադասական ներկան խոնարհում է լընիմ, լընիս, լընի, լընիքք, լընիք, լընից ձևով: Այս բոլորի մեջ առաջին վանկի ի ձայնավորը կորել է Գ-ից առաջ, ճիշտ ինչպես Պոլսի բարբառում շինել զարձել է շնել, շինեմ > շնէմ և այլն:

Այնուհետև մի փոքրիկ տեղափոխությունք լընիմ դառնում է լընիմ կամ լընեմ (ինչպես ունի Երևանի բարբառը). սրա մեջ Գ հետևելով Լ-ին՝ դառնում է ինքն էլ Լ և ստացվում է լըլիմ, լըլեմ. հետո էլ երկու Լ-երը ի մի ձուլվելով՝ առաջանում է լըլեմ, լըլիմ: Սրա համեմատ նաև անկատար՝ լըլեի > լըլի > լըլի, անորոշը՝ լիլիլ > լըլեի > լըլի > լըլի և այլն:

Գիլիկյան հայերենում տեսանք, որ ստորադասականի համար ստեղծվել էր լիցամ, լիցայի ձևը՝ սահմանականի լիցիմ, լիցիի ձևի դեմ, նույնիսկ անորոշը զարձել էր լիցալ՝ փոխանակ լիցիլ: Այս երևույթը շարունակվեց բարբառների մի մասի մեջ և ստացվեց նախ լըլամ, լըլայի, լըլալ: Այս ձևերին դեռ չեմ հանդիպել որևէ բարբառում, բայց նրանց գոյությունը հաստատ է: Այս ձևը բաժանվեց հետո երկուսի. մի տեղ Լ հետևելով Գ-ին՝ զարձավ ինքն էլ Գ, որով լըլամ զարձավ լըլամ (այսպես է Եվդոկիայի բարբառում) և մի տեղ էլ Գ հետևելով Լ-ին՝ զարձավ ինքն էլ Լ, որով լըլամ զարձավ լըլամ (այսպես՝ Պոլիս և այլն): Այնուհետև երկու Լ-երը միացան և ստացվեց լըլամ (Նոր-Նախիջև-վան) և կամ նույնիսկ նախավոր ձայնավորը կրճատվելով՝ լամ (Նոր-Նախիջևան):

Լիցիմ > լըլիմ ձևը ձայնափոխության մի ուրիշ ճանապարհ էլ ունեւր. առաջին թուլլ ձայնավորը (ը) հետևելով շեշտյալ ի ձայնավորին՝ պիտի դառնար ի, որով պիտի առաջանար *իլիցիմ ձևը: Այս ձևը անկախաբար չենք գտնում բարբառների մեջ այժմ կենդանի, բայց նրա կատարյալն է իլա, իլար... (հմմտ. հատնիլ—կատարյալ հատա, հատար...), որ գտնում ենք Ղարաբաղի բարբառում և Սամաղար գյուղում, ինչպես որ լըլիմ ձևից էլ ունենք Սոլի բարբառում կատարյալ լըլամ, լըլար..., անցյալ դերբայ՝ լըլիք, լըլած:

Նույն *իլիցիմ ձևից կարող էին առաջանալ իլլիմ, իցցիմ կրճատ՝ իլիմ, իցիմ և լծորդության փոփոխությունք էլ՝ իլլամ և իցամ ձևերը: Սրանցից իցիմ կենդանի է Ղարաբաղի բարբառում, ուր արտադրում է զանազան բայական ձևեր (ինչպես՝ ստորադասական թնիմ, ապառնի

ինչընական ըմ, դերբայ ինօղ, ապառնի կինիմ, արգելական ինիլ մբէր և այլն): Մրա անորոշ դերբայից է կազմված Ազլ. ապառնի ցիլ ըմ, իսկ ինձամ (կամ ընձամ) ձևից՝ Ազլ. ստորադասական ցում, ցաւ... , բոլորն էլ նախածայն ի-ի անկումով: Ըստ այսմ Ղրբ. ինիլ և այլն ձևերը ոչ թե կազմված են լինիլ ձևից՝ լ-ի անկումով, այլ *իցիլ ձևից կրճատմամբ, իսկ Ազլ. ցեկ յեղած, լեալ» ոչ թե նույնպես լինիլ ձևից է որևէ անկումով, այլ նույնիսկ գրաբարի անցյալ դերբայի լեալ ձևն է, որ մի կողմից այժիլ է Ղրբ. քլալ, լալ, և մյուս կողմից տարանմանութլամբ Ազլ. ցեկ:

Մնում է մեզ բացատրել յեկեմ ձևը, որ կազմում է Նոր-Ջուղայի բարբառի խոնարհման ամբողջ հիմքը, մասամբ էլ Մարաղալի, ինչպես նաև Երևանի, Ագուլիսի և Ղարաբաղի. ինչպես՝ Երև. կատարլալ էլա, էլաը, էլավ, հրամայական ի՛լ, էլե՛ք, դերբայ էլեկ, էլած, Ազլ. անորոշ էլիլ, Ղրբ. հրամայական իլ և այլն: Սա ուրիշ բան չէ, եթե ոչ կամ եղացիլ բայի հնագույն մնացորդը, որ դեռ իր նախնական ղ (=լ) հնչումը պահել է (տես Արբտ. 1915, էջ 248) և կամ լինել, ըլնել, ըլլալ և եղացիմ ձևերի խաղաձևման արդյունքը:

Լինիմ բայի շատ անսովոր մի ձևն է ըլնեցամ, ըլնեցաւ... , որ գտնում ենք Չահարմահալի բարբառում (Նոր-Ջուղայի գավառ). (տես Երեմյան, Չհրմհլի ժղ. բնհս. 64): Այս ձևը լինիմ բայի նոր ստորադասականն է և կազմված է այնպես, ինչպես՝ ունիմ—ունեցամ, գիտեմ—գիտեցամ և այլն:

Աշխարհաբարը, օգտվելով գրաբարից և բարբառներից, այսպես է կազմել իր օժանդակ բայի խոնարհումը.

Սահմանակաճ եղանակ

Ներկա

լինում եմ	եմ	կըլլամ
լինում ես	ես	կըլլաս
լինում է	է	կըլլալ
լինում ենք	ենք	կըլլանք
լինում էք	եք	կըլլաք
լինում են	են	կըլլան

Անցյալ անկատար

լինում էի	էի	կըլլայի
լինում էիր	էիր	կըլլայիր

լինում էր	էր	կըլար
լինում էինք	էինք	կըլայինք
լինում էիք	էիք	կըլայիք
լինում էին	էին	կըլային

Կառարյալ

եղայ
 եղար
 եղաւ
 եղանք
 եղաք
 եղան

Հարակառար

եղել եմ,	եղած եմ	եղեր եմ,	եղած եմ
եղել ես,	եղած ես	եղեր ես,	եղած ես
եղել է,	եղած է	եղեր է,	եղած է
եղել ենք,	եղած ենք	եղեր ենք,	եղած ենք
եղել էք,	եղած էք	եղեր էք,	եղած էք
եղել են,	եղած են	եղեր են,	եղած են

Գերակառար

եղել էի,	եղած էի	եղեր էի,	եղած էի
եղել էիր,	եղած էիր	եղեր էիր,	եղած էիր
եղել էր,	եղած էր	եղեր էր,	եղած էր
եղել էինք,	եղած էինք	եղեր էինք,	եղած էինք
եղել էիք,	եղած էիք	եղեր էիք,	եղած էիք
եղել էին,	եղած էին	եղեր էին,	եղած էին

Ապառնի Ա

կլինեմ	կըլամ
կլինես	կըլաս
կլինի	կըլա
կլինենք	կըլանք
կլինեք	կըլաք
կլինեն	կըլան

Ապառնի Բ

պիտի լինեմ	պիտի ըլլամ
պիտի լինես	պիտի ըլլաս
պիտի լինի	պիտի ըլլա
պիտի լինենք	պիտի ըլլանք
պիտի լինեք	պիտի ըլլաք
պիտի լինեն	պիտի ըլլան

Ապառնի Գ

լինելու հմ	ըլլալու եմ
լինելու հս	ըլլալու հս
լինելու է	ըլլալու է
լինելու հնք	ըլլալու հնք
լինելու եք	ըլլալու եք
լինելու հն	ըլլալու հն

Անցյալ ապառնի Ա

կլինեի	կըլլայի
կլինեիր	կըլլայիր
կլիներ	կըլլար
կլինեինք	կըլլայինք
կլինեիք	կըլլայիք
կլինեին	կըլլային

Անցյալ ապառնի Բ

պիտի լինեի	պիտի ըլլայի
պիտի լինեիր	պիտի ըլլայիր
պիտի լիներ	պիտի ըլլար
պիտի լինեինք	պիտի ըլլայինք
պիտի լինեիք	պիտի ըլլայիք
պիտի լինեին	պիտի ըլլային

Անցյալ ապառնի Գ

լինելու էի	ըլլալու էի
լինելու էիր	ըլլալու էիր
լինելու էր	ըլլալու էր
լինելու էինք	ըլլալու էինք

լինելու էիք	ըլալու էիք
լինելու էին	ըլալու էին

Հրամայական եղանակ
Ներկա

ձի Լինիր	եղբիր	ձի ըլար
ձի Լինիք	եղէք	ձի ըլաք

Անցյալ

Թող Լինեի	Թող ըլայի
Թող Լինեիր	Թող ըլայիր
Թող Լիներ	Թող ըլար
Թող Լինեինք	Թող ըլայինք
Թող Լինեիք	Թող ըլայիք
Թող Լինեին	Թող ըլային

Ստորագասական եղանակ
Ներկա

լինեմ	ըլամ
լինես	ըլաս
լինի	ըլալ
լինենք	ըլանք
լինեք	ըլաք
լինեն	ըլան

Անցյալ անկատար

լինեի	ըլայի
լինեիր	ըլայիր
լիներ	ըլար
լինեինք	ըլայինք
լինեիք	ըլայիք
լինեին	ըլային

Դերբայներ

Անորոշ՝	լինել		ըլալ
Ներկ.		եղող	
Անց.	եղել	եղած	եղեր
Ապ.	լինելու		ըլալու
	լինելիք		ըլալիք

Ինչպես գրաբարում, նույնպես և բարբառներում և աշխարհաբարում կան նաև ուրիշ օժանդակ բալեր, որոնք գործածվում են հատկապես ոճաբանութիւն մեջ: Դրանցից մի մասը զուգարկույում է ուրիշ լեզուների օժանդակների հետ: Այսպես՝

Նսսիլ.— Օրինակ՝ նստեր է՝ գիր կգրէ. Անի քաղաք նստեր կուլալ.— նստի՝ առասպելս կարկատէ. Եղն.— հմմտ. թրք. oturmuş yaza yazar «նստեր գիր կգրե»:

Ունիմ.— Գործածական է Պոլսի բարբառում և արևմտահայ գրականում. ինչպես՝ Ասանկ բան տեսած ունիմ.— Ասանկ կերակուր կերած չունէի.— Համապատասխանում է արևելահայ բարբառների կալ ձևին. ինչպես՝ Այս տեսակ բան սկի տեսած կամ: Նույն է Ֆրանսերենի և ուրիշ եվրոպական լեզուների «ունիմ» օժանդակի հետ, բայց Ֆրանսերենի հետևութեամբ չէ, այլ թուրքերենի, ուր ունենք նույնպես, օրինակ՝ gördüyün var mı? տեսած ունիմ—տեսած ես սկի:

Անել (արևմտ. քնել).— Գործածվում է շատ տեսակ բառերի հետ և կազմում է բայ. ինչպես՝ հայհոյություն քնել «հայհոյել», տեղը քնել «տեղում բնական կարիքը հոգալ», ա՛յն քնել «հառաչել», գիր անել «կախարդել, հմայել» և այլն: Հատկապես գործածվում է օտար բալերի դերբայական ձևի հետ՝ հայածե խոնարհելու համար. օրինակ՝ ոռւսերենից՝ ժարիտ անել «տապակել», թրք. խոււմիշ քնել «լարել (ժամացուցը և այլն)», լեջերմիշ քնել «ճարել, հարմարցնել, հնարքը գտնել» և այլն և այլն. այսպես է նաև ճապոնեանում, ուր չինարեն փոխառութիւնները խոնարհվում են suru «անել» օժանդակով:

Իմանալ.— Թավրիզի բարբառում գործածվում է իբր օժանդակ՝ ուրիշ բալերի հետ՝ «կարենալ» նշանակութեամբ. ինչպես՝ Չսմ իմանքմ ուտել «չեմ կարողանում ուտել», նույն է Ֆրանսերեն savoir «գիտենալ», բայց նաև «կարողանալ». օրինակ՝ La Lituanie avait su résister à toutes les attaques «Լիտվանիան կարողացավ դիմանալ բոլոր հարվածներին»: Անշուշտ հետևողութիւն է թուրքերենի, ուր bil-mek «գիտենալ, իմանալ» բայը ծառայում է իբր «կարողական» բայ:— Այս բալի տեղ նոր-նախիջևանի բարբառում գործ է ածվում քլալ, լալ «լինել» օժանդակը «կարենալ» նշանակութեամբ: Գլուղացիք արդեն կրնալ բայը ջնջած են և նրա փոխարեն գործ են ածում քլալ. օրինակ՝ Բաճ հասկեցնել գըլալի՞ր վօր «Կարող էիր բան հասկացնել». Ուտելու գըլալ «Կարող ես ու-

տելլ: Բաղաքում թեև «կարենալ» բայը կա (հինը գարնալ, նորը գրնալ), բայց գործածական է նաև ըլալ ձևը:

Երթալ.— Ցույց է տալիս եղած վիճակի շարունակությունը. գործածվում է միշտ Գ դեմքի հրամայականով. ինչպես՝

Քնած է.— Թող երթա քնի:

Գրում է.— Թող երթա գրի:

Կարիլ.— Նշանակում է դառնալ, վերածվել և գործածական է զանազան ոճերով. օրինակ՝ քար կտրիլ, ջուր կտրիլ, էջ կկտրիւ-
լող կտրեցան, մոխիր դարձան իմ ծիրանի երազներս...:

Դառնալ.— Նույն ձևով կազմում է ոճեր. օրինակ՝ հող դառ-
նալ, ջուր դառնալ, մարդ դառնալ և այլն, և այլն:

ԲԱՐԴԻ ԵՎ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Բայական այն բոլոր ձևերը, որ նկարագրեցինք նախորդ էջերում թե՛ գրաբարի, և թե՛ աշխարհաբարի մեջ, կոչվում են պարզ, ըստ որում բաղկացած են մի բառից:

Այժմ պիտի խոսենք բարդ և բաղադրյալ ժամանակների մասին:

Այս երկու բառերը հոմանիշ են և հարմար են բոլոր եվրոպական լեզուների, ինչպես նաև գրաբարի համար: Սրանց մեջ բալը, բացի պարզ ձևերից, ունի նաև այնպիսի ձևեր, որոնք կազմված են էական կամ օժանդակ բալի հարադրութլամբ և կոչվում են բարդ կամ բաղադրյալ: Այսպես՝ ֆրանսերեն *j'ai aimé* «սիրել եմ», գերմաներեն *ich bin gegangen* «գնացել եմ», անգլերեն *I have washed* «լվացել եմ», գրաբար լուեալ եմ, տեսալ եմ, տեսանելոց եմ և այլն:

Բայց աշխարհաբարում բայերը երկու տեսակ այսպիսի ձևեր ունեն. մի մասը կազմված է օժանդակ բալով (տեսել եմ, բերել էի), մյուս մասը զանազան բառերով (կու, կը (կ), պիտի, թող), որոնք նույն էական կամ օժանդակ բայերի ձևերը չեն, այլ ուրիշ անկախ բայերի մնացորդներ: Այս պատճառով, եթե եվրոպական լեզուների և գրաբարի այս կարգի ձևերը կարելի է անխտիր և հավասարապես կոչել բարդ կամ բաղադրյալ, աշխարհաբարում անհրաժեշտ է զանազանել երկու տիպերը: Առաջինները (օժանդակ բալով կազմվածները) կոչվում են բաղադրյալ, երկրորդները (բայերի մնացորդներով կազմվածները) կոչվում են բարդ:

Ստիպողական չէ, որ մի որևէ լեզվի կամ բարբառի մեջ գտնված բաղադրյալ մի ձև անհրաժեշտաբար ուրիշ լեզուների կամ

բարբառների մեջ էլ բաղադրյալ լինի: Օրինակ՝ անգլերենում շարունակական ներկա I am going «գնում եմ» ձևը բաղադրյալ է, մինչդեռ նրա համապատասխան տաճկերեն gidiyoram ձևը պարզ է, իսկ պոլսահայ բարբառով կելթամ կոր ձևն էլ բարդ է:

Այսպես էլ մեր երկու գրական յեզուների և ժողովրդական բարբառների մեջ:

Ըստ այսմ մեր ներկա քննությունն մեջ էլ մենք պիտի հետևենք միայն ըստական ժամանակների ձևին կամ կազմություն և ոչ թե իմաստին կամ նշանակության:

1. ԲԱՐԴ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Աշխարհաբարի և բարբառների մեջ գտնված բարդ ժամանակները 8 հատ են.

- 1) Սահմանական ներկա
- 2) Սահմանական ներկայի շարունակական
- 3) Սահմանական անցյալ անկատար
- 4) Սահմանական անցյալ անկատարի շարունակական
- 5) Ապառնի
- 6) Անցյալ ապառնի
- 7) Բարդ հրամայական
- 8) Բարդ հրամայականի անցյալը:

Ա. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱ

Միջին հայերենում գրաբարի ներկան ստորադասական ներկայի տեղն անցնելուց հետո, բուն ներկայի համար հնարվեց կու նախամասնիկով ձևը. կու սիրեմ, կու խօսիմ և այլն: Այս նորաձև ներկան տարածվեց ու սովորական դարձավ բովանդակ հայություն մեջ: Այս ձևն է, որ շարունակում է իր գոյությունը մինչև այսօր էլ արևմտահայ (կը ճյուղ) կոչված բոլոր բարբառներում (հնչական թեթև փոփոխություններով), որոնցից էլ անցավ արևմրտյան գրականին:

Արդի բարբառներում 14 ձև է ստացած այս նախամասնիկը. այն է՝ կու, կը, գու, գի, կ՝ գ՝, գա, գո, գը, գի, քը, քու, քի, որոնք բոլորը ծագում են առաջին և նախնական կու ձևից: Նկատենք նաև, որ այս մասնիկը երբեմն բալից նախադաս է և երբեմն հետադաս:

Ամենաշաա տարածված ձևն է կը (արևմտյան հնչմամբ դարձած գը), ինչպես ունին Մշո, Վանա և Ոգմիի բարբառները. օրինակ՝

Մշ. կը սիրիմ, կը տէսնիմ, կը սիրի, կը սիրին. Վն. կը թափեմ, կը թափես, կը թափէ, կը թափենք՝, կը թափեք՝, կը թափին. Ոգմ. կը բ'իրիմ, կը իօսէլմ, կը տանէլմ և այլն. Վն. կը խաստանամ, կը խաստանաս, կը խոստանա, կը խաստանանք՝, կը խաստանաք՝, կը իոստանան:

Կը հետադաս է Կարնո և Բարբրգի բարբառներում. ինչպես՝

սիրէմ կը	սիրէնք կը
սիրէս կը	սիրէք կը
սիրէ կը	սիրէն կը

Կը մասնիկը հնչվում է գը և նախադաս գործ է ածվում Տիգրանակերտի, Մալաթիո, Խարբերգի, Երզնկայի, Մարաշի, Եվդոնկիայի, Սվեդիայի, Ասլանբեգի, Պոլսի, Ռոտոսթոլի, Նոր-Նախիջևանի, Խրիմի և այլն բարբառների մեջ. այսպես՝

Պլ.	Սլք.	Խրբ.	Սվեգ.
գը սիրէմ	գը փէրիմ	գը սիրիմ	գը սիրիմ
գը սիրէս	գը փէրիս	գը սիրէս	գը սիրիս
գը սիրէ	գը փէրէ	գը սիրա	գը սիրէ
գը սիրէնք	գը փէրինք	գը սիրինք՝	գը սիրինք
գը սիրէք	գը փէրէք	գը սիրէք՝	գը սիրիք
գը սիրէն	գը փէրէն	գը սիրէն	գը սիրին
Եվգ.	Ասլ.	Նճլո.	Ռ.
գը սիրիմ	գը սիրիմ	գը լսիմ	գը սիրիմ
գը սիրէս	գը սիրէ՛ս	գը լսիս	գը սիրէս
գը սիրէ	գը սիրէ՛	գը լսէ	գը սիրէ
գը սիրինք	գը սիրինք	գը լսինք	գը սիրինք
գը սիրէք	գը սիրէ՛ք	գը լսիք	գը սիրէք
գը սիրէն	գը սիրին	գը լսին	գը սիրին

Կը մասնիկը (հնչվելով գը) Սեբաստիայում կարող է դրվել թի նախադաս և թի հետադաս, ինչպես՝

Հարցնէ գը, ցքէ գը կամ գը ցքէ:

Սահմանականի ներկա ժամանակը Սվեդիայի բարբառում կազմվում է ստորադասական ներկայի վրա ավելացնելով գը (<կը) նախամասնիկը. ձայնավորով սկսվող բառերի մոտ այս գը սղվի-

լով դառնում է գ. իսկ այն երևույթը. որ ուրիշ բարբառներում կա, որով միավանկ զամ, լամ, տամ բայերը ստանում են կու մասնիկը, այստեղ ինքնին ջնջված է, ըստ որում այդ բայերը վերածված են ուգ'իլ, ուլիլ, դվիլ ձևերին:

Ահա չորս լծորդությանց բայերի սահմանական ներկայի պատկերը.

զը սիրիմ	զը խուսէմ	զը հոգզում
զը սիրիս	զը խուսէս	զը հոգզուս
զը սիրէ	զը խուսա	զը հոգզօ
զը սիրինք	զը խուսէնք	զը հոգզունք
զը սիրիք	զը խուստք	զը հոգզոք
զը սիրին	զը խուսէն	զը հոգզուն

զը թուղօմ	զը բոքնիմ	զուղիմ
զը թուղօս	զը բոքնիս	զուղիս
զը թուղօ	զը բոքնէ	զուղէ
զը թուղօնք	զը բոքնինք	զուղինք
զը թուղօք	զը բոքնիք	զուղիք
զը թուղօն	զը բոքնին	զուղին

Կը մասնիկը դառնում է գի և դրվում է բային նախադաս՝ Սուչավայի բարբառում. ինչպես՝

• գի սիրիմ	գի սիրինք
գի սիրիս	գի սիրիք
գի սիրէ	գի սիրին

Այս բարբառում գի մասնիկը ձայնավորով սկսվող բայերից առաջ սղում է իր ի ձայնավորը. օրինակ՝

Լհ. գազադիմ

Լհ. գահնամ պաղամ (ցորենը)»

Լհ. գարլիմ պթողնեմ»

Հնգ. գ'ամիչնան ասմաչում են»

Սչ. գուղիմ, գափսըմնամ պափսոսամ», գաբրի, գէրթամ, գըլա պլինիս»:

Ջարմանալի կերպով «արձակել, ընծայել, ընկերել» բայերը ձայնավորից առաջ չեն սղում գի մասնիկի ի ձայնավորը. այսպես՝

գի ացգ'ըրիմ, բի ացգ'ըրիմ

գի ընծայիմ պծնիմ»

գի ընգէրիմ պոգնեմ»

Այս երեք օրինակներն էլ պատկանում են լեհահայոց բարբառին (իսկ Հնգ. ունենք կի իշիմ սկհիշեմ)։

Սուչավայում գտնում եմ գուզէի ձեձիմ <կուզէի ծեծեմ ապիտի ծեծեի> ձեը, որ կարող է ընդհանուր հղած լինել նույն բարբառին։ Ըստ այսմ՝

գուզէի ձեձիմ <կուզէի ծեծեմ
 գուզէիս ձեձիս <կուզէիր ծեծես
 գուզէր ձեձէ <կուզէր ծեծէ
 գուզէինք ձեձինք <կուզէինք ծեծենք
 գուզէիք ձեձիք <կուզէիք ծեծէք
 գուզէին ձեձին <կուզէին ծեծեն
 Այս բոլորը՝ ենթադրաբար։

Կը մասնիկը հնչվում է գու և դրվում է հետադաս՝ Տրապիգոնի և Համշենի բարբառներում. ինչպես՝

	Համշենի	
Հմշ.	Մալայի շրջ.	Տր.
պէրիմ գու	բ'էրիմ գու	սիրիմ գու
պէրիս գու	բ'էրիս գու	սիրիս գու
պէրա գու	բ'էրէ գու	սիրէ գու
պէրինք գու	բ'էրիք գու	սիրինք գու
պէրէք գու	բ'էրէք գու	սիրիք գու
պէրին գու	բ'էրին գու	սիրին գու

Համշենի բարբառում իւղոտի | > յեղօղուլ բառը համարվում է բաղաձայնով սկսվող և ներկան լինում է յեղօղիմ գու, Կարելի չէ կրկնել մասնիկը՝ ոչ կուտիմ կու ձևով, ոչ կուզիմ կու, ոչ էլ կուտօմ կու և այլն։

Մարաշի բարբառում ձայնավորների ներդաշնակության օրենքի համաձայն դառնում է զը, գի, գու. ինչպես՝

գը գարթօմ «կը կարգամ»
 գը զէնիմ «կը զարնեմ»
 գի սիրիմ «կը սիրեմ»
 գու խումիմ «կը խմեմ»

Դառնում է գիւ Ակնա բարբառում և դրվում է նախադաս. ինչպես՝

գիւ խըրդիմ գիւ խըրդինք
 գիւ խըրդէս գիւ խըրդէք
 գիւ խըրդէ գիւ խըրդին

Մանոթ.— Maxudianz, Le parler arm. d'Akn, էջ 86, 88
 և այլն դնում է ցւ, բայց ճանիկյան, Հնութ. Ակնայ, դնում
 է կիւ. օրինակ՝ էջ 292 հատվածում հաշվում եմ 7 կիւ. այս-
 պես՝ կիւ տամ, կիւ գայ, կիւ բերին, կիւ մնայ, կիւ տայ, կիւ
 քաշին, կիւ ծեծին: Երևի թաղային տարբերություն է, որով-
 հետև Մաքսուդյանի ուսումնասիրածը Ակնա վարի թաղի
 բարբառն է:

Դառնում է զօ Ջելթունի բարբառի մեջ և դրվում է նա-
 խադաս. այսպես նաև Կյուրիների բարբառով: Կիլիկիայի (Ջել-
 թուն) բարբառում ներկան կազմվում է զօ մասնիկով, եթե
 բայը սկսվում է բաղաձայնով. ինչպես՝

զօ սիլիմ «սիրում եմ», զօ բիլիմ «բերում եմ», զօ ձիձիմ
 «ծեծում եմ», զօ դիսնում «տեսնում եմ», զօ խաղօմ «խա-
 դում եմ», զօ հիշիմ «հիշում եմ», զօ նօմ «լցնում եմ»:

Միավանկ բայերը (զամ, լամ, տամ), որ ուրիշ բարբառնե-
 րում բացառություն կազմելով ներկայի կազմության ընդհանուր
 կանոնից շեղվում են, Ջելթունի բարբառում ստանում են նույն-
 պես զօ մասնիկը, ինչպես՝ զօգօմ, զօդօմ, զօլօմ (նկատենք, որ
 այս երեք բայերն էլ բաղաձայնով են սկսվում):

Ձայնավորով սկսվող բայերը ներկայի կազմության համար
 երկու ձև ունեն.

ա) Մեծագույն մասամբ ստանում են բաղաձայններին հա-
 տուկ նույն զօ մասնիկը. ինչպես՝

իջանել—զօ իչնօմ
 առնուլ—զօ առնում
 անցանել—զօ անցնրմ
 ազատել—զօ ազադրմ
 աշխատիլ—զօ աշխադրմ
 անիծել—զօ անիձիմ
 անարգել—զօ անըլդիմ
 ուրախանալ—զօ ուլախնօմ
 օժել—զօ ուձիմ
 օրհնել—զօ ուլհնիմ
 օրօրել—զօ իլլիմ

բ) Ուրիշ բայեր, բնականաբար ամենից սովորականներն ու գործածականները, այս զօ մասնիկից հետո կրճատում են բայի նախածայն ձայնավորը: Օրինակ՝

ասել—ասիլ—գօ՛սիմ
 ուտել—ուդիլ—գօ՛դիմ
 երթալ—իլթօլ—գօ՛լթօմ
 առնել—էնիք—գօ՛նիմ
 եփել—իփիլ—գ՛օփիմ
 ելանել—իլլիլ—գօ՛լլիմ
 երերալ—իլայնօլ—գօ՛լայնօմ

Ծանոթ.— Ուրախանալ—ուլյախնօլ բայը, որ առաջին ձևավով դառնում է զօ ուլյախնօմ կարող է նախածայն ու ձայնավորը փոխելով ստանալ նաև զօ իյախնօմ և զօ ըյախնօմ ձևերը: Ապառնի Ա ձևը կազմվում է բաղաձայնով սկսվող բայերի ստորադասական ներկայի սկիզբը դնելով գու (<կու) մասնիկը. ինչպես՝

տեսանել > դիսնուլ—գու. դիսնում
 խաղալ > խաղօլ—գու խաղօմ
 քերել > քիլիլ—գու քիլիմ
 բերել > բ՛իլիլ—գու բ՛իլիմ
 ծեծել > ձիծիլ—գու ձիծիմ
 լիշել > հիշիլ—գու հիշիմ

Միավանկ բայերի ապառնին էլ կազմվում է նույն ձևով. այսպես՝

գու գ՛օմ «կը գամ», գու գօմ «կը տամ», գու լօմ «կը լամ»: Ձայնավորով սկսվող բայերի ապառնի Ա ձևը կազմվում է ստորադասական ներկայի սկիզբը ավելացնելով գ մասնիկը, որ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ նույն գու մասնիկի կրճատ ձևը. ինչպես՝

առնուլ > առնուլ—գառնում
 եփել > իփիլ—գիփիմ
 անցանել > անցնըլ—գանցնըմ

Ըստ այսմ սահմանական ներկա և ապառնի ձևերը, որ կը ճլուղի բարբառներում միևնույն ձևն ունեն, Ձելթունի գավառականում տարբեր են իրարից և տարբերվում են նրանով, որ բաղաձայնով սկսվող, ինչպես և միավանկ բայերի մեջ, ներկան ստա-

նում է զօ մասնիկը, ապառնին՝ զու մասնիկը, թեև այս երկուսը միևնույն բաներն են և երկուսն էլ ժագում են կու նախավոր ձեւից: Իսկ ձայնավորով սկսվող բայերի մեջ ներկան դարձյալ կազմըվում է նույն զօ մասնիկով, ապառնին էլ սղյալ գ ձևով:

Այստեղ դնում ենք մի քանի բայերի ներկա և ապառնի ձեւերի ցուցակը՝ տարբերութունը ավելի ցայտուն կերպով ցույց տալու համար.

	Ներկա	Ապառնի
աշխատիլ	> աշխադըլ — զօ աշխադըմ	գաշխադըմ
անցանել	> անցնըլ — զօ անցնըմ	գանցնըմ
առնուլ	> առնուլ — զօ առնում	գառնում
օրհնել	> ուհնիլ — զօ ուհնիմ	գուհնիմ
օծել	> ուծիլ — զօ ուծիմ	գուծիմ
ազատել	> աղադըլ — զօ ազադըմ	գազադըմ
իջանել	> իչնօլ — զօ իչնօմ	գիչնօմ
ուրախանալ	> ուլախնօլ — զօ ուլախնօմ	գուլախնօմ
	> իլախնօլ — զօ իլախնօմ	գիլախնօմ
	> ըլախնօլ — զօ ըլախնօմ	գըլախնօմ
անիծել	> անիծիլ — զօ անիծիմ	գանիծիմ
անարգել	> անըլգիլ — զօ անըլգիմ	գանըլգիմ
գալ	գ'օլ — զօ գ'օմ	գու գ'օմ
տալ	> դօլ — զօ դօմ	գու դօմ
լալ	> լօլ — զօ լօմ	գու լօմ

Վերը տեսանք ձայնավորով սկսվող մի խումբ բայեր, որոնց ներկան կազմելու ժամանակ զօ մասնիկի մոտ սղվում է բալի առաջին ձայնավորը: Այս նույն բառերի ապառնին կազմելու ժամանակ այսպիսի սղում տեղի չի ունենում, այլ ձայնավորով սկսվող մյուս բայերի նման, սովորական կերպով դրվում է գ: Այսպես՝

	Ներկա	Ապառնի
ուտել	> ուդիլ — զօ՝ դիմ	գուդիմ
առնել	> էնիլ — զօ՝ նիմ	գէնիմ
եփել	> իփիլ — զօ՝ փիմ	գիփիմ
ելանել	> իլլիլ — զօ՝ ղլլիմ	գիլլիմ
երերալ	> իլալնօլ — զօ՝ լալնօմ	գիլալնօմ

Բացառութունն են կազմում երկու բայ, որոնց ներկան թեև

կանոնավոր է, բայց ապառնին շեղվում է ընդհանուր կանոնից: Այս բայերն են՝

ասել > ասիլ — զօ՛սիմ, գիսիմ

երթալ > իլթօլ — գօ՛լթօմ, գուլթօմ

(իոխանակ լինելու ըստ օրինի *գասիմ, *գիլթօմ):

Կեսարիայի և Տարննտեի մեջ կը կամ կու դառնում է կա և դրվում է առաջնի մեջ նախադաս, հրկրորդի մեջ հետադաս. ինչպես.

Տարննա՛ն բերեմ կա, Կեսարիա՛ կա բերեմ, կա կարգամ, կա գրեմ, կա կարեմ, կա սիրեմ և այլն:

Ձախնավորով սկսվող բայերի մոտ կը կամ կու սղվելով դառնում է կ կամ գ. ինչպես՝

վ.Ե.	Ողմ.	Տիգ.	Տր.
կուզեմ	կուզեմ	գուզիմ	գուզիմ
կուզես	կուզիս	գուզիս	գուզիս
կուզի	կուզի	գուզէ	գուզէ
կուզենք՝	կուզինք	գուզինք	գուզինք
կուզէք՝	կուզիք	գուզէք	գուզիք
կուզեն	կուզին	գուզին	գուզին

Համշենի

Հմշ.	Մալայի շրշ.	Պլ.	Սվեդ.
գուզիմ	գուլիմ	գուզէմ	գուզիմ
գուզես	գուզիս	գուզէս	գուզիս
գուզի	գուզէ	գուզէ	գուզէ
գուզիք	գուզիք	գուզէնք	գուզինք
գուզէք	գուզէք	գուզէք	գուզիք
գուզին	գուզին	գուզէն	գուզին

Ինչպես տեսնում ենք, Համշենի և Տրապիզոնի բարբառենբրում գը մասնիկը ձախնավորի մոտ նախադաս է, բազաձախնի մոտ հետադաս:

Սվեդիայի բարբառում, երբ բառը սկսվում է ա ձախնավորով, գը նախամասնիկը ո՛չ միայն կորցնում է ը ձախնավորը, այլև ինքն էլ վերածվում է գ՝. ինչպես՝ առնել—գ՛առնիմ, ասել—գ՛ասիմ և այլն:

Կարնո բարբառում ձախնավորով սկսվող բայերի մոտ կը դըր-

վում է երկու անգամ՝ կ ձևով՝ բալից առաջ և կը ձևով՝ բալից հետո. օրինակ՝

կենէմ կը	կէնէնք կը
կէնէս կը	կէնէք կը
կէնէ կը	կէնէն կը

Մի քանի բալ կա, որոնք այս դեպքում ստանում են գ՝ փոխանակ կ. այսպես են ըլիի, ըյցի, ուզել և այլն. ինչպես՝

գ՛ընիմ կը	գ՛ընինք կը
գ՛ընիս կը	գ՛ընիք կը
գ՛ընի կը	գ՛ընին կը

Երբ կը-ին անմիջապես հաջորդում են օր (որ), ու շաղկապները, արագախոսության դեպքում կը մասնիկը ը-ի սղումով կարող է միանալ դրանց և սաացվել կօր, կու ձևերը, օրինակ՝ աէսնի կօր արդէն բ՛էրընքըվար լընգած գ՛ուլա, վազէ կու մօրը լիմաց կուտա:

Առանց կը մասնիկի ներկա են կազմում գ՛իգեմ, ուցիմ, կամ, եմ բալերը, որոնց ժխտականը կազմվում է պարզ ձևով՝ դրականի վրա ավելացնելով չ ժխտականը:

Այսպես է նաև Սեբաստիայի բարբառում, ուր կարելի է գը մասնիկը կրկնել կամ ոչ. ինչպես՝

գէլէ կամ գէլէ գը
գէրթա կամ գէրթա գը
գըսեն գը

Այսպես է նաև Արարկիրի բարբառը. ինչպես՝ գըստ գու, գեթա գու:

Իսկ Ջելթունի բարբառը թեև կրկնում է մասնիկը, բայց երկուսն էլ դնում է նախադաս. այսպես՝ գօ գիփիմ «կեփեմ», գօ գուզիմ «կուզեմ»:

Երեք միավանկ բալ կա (գալ, լալ, տալ), որոնք կը մասնիկի տեղ ստանում են կու: Այս կու ձևը կարող է դառնալ գու. հարձո բարբառում պահանջում է նաև հետադաս կը, իսկ գալ բալի մոտ դառնում է գ՛ու (բալի նախածայն գ՛-ի նմանողությամբ):

Այսպես՝ մինչդեռ Պոլիս և այլն ունենք՝

գուլամ	գուդամ	գուքամ
գուլաս	գուդաս	գուքաս

գուլա	գուղա	գուքա
գուլանք	գուղանք	գուքանք
գուլաք	գուղաք	գուքաք
գուլան	գուղան	գուքան

Կարնո բարբառը ներկայացնում է հետևյալ ձևերը.

կուլամ կը	կուտամ կը	գուգամ կը
կուլաս կը	կուտաս կը	գուգաս կը
կուլա կը	կուտա կը	գուգա կը
կուլանք կը	կուտանք կը	գուգանք կը
կուլաք կը	կուտաք կը	գուգաք կը
կուլան կը	կուտան կը	գուգան կը

Համշենի բարբառում այս երիք բայերից ջնջվել է լամ (գործածվում է միայն Տրապիզոնի շրջանում, իսկ ճանիկցիք փոխանակել են վայել > վայուշ. ձևով). — գամ բալի մոտ գու դառնում է կու: Այսպես՝

Տրապ.		Տրապ.
գուլոմ	գուղոմ	կուկոմ
գուլաս	գուղաս	կուկաս
գուլա	գուղա	կուկա
գուլո(ն)ք	գուղոնք	կուկոնք
գուլէք	գուղոք	կուկոք
գուլոն	գուղոն	կուկոն

Վանի բարբառում այս միավանկ բառերի մոտ զրվում է կու. օրինակ՝

կու կլոմ	կու կլոնք՝
կու կլոս	կու կլոք՝
կու կլո	կու կլոն

Առտիալի բարբառում գու մասնիկն է տարածված. այսպես՝ Հճ. գուգամ, գուղամ, գուլամ:

Մշո բարբառում այս երեք բայերը ստացել են նախաձայն ի և դարձել իգ'ալ, իտալ, իլալ, որով կարիք չի զգացվել գու ծածկելու կու մասնիկը և զրվում է կ. ինչպես, կիգ'ամ, կիտամ, կիլամ և այլն: Միևնույն երևույթը գտնում ենք նաև Տիգրանակերտի բարբառում, ուր ավելանում է չորրորդ միավանկ բայը (որ է պակասավոր կալ, կայ). այսպես՝ իլոլ, իք'ոլ, իդոլ, իգ'ոլ: Այս հավելվածը նույնիսկ խոնարհված ու հոլովված ժամանակ էլ մնում

է. *ինչպես՝ իլուով շլուով՝*. *իլացի շլացի՞, իբր սկալ՝* (Կեսարիո Չոմախլու գլուղում կգամ զարմանալի կերպով դարձել է կաւգամ. տես Ալպոյաճեան, Պատմ. Հայ Կես., Բ 1664):

Նոր-Նախիջևանի բարբառը նոր ձայնաբանական բաշխում է կատարել կու, կը, կ մասնիկների վրա, հետևյալ ձևով.

զը գրվում է ամեն կարգի թրթռուն բաղաձայնով սկսող բայերի վրա, գ գրվում է ձայնավորով սկսող բայերի վրա, իսկ քը գրվում է ամեն տեսակի խուլ բաղաձայնով սկսող բայերի վրա. օրինակ՝

լսիմ —զը լսիմ
էշթամ —գէշթամ
խաղամ —քիաղամ
շարիմ —քշարիմ
հալնիմ —քհալնիմ

Սրանցից դուրս մասնավոր պարագաներում գործածվում են գու, քու մասնիկները, գու գրվում է միավանկ բայերի և առաջին վանկում ու ձայնավորն ունեցող և թրթռուն բաղաձայնով սկսող բայերի վրա,— քու գրվում է գամ բալի և առաջին վանկում ու ձայնավորն ունեցող և խուլ բաղաձայնով սկսող բայերի վրա. այսպես՝

լամ —գուլամ
տամ —գուդամ
գտնեմ —գուգուղնում
գամ —քուքամ
մտնեմ —գումուղնում
ցուցնեմ —քուցուցուցում
թոցնեմ —քութութուցում

Բոլորովին մասնավոր պարագա է ներկայացնում սիրել բալը, որի սահմանականը լինում է քի մասնիկով. *ինչպես՝* քիսիրիմ. այս ի ձայնը առաջացած է հաջորդ ի ձայնավորի նմանողութւամբ. բալց այս ձևի հետ միասին գործածական է նաև քսիրիմ:

Այս բոլորը զուտ արտասանական են, ինչպես ասացինք. այնպես որ Չալթր գլուղում, ուր արտասանութւունը քաղաքից տարբեր է, գտնում ենք նաև կը, կու մասնիկները. որոնք գործածվում են պարզ խուլ բաղաձայնով սկսվող բայերի առաջ, որոնց դեմ քաղաքը ունենալով թրթռուն բաղաձայններ, ըստ այսմ դնում է գ, գու (գամ բալի մոտ էլ քու). *ինչպես՝*

Իրադարձը	Ձալթը
զը բէրիմ	կը պերիմ
զը բռնիմ	կը պռնիմ
զու գուգնում	կու կուգնում
քու քամ	կու կամ

Երբ մի քանի ներկա ձևեր իրար հաջորդեն, կը մասնիկը կարող է միայն վերջինի մոտ դրվել: այսպես օրինակ, կարճ բարբառով՝ ճամփան քունը տանի գըլնի կը, գարմատան մեան կը: Այս բանը դրում է մինչև իսկ, երբ բայը զանազան ուրիշ բառերով անջատված է մնում. օրինակ՝ հոգնին, արուն քրտինք մտնին կը:

Ընդհանուր օրենքով կը մասնիկը (իբ բոլոր տեսակներով) դրվում է անմիջապես բայի վրա. բայց մի խումբ բայական ոճերի մեջ կարող է բայից բաժանվել և դրվել հարակից բառի վրա: Ինչպես՝ նիխ. զը ման քա Վամն է գալիս», զը ման դա «ձայն է տալիս, կանչում է», քը փախ գա Վիախ է տալիս, վոնդում է», գարուլ դա փխ. ապուլ կուտա Վթողում է, արձակում է» և այլն: Այս բոլորի մեջ ոճը իբր մի միակ բառ է ընդունված: Սրա հակառակ՝ թյուրատեսությամբ մի միակ բառը իբր ոճ առնվելով՝ բաժանված է գօրինջը Վհորանջել» և եղած է գօրինջ գալ, ըստ այսմ կատարյալ գօրինջ դուվեց (փոխանակ ասելու գօրինջը):

Նման ձևեր կան նաև Երևանի բարբառում. ինչպես՝ ինձ կ'ուշուեց տա՞ս փխ. ինձ ուշուեց կտաս, իբրև Վհարոյել» ընդունելով մի բառ, բայց չի կարելի ասել ինձ կը հաց տա՞ս:

Սահմանական ներկայի կազմության կողմից բոլորովին անկախ ու առանձին դիրքի վրա է կանգնած Խոտորչուրի բարբառը, որ գրաբարի սահմանական ներկայի ձևը մինչև այժմ անաղարտ պահում է (առանց կը մասնիկի հավելման). ինչպես՝

Ա՛խչի, իտա ջ՛ուլտ նօ՛լ տանիս.

մի տունն ի նի տանիմ:

Կու մասնիկը գործածվում է միայն ձայնավորով սկսվող բառերի և միավանկ բայերի հետ. ինչպես՝

Մի (մեր) տուն գ՛ուլգ՛աս:

Նույն ձևը պահում է նաև Մալաթիայի բարբառը, որի մասին տե՛ս հաջորդ հատվածում (շարունակական ներկա)

Մենք մինչև այժմ խոսեցինք կը ճյուղի բարբառների մասին. բայց Ում ճյուղն էլ ունի կը մասնիկով կազմված բայաձևը: Ճարբերութունն ինչ է, որ մինչդեռ կը ճյուղի մեջ այս ձևը զուտ ներկա է (ինչպես միջին հայերենում) և երկրորդաբար նաև ապառնիի նշանակութուն ունի (ինչ. վաղը կերթամ, այս երեկն կգրեմ), ընդհակառակը, Ում ճյուղի մեջ նա ապառնիի նշանակութուն միայն ունի և ներկա չէ: Բայց եղել է ժամանակ, երբ Ում ճյուղի մեջ էլ նա գործածվել է իբր ներկա միայն և այլ պահվում է մինչև այժմ էլ պատմական ներկայի ձևով: Դրա համար էր, որ վերը կը ձևով ներկայի համար ասացի, թե նա տարածված էր բովանդակ հայության մեջ:

Պատմական ներկան հեքիաթների մեջ գործածված ներկան է, որ Երևանի բարբառումն էլ շատ հաճախ լինում է կը ձևով: Օրինակ՝

Ժամանակով մի թաքաւոր կըլի. թաքաւորին կուճենա իրեք տղա, իրեք ախչիկ: Ես որ մեռնեմ, կասի թաքաւորը, ով սըֆթիցը կուզի իմ ախչիկը, կը տաք նրան: Թաքաւորը մեռնելուց ետը մի բազրգեան կը գա թաքաւորի ախչիկը ուզելու: Մենձ ախպէրն ու միշնեկ ախպէրը տալիս չեն, պուճուր ախպէրը կասի. էտիմ բաժինն ա, ես տալիս եմ: Կը տա բազրգեանի տղին: Մի տարուց ետը էլի ըգ՛ենց մի բազրգեան կը գա թաքաւորի ախչիկն ուզելու, մէնձ ախպէրն ու միշնեկ ախպէրը էլի տալիս չեն, պուճուր ախպէրը կը գա, կասի. խթ չէք տալի, մեր հօր վաստաթը կատարեք: Մենձ ախպէրը կասի. Գեզ թնչ. լիրեք ախպէր ենք, լիրեք քեր. դու քու բաժինը տվել ես, էտ մեր բաժինն ա, չենք տալի:—Ախպէր, կասի. իմ հօր մալը ձեզ, էս ախչիկը տվէք ինձ, պըտի տամ մարթի: Էտ ախչկանն էլ վեկուճի, կը տա էտ բազրգեանի տղին:

(Լալաեան, Մարգարիտներ, Ա 246):

(Ստորագծված 13 ձևերը ներկա են):

Այսպես է նաև Ել ճյուղը, ուր պատմական ներկան կազմվում է կը ձևով: Օրինակ՝ Արզվիհի բարբառով՝ ...էն մէշումը Սալթթու-մէն կու աշին օրը (որ) Արթվիհումէն մուխ կու դուս գա. գու-գան կուփնտաիճ խիտը (=«կամուրջ»)...

Ահա այս պատճառով մի քանի խոսք էլ Ում ճյուղի այս ձև-վի մասին անհրաժեշտ ենք համարում ասել:

Երևանի բարբառը իբրև մասնիկ գործածում է կը ձևը, Տըփ-դիսի բարբառը՝ կու ձևը: Օրինակ՝

Երևան	Տփղիս
կը սիրէմ	կու սիրիմ
կը սիրէս	կու սիրիս
կը սիրի	կու սիրէ
կը սիրէնք	կու սիրինք
կը սիրէք	կու սիրիք
կը սիրէն	կու սիրին

Ձայնավորով սկսող բայերի առաջ այս մասնիկը Երևանի բարբառում կրճատվում է միշտ և դառնում է կ: Իսկ Տփղիսի բարբառում երբեմն կրճատվում է և դառնում կ, բայց շատ անգամ էլ մնում է անփոփոխ. ինչպես՝ կեհամ, կեքթամ, կուցեհամ, բայց կու առնիմ, կու ազատիմ, կու աղօթիմ, կու երիմ, կու իմանամ և այլն: Ուզել բայի մոտ վերածվում է թրթռուն գ.— գուզիմ, գուզիս. այսպես է նաև գուքամ, գուքաս եկզամ, կզաս և այլն: Ածել, աճել, ածել բայերի մոտ կու մասնիկը միանալով նրանց նախածայն ա-ի հետ՝ առաջ է բերում կօ ձայնախումբը. այսպես՝ կօծիմ, կօճիմ, կօսիմ և այլն:

Արդվիհունքն էլ մասնիկն է կու, որ ձայնավորի մոտ մնում է. ինչպես՝ կու փնաքսից, կու աշից:

Հարաբաղի բարբառում մասնիկն է կք, որ խուլ բաղաձայնների մոտ դառնում է քք. ինչպես՝

քք սիրիմ	քք սիրինք՝
քք սիրիս	քք սիրիք՝
քք սիրի	քք սիրին

Նոր-Ջուղայի բարբառում կք մասնիկը ստանում է ծ ձև.

կք, որ գործ է ածվում խուլ բաղաձայնով սկսող բայերի հետ. ինչպես՝ կքաամ, կկեհամ.

կ, որ գործ է ածվում ձայնավորով սկսող բայերի մոտ. ինչպես՝ կեքթամ.

գ՛ք, որ գործ է ածվում շնչեղ թրթռուն բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ. ինչպես՝ գ՛ք բ՛երեմ, գ՛ք գ՛ում, գ՛գ՛ընեմ, գ՛ձ՛կվեմ, գ՛ըջ՛րեմ.

գք, որ գործ է ածվում պարզ թրթռուն բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ. օրինակ՝ գքբգգամ, գլլամ, գգռա, գգաստեմ (պրս. داستا dasta «կապոց» բառից).

քք, որ գործ է ածվում շնչեղ խուլ բաղաձայնով սկսվող բա-

յերի մոտ, *ինչպես՝* քրքորեմ, քրքողեն, քրցաճեմ, քրչափեմ, քր-
խընդամ:

Հ կամ յ ձայնով սկսվող բայերի մոտ կ ձայնը միանալով նախաձայնի հետ՝ դառնում է գ՝, *ինչպես՝* գ՛ավաղամ, գ՛աճիպեմ, գ՛աստազեմ, գ՛ուսադվեմ, գ՛արձակեմ և այլն:

Ստորև դնում ենք մի մի օրինակ բոլոր ձևերից.

կասեմ	գ՛ր՛երեմ	գլամ	քրփորեմ
կասես	գ՛ր՛երես	գլաս	քրփորես
կասի	գ՛ր՛երի	գլա	քրփորի
կասենք	գ՛ր՛երենք	գլանք	քրփորենք
կասէք	գ՛ր՛երէք	գլէք	քրփորէք
կասեն	գ՛ր՛երեն	գլան	քրփորեն

Չահարմահալի (Նոր-Ջուղայի գավառ) բարբառը ներկայացնում է խառն դրություն: Ըստ Ա. Երեմյանի (Չահարմահալի հայ ժող. բանահյուսութ., Վիեննա, 1923) տված օրինակների՝ այս բարբառում ձայնավորով սկսվող բայերը ստանում են կ, միավանկերը կու, թավ բաղաձայնով, շշական և ճ շնչով սկսող բայերը քր-օրինակ՝ կօնեմ *«կանեմ»* (էջ 20, 70), կօծեմ *«կածեմ»* (70), կուտամ (70), գուգամ (իմա գ՛ուգ՛ամ) (70), քրփորեմ (69), քքաշի (59, 62), քչօքի (60), քրչորցնեմ (70), քրփոռեմ, քիքաշեմ, քրքանդեմ, քրթաղեմ (70), քրհանեմ (70) քհնձեա (60), քրհալեմ (69), քր շինեմ (70), քշատնը *«կշատնալ»* (59), բայց միևնույն ժամանակ կան նաև՝ պարզ խուլի մոտ՝ քկոտրի (59), քծեծեն (60), քկօտրվի (61), քրկիսեմ (69), քր կապեմ (70), քր կրակեմ (70), քր տանեմ (70), քկթի (25), քկանգրեցնեմ (20). Թրթռունի մոտ՝ քմենձնալ (61), քվլալ (61), քրդնեմ (69), քրվիթեմ (70), քրջոկեմ (70), քմերի (25):

Այս բոլորից հետևում է այն, որ Չահարմահալի բարբառում կ մնացել է միայն ձայնավորի մոտ, իսկ բաղաձայնների բոլոր տեսակների մոտ ընդհանրացել է քր ձևը:

Նկատելի է նաև, որ ապառնի (հին ներկա) բայերի առաջին դեմքի վերջում, մ-ից հետո երբեմն դրվում է նաև ը ձայնավորը. *ինչպես՝* քրհանեմը, քրփոռեմը, քրքաշեմը, քրվիթեմը, քրթաղեմը (բոլորն էլ էջ 70), մի անգամ էլ երկրորդ դեմքով՝ մեռնիսը (70): Կան սակայն բազմաթիվ դեպքեր, ուր այս հավելվածը չկա. *ինչպես՝* քրհանեմ, քրկապեմ և այլն:

Հնդկահայոց մեջ կը ձևի հետ անխտիր գործածական է նաև կու, որ դրվում է թե՛ ձայնավորով և թե՛ բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ. *ինչպես՝* կու ամբողջացնես, *եկընկնես*, կու մրսես, կու սիրես, կու հանգիստի, կու սովորեմ և այլն: Գիլանեցի ժամանակագրութիւն մեջ գտնում ենք երեք բայ, որոնք թեև սկսվում են ձայնավորով, բայց զարմանալի կերպով չեն կրճատում կը մասնիկը. *ինչպես՝* կը ամպրեմ (112), կը լիմանալ (112), կը ընկանի (97, 196), կը ընկանեն (181). այսպես նաև բացասական՝ չը ընկանի (199):

Մարտայի բարբառումն էլ այս ձևը գործածվում է: Պարզ ապառնին կազմելու համար ստորադասական ներկայի վրա դնում են կ մասնիկը, եթե բայը ձայնավորով է սկսվում, և կամ կը, եթե բաղաձայնով է սկսվում. *ինչպես՝*

կիւզիւմ	կը ճաշնամ
կիւզիւս	կը ճաշնաս
կիւզիւ	կը ճաշնա
կիւզիւնք՝	կը ճաշնանք
կիւզէք՝	կը ճաշնաք
կիւզին	կը ճաշնան

Ե ձայնավորը բառակզբում հնչվելով յե՛ նրանով սկսվող բայերը ստանում են կը և ոչ կ. *ինչպես՝* կը յեռում *եկեռամ*, կը լէրքիմ *եկերգեմ*:

Երբ բաղաձայնով սկսվող մի բառի առաջին ձայնավորը թեթե է, կը մասնիկը կարող է դառնալ կի. միավանկ բայերի հետ այս ձայնավորութիւնը անհրաժեշտ է. *ինչպես՝* կի թափիմ կամ կը թափիմ, կիկ՛ում, կիկ՛աս, կիկ՛տ, կիկ՛տք, կիկ՛տք՝, կիկ՛տն, կիլում, կիլոս և այլն: Բայց կտամ, կտոս և այլն, իբրև ժանր, պահում են կը: Երբ բաղաձայնով սկսվող բայի առաջին ձայնավորն է ու, մասնիկը կարող է դառնալ կու, *ինչպես՝* կու ճուշացում, կու զուրքաց և այլն: Եթե ձայնավորն է իւ, մասնիկը կարող է դառնալ կիւ. *ինչպես՝* կիւ դիւզացուցեմ, կիւ քիւնցիւցիմ *եկը քնեցնեմ*, թեև կարելի է նաև ասել կըքիւնցիւցիմ և այլն:

Թավ բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ կ կարող է դառնալ ք. *ինչպես՝* կի թափիմ կամ կը թափիմ, քիտմիք, քիեցիս, քիքիցիմ *եկը գցեմ*:

Բզզալ բայի ապառնին կազմելու ժամանակ ոչ թե կը մասնիկն է, որ հետևում է բառի նախաձայնին, այլ բայն է, որ հետե-

վում է նրան և լինում է կպզզամ, մինչդեռ մյուս ժամանակներն ունեն բզզալ և ալլն:

Ուրմիայի բարբառումն էլ պարզ ապառնին կազմվում է նույն ձևով. ինչպես՝

կլսէմ	կլսէնք՛
կլսէս	կլսէք՛
կլսի	կլսեն

(Ղալիբյան, Հայոց լեզվի պատմ. ցեքած., 231)

Միայն Ագուլիսի բարբառն է, որ կը մասնիկով կազմված ապառնի ձևը չի ճանաչում բնավ, և նրա փոխարեն ապառնին կազմում է բալի անորոշ դերբայից՝ հետը խոնարհելով էական բալի ներկան, ինչպես կտեսնենք հետո:

Բարբառներից և միջին հայերենից ժառանգելով՝ մեր երկու գրական լեզուներն էլ գործ են ածում կը-ով կազմված բալաձևերը, արևմտյան գրականը սահմանական ներկայի իմաստով, որ կարող է նաև իբրև ապառնի առնվիլ, իսկ արևելյան գրականը միայն ապառնի իմաստով:

Մասնիկի ձևն է կը, որ գործածվում է ամեն տեսակ բաղաձայնով սկսող բայերից առաջ անխտիր: Ձայնավորից առաջ՝ ձայնավորը սղվելով դառնում է կ: Միավանկ (գամ, լամ, տամ) բայերի մոտ արևմտյան գրականը գործածում է կու, իսկ արևելյան գրականը չգիտես այս ձևը և միշտ ամենուրեք գործածում է կը:

Բարբառային այն ձևը, որով հաջորդական մի քանի բայերի մոտ կը կարելի է չկրկնել (վագեմ բերեմ կը), անկարելի է գործածել գրական լեզվի մեջ: Պատճառն այն է, որ այս ձևը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ կը հետադաս է. իսկ գրական լեզուն երբեք չգիտես հետադաս կը:

Գրական լեզվի մեջ հարց է դառնում, թե ե և ո ձայնավորներով սկսվող բայերի մոտ պետք է կը սղել թե ոչ: Արևելյան գրականում, ժողովրդական արտասանության համաձայն, սկսել են գրել կը երգեմ, կը եփի, կը որոշեմ և այլն, մեկնելով այն բանից, որ այդպիսի բառերի մեջ ե, ո ունեն սկզբից բաղաձայն տարր (յերգել, վորոշել): Արևմտյան գրականը յապիսի տատանում չի ունեցել երբեք և գրում է միշտ կ'երգեմ, կեփէ, կ'որոշեմ և այլն:

Մաքուր գրական հայերենի պահանջն էլ այս է:

Արևմտյան գրականում հարց է բարձրացած նաև այն մասին,

թե ինչպես պետք է գրել կը նախամասնիկը: Այտնյանն իր «Քննական քերականութիւն» մեջ, էջ 77, գրում է.

«Ինքնին յայտնի է ըսածներէս, և ոչ շատ խորին բանասիրութիւն պէտք է իմանալու համար թէ արդեօք ներելիք է մինչև այսօր ըստ կամի սղել կտրել և սոսկ կ'գրի վերածել արդի կը մասնիկն, որ արդեն քանի մը հեղ սղած կծկած ու ամփոփման յետին սահմանը հասած է. ինչպես ոմանք (թերևս անմտադրութեամբ) կը գրեն՝ կգրեմ, կկրկնեմ, կտրամիմ, կուրացամ. (թող ալիկալ շփոթութիւններն որ անկէ կը ծագին. ինչպես՝ կուրացամ թէ՛ ուրացալ և թէ՛ կուրացալ բայէ. կուտե հաւասարապէս ուտել և կուտել բայէ. կուսանի՝ ուսանիլ բայէ և կուսան գոյականէ, և ալլն): Բայց թէ միայն տաղաչափութեան համար պահանջուի տեղ-տեղ ալդ ազատութիւնը (միշտ ապաթարց նշանը պահելով) կարելի է թէ իրաւացի համարուի:

Այս խոսքերից երևում է, որ Այտնյանի ժամանակ՝ 1) արդեն վեճ կար կը ձևի գրութեան մասին, 2) ոմանք գրում էին պարզապես կ', 3) ուրիշներ նուրիսկ ապաթարց էլ չէին գործածում, 4) Այտնյանը պահանջում է կը, 5) որովհետև ուզում է, որ ստուգաբանական ծագումը գոնէ մի քիչ երևա, 6) խուսափելու համար հոմանուն բառերի շփոթութիւնից, 7) ներելի է միայն ոտանավորի մեջ գործածել կ':

Այնուամենայնիվ տարբեր ձևով գրողներ եղել են միշտ. օրինակ՝ Այտնյանից 9 տարի հետո, Մ. Մամուրյանը իր «Անիծեալն» վեպի թարգմանութեան մեջ, Չմլուռնիա, 1875, գրում է, հատ. Ա, էջ 186. Կրօնից Կ'տար, 191 ինչ՞ու համար կ'գաս, հատ. Բ, էջ 13 կ'գալին, 54 կ'գան, 82 կ'պտտէին, 85 կ'փալկեցընէին և ալլն: Միայն տողադարձի ժամանակ գործածում է կը. ինչպես՝ կը-կարկամին Բ 119, կը-գան Գ 102:

Արեւմտահայերը գրում են առանձին, բայց անշատ արեւելահայերը մի ժամանակ գրում էին անջատ կամ բալին կից. օրինակ՝ Նրա զենքերն կը կապտեմ և Ապոլոնի տաճարի մէջ կը կախեմ. ձեզ կը մնալ վերցնել նրա դին... (Հոմերի Իլիակ. Թրգմ. Փ. Վարդանիսան, Թիֆլիս, 1886, էջ 91). բայց՝ Անշուշտ մեզ կը-փըրկեմ (էջ 74):

Չայնավորի մոտ կրճատմամբ լինում է կ' կամ պարզապես կ. անկարելի է դնել կը, նուրիսկ տողադարձի ժամանակ. օրինակ՝

Արդեօք կը իշխես մի սրաթուիչ նետ արձակել...

(Հոմերի Իլիակ. Թրգմ. Փ. Վարդանեան, Թիֆլիս, 1886, էջ 67):

Այսօր արևմտահայերը գրում են միշտ բաղաձայնի մոտ՝ բայից անշատ կը, որ ձայնավորի մոտ կրճատվելով՝ ստանում է ապաթարց կ', իսկ միավանկ բայերի մոտ՝ կու. որ ոմանք միացնում են բային, ոմանք էլ անշատ են գրում: Այսպես՝ կ'երթամ, կը բերեմ, կուգամ, կու գամ:

Իսկ արևելահայերը ամեն դեպքում էլ գրում են անբաժան կ (առանց ապաթարցի). այսպես՝ կասեմ, կբերեմ, կգամ:

Արևմտահայերը ա, զ, շ բաղաձայններով սկսվող բայերից առաջ կը գրում են երկու ձևով. ոմանք կը, ուրիշներ կ': Առաջինները գտնում են, որ ա, զ, շ բաղաձայն են, ուստի նրանցից առաջ պիտի գրվի կը՝ սովորական օրենքով: Մյուսները պնդում են, որ այդ բաղաձայնները հնչվելով ըս, ըզ, ըշ՝ պարունակում են նախավոր ձայնավոր, ուստի պետք է գրել կ': Այսպիսի վեճ չկա արևելյան գրականում: Դիտել պետք է սակայն, որ գրության մեջ առավելութիւն պետք է տալ ականջին և ոչ թե աչքին: Անգլերենում անորոշ հոդը ձայնավորի մոտ գրվում է an, բաղաձայնի մոտ a. բայց օրինակ union բառը, թեև ձայնավորով է սկսվում (ըստ գրության), բայց որովհետև հնչվում է yu- նախավանկով, ուստի համարվում է բաղաձայնավոր և ստանում է a. Ֆրանսերենում էլ h բաղաձայն է, բայց երբ բառասկզբում չի հնչվում, համարվում է, թե բառը սկսվում է ձայնավորով և գրվում է de, le հոդերի փոխարեն d', l'. Ինչպես՝ d'homme, l'histoire: Ըստ այսմ, մեր մեջ էլ ավելի ճիշտ պիտի լիներ գրել կ'ստացայ կ'զգեցու, կ'շտապե և այլն:

Սակայն բոլորովին անմիտ է միավանկ բայերի մոտ գրված կու նախամասնիկը գրել ապաթարցով կ'ու, ինչպես անում են արևմտահայ գրողներից ոմանք: Օրինակ՝

Միշտ կ'ուգայի՞ն զգացնել իրենց ներկայութիւնը: Հալ կամավորական խմբեր անարգել ման կ'ուգայի՞ն դաշտին վրայ (Գիլիկան տարեցոյց, 1922, էջ 169):

Ի լրումն այս հատվածի՝ տալիս ենք բոլոր լծորդութունների, ինչպես և անկանոն բայերի սահմանական ներկայի ամբողջական խոնարհումը աշխարհագրում, երկու գրական լեզուներով.

Ա լծորդություն,

ա տիպար

կսիրեմ

կսիրես

Ա լծորդություն,

բ տիպար (արևմտ.)

կը պազնեմ

կը պազնես

կսիրէ (արևել. նաև կսիրի)	կը պագնէ
կսիրենք	կը պագնենք
կսիրէք	կը պագնէք
կսիրեն	կը պագնեն

Բ լծորդություն, ա տիպար (արևմտ.)	Բ լծորդություն, բ տիպար արևմտ. արևել.
կը լսուիմ	կը հագնիմ կհագնեմ
կը իսուիս	կը հագնիս կհագնես
կը իսուի	կը հագնի կհագնի
կը լսուինք	կը հագնինք կհագնենք
կը լսուիք	կը հագնիք կհագնէք
կը լսուին	կը հագնին կհագնեն

Գ լծորդություն, ա տիպար	Գ լծորդություն, ը տիպար
կկարդամ	կիմանամ
կկարդաս	կիմանաս
կկարդալ	կիմանալ
կկարդանք	կիմանանք
կկարդաք	կիմանաք
կկարդան	կիմանան

կանեմ = կ'ընեմ	կղնեմ	կուտեմ
կանես = կ'ընես	կղնես	կուտես
կանէ (կանի) կ'ընէ	կղնէ (կղնի)	կուտէ (կուտի)
կանենք կ'ընենք	կղնենք	կուտենք
կանէք կ'ընէք	կղնէք	կուտէք
կանեն կ'ընեն	կղնեն	կուտեն

կը տանիմ = կտանեմ	կուգամ = կգամ
կը տանիս կտանես	կուգաս կգաս
կը տանի կտանի (կտանէ)	կուգալ կգալ
կը տանինք կտանենք	կուգանք կգանք
կը տանիք կտանէք	կուգաք կգաք
կը տանին կտանեն	կուգան կգան

կերթամ	կուտամ = կտամ
կերթաս	կուտաս կտաս

կերթալ	կուտալ	կուտալ
կերթանք	կուտանք	կտանք
կերթաք	կուտաք	կտաք
կերթան	կուտան	կտան

Այս բոլորի մեջ արևմտահայ ձևերը զուտ ներկա են, որ երկրորդաբար նաև ապառնիի արժեք ունեն, իսկ արևելահայ ձևերը միայն ապառնի են: Արևմտահայոց մեջ բաղաձայնի մոտ է գրվում է միշտ և անշատ իը, իսկ ձայնավորի մոտ՝ ապաթարցով կ':

Բ. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՑԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆԸ

Ընդհանրապես ներկա ասելով հասկանում ենք այժմ կատարված մի գործողություն. գրում (այժմ): Բայց երբ ավելի ուշադրությամբ դիտում ենք ներկան, տեսնում ենք, որ նա այլևայլ զանազանություններ ունի: Այսպես՝

1) Ընդհանուր երևույթներ, որոնք միշտ եղել են և միշտ էլ պիտի լինեն. ինչպես՝ Կապարը ժանր է կշռում. Ջուրը եռում է 100 աստիճանում. 2×2 լինում է չորս. Արևը ծագում է արևելքից:— Մրանք հավիտենական ճշմարտություններ են:

2) Իրողություններ, որոնք սկսել են շատ ու շատ հին ժամանակ և մինչև ներկա ընկած էլ շարունակվում են: Օրինակ՝ Միլիոնավոր դարերի վեր երկիրը պտտվում է արևի շուրջը:

3) Երևույթներ, որոնք այդպես են եղել մոտիկ անցյալում և մինչև այժմ էլ շարունակվում են, բայց որոշ ժամանակի համար, որովհետև մշտական երևույթներ չեն: Ինչպես՝ Գնացքը կեսօրվա ժամը 12-ին է հասնում Երևան. Առավոտները վեր եմ կենում ժամը 8-ին և երեկոյին պառկում եմ ժամը 10-ին. Բնակվում եմ Աբովյան փողոց, 85 համարում:

4) Դեպքեր, որ տեղի են ունեցել անցյալում, այժմ չկան, բայց մեկը խոսում է նրանց մասին այժմ: Օրինակ՝ լինում է, չի լինում մի հովիվ. այս հովիվը մի օր գնում է սար, ոչխարներ է արածացնում. հանկարժ տեսնում է մի գալլ...: Այսպիսի ներկան կոչվում է պատմական ներկա (Brugmann կոչում է գրամատիկական ներկա):

5) Դեպքեր, որ սկսել են ներկայումս և դեռ չեն վերջացել ու շարունակվում են (ավելի անհավան ներկա):

Այս բոլորից ավելի կարևոր է վերջինը, որ հատուկ է մի քանի նոր լեզուների, հատկապես տաճկերենին և անգլերենին:

Անգլերենը զանազանում է երեք տեսակ ներկա. 1) ալն, որ ընդհանրապես գործողութիւնն է ցույց տալիս. I love սիրում եմ».
2) որ այժմ միայն կատարվում է. I do love. 3) տեական ներկա. I am loving սիրում եմ այժմ և շարունակում եմ դեռ սիրել, սիրելիս եմ»:

Այս վերջինը, որ վերոհիշյալ 5-րդ ձևն է, անգլերենում կոչվում է զանազան անուններով: Սովորաբար կոչվում է progressive form-առտջատական ձև».
քերականագետ Sweet կոչում է definite form «որոշյալ ձև», ինչ որ հաջող չէ, որովհետև այդ ձևի բայը ոչինչ չի որոշում: Jespersen կոչում է expended tense «տարածված ժամանակ»: Onions կոչում է continuous form «շարունակական ձև», որ արևմտահայոց մեջ էլ ընդունված բառն է:

Անգլերենում այս ձևը գործածական էր դեռ միջին-անգլերենում. բայց հետզհետե ավելի զարգացավ ժէ դարից: Համարվում է առաջացած I am on reading «կարդալու վրա եմ» ձևից, որ հետո եղավ I am reading և ապա ստացավ արդի I am reading ձևը (BSL հատ. 33, № 100, էջ 119):

Անգլերենի այս ձևին նման կազմութիւն ունի հոլանդերենի շարունակական ներկան. այն է՝

ik ben schrijvende

ես եմ գրող (գրելիս)

(այժմ գրելու գործողութիւն մեջ եմ),

որի անկատարն էլ լինում է՝

ik was schrijvende

ես էի գրող (գրելիս)

(գրելու գործողութիւն մեջ էի):

(Valette, 220)

Նույն իմաստը տալու համար ֆրանսերենն ասում է. օրինակ՝

je suis à lire,

je suis en train de lire,

գվտ. je suis après labourer,

որոնք այնպես արտահայտիչ չեն, ինչպես անգլերենը:

Անգլերենի հետ համասար գծի վրա է կանգնած տաճկերենն alə-yor əm «առնում եմ», gidi-yor-əmə «գնում եմ» և այլն ձևը, որ կազմված է -yor անծանոթ մասնիկով և ունի ճիշտ այժմ կատարելու և գործողութիւնը դեռ շարունակելու նշանակութիւնը:

Տաճկերենի այս ներկան տարբեր է պարզ ներկալից (alər-em, se-ver-lm ժառնում եմ, սիրում եմ), որ միաժամանակ ապառնի իմաստ ունի (կառնեմ, կսիրեմ) և տևողություն ցույց չի տալիս:

Թրքական շոռ լեզվի մեջ այս -yor մասնիկի փոխարեն գտնում ենք öör ձևը. օրինակ՝

men para-öörüm

sen para-öörzün

ես կերթամ կոր

դու կերթաս կոր

(Дыренкова, 207)

Իսպաներեն լեզուն էլ ունի այսպիսի երկու ներկա. մեկը պարզ ներկան է, մյուսը՝ շարունակականն է, որ կազմված է estar լինել օժանդակ բալի հետ խոնարհելով տվյալ բալի ներկա դերբայը. օրինակ՝ hablo խոսում եմ estoy hablando (շարունակական):

Տաճկերենի ազդեցությունը (բայց ոչ փոխառությունը) հայերենի մեջ էլ կազմվել է շարունակական ներկալի՝ (ինչպես նաև անկատարի) այս ձևը: Ասացի տաճկերենի ազդեցությունը, որովհետև նախ հովկասում և Պարսկաստանում բնավ չկա այսպիսի ձև, գոյություն չունի նաև բուն Տաճկահայաստանում, Պարսկաստանի սահմանից մինչև Կարին, Խարբերդ և Տիգրանակերտ: Երեվանի սկսվում է միայն Բաբերդից ու Մալաթիայից և առաջանում է մինչև արևմտյան սահմանը (Ռոտոսթո): Լեհաստանի, Հունգարիայի, Սուչավալի և Խրիմի հայերեն բարբառներն էլ չգիտեն նման ձև:

Ասացի ազդեցությունը և ոչ փոխառությունը, որովհետև տաճկերենի *yor մասնիկը ոչ մի տեղ փոխ չէ առնված, և ամեն մի բարբառում մի առանձին մասնիկ է հնարված, որով կազմվում է այդ շարունակական ձևը (ներկա և անկատար):

Այս մասնիկներն են՝

Բաբերդ—կե, եր, բեկե

Մալաթիա—ա

Շապին-Գարահիսար—աար (հնչել դար), շրջակա գյուղերում

դե. ինչպես՝ կըսիմ տար, կըսիս տար, անդը կէհամ տէ:

Տրապիզոն—եք

Համշեն—ուցի (տեղ-տեղ նաև կուցի)

Մարաշ—կօ

Արարկիր—ընը, ցը, ը (հների մոտ մասնիկը ընը ձևն ունի միջին սերունդի մեջ դարձել է ցը, իսկ նորերի մեջ ը: Ձայնավորի մոտ լինում է միշտ ցը: Օրինակ՝ կերթամ ընը, կերթամ նը, կերթամ ը.— խմիս ընը, խմիս նը, խմիս ը.— բայց կերթա ցը, ինչպես նաև կերթայի ցը):

Սերաստիս—կօր (հնչել գօր)

Եվդոկիս—կօր

Ամասիս, Մարսվան—կա (ինչպես՝ գրեմ կա, կերթամ կա)

Ասլանբեգ—հա՛յկ

Ատափազար—հայկազ (հնչել haygag)

Պօլիս—կօր (հնչել գօր)

Ռոտոթո—կօր, երբեմն էլ կօ, օր (ինչպես՝ կուտիմ կօր, կուտիմ կօ, կուտիմ օր):

Ահա սրանցից մի քանի օրինակ.

Տր.	Տր.	Ասլ.
կառնիմ էր	սիրիմ էր	կը սիրիմ հանլէ
կառնիս էր	սիրիս էր	կը սիրէ՛ս հանլէ
կառնի էր	սիրէ էր	կը սիրէ՛ հանլէ
կառնինք էր	սիրինք էր	կը սիրինք հանլէ
կառնիք էր	սիրիք էր	կը սիրէ՛ք հանլէ
կառնին էր	սիրին էր	կը սիրին հանլէ

Պլ.	Մլթ.	Մլթ.	Մլթ.
կը սիրէմ կօր	սիրիմ ա	կերթամ ա	քամ ա
կը սիրէս կօր	սիրիս ա	կերթաս ա	քաս ա
կը սիրէ կօր	սիրէ ա	կերթալ ա	քալ ա
կը սիրէնք կօր	սիրինք ա	կերթանք ա	քանք ա
կը սիրէք կօր	սիրէք ա	կերթաք ա	քաք ա
կը սիրէն կօր	սիրէն ա	կերթան ա	քան ա

Այս բոլոր օրինակներից երևում է, որ շարունակականի մասնիկը բոլոր դեպքերում էլ լինում է միշտ հետագաս: Բայց ներկալի ձևը զանազան է լինում: Ամենից հետաքրքրականն է Մալաթիայի բարբառը, ուր շարունակականի մասնիկը (ա) գրվում է մաքուր ներկալի վրա (առանց կը մասնիկի), եթե բայը բաղաձայնով է սկսվում կամ միավանկ է: Միայն ձայնավորով սկսվող բայերն են, որ ունեն նաև կ նախամասնիկը: Այս երևույթը ցույց է տալիս, որ Մալաթիայի բարբառը նույնպես շարունակում է պա-

հել անտիոփոխ գրաբարի ներկան՝ Խոտրջուրի բարբառի նման։ Բայց Մալաթիան գերագնացում է Խոտրջուրը նրանով, որ մինչդեռ Խոտրջուրը միավանկ բայերի վրա արդեն դնում է կու, Մալաթիան դեռ չունի այդ հավելվածը՝ շարունակականի մեջ։

Մալաթիայի բարբառին նման են նաև Տրապիզոնի, Արաբկիրի, Ամասիայի, Մարսվանի և Սեբաստիայի բարբառները, որոնք նույնպես շարունակականի մասնիկը (Տր. եր, Սեբ. կօր) դնում են մաքուր ներկայի վրա, և միայն ձայնավորով սկսվող բայերն են, որ ստանում են նաև կ՝ մասնիկը. ինչպես՝

Տր. սիրիմ էր, կառնիմ էր
Սեբ. բ'էրէմ կօր, կընէք կօր, կուտէմ կօր
Արբ. խմիմ նը, կէրթամ նը
Ամասիա. գրէմ կա, կէրթամ կա։

Ավելի դեպի արևմուտք ձայնավորի և բաղաձայնի այս խորութիւնը վերանում է, և շարունակականի մասնիկը դրվում է երկու դեպքումն էլ նույն ձևով. ինչպես՝

Ասլ. կը սիրիմ հայէ
Ատափ. կէրթամ հայկակ
Պլ. կը սիրէմ կօր, կէրթամ կօր։

Շատ հետաքրքրական է նաև Ամասիայի և Չարշամպայի բարբառում շարունակականի վ՝ մասնիկը, որ ինչպես բարբառագետ Հ. Գազանճյան է (Մաղիկ, 1899, սեպտ. 29, № 21 և առանձին նամակ ինձ ուղղված) գրում, դրվում է միայն ներկայի եզակի Գ դեմքի վրա։ Այստեղ էլ բաղաձայնով սկսվող բայերը չունեն կը մասնիկը, իսկ ձայնավորով սկսվող, ինչպես և միավանկ բայերը ունեն կ. այսպես՝

վազէվ պազում է՝.
ի՛նչ կարթավ թի՛նչ է կարդում՝.
կուզէվ տուզում է՝.
կուքավ պալիս է՝.
կառնէվ առնում է՝։

Սահմանական ներկայի շարունակական ձևը Տրապիզոնի շրջանում և Մալալում կազմվում է ունի կամ գունի ձևով, իսկ ձայնիկի շրջանում հնարվել է բոլորովին նոր մի ձև.— անորոշ դերբայի հետ խոնարհվում է էական բայի ներկան. օրինակ՝

բ'էրիմ գունի   բ'էրիք գունի
բ'էրիս գունի   բ'էրիք գունի
բ'էրէ գունի   բ'էրին գունի

(որ և բ'էրիմ ունի, բ'էրիս ունի և ալլն), գաշտըցընիմ ունի
 Եկարդացնում եմ (այժմ)»:

Ձախնավորով սկսվող բայերն ստանում են միայն ունի ձևը.
 այսպես՝ գուդիմ ունի Ե ուտում եմ այժմ», բայց չկա գուդիմ գու-
 նի. սրանից հետևում է, որ գունի ձևի նախաձայնը նույն կը մաս-
 նիկն է:

Ճանիկում դերբայը գործածվում է երկու ձևով. հենրը դնում
 են ուղղական ենթակա, որին կցում են անորոշ դերբայը՝ ավե-
 լացնելով էական բայի ներկա եղակի Գ դեմքը, իսկ նորերը այս
 ձևը չգիտեն, և ենթական դնում են սեռական հոլովով (ստացա-
 կան դերանվան ձևով):

Այսպես ըստ հների՝

լէս էգուշ տ	մէք էգուշ տ
տուն էգուշ տ	տունք էգուշ տ
էն էգուշ տ	ընէր էգուշ տ

Իսկ ըստ նորերի՝

իմս (իմք) կգուշ տ	Ես գալիս եմ (այժմ)»
քուզբզ (քուզք) կգուշ տ	Եղու գալիս ես (այժմ)»
բնուրք կգուշ տ	Ենա գալիս է (այժմ)»
միրք կգուշ տ	Եմենք գալիս ենք (այժմ)»
ծիրք կգուշ տ	Եղուք գալիս էք (այժմ)»
բնեցք կգուշ տ	Ենրանք գալիս են (այժմ)»:

Առաջինը նման է անգլիական անթեքական ձևին, երկրորդը՝
 գրաբարի սեռականով ենթակայի ձևին:

Սրանով հասկանում են, որ գործողութունը դիւ սկսված չէ,
 բայց սկսվելու վրա է:

Սվեդիայի բարբառում սահմանական ներկայի շարունակա-
 կանը կազմվում է զք նախամասնիկի տեղ դնելով գու. բայց այս
 գու՝ ձախնավորով սկսվող բառերի մոտ չի սղվում, այլ ֆիում է
 միշտ գու:

Ջարմանալի է արդարև այս մասնիկի գործածութունը: Հա-
 յաստանից դուրս. Փոքր-Ասիայի ամեն կողմը հալ բարբառները
 լեզվի մեջ մտցնելով շարունակականի դրությունը, ամեն տեղ էլ
 մի նոր մասնիկ են հնարել այս պաշտոնի համար (կոր, հայ, Կ, Ե,
 Եք, Կար, քր, ունի): Իսկ Սվեդիայի բարբառը փոխանակ մի նոր

մասնիկ հնարելու, պաշտոնի բաշխում է կատարել կը, կու մասնիկներին մեջ, առաջինին պահելով պարզ ներկան, մյուսին տալով շարունակականի դերը: Եվ որովհետև ձայնավորի մոտ երկուսն էլ պիտի նույնանային, այստեղ էլ հնարագետ մի միջոց է հնարել սղումը վերացնելով:

Ահա մի քանի օրինակ շարունակական ներկայից.

գու սիրիմ	գու բոքնիմ	գու հոզզում
գու սիրիս	գու բոքնիս	գու հազզուս
գու սիրէ	գու բոքնէ	գու հոզզօ
գու սիրինք	գու բոքնինք	գու հոզզունք
գու սիրիք	գու բոքնիք	գու հոզզոք
գու սիրին	գու բոքնին	գու հոզզուն

գու առնիմ	գու ուղիմ	գու ուլում
գու առնիս	գու ուղիս	գու ուլուս
գու առնէ	գու ուղէ	գու ուլօ
գու առնինք	գու ուղինք	գու ուլունք
գու առնիք	գու ուղիք	գու ուլոք
գու առնին	գու ուղին	գու ուլուն

Տարբերութունը նույն է մյուս բայերի մեջ էլ. ինչպես՝ գու-զօմ «տալիս եմ», գու ուզօմ «տալիս եմ (կոր)», գուգ՝ում «գալիս եմ», գու ուգ՝ում «գալիս եմ (կոր)» և այլն:

Իիտ.— Գու առնիմ... ներկայածեր հատուկ է Ենդուն-Օլուգ գլուղին. իսկ Հաջի-Հարիբիի գլուղը, որի բարբառին ենք հետևել այստեղ, ունի՝

գօռնիմ	գօռնինք
գօռնիս	գօռնիք
գօռնէ	գօռնին

Այս օ ձայնը առաջանում է համաձայն այն ձայնական օրենքի, որով ա ձայնավորը, միանալով ու ձայնավորի հետ, գառնում է օ: Սրա համեմատ ունենք գօղում «կաղամ», գօխջ՝իմ «կաղաչեմ», գօռնիմ «կարածեմ», գօսնեմ «կանցնիմ», գօղութիմ «կաղոթեմ» և այլն շարունակական ձևերը: Միայն ամեն բայը տալիս է գուցիմ: Իսկ սովորական կամ պարզ ներկայի մեջ ձայնավորի սղմամբ ունենք.

1) գ՛տղում, գ՛տխջ՛իմ, գ՛տղութիմ և այլն, որոնց մեջ ա դարձել է ա և այդ պատճառով էլ գ դարձել է գ՛:

2) գառնիմ, գառձիմ (ն-ի պատճառով ա մնացել է անփոփոխ, և դրա համար զ չի քմայանում):

3) գասնէմ Վկանցնիմ», գի՛նիմ Վկանեմ»:

Շարունակական ներկան գոյություն ունի նաև Կիլիկիայի բարբառում, բայց ձայնավորով սկսվող բայերի և միավանկ բայերի համար: Ջարմանալի կերպով կազմվում է ապառնի Ա ձևից, ավելացնելով նրա վրա գօ մասնիկը (ուրիշ խոսքով շարունակական ներկան՝ գումարն է ներկայի և ապառնիի):

Ստորև դնում եմ ձայնավորով սկսվող մի խումբ բայերի և միավանկ բայերի ներկայի, ապառնիի և շարունակական ներկայի ձևերը.

Ներկա	Ապառնի	Շարուն.
ուտել > ուդիլու — գուդիմ	գօդիմ	գօգուդիմ
իջանել > իջնուլ — գիջնում	գօիջնում	գօգիջնում
առնել > էնիլ — գէնիմ	գօնիմ	գօգէնիմ
հփել > իփիլ — գիփիմ	գօփիմ	գօգիփիմ
ելանել > իլիլ — գիլլիմ	գօլլիմ	գօգիլլիմ
առնուլ > առնուլ — գառնում	գօառնում	գօգառնում
անցանել > անցնըլ — գանցնըմ	գօանցնըմ	գօգանցնըմ
ազատել > ազադըլ — գազադըմ	գօազադըմ	գօգազադըմ
աշխատիլ > աշխադըլ — գաշխադըմ	գօաշխադըմ	գօգաշխադըմ
երերալ > իլյալնուլ — գիլյալնում	գօլյալնում	գօգիլյալնում
օծել > ուձիլ — գուձիմ	գօուձիմ	գօգուձիմ
օրհնել > ուլհնիլ — գուլհնիմ	գօուլհնիմ	գօգուլհնիմ
անիծել > անիձիլ — գանիձիմ	գօանիձիմ	գօգանիձիմ
անարգել > անըլգիլ — գանըլգիմ	գօանըլգիմ	գօգանըլգիմ

Ուրախացալ բայը ստանում է երեք ձև, երեքն էլ նույն ոճով կազմում են՝

ուլյալնուլ — գուլյալնում	գօուլյալնում	գօգուլյալնում
իլյալնուլ — գիլյալնում	գօիլյալնում	գօգիլյալնում
ըլյալնուլ — գըլյալնում	գօըլյալնում	գօգըլյալնում

Միավանկ բայերը երեքն են. սրանցից երկուսը հետևյալ ձևավերն են ստանում.

լալ > լուլ	գուլում	գօլում	գօգուլում
տալ > դուլ	գուդում	գօդում	գօգուդում

Այս ամբողջ ցուցակի մեջ չորս բացառություն կա: Նախ գալ միավանկ բայը թեև կանոնավոր կերպով կազմում է ներկան գոգ՝օմ, ապառնին գուգ՝օմ, բայց շարունակականը չի լինում *գոգուգ՝օմ, ինչպես սպասելի էր, այլ նրա տեղ գործածվում է սովորական ներկան՝ գոգ՝օմ: Այս կորուստը տեղի է ունեցել նրա համար, որ խուսափեն հրեք անգամ գ կրկնելուց:

Ասել > ասիլ բայից ունենք ներկա գուիմ, ապառնի գիսիմ, բայց շարունակականը, որ ըստ օրինի պետք է լիներ *գոգիսիմ, չի գործածվում, և նրա տեղ դրվում է սովորական ներկան՝ գուիմ:

Նրթալ > իյթոլ բայից կազմվում է ներկա գոյթօմ, ապառնի գույթօմ, իսկ շարունակականը ոչ թե լինում է *գոգույթօմ, ինչպես պահանջում էր օրենքը, այլ բացառաբար գոգիյթօմ:

Վերջապես օրօրիլ > իյյիլ բայը թեև ունի կանոնավոր կերպով ապառնի գիյիմ, նույնիսկ շարունակական ներկա գոգիյիմ, բայց չունի սովորական ներկա (որ պիտի լիներ ըստ օրինի *գօիյիմ կամ մանավանդ *գօյյիմ) և նրա տեղ գործ է ածվում շարունակական ձևը:

Բաղաձայնով սկսվող բայերը չունեն շարունակական ներկա. օրինակ՝ բերել > բ՛իլիլ բայից ունենք ներկա գօբ՛իլիմ, ապառնի գու բ՛իլիմ, բայց շարունակական ներկան, որ ըստ օրինի պիտի լիներ *գօ գու բ՛իլիմ, գոյություն չունի և նրա տեղ գործածվում է սովորական ներկան (գօ բ՛իլիմ):

Ստորև դնում ենք մի միավանկ բայի, մի ձայնավորով սկսվող բայի և մի հատ էլ բաղաձայնով սկսվող բայի ներկայի, ապառնիի և շարունակական ներկայի խոնարհման վեց եզրերի պատկերը.

	Ներկա	Ապառնի	Շարունակական
տալ > րոլ	գօրօմ	գուրօմ	գօգուրօմ
	գօրօս	գուրօս	գօգուրօս
	գօրօ	գուրօ	գօգուրօ
	գօրօնք	գուրօնք	գօգուրօնք
	գօրտք	գուրտք	գօգուրտք
	գօրօն	գուրօն	գօգուրօն
առնուլ	գօ առնում	գառնում	գօգառնում
	գօ առնուս	գառնուս	գօգառնուս
	գօ առնու	գառնու	գօգառնու
	գօ առնունք	գառնունք	գօգառնունք

	գօ առնուք	գառնուք	գօգառնուք
	գօ առնուն	գառնուն	գօգառնուն
	Ներկա	Ապառնի	Շարունակակառն
բերել	գօ բ'իլիմ	գու բ'իլիմ	
	գօ բ'իլիս	գու բ'իլիս	
	գօ բ'իլէ	գու բ'իլէ	—
	գօ բ'իլինք	գու բ'իլինք	
	գօ բ'իլէք	գու բ'իլէք	
	գօ բ'իլին	գու բ'իլին	

Ծանոթ.— Ջարտուղի ձև է ներկայացնում եղիլ շիւղելու իւղ քսել՝ բալը, որի ներկան լինում է ըստ օրինի գօ եղիմ, շարունակական ներկան՝ գօ գեղիմ, ապառնին՝ գեղիմ, բայց նաև գիղիմ, որ կարող ենք իբրև երրորդ բացառություն կցել գիսիմ, գույքօմ բացառություններին: Բացի սրանցից ունենք նաև երկու ձևով ապառնի՝ գու եղիմ և գու գեղիմ, որոնք շեղվում են ապառնիի սովորական կանոններից: Երկրորդ ձևը (գու գէղիմ) կարող է արդարանալ, եթե ենթադրենք, որ եղիլ բալը նաև գեղիլ ձևն ունի, իսկ առաջինը (գու էղիմ) հակառակ է ամեն կանոնի:

Կը մասնիկի գործածության ալս ձևերը իրենց նման ունեն թոտրջուրի և Կարնո բարբառներում: Թոտրջուրի բարբառում միավանկ բայերը, ինչպես և ձայնավորով սկսվող բայերը ունեն ներկայում կը մասնիկի գործածությունը, իսկ բաղաձայնով սկսվող բայերը չունեն. ինչպես՝ գ'ուգ'ամ, գ'ուգ'աս, գ'ուգ'ա, բայց ցօ՞յ տանիս շուր կանիս: Կարնո բարբառում էլ միավանկ բայերը և ձայնավորով սկսվող բայերը կը մասնիկը դնում են երկու անգամ (մի նախադաս և մի հետադաս), իսկ բաղաձայնով սկսվող բայերը միայն մի անգամ (հետադաս). օրինակ՝

կուլամ	կը	կէնէմ	կը	սիրէմ	կը
կուլաս	կը	կէնէս	կը	սիրէս	կը
կուլա	կը	կէնէ	կը	սիրէ	կը

Իսկ ինչ որ չափազանց զարմանալի է, և որին չեմ պատահած մինչև այժմ որևէ ուրիշ բարբառում, այդ այն է, որ հորանջը (hiatus) գործածվում է այստեղ իբրև բալական երկու հակառակ ժամանակներ կազմելու մի ձև.

ճերկա գօ առնում, գօ առնուս, գօ առնու
 ապառնի գառնում, գառնուս, գառնու

Այս երևույթը նշանակալից է ընդհանուր լեզվաբանության համար էլ, ուր մտցնում է բոլորովին նոր մի միջոց ձևաբանության մեջ:

Այս բոլորի մեջ պարզ և շարունակական ներկաների տարբերությունը հետևյալն է: Պարզ ներկան ցույց է տալիս միշտ կամ ընդհանրապես եղած մի գործողություն, շարունակականը՝ մի գործողություն, որ խոսված բոլորին է կատարվում: Օրինակ՝ հարց է տրվում. Շունը թնչ կուտե՞ (այսինքն՝ թե շուն կոչված կենդանին առհասարակ իր կյանքում ինչո՞վ կապրի): Պատասխանն է՝ Շունը հաց կուտե, միս կուտե, ոսկոր կուտե. ամեն բան կուտե, մինակ խոտ չուտեր: Այսպիսի ներկան կոչվում է բուն կամ պարզ ճերկա: Բայց երբ խոսքը վերաբերում է մասնավոր մի շան այժմ ուտելուն, ստացվում է անմիջական կամ շարունակական ճերկա: Այսպես՝ «Սա դիմացի պատին տակ սև շուն մը նստեր է, բան մը կուտե կոր. թնչ կուտե կոր»: - Պատասխան՝ «Ձուկի մը պոչ կուտե կոր».— շարունակական ներկա է:

Բուն Հայաստանում չեն ըմբռնում շարունակական ներկայի նրբությունը և ծաղրով են վերաբերվում կոր մասնիկի գործածության գեմ: Օրինակ՝ Կարինում եղած ժամանակս (1894 թ.) լսել եմ մի այսպիսի ծաղրական նախադասություն կոր մասնիկը գործածողների հասցեին.

Կորկոտ ապուր կուտե՞ս կոր:

Ակնեցիք էլ, որոնք չունեն շարունակական ձև, կոր գործածողներին նախատում են՝ ասելով.

Կորը (կարիճը) քեզ խայթե:

Վերևում ասացինք, որ շարունակականի բոլոր տեսակի մասնիկներն էլ հետադաս են մեր բարբառներում: Այս կողմից կարելի է բացատրություն է կազմում Կեսարիայի հայախոս էֆքեբեր գլուղի բարբառը, որ, ըստ նկարագրողների, շարունակական ներկայի համար գործածում է կա մասնիկը, որ սակայն նախադաս է.

կա կ'ըլլալ եկըլլա կոր, լինում է՝

կա կ'երթամ եկերթամ կոր, գնում եմ՝

կա կուլամ եկուլամ կոր, լալիս եմ՝

(Ալպոյաճյան, Պատմ. հայ Կես., Բ, 1635)

Դժբախտաբար տրված օրինակները ձայնավորով սկսվող և կամ միավանկ բայերի համար են, որոնք՝ ինչպես հայտնի է, կիրառություն ատանձին ձև ունեն: Բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ տրված մի օրինակ շատ օգտակար պիտի լիներ ճիշտ ճանաչելու համար երևույթը, որ թերևս և բանալի պիտի լիներ կոր մասնիկի ծագումը բացատրելու: Մանավանդ որ ոչ-շարունակական, այլ պարզ ներկայի ձևն էլ տրվում է նույն կա մասնիկով՝ ատանց կրկնություն. ինչպես՝ կա գրեմ, կա կարեմ, կա կարգամ և այլն (աճգ, էջ 1644):

Այժմ երկու խոսք էլ շարունակական ներկայի ստեղծման պատճառների և հանգամանքների մասին:

Երբ միջին հայերենում գրաբարի բայական դրույթունը քայքայվելով հնարավեց կու մասնիկով ներկան, մի ժամանակ այդ ներկան նաև ապառնի էր: Ավելի ուշ հնարավեց պիտի ձևով ապառնին: Բայց կու ձևով ապառնիի գործածությունը կու ձևով ներկայի հետ միասին՝ մնաց, ինչպես որ մինչև այսօր էլ մնում է բուն Հայաստանի բարբառներում: Վան, Մուշ, Կարին կրեքեմ ձևը թե՛ ներկա է, և թե՛ ապառնի:

Լեզուների կյանքում եղել են դեպքեր, երբ այս կամ այն պատճառով միևնույն ձևը թե՛ ներկա է եղել, և թե՛ ապառնի: Բայց մարդիկ աշխատել են սրա դարմանը գտնել: Առաջին դարմանն է անշուշտ իսկական ապառնիի հնարումը, ինչպես եղավ նաև մեր մեջ (պիտի), բայց կարելի էր նաև ներկան բարեփոխել կամ նոր ներկա հնարել, ինչպես արել են Կովկասի զանազան հայ բարբառները (Երևան, Տիգրիս՝ ում և այլն):

Ներկան բարեփոխելու ձևերից մեկն էլ շարունակական ներկայի հնարումն է:

Մեզ օրինակ լինի հնդկական kalāṣā (kafirī) լեզուն, որի մեջ ներկան և ապառնին ընդհանրապես նույն են. օրինակ՝

ōnim	բերում	եմ	կամ	պիտի	բերեմ
dēm	տալիս	եմ	»	պիտի	տամ
im	գալիս	եմ	»	պիտի	գամ
parim	գնում	եմ	»	պիտի	գնամ
pim	խմում	եմ	»	պիտի	խմեմ
nisim	նստում	եմ	»	պիտի	նստեմ

և որպեսզի շփոթություն առաջըր առնեն, հնարեցին շարունակական ներկայի ձևը, որ կազմվում է պարզ ներկայի վրա ավելացնելով dai մասնիկը. այսպես՝

dem dai	տալիս եմ	(կուտամ կոր)
parim dai	գնում եմ	(կերթամ կոր)
tu dai	գալիս է	(կուգա կոր)
kārin dai	անում են	(կընեն կոր)

(Grierson, հատ. 10, էջ 254)

Ինձ հալտնի չէ, թե իրապես ի՞նչ է նշանակում այս մասնիկը և թե ո՞ր լեզվի հետևողություններ կամ ի՞նչ աղբյուրից ծագեց այս լեզվի ներկա շարունակականի գաղափարը, բայց մեր մեջ կարելի է բացատրել այդ երևույթի ծագումը նախ կարիքի պահանջից ստիպված (ինչպես Կովկասում -ում ձևը) և երկրորդ՝ թուրքերենի զբրդիչ օրինակով (բայց ոչ փոխառություններ)։

Բոլոր այս շարունակական մասնիկները, նրանց հետ հաշվելով նաև կոր ձևը, իստիվ մերժված են գրական լեզվից։ Կարելի է գտնել միայն ժողովրդական լեզվով գրված երկերի մեջ։ Օրինակ՝ Պարոնյանի ԵՊաղաքավարության կնասներձ-ի մեջ՝

— Վազ անցա, պապամ, հոգիս ցավեցավ. երեսս կրակի պես կեբի կոր։

— Բարկացած կեքաք կոր...

— Տես, դադրեցավ արյունը. չորս տեղեն միայն կը բղխի կոր։

(Ղ. Պարոնյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Ա. հատ., Երևան, 1931, էջ 114)

Այժմ պիտի աշխատենք պարզել, թե ի՞նչ է շարունակական մասնիկի ծագումը։

Իմ կարծիքով Մալաթիայի բարբառի օ մասնիկը հայերեն անաբառի կրճատ ձևն է, և փերիմ օ նշանակում է բերեմ անա բառի կրճատը։ Սրա համաձայն էլ Արաբկիրի ընթ—նթ—ը շարքը կարող ենք դնել հանա բառից, ահա հոմանիշից, և Ասլանբեգի հա՛յե ձևը համարել ոչ թե հայիմ նշանակում եմ բառից, այլ անա Է, ինչպես կսիրիմ հա՛յե կսիրեմ անա Է, որի հետ նույն է Ատափազարի հայկազ ձևը։

Ամենից շատ տարածված ձևն է կոր, որ Սեբաստիայից գնում է մինչև Ռոտոսթո, բռնելով ամբողջ Փոքր-Ասիայի արևմտյան մեծ կեսը։ Այս մասնիկը համարում են ծագած տաճկերեն ցօր համանիշից, ինչպես ընդունում է նաև Այտնյան, Քնն. քեր. 76, ասելով նաև, թե հայերենի մեջ թե, ետ և այլն ձայնով բառ չսկսելուն համարձակ։ Կարելի է կ։ Կարելի է ընդհանել, որ Կարելի է կ։

ձած լինի կ' (=g): Թուրքերենից փոխառյալ բառերի մեջ առատությամբ ունենք բառաովզբում յօ, յս հ ալլն ձալները. ինչպես՝ եսողուրթ ժամոռն», եսողան «վերմակ», եուֆխա «խմորեղեն» և այլն: Բնդհանրապես լեզվից լեզու մասնիկներ փոխ չեն առնրվում, բայց անհնարին չէ, որ այսպիսի անսովոր մի մասնիկ, որ ավելի բառիկի ձևն ունի, քան իսկական մասնիկի, փոխառյալ լինե՞ր տաճկերենից: Այս դեպքում յօ՛ր ձևը ամբողջապես առնված պիտի լիներ: Այսպես է Նիկոմիդիայի բարբառում: Լսել եմ, որ Ջմլուռնիայի հայոց բարբառումն էլ գործածական է նույն յօ՛ր մասնիկը շարունակականի համար. ինչպես՝ կուտեմ-եօր «կուտեմ կոր»: Դրժբախտաբար դա միայն իմ մանկական հիշողություններից է, որ դեռ չեմ կարողացել ստուգել: Ջմլուռնիայի բարբառով գրված այն նմուշը, որ տալիս է Գոսյան, Հայք ի Ջմիւռնիա (տպ. Վիեննա, 1899, էջ 300, արտատպ. Բրրագ. էջ 239) չունի այդպիսի ձև, որովհետև առիթ չի ունեցել գործածելու:

Ուստուսթոլի բարբառում կոր սովորական ձևի հետ կան նաև կօ և օր ձևերը: Համշենի բարբառումն էլ կա ունի և կունի: Այս վերջինը ընկանաբար կազմված է կք + ունի մասնիկների գումարից: Եթե այսպես է, կարող ենք նաև կարծել, որ կոր ձևացած լինի կք մասնիկի և օր մասնիկի գումարից: Արդեն կարճ բարբառումն էլ, ինչպես վերը տեսանք, հետագաս կք մասնիկը որ շաղկապի հետ միանալով տալիս է կօր (=կ'օր) ձևը:

Ապագային է մնում ստուգել, թե այս օր մասնիկը, որ մշտնում է կոր մասնիկի կազմի մեջ, նույն տաճկերեն յօ՛ր մասնիկն է, թե հայերեն որ շաղկապը:

Մնացյալ մասնիկներից կե (որից քնկե), էր, տար (որից տե), ունի, և մանավանդ վ, ինձ բոլորովին անհայտ են:

Գ. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆԻ ԱՆՅՅԱԼ ԱՆԿԱՏԱՐԸ

Ինչպես որ գրաբարի սահմանական ներկան միջին հայերենում ստորադասականին անցնելուց հետո՝ նրա փոխարեն ստեղծվեց կք-ով ներկայի ձևը, նմանապես գրաբարի անկատարը անցնելով ստորադասականի տեղը, նրա փոխարեն անցյալ անկատարի համար ստեղծվեց մի նոր ձև: Այս ձևը կազմվում էր միջին հայերենում գրաբարի անցյալ անկատարի վրա ավելացնելով կու նախամասնիկը, որ բարբառներում շարունակելով իր գոյութունը, անցավ արևմտահայ գրականին:

Կու, կը մասնիկի ստացած զսնագան ձեերի մասին արդեն խոսել ենք: Գիտենք նաև, որ անկատարի այս նոր ձևը գործածական է միայն կը ճշուդի բարբառներում և արևելյան գրականում արդ ձևը գործածվում է իբրև անցյալ ապառնի: Խոսել ենք նույնպես ստորադասականի անցյալ անկատարի վերջավորութլանց մասին, ուստի ննում է մեզ տալ միայն մի քանի օրինակ տիպական բարբառների սահմանական անկատարից:

Պոլսի բարբառ

զը սիրէի	զէրթայի	զուքայի
զը սիրէիր	զէրթայիր	զուքայիր
զը սիրէր	զէրթար	զուքար
զը սիրէիք	զէրթայիք	զուքայիք
զը սիրէիք	զէրթայիք	զուքայիք
զը սիրէին	զէրթային	զուքային

Վառնի բարբառ

կիսատանի	կուզի	կու կլի
կիսատանիր	կուզիր	կու կլիլ
կիսատանէր	կուզէր	կու կլէր
կիսատանիք՝	կուզիք՝	կու կլիք՝
կիսատանիք՝	կուզիք՝	կու կլիք՝
կի.ատանին	կուզին	կու կլին

Շարունակականի անկատար ձևը գոյութլուն չունի վանի բարբառում:

Առտիալի բարբառում սահմանականի անկատարը կազմելու համար նույն զի մասնիկը դնում են ստորադասական անցյալի վրա. այսպես՝

զի սիրէի	զի նայէի	զի հազայի	զի թօղնուլի
զի սիրէիս	զի նայէիս	զի հազայիս	զի թօղնուլիս
զի սիրէր	զի նայէր	զի հազար	զի թօղնէր
զի սիրէիք	զի նայէիք	զի հազայիք	զի թօղնուլիք
զի սիրէիք	զի նայէիք	զի հազայիք	զի թօղնուլիք
զի սիրէին	զի նայէին	զի հազային	զի թօղնուլին

Համշեցի բարբառում կազմվում է գ կամ զու մասնիկով, ստորադասականի անկատար ձևից, ինչպես՝

գուղէլը	պէրէլը գու
գուգէլը(ը)	պէրէլը գու
գուղէր	պէրէր գու
գուղալքը	պէրալքը գու
գուղէլքը	պէրէլքը գու
գուղէլնը	պէրէլնը գու
կուկուլը	գուգուլը
կուկուլդը	գուգուլդ
կուկուր	գուգուր
կուկալքը	գուգալքը
կուկուլքը	գուգուլքը
կուկուլնը	գուգուլնը

Մ ա յ ա յ ի շ Ր Չ ա ն ու մ լ ի ն ու մ է՝

բ'էրէլի գու	բ'էրէլը գու	գուղէլի
{	բ'էրէլիւր գու	գուղէլիւր
	բ'էրէլիդ գու	գուղէլիդ
բ'էրէր	գու	գուղէր
բ'էրաքը	գու	գուղաքը
{	բ'էրէքը գու	գուղէքը
	բ'էրէլքը գու	
բ'էրէլնը	գու	գուղէլնը

Այստեղ էլ կարելի չէ ասել մասնիկի կրկնութիւմբ՝ գուղէլի գու և ալլն:

Միայնակ բայերը լինում են նախորդի նման՝

գուգուլը	կուկուլ
գուգուլդ	կուկուլդ
գուգուր	կուկուր
գուգալքը	կուկալքը
գուգուլքը	կուկուլքը
գուգուլնը	կուկուլնը

Կարճի բարբառ

սիրէի	կը	կէնէի	կը	գ'ընէի	կը
սիրէիր	կը	կէնէիր	կը	գ'ընէիր	կը
սիրէր	կը	կէնէր	կը	գ'ընէր	կը
սիրէինք	կը	կէնէինք	կը	գ'ընէինք	կը

սիրէիք կը	կէնէիք կը	գ'ընէիք կը
սիրէին կը	կէնէին կը	գ'ընէին կը
կուլայի կը	կուտայի կը	գ'ուգ'այի կը
կուլայիր կը	կուտայիր կը	գ'ուգ'այիր կը
կուլար կը	կուտար կը	գ'ուգ'ար կը
կուլայինք կը	կուտայինք կը	գ'ուգ'ային կը
կուլայիք կը	կուտայիք կը	գ'ուգ'այիք կը
կուլային կը	կուտային կը	գ'ուգ'ային կը

Տրապիզոն

Ոգմի	Ակն	(ձայնավորի մոտ)	(բաղաձայնի մոտ)
կուզէ	գու սիրէի	գէփէի	նայէի գու
կուզէր	գու սիրէիր	գէփէիր	նայէիր գու
կուզէր	գու սիրէր	գէփիր	նայիր գու
կուզէնք	գու սիրէանք	գէփէինք	նայէինք գու
կուզէք	գու սիրէիք	գէփէիք	նայէիք գու
կուզէն	գու սիրէին	գէփէին	նայէին գու

Ասլ.	Ննխ.	Ննխ.
զը սիրէի	զը լսէի	քը սիրէի
զը սիրէիր	զը լսէիր	քը սիրէիր
զը սիրէ՛ր	զը լսէր	քը սիրէր
զը սիրէանք	զը լսէինք	քը սիրէինք
զը սիրէիք	զը լսէիք	քը սիրէիք
զը սիրէին	զը լսէին	քը սիրէին

Սվեգիայի բարբառում սահմանականի անկատարը կազմվում է ստորագասականի անցյալի վրա ավելացնելով գը (<կը) մասնիկը, որ ձայնավորի առաջ սղվում է, իսկ ա ձայնավորից առաջ ոչ միայն սղվում է, ալլև ինքն էլ դառնում է գ՛:

Որովհետև ստորագասականի անցյալը բոլոր լծորդությանց մեջ էլ միևնույն ձևն է ստացած, ուստի բոլոր լծորդություններից էլ օրինակ չենք բերում և բավական ենք համարում միայն մի քանիսը.

զը սիրէր է	գուզէր է	գառնէր է
զը սիրէր	գուզէր	գառնէր
զը սիրիր	գուզիր	գառնիր
զը սիրէր ինք	գուզէր ինք	գառնէր ինք

գը սիրէր իք   գուղէր իք   գառնէր իք
 գը սիրէր ին   գուղէր ին   գառնէր ին

Կիրիկիայի լարբառում սահմանական անկատարը, անցյալ ապառնի Ա ձևը և անկատարի շարունակական ձևը կազմվում են ձիշտ սահմանական ներկայի ձևով՝ գօ, գու մասնիկներով և նրանց կրկնութիւններով:

Այստեղ ունենք սակայն ամեն մի բայից մինչև չորս ձև, որոնց համար ստալիս ենք հետևյալ օրինակները.

	Ապառնի	Անկատար	Շարունակական
եփել—գօ իփա, գօիա	գու իփա	գիփա	գօգիփա
աւլել—գօ ավլը	գու ավլը	գաւլը	գօգաւլը
իջնել—գօ իջնի	գու իջնի	գիջնի	գօգիջնի
— գօլթի	գու իլթի	գուլթի	գօգուլթի
անել—գօէնի, գէնա	գու էնի	գօնի, գօնա	գօգէնի, գօգէնա
— — գօառնի	գու առնի	գառնի	գօգառնի
— — —	—	գուղա	գօգուղի
ամաչել—գօամըչնի	գու ամըչնի	գամըչնի	գօգամըչնի
օրհնել—գօ ուլհնի(ա)	գու ուլհնի	գուլհնի	գօգուլհնի
անարգել—գօ անըլգ'ա	գու անըլգ'ա	գանըլգ'ա	գօգանըլգ'ա
		գանըլգ'ի	
օծել—գօ ուծա	գու ուծա	գուծի	գօգուծի
անցնել—գօ անցնի	գու անցնի	գանցնի	գօգանցնի
ազատել—գօ ազադի	գու ազադի	գադադի	գօգազադի
աշխատել—գօ աշխադը	գու աշխադի	գաշխադի	գօգաշխադի
անիծել—գօ անըծա	գու անըծի	գանիծի	գօգանիծի
ելանել—գօ իլլա	գու իլլա	գիլլա	գօգիլլա
գօուլայլնի	գուուլայլնի		
ուտել—գօղա	գուուղա	գուղա	գօգուղա
սիրել—գօսիլա	գուսիլա	գուսիլա	
պագանել—գօ բաքնի	գուբաքնի	գուբաքնը	
մըսել—գօ մըսի	գումըսա	գումըսը՝	
կատաղիլ—գօգագղը	գուգագղը	գուգագղը	(նուլնն է առա- շինի հետ)
ագանիլ—գօ հագ'նի	գուհագ'նը	գուհագ'նի	
հագալ—գօհագի	գուհագը	գուհագի	
գողանալ—գօգ'ուղնի	գուգողնը	գուգ'ուղնի	
թողուլ—գօթողի	գութողը	գութողի	

տալ—գօուդի	գուուդա	գուդի	գօգուդի
լալ—գօուլի	գուլը՝	գուլի	գօգուլի
գալ—գօիգ՛ի	գուիգ՛ի	գօգ՛ի	--
լինել—գօնի	գունի՛	գունի	գօգունի

Այս չորս շարքից առաջինը անցյալ անկատարի ընդհանուր ձևն է. օրինակ՝

Էռոջ՝ ամսէն էօյ ուդտն գօ ավլը.

«Առաջ ամեն օր սենյակը ավլում էի»:

Երկրորդը անցյալ ապառնիի Ա. ձևն է.

Վօխդ ունցնինը ուդտն գու ավլը.

«Ժամանակ եթե ունենայի, սենյակը կավլեի»:

Երրորդը պայմանականի անկատարն է.

Ավիլ ունցնինը ուդտն գավլը.

«Ավել եթե ունենայի, սենյակը կավլեի»:

Չորրորդ ձևը անցյալ անկատարի շարունակականն է.

Ուգան գօգավլը, դ՛օն իդիլ.

«Սենյակը ավլելիս էի, դու եկար»:

Ահա և սրանց վեց եզրերի խոնարհման պատկերը.

գօդի	գուդի	գուդի	գօգուդի
գօդիլ	գուդիլ	գուդիլ	գօգուդիլ
գօդէլ	գուդէլ	գուդէլ	գօգուդէլ
գօդինք	գուդինք	գուդինք	գօգուդինք
գօդիք	գուդիք	գուդիք	գօգուդիք
գօդին	գուդին	գուդին	գօգուդին
գօ առնի	գու առնի	գառնի	գօգառնի
գօ առնիլ	գու առնիլ	գառնիլ	գօգառնիլ
գօ առնէլ	գու առնէլ	գառնէլ	գօգառնէլ
գօ առնինք	գու առնինք	գառնինք	գօգառնինք
գօ առնիք	գու առնիք	գառնիք	գօգառնիք
գօ առնին	գու առնին	գառնին	գօգառնին
գօբ՛իլա	գու բ՛իլա		գօբ՛իլա
և ալլն	գու բ՛իլալ		գօբ՛իլալ
	գու բ՛իլէլ		գօբ՛իլէլ

չուլն

գու բ'իօնք	գօբ'իօնք
գու բ'իլոք	գօբ'իլոք
գու բ'իլան	գօբ'իլան

Կեսարիայի գլուղերի բարբառով՝ կա կարեի, կա գրեի և այլն։ Այժմ տալիս ենք Ում ճյուղից օրինակներ, որոնք բոլորը գործածվում են իբրև անցյալ ապառնի։

Նոր-Ջուղայում անցյալ ապառնին կազմելու համար ստորագասական անցյալի վրա դնում ենք կ մասնիկը՝ իր հինգ ձևերով-

կ—կէրթի, կասի.

կը—կըտի, կըկենի.

գ'—գ'բ'երի, գ'գ'ի, գ'գ'ընի, գ'ձ'ևի, գ'ջ'րի-

գ—գբզզի, գլի, գզոէր, գդաստի.

ք—քիորի, քթողնի, քցանի, քչափի, քլսնդի։

Օրինակ՝

կասի	գ'բ'երի	գլի	քփորի
կասիր	գ'բ'երիր	գլիր	քփորիր
կասէր	գ'բ'երէր	գլէր	քփորէր
կասինք	գ'բ'երինք	գլինք	քփորինք
կասիք	գ'բ'երիք	գլիք	քփորիք
կասին	գ'բ'երին	գլին	քփորին

Այս ձևով է նաև Երևանի բարբառը, որից իբրև օրինակ հիշենք՝

կը բիրի	կը սիրինք
կը սիրիր	կը սիրեք
կը սիրէր	կը սիրին

Տփ.

Ղրբ.

կու սիրէի	քը սիրի
կու սիրէիր	քը սիրիր
կու սիրէր	քը սիրոր
կու սիրէինք	քը սիրինք՝
կու սիրէիք	քը սիրիք՝
կու սիրէին	քը սիրին

Ազուլիսի բարբառը բնավ չի ճանաչում ինչպես ներկա, նույնպես և անցյալ ապառնիի կը ձևը. իսկ Մարաղայի և Ուրմիայի

բարբառները անցյալ ապառնին կազմում են բաղադրյալ ձևով, ինչպես պիտի տեսնենք սուտրև:

Երկու գրական լեզուներում կը մասնիկով կազմված անցյալի ձևերն ունեն հետևյալ պատկերը.

Ա լծորգություն,	Ա լծորդություն,
ա տիպար	բ տիպար (արևմտ.)

կսիրէի	կը պագնէի
կսիրէիր	կը պագնէիր
կսիրէր	կը պագնէր
կսիրէինք	կը պագնէինք
կսիրէիք	կը պագնէիք
կսիրէին	կը պագնէին

Բ լծորգություն,	Բ լծորգություն,
ա տիպար	բ տիպար

կխօսէի	կհագնէի
կխօսէիր	կհագնէիր
կխօսէր	կհագնէր
կխօսէինք	կհագնէինք
կխօսէիք	կհագնէիք
կխօսէին	կհագնէին

Գ լծորգություն,	Գ լծորգություն,
ա տիպար	բ տիպար

կկարդայի	կիմանալի
կկարդայիր	կիմանայիր
կկարդար	կիմանար
կկարդայինք	կիմանայինք
կկարդայիք	կիմանայիք
կկարդային	կիմանային

կանէի	= կ'ընէի	կղնէի	կուտէի
կանէիր	կ'ընէիր	կղնէիր	կուտէիր
կանէր	կ'ընէր	կղնէր	կուտէր
կանէինք	կ'ընէինք	կղնէինք	կուտէինք
կանէիք	կ'ընէիք	կղնէիք	կուտէիք
կանէին	կ'ընէին	կղնէին	կուտէին

կաննէի	կգալի = կուգալի
կտաննէիր	կգալիր կուգալիր
կտանէր	կգար կուգար
կտաննէինք	կգալինք կուգալինք
կտաննէիք	կգալիք կուգալիք
կտաննէին	կգալին կուգալին
կերթալի	կտալի = կուտալի
կերթալիր	կտալիր կուտալիր
կերթար	կտար կուտար
կերթալինք	կտալինք կուտալինք
կերթալիք	կտալիք կուտալիք
կերթալին	կտալին կուտալին

Այս ձևերը արևմտահայերի մեջ անցյալ անկատար են, արեւմտահայերի մեջ անցյալ ապառնի. արևմտահայ ձևերը զրվում են բազաձայնի մոտ անջատ կը, ձայնավորի մոտ կ' :

Գ. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆԻ ԱՆՑՅԱԼ ԱՆԿԱՏԱՐԻ ՇԱԲՈՒՆԱԿԱՆԸ

Ինչպես սահմանականի ներկան ունի իր շարունակականը, որ ցույց է տալիս գործողութիւն տակալին տեւելը, նույնպէս և՛ սահմանականի անկատարը :

Սահմանականի անցյալ անկատարի շարունակական ձևը ունեցող զանազան լեզուներից առանձնապէս հիշատակելի են անգլերենը, իսպաներենը և տաճկերենը :

Անգլերենը կազմում է այս ձևը շարունակական ներկալի նման, միայն ներկալի տեղ դնելով անկատար. ինչպես՝

ներկ. շար. I am reading կարդում եմ
անկ. շար. I was reading կարդում էի :

Իսպաներենը շարունակականը կազմում է estas «լինել» ժամանակով. ինչպես՝

vendia «ծախում էի», estaba vendiendo «կծախէի կոր» :

Տաճկերենը կազմում է այս ձևը նույնպէս yor մասնիկով, միայն թե այդ մասնիկին կցում է նաև էական բալի անկատարը : Այսպէս՝

ներկ. շար. gidi-yor-əm գնում եմ
անկ. շար. gidi-yor-əðəm գնում էի:

Ֆրանսերենի մեջ կարելի է ասել j'étais à lire, j'étais en train de lire, բայց առանձին քերականական ձև չկա:

Տաճկերենի ազդեցությամբ այս ձևն էլ մտել է հայերենի մեջ՝ նրա սահմանը ճիշտ նույն է՝ ինչ որ ներկա շարունակականի համար, այն է Բաբերդից մինչև Ռոտոսթո: Կազմության ձևը, ինչպես և մասնիկները նույն են՝ ինչ որ շարունակական ներկայի համար: Այս պատճառով չենք ուզում կրկնել այդ բոլորը այստեղ:

Կարևոր ենք համարում հիշել միայն այն զարմանալի երեվույթը, որ մինչդեռ բոլոր բարբառներում էլ ներկա շարունակականի և անկատար շարունակականի մասնիկները նույն են, Տրապիզոնի բարբառում երկուսը տարբեր են: Ներկայի համար դրվում է էր մասնիկը, անկատարի համար ուճի մասնիկը: Առաջինը գործածական է նաև Բաբերդի բարբառի մեջ, երկրորդը՝ Համշենի բարբառում:

Այստեղ տալիս ենք Տրապիզոնի բարբառի շարունակական անկատարից երկու օրինակ, որոնց կցում ենք ուրիշ բարբառներից մի քանի օրինակ.

Տր.

Տր.

գէփէի ունի	նայէի ունի
գէփէիր ունի	նայէիր ունի
գէփիր ունի	նայիր ունի
գէփէինք ունի	նայէինք ունի
գէփէիք ունի	նայէիք ունի
գէփէին ունի	նայէին ունի

Ձայնավորով սկսվող բայերից առաջ դրվում է կ մասնիկը՝ իսկ բաղաձայնով սկսվող բայերից առաջ չի դրվում կ:

Մ|թ.

Մ|թ.

Մ|թ.

գէրթալի ա	քալի ա	փէրէի ա
գէրթալիր ա	քալիր ա	փէրէիր ա
գէրթար ա	քար ա	փէրէր ա
գէրթալանք ա	քալաք ա	փէրէաք ա
գէրթալիք ա	քալիք ա	փէրէիք ա
գէրթալին ա	քալին ա	փէրէին ա

Բաղաձայնով սկսվող բայերը շարունակականի մեջ չեն առնում կ նախամասնիկը. այսպես նաև միավանկ բայերը: Իսկ ձայնավորով սկսվող բայերը ստանում են նաև կ:

Ասլ.	Սեր.	Սեր.
զը սիրէի հայէ	սիրէի գօր	գուգէլի գօր
զը սիրէիր հայէ	սիրէիր գօր	գուգէլիր գօր
զը սիրէ՛ր հայէ	սիրէր գօր	գուգէր գօր
զը սիրէանք հայէ	սիրէանք գօր	գուգէանք գօր
զը սիրէիք հայէ	սիրէիք գօր	գուգէիք գօր
զը սիրէին հայէ	սիրէին գօր	գուգէին գօր

Պոլսի բարբառ

զը սիրէլի գօր	գէրթալի գօր	գուքալի գօր
զը սիրէլիր գօր	գէրթալիր գօր	գուքալիր գօր
զը սիրէր գօր	գէրթար գօր	գուքար գօր
զը սիրէլինք գօր	գէրթալինք գօր	գուքալինք գօր
զը սիրէլիք գօր	գէրթալիք գօր	գուքալիք գօր
զը սիրէլին գօր	գէրթալին գօր	գուքալին գօր

Համշենի բարբառում սահմանականի շարունակական անկատարը կազմվում է Մալալի և Տրապիզոնի շրջանում անկատարի վրա ավելացնելով ունի կամ գունի ձևը, իսկ Չանիկի շրջանում էական բալի անկատարը կցելով անորոշ դերբալին (ենթական պահելով ուղղական կամ սեռական). օրինակ՝

բ՛էրէլը գունի

բ՛էրէլըը գունի և ալն:

Իմա էշտուշ էր, ջօմփոս գըդրէցին, չայցի էշտալ:

Միրը էշտուշ էր, ամա վրէզը թօղավ էլ:

Ընէցը էշտուշ ուզուշ էր, չայցին ճնրանք ուզում էին գնալ, (բայց) չկարողացան»:

Սվեդիայի բարբառում սահմանական անկատարի շարունակականը կազմվում է պարզ անկատարի գը (կը) մասնիկը դարձնելով գու, որ ձայնավորի առաջ մտում է նույնպես առանց սղման. օրինակ՝

գու սիրէր է	գու ուղէր է	գօռնէր է
գու սիրէր	գու ուղէր	գօռնէր

գու սիրիր	դու ուզիր	գօռնիր
գու սիրէր ինք	դու ուզէր ինք	գօռնէր ինք
գու սիրէր իք	դու ուզէր իք	գօռնէր իք
գու սիրէր ին	դու ուզէր ին	գօռնէր ին

Կեսաքիայի բարբառում շարունակականի մասնիկն է կա. *ինչպես՝*

էջքիս կա պաղէր ճաչքս կպաղէր կոր՝:

Այս բոլորի իմաստն է անցյալում տեղի ունեցած անկատար մի գործողութիւն, որ սակայն որոշ տևողութիւն ունեցել է և դեռ վերջացած չէր: Առնելով շարունակական ներկայի համար մեր տված օրինակը և ձևափոխելով անկատարի համար, կունենանք. «Եթե սով ըլլար և ուտելու բան չգտնուէր, շունը թնչ կ'ուտէր»:

— Ի՞նչ պիտի ուտէր, անօթութենէն կը սատկէր (ընդհանուր դեպք):

«Սա դիմացի սև շունը երէկ պատին տակ նստած բան մը կ'ուտէր կոր. թնչ կ'ուտէր կոր»:

— Ձուկի մը պոչ կ'ուտէր կոր, ուրիշ շուն մը եկավ, պոչը յափշտակեց (մասնավոր դեպք):

Ինչպես ներկայի, նույնպես և անկատարի շարունակականը գրական լեզվի մեջ ընդունված չէ բնավ: Կարելի է գտնել միայն բարբառային գրվածքներում:

Ե. Ա Պ Ա Ռ Ն Ի

Ներկան և անցյալը իբրև իրողութիւն, որոշ օրլեկտիվ գաղափարներ են. բայց ապառնին, իբրև չեղած, գուցե և չլինելիք մի բան, միշտ ենթակա է որոշ վերապահութիւն: Հմմտ. օրինակ՝ վաղը ցա նրան պիտի տեսնի, կտեսնի, տեսած կլինի և այլն, որոնք զանազան ձևի ապառնիներ են: Այս պատճառով ահա թեև ամեն լեզվի մեջ էլ կա ներկա և անցյալ ձև, բայց նույնիսկ հարուստ խոնարհմունք ունեցող լեզուների մեջ պատահում է, որ ապառնին հատուկ ձև չունենա: Այսպես է օրինակ սեմական լեզուներում և հին հնդեվրոպական լեզուներից շատերում: Գոթերենում և հին գերմաներենում ապառնի չկար: Ֆիններենում ապառնի չկա և նրա տեղ գործ է ածվում ներկան: Այսպես նաև հունգարերենում, ուր ապառնիի գործածութիւնը մտավ ԺՋ դարում: Կելտական վելշ լեզվում ապառնի չկա և ներկան նաև ապառնի է: Խոսակցական լեզվում

ներկան ապառնի հասկանալ սովորական էր (Jones, 315): Նույն պատճառով է դարձյալ, որ այնպիսի լեզուների մեջ, ուր կա ապառնիի հաստատ ձև, նրա կողքին ստեղծվում են ապառնիի զանազան նորանոր բացատրություններ՝ համաձայն վերապահության աստիճանին: Այսպես՝ ֆրանսերենում, բացի սովորական je ferai ձևից, նորանոր երանգներով ասում են՝

je vais faire — գնում եմ անելու
 je veux faire — ուզում եմ անել
 je dois faire — պարտավոր եմ անել
 je compte faire — մտադիր եմ անել
 j'ai à faire — ունեմ անելու, և այլն:

Բայց այս բոլորը նշանակում են «պիտի անեմ» և ոչ ոք չի մտածում օժանդակները իրենց իսկական իմաստով առնել:

Հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ ապառնիի իմաստով գործածվում էր ստորադասականը, այս պատճառով էլ, օրինակ, լատիներենում ապառնիին հին ստորադասականն է. այսպես ero, dicam, amabo և այլն. առաջին դեմքը (dicam) թի՛ ապառնի է թի՛ ստորադասական, և լեզվարանական քննությունները միայն ցույց են տալիս, որ նախնականը ստորադասականն է: Նույնպես լատիներեն perfectum ձևը (ինչպես՝ dixeris, dixerit) թի՛ ապառնի է և թի՛ ստորադասական: Ուրիշ հնդեվրոպական ժառանգների մեջ էլ, թեև ներկան և անցյալը հնդեվրոպական նախալեզվի շարունակությունն են, բայց ապառնիի համար հնարված են զանազան նոր ձևեր:

Ահա թե ինչպիսի ձևեր կան զանազան լեզուների մեջ ապառնիի գաղափարի արտահայտության համար.

1) «Ունեմ».— Երբ լատիներենի մեջ ապառնիին իր ուժը հետզհետե կորցրեց և կարիք եղավ մի նոր բացատրության դիմելու, ժողովրդական լեզվի մեջ հնարվեց finire habeo «վերջացնել ունեմ» = պիտի վերջացնեմ», intrare habeo «պիտի մտնեմ», dicere habeo «պիտի ասեմ», amare habeo «պիտի սիրեմ» ձևը: Այնուհետև օժանդակը կցվեց բային և սղված ձևի տակ անցավ նորալատին լեզուներին: Այսպես առաջացան ֆրանսերեն j'ai-merai, j'entrerais, je finirai ձևը, որ ֆրանսերենի սովորական ապառնին է, իբրև մի ամբողջություն և ուր ոչ ոք չի մտածում, թե գտնվում են finir անորոշը և ai «ունիմ» օժանդակը. համեմատիր նաև պորտուգալերեն darei «պիտի տամ», escreveréi «պիտի գրեմ», իտա-

լերեն *scrivere*, ֆրանսերեն *j'écrirai*; Միայն *provençal* լեզվում գեո միացումը վերջնական չէ և անխտրաբար ասում են *vos dirai* կամ *dir vosai* «պիտի ասեմ ձեզ»: Ունեմ (*haban*) բայով է կազմվում նաև գոթերենի ապառնին: Պորտուգալերենն էլ ասում է *dar-te-hei* «տալ քեզ ունեմ» (= քեզ պիտի տամ) և ալլն, երբ որ մեջտեղը դերանուն լինի:

2) «Ուզենալ, կամենալ».— Լեզուների մեջ չափազանց տարածված է այս ձևը. այսպես ունենք՝

չինարեն. *yāo* «ուզենալ» բայով՝ *wo³ yāo⁴ lai²* «ես ուզել գալ» = «պիտի գամ».

ստորին լատիներեն. *volo* «ուզում եմ». *facere volo* «ուզում եմ անել» = «պիտի անեմ».

ֆրանսերեն. *je veux faire* «ուզում եմ անել» = «պիտի անեմ», կամ ժողովրդական լեզվով *il ne veut pas pleuvoir* «չպիտի անձրևե».

անգլերեն. *I will make* «պիտի անեմ» = «ուզում եմ անել».

դանիերեն. *jeg vil se* «ուզում եմ տեսնել» = «պիտի տեսնեմ».

պարսկերեն. *xāham xōrd* «ուզում եմ ուտել» = «պիտի ուտեմ»:

Նույնը պահլավերեն (ուշ ժնկ.). օրինակ՝ *xvāhēm dād* «պիտի տանք» (*Gr. Iran. phil.* I, 319).

մ. բ. գերմ. *wil*.

ն. գերմ. *es scheint regnen zu wollen*.

լազերեն. *bčara-minon* «պիտի գրեմ» = «գրել եմ ուզում». *bčara-mintu* «պիտի գրեի».

ռումիներեն. *voi cânta* «պիտի երգեմ».

իտալերեն. *vuol piovere* «պիտի անձրևե»:

Ալբաներեն լեզվումն էլ կա մի տեսակ ապառնի, որ կազմվում է անորոշի վրա դնելով «ունեմ» (*kam*) բայը. *ինչպես՝ ունեմ երթալ, ունես երթալ, ունի երթալ՝ իբրև պիտի երթամ* և ալլն:

(Feizi, 124)

Աֆրիկյան ահլոն լեզվով ապառնին կազմվում է *ba* «գալ» բայով. *ինչպես՝*

i ba gbi otti

ես պիտի ջարդեմ ժառ (մի):

(Westermann, 17)

նույնպես և՛ աֆրիկյան գանդ լեզվով, ուր օժանդակն է be
«գալ»․ ինչպես՝

fe he tsa
դու գալ պարել } դու պիտի պարես

(Westermann, 165)

Սոգդերենն էլ ունի պարսկերենի նման եուզենալ, կամենալ» բա-
շով ապառնի: Այս լեզվում սահմանական ներկայի վրա դնելով k'm
մասնիկը, կստանանք ապառնի. k'm մասնիկը սոգդերեն k'm Եջան-
կանալ, սիրել» բաղից է և կցվում է իրանական kama Եփափագ, ցան-
կութուն» (>հալ. կամք) բառին. դարձել է անփոփոխելի բառիկ.
ըստ իմաստի սոգդերեն ʔβr'm k'm ապառնին նույն է պարսկերեն
دا خوام xvaham dad Եպիտի տամ» ձևի հետ: Մինչդեռ բուզ-
դայական սոգդերեն ʔaxšām-kām Եպիտի բաշխեմ» դեռ պահած է
արմատական kām ձևը, ասորական (քրիստոնեական) սոգդերենում
k'm դարձել է կրճատմամբ k' և գրվում է q' կամ g'. օրինակ՝
qantqā Եպիտի լինեն», barantqā Եպիտի տանեն» (Benveniste, 40):
Այսպիսով kama բառից ստեղծվել է ապառնիի k մասնիկը, որ
ձևով ու պաշտոնով բոլորովին նույն է հայերեն կը մասնիկի հետ,
ստանց սակայն որևէ կապ ունենալու:

Այսպիսի պատահական մի երևույթ է նաև աֆրիկյան կին-
յամվեզի (բանտու) լեզվի մեջ ku նախամասնիկը, որով կազմվում
է ապառնին. ինչպես՝ n-ku-tula Եես պիտի ծեծեմ», u-ku-tula
Եդու պիտի ծեծես», a-ku-tula Ենա պիտի ծեծես» (Velten, 460):

Հիպերբորյան կամչադալ լեզվի մեջ ապառնին կազմվում է
oi բալով, որ նշանակում է Եցանկանալ» (Bogoras, 740):

Հետաքրքրական է նույն երևույթի ընթացքը նոր հունարե-
նում. Թέλω նա եուզում եմ որ» դարձավ ապառնի կազմող օժան-
դակ. հետո կրճատվելով դարձավ Թέλω να, ԺԳ դարում ավելի կըր-
ճատվելով եղավ Թέ να, այսօր պարզապես դարձել է Թά, ուր ամ-
բողջ Թέλω նա նախադասութունից մնում է միայն առաջին բա-
ղաձայնը և վերջին ձայնավորը, այսինքն այնքան փոփոխված, որ
դարձել է անճանաչելի: Այսպես՝ հին հունարեն ὅπα ζω ձևի փոխա-
րեն ստացվել է հետզհետե Թέλω նα ὅπα» > Թύλω να ὅπα» > Թένα
πά» > Թά πά» Եպիտի երթամ». ձայնավորի մոտ ավելի կրճատ Թ.
ինչպես՝ ἄγαπῶ Եսիրում եմ», Թάγαπῶ Եպիտի սիրեմ»:

Նոր հունարենի ազդեցութամբ այս ձևը մտել է նաև Բալ-
կանյան թերսկղզու զանազան լեզուների մեջ. այսպես, օրինակ՝

բուլղարերենում ժԳ դարուց ի վեր ապառնին կազմվում է հսլ-
chotëti «ուզել» օժանդակով. օրինակ՝ ща пиша «պիտի գրեմ»
և այլն:

Սերբերենում hóc'у «ուզում եմ» կրճատվելով դարձել է с'у
և օրինակ՝ ասում են ja с'у činiti պիտի անեմ և այլն:

Բերբեր լեզվի մեջ էլ ապառնին կազմվում է ra նախամասնի-
կով, որ irl «ուզենալ» բալի կրճատ ձևն է (Marcy BSL 37, № 109,
էջ 56):

Աֆրիկյան մվալի լեզվում կա մի տեսակ ապառնի, որ կազմ-
վում է tso մասնիկով. ինչպես՝

atsoenda «պիտի գնա»

atsoswali «պիտի աղոթի»:

Այս tso մասնիկը առաջանում է tsaho ձևից և նույն է սվա-
հիլի լեզվի ազառնին կազմող ta մասնիկի հետ, որ ծագում է taka
«ուզել» բալից (Heepe, 161): Այսպիսով այս ta մասնիկն էլ իմաս-
տով ճիշտ համապատասխան, իսկ ձևով պատահաբար նույն դուրս
եկավ հունարեն θέλω > θα մասնիկի հետ:

Աֆրիկյան մամբիլա լեզվով էլ ապառնին կազմվում է gani
«ուզել» կամ nda «երթալ» բալով (Meyer, 46):

Մամբիկյան վապո լեզվով ապառնին կազմվում է ya հետա-
մասնիկով, որ մի հին բալ է և նշանակել է «գնալ» (Radin, 46):

Աֆրիկյան լառունդե (բանտու) լեզվով ապառնին կազմվում է
yi «ուզել» բալով (Nekes, 31):

Եթովպական բարես լեզվով ապառնին կազմվում է sol «սի-
րել, ուզենալ» բալով և ga մասնիկով (պատահաբար նման հայե-
րեն կը-ին) օրինակ՝ de «մեռնել», de-ga sole «պիտի մեռնեմ»,
de-n-ga sol-e «պիտի մեռնես» և այլն (Reinisch, 63):

3) «Պարտիմ, պարտական եմ, պետք է որ».— Գործածու-
թյան կողմից բռնում է երկրորդ տեղը «ուզենալ, ուզել» բալից հե-
տո. այսպես ունենք՝

անգլերեն I shall make «պիտի անեմ»

դանիերեն skal «պարտիմ», jeg skal se «պիտի տեսնեմ»

գոթերեն ևս skulan=գերմաներեն sollen բալով. մքք. sol.

Ինչպես ուուսերենում, նմանապես և ուկրաիներենում ստեղծ-
վել է ապառնիի մի նոր ձև, որ չկա հին սլավոներենում. այսպես՝
ուուսերեն бую читать «պիտի կարդամ»

ուկրաիներեն *буду читати «պիտի կարդամ»*
հին ուկր. *читати му «պիտի կարդամ»:*

Հին ուկրաիներեն *начну, почну, хочу միանալով անորոշի հետ կազմում են ապառնի:*

(Smal-Stocky], 318)

Ռուսական ցիգաներին լեզվով, որ հնդկականի մի ճյուղն է, ապառնին կազմվում է *lava* «առնել, վերցնել» բայով, որ խոնարհվում է բուն բայի թեական ձևի հետ. երկուսի միջև դրվում է *te* շաղկապը. օրինակ՝

lava te bagav «պիտի երգեմ»:

(Сергиевский, 51)

4) «Գալ».— Գործածական է դանիերենում. այսպես *kamma atl «գալիս եմ 'ի...»=պիտի...:* Աֆրիկյան հաուսա լեզվով *zaka «գալ»* բայը ծառայում է կազմելու ապառնի, «ինձ գալիս է երթալ» նշանակում է «պիտի երթամ» (Marré, 52):

Աֆրիկյան նգարիձա լեզվում մի տեսակ ապառնի կա, որ կազմվում է *dja «գալ»* բայի ներկան խոնարհելով բայի անորոշի հետ. օրինակ՝

ngamdjohwenda «պիտի երթամ»

ngodjohwenda «պիտի երթաս»

ngudjohwenda «պիտի երթա» և այլն:

Այս ձևերը բուն նշանակում են ուրեմն «գալիս եմ երթալ, գալիս ես երթալ...» (Heepe, 49):

Այս *dja* ձևով ապառնին կա նաև աֆրիկյան մվալի լեզվում՝ *djo* ձևով. ինչպես՝

ndjoenda «ես պիտի գնամ»

adjjoenda «նա պիտի գնա»:

(Heepe, 161):

Աֆրիկյան սեսուտո (բանտու) լեզվով ապառնին կազմվում է *tla* օժանդակով, որ նշանակում է «գալ» (Beyer, 25):

Ռեստոնոման լեզվով *vangir, vengir, vengir «գալ»* բայը իբր օժանդակ կազմում է ապառնի. ինչպես՝ *iou veng a vènder «պիտի ծախեմ»*, *iu veng ad udir «պիտի լսեմ»* (Conradl, 44):

Եթովպական բեղառե լեզվով կա երեք տեսակ ապառնի, որոնք կազմվում են հետևյալ ձևով.

ա) yî «գալ» օժանդակ բալով. *ինչպես՝*

derât yiani «սպանել գալիս եմ» = հիմա պիտի սպանեմ»:

բ) di «ասել» բալով. *ինչպես՝*

ani Alib edâr ândi

ես Ալիին սպանեմ պիտի:

գ) hauwi «ուզել, ցանկանալ» բալով:

(Reineisch, 150)

Ճ) «Երթալ» բալով.— Սովորական է ֆրանսերենում. *ինչպես՝* je vais partir «գնում եմ մեկնել» = «պիտի մեկնեմ», je vais mourir «գնում եմ մեռնել» = «պիտի մեռնեմ»: Գրեթե նույն միտքն ունի նաև անգլերեն I am going to write «գնալիս եմ գրելու» = «պիտի գրեմ»: Աֆրիկյան հաուսա լեզվով էլ կա մի տեսակ ապառնի, որ կազմվում է zua «երթալ» բալով (Marre, 52): Կենտրոնական Ամերիկայի սուբտիարա լեզվով ասվում է՝

ikū-na-xka-nu

ես երթալ աղալ «պիտի աղամ»:

Նման մի ձև էլ տես ստորև՝ արաբերենում:

Մեկանեզյան իսի լեզվով էլ ապառնին կազմվում է he «երթալ» բալով. *ինչպես՝*

ōdrin e he ka han

նրանք երթալ դեպի ուտել } «պիտի ուտեն»

նույնիսկ ասում են՝

oge me he ka he

ես երթալ դեպի երթալ } «պիտի երթամ»

(Ray, 99)

Աֆրիկյան գալլա լեզվով ապառնին կազմվում է na նախամասնիկով, որի բուն նշանակությունն է «գնալ», իսկ ապառնիի իմաստը ավելի ուժեղացնելու համար սրա հետ դնում են նաև do մասնիկը. *ինչպես՝*

me na ko «ես պիտի գնամ»

se na ko «մենք պիտի գնանք»

me do na ne *«ես անշուշտ պիտի գնամ»*
 se do na ne *«մենք անշուշտ պիտի գնանք»*

(Westermann, 60)

6) «Սկսել» բայով.—Այսպես է գործերենում, ուր ապառնին կազմվում է duginnan «սկսել» բայով: Նույն ձևը գործածական է նաև հունգարերենում, այն է fog... «պիտի...»: Այս ձևի գործածությունը հունգարերենում սկսվել է ԺՁ դարում. դրանից առաջ հունգարերենը ապառնի չունի:

7) «Մնալ» բայով.—Գործածական է աֆրիկյան հաուսա լեզվի մեջ, ուր ապառնիի մի տեսակը կազմվում է zamna «մնալ» բայով (Marré, 52):

8) «Կարելի լինել» բայով.—Այսպես է անգլերեն this may end in disaster *«սա պիտի վերջանա դժբախտությունը»*: Բերբերերեն լեզվի մեջ էլ կա մի տեսակ ապառնի, որ կազմվում է ga նախամասնիկով, և սա ուրիշ բան չէ, եթե ոչ զի «կարենալ, կարողանալ» բայի կրճատ ձևը (Marcy BSL 37, № 109, էջ 56):

9) «Միտք ունենալ, մտադիր լինել» բայով.—Գործածական է ամերիկյան սուբտիարա լեզվում. ինչպես՝

ikū-dō-na-nu
 ես միտք ունեմ ազալ
 (հմմտ. վերը 5-րդ ձևը):

10) «Իրօք որ» ձևով. Այսպես՝ սամոա լեզվով 'o le ā *«իրօք որ»* ձևով ունենք՝

'o le ū 'ou sau
 պիտի գամ

(Kieckers, 128)

11) Էական բայի ապառնի ձևի հարադրությունը.—Այսպես՝ սլավական լեզուներից՝ չեխերեն budu, ուսեերեն буду և այլն:

12) Նույն սամոա լեզվի մեջ կա նաև մի ուրիշ տեսակ ապառնի, որ կազմվում է e *«սա է»* ձևով. ինչպես՝

e sau a'u
 պիտի գամ

(Kieckers, 128)

Սրանցից դուրս կան նաև զանազան ձևեր, որոնք կազմվում են ներկայի վրա ավելացնելով այլևայլ նախամասնիկներ:

Ինչպես համեմատությունից երևում է, շատ լեզուներ չեն բավականանում ապառնի մի ձևով, այլ ստեղծում են զանազան ձևեր խոսողի կամեցողության կամ վերապահության համաձայն: Այսպես՝ գոթերենն ունի «պարտիլ, ունենալ, սկսել» բայերով կազմված ապառնիներ:

Սանսկրիտ լեզվի մեջ կա երկու տեսակ ապառնի. առաջինը կազմվում է s-yá մասնիկով. ինչպես՝ dā «տալ» բայից dāsyāmi «պիտի տամ, տաց»։ Երկրորդը կազմվում է ապառնի դերբայով, որ գործ են ածում առանձին և կամ as «լինել» էական բայի զուգակցությամբ. ինչպես՝ dā «տալ» բայից՝ dātṛ «տալոց» և սրանից էլ dātāsmi «տալոց եմ»։

Նոր հունարենը ունի երեք տեսակ ապառնի.

ա) շարունակական ապառնի (futur continu), ինչպես՝ θα λέω «je délieraı կապը պիտի բաց անեմ, լուծից»։

բ) բացարձակ ապառնի (futur absolu), ինչպես՝ θα λώσω (նույն բայից)։

գ) կատարյալ կամ առաջագույն ապառնի (futur parfait ou antérieur), ինչպես՝ θα έχω λώσει «կապը բացած պիտի ունենամ, j'aurai délié»։

Այս երեքից առաջինը ցույց է տալիս, որ գործողությունը որոշ ժամանակ պիտի տևե կամ պիտի նորից կրկնվի. ինչպես՝ «Ամեն օր պիտի գամ ձեզ տեսնելու: Գարունը պիտի գա և նորից պիտի գա, բայց նույն անձերին ժպիտ չպիտի տա»։

Երկրորդը ցույց է տալիս պարզապես ապագային կատարելու մի գործողություն, առանց նկատի ունենալու տեղողությունը կամ կրկնությունը, ինչպես՝ Վաղը կգամ. Քիչ ժամանակից ձեզ կգրեմ կամ պիտի գրեմ:

Երրորդը ցույց է տալիս, որ այդ դեպքը կատարված պիտի լինի ապագալում՝ մի ուրիշ ապագա գործողությունից ավելի առաջ. ինչպես՝ Վաղը կխոսենք այդ գործի մասին. մինչև այդ՝ ես կարգացած կլինեմ (կամ պիտի լինեմ, j'aurais lu) այդ մասին եղած բոլոր գրությունները:

(C. Capos, Nouv. gram. gr. 402)

Արաբերենն էլ ունի երկու տեսակ ապառնի. առաջինը կազմվում է ներկայի վրա ավելացնելով sa մասնիկը և ցույց է տալիս մոտավոր ապագա, իսկ երկրորդը կազմվում է sawfa մասնիկով և ցույց է տալիս հեռավոր ապագա: Երկուսը միաժամանակ գտնում ենք հետևյալ նախադասության մեջ.

ستحاکم و سوق تقاصص

sa tuḥākamu va sawfa tuqāṣaṣu

«պիտի դատեն քեզ և պիտի պատժեն»:

Դատելը ավելի առաջ է, ուստի sa մասնիկը զրկած է, իսկ պատժելը ավելի հետո է, ուստի զրկած է sawfa (Belot, 26): Աշխարհաբար արաբերենի համար Ասորիքում և Եգիպտոսում կազմվել է երկու նոր ձևի ապառնի, որոնք են՝ մոտիկ ապագայի և շատ մոտիկ ապագայի ապառնի: Առաջինը կազմվում է ներկա

ժամանակի խոնարհյալ ձևի սկիզբը դնելով بُدُّ budd (նշանակում է «ուզել») և պատահաբար նման է հայերեն պիտի ձևին), որ խոնարհվում է նույն ներկայի հետ. ինչպես՝

budduhu yusaḥfir

ուզում է գնա, «պիտի երթա»:

Երկրորդը կազմվում է راح rāha «երթալ» բայը խոնարհելով ներկայի խոնարհյալ ձևի հետ. ինչպես՝

rā'ih yamūt

գնում է մեռնում «շուտով կմեռնի»:

(Renan, Hist. des langues sémit,
I⁴, 1863, p. 432, Belot p. 161)

Իսպաներենում, ինչպես կա ներկայի և անկատարի շարունակականը (կուտեմ կոր, կուտէի կոր), նույնպես կա ապառնիի շարունակականը. այսպես՝ comeré «պիտի ուտեմ», estaré comiendo «պիտի ուտեմ» (շարունակական), իբր թե ասեինք «պիտի ուտեմ կոր»:

Աֆրիկյան չիչեա լեզվում կա երկու տեսակ ապառնի. մեկը այն, որ միայն այս անգամվա համար է, և երկրորդը այն, որ միշտ էլ պիտի լինի. կոչվում է սովորական ասպառնի. օրինակ՝ միշտ էլ պիտի ուտեմ:

(Watkins, 49)

Ուղբեկերենում էլ կա մի տեսակ ապառնի, որ ցույց է տալիս նոր լսված կամ հանկարծ անսպասելի կերպով երևան եկած մի գործողություն, որ կարելի է թարգմանել հայերեն «դուրս է գալիս որ...», ինչպես՝

kelār-ekān-mān «դուրս է գալիս որ պիտի գամ»

kelār-ekān-sān «դուրս է գալիս որ պիտի գաս»

kelär-ekän-sir եղուրս է գալիս, որ պիտի գաք: (Kissen, 220)

Այս բոլորի վրա ավելացնենք, որ շատ անգամ ներկա ժամանակն էլ գործածվում է իբրև ապառնի: Այդ միջոցին են դիմում այն լեզուները, որոնք առանձին ապառնի չունեն: Արդի լեզուների մեջ այդ ձևը գործածվում է ցույց տալու համար շատ շուտ կատարվելու մի դեպք (մերձավոր ապառնի): Այսպես՝

հալերեն՝ վաղը մեկնում եմ.

և սրա նման՝ զանազան եվրոպական լեզուներով՝

ֆրանսերեն՝ je pars demain
անգլերեն՝ I start to-morrow
գերմաներեն՝ Ich reise morgen ab
իտալերեն՝ parto domani
հունարեն՝ ετμ.

Սրա համար է, որ ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուների մեջ si, if «եթե» բառից հետո չի դրվում ապառնի, այլ միշտ ներկա. ինչպես՝

Je le dirai si je le vois
I shall mention it when (կամ if) I see him.
հասեմ, երբ տեսնեմ:

Հնդկական սինհալի լեզվում ապառնին կազմվում է ցերկա դերբայի վրա ավելացնելով դեմքերը. ինչպես՝ bala «նայել» արմատից balana «նայող», որից ապառնի՝

balannem	«պիտի նայեմ»
balannehi	«պիտի նայես»
balannē	«պիտի նայի»
balannemu	«պիտի նայենք»
balannāhu	«պիտի նայեք»
balannāha	«պիտի նայեն»

(Geiger, 148)

Օվկիանիայի կարոլինյան լեզվում կա երկու տեսակ ապառնի. առաջինը՝ որ մոտիկ ապագա է ցույց տալիս, շինվում է buē lā մասնիկով, երկրորդը, որ հեռու ապագա է ցույց տալիս, շինվում է būb մասնիկով. օրինակ՝

ðbue lã föri «իսկուլն պիտի տեսնես»
i bãb ueri «մի օր կտեսնեմ» (օր մը չէ օր մը կը
տեսնեմ)

ngang I-bue ueri «պիտի տեսնեմ»:

(Fritz, 25)

Նոր-Հիբրիդյան (Մեկանեզիա) ֆուաումա լեզվում կա 8 տեսակ ապառնի, որոնք զանազանվում են իրարից ուշ կամ շուտ լինելու աստիճանով. օրինակ՝ քիչ հետո, անմիջապես հետո, ավելի ուշ, անորոշ ժամանակով և այլն:

(Macdonald, 182—3)

Հնդկական շինա լեզուն ունի մի տեսակ ապառնի, որ կոչվում է կասկածական (dubitatif), որը ցույց է տալիս, թե այդ ապագա գործողությունը վստահ չէ, որ պիտի կատարվի:

(Bailey, 29)

Աֆրիկյան օնո լեզուն, բացի սովորական ապառնիից, ունի նաև երևակայական ապառնի (futur imaginatif), որ ցույց է տալիս կարելիություն և հաճախ երևակայում է մի վտանգ, որ կարող էր տեղի ունենալ. այս ապառնիի մեջ կա միշտ վախի զգացմունքը: Օրինակ՝ ari «գնալ» արմատից՝

ari-kolo «ես կարող էի գնալ»

ari-kono «գուց կարող էիր գնալ»

ari-ko «նա կարող էր գնալ»:

Սրան համադիր է präterit imaginatif (երևակայական անցյալ), որ ենթադրում է, թե անցյալում կարող էր մի այդպիսի բան պատահած լինել, բայց իրական չի պատահել. օրինակ՝

ari-werap „ich wäre gegangen“

ari-nomrap „du wärest gegangen“

ari-kirap „er wäre gegangen“

Ապառնի վերոհիշյալ ձևը, մի ձայնավորի տարբերությամբ, չափազանց նման է երկրորդ անցյալին և սովորական ապառնիին. բայց զարմանալի է, որ անշփոթ մտում են: Ահա այդ ձևերը.

präterit II

պարզ ապառնի

ա) ari-kole

ari-kale պիտի գնամ

- բ) ari-kone   ari-kene   պիտի գնաս
 ք) ari-koke   ari-ake   պիտի գնա

(Wacke, 166)

Ապառնի կազմելու հետաքրքրական մի ձև ունի օվկիանյան լարեի լեզուն, որ սրա համար գործ է ածում ր (բաղաձայնի մոտ ար) նախամասնիկը, որ զարմանալի կերպով կցվում է դերանունին և ոչ թե բալարմատին. ինչպես՝

e-ր	han	datol-ar	han
ես պիտի	գնամ	մենք երեքս պիտի	գնանք
u-ր	han	mutol-ar	han
դու պիտի	գնաս	գուք երկուսդ պիտի	գնաք
i-ր	han	la-ր	han
նա պիտի	գնա	նրանք պիտի	գնան
		(հոգ.)	(Peckel, 25)

Աֆրիկյան մուսուկ լեզվով ապառնին կազմվում է կրկնությամբ. ինչպես՝

faka «վեր կենալ» բալից՝
 tonu m-faka-feki ես պիտի կանգնեմ
 sa տալը բալից՝ tanu ma-sa-ši ես պիտի տամ:

(F. Müller, 366)

Միջին հայերենում գրաբարի ապառնին շնչվելուց հետո, իբրև ապառնի գործ էր ածվում կամիմ բալը՝ կամիմ սիրել կամ սիրել կամիմ, էջ 180Յ), սրա հետ նաև կու ձևով ներկան: Ապառնիի հատուկ ձև չկար:

Այս կամիմ ձև, որ համապատասխանում է ճիշտ պարսկերեն xāham, հունարեն θάλα, ստորին լատիներեն volo, անգլերեն I will և այլն ձևերին (տես վերը), հաջողութուն չունեցավ և ավելի ուշ խափանվեց:

Համշենի բարբառում կա կմեր թը (իբր կամեր թե), որով կազմվում է մի տեսակ անցյալ ապառնի. բալց, չգիտենք, թե այս ձևը կիրիկյան ձևի շարունակությունն է, թե անկախ է ձևացած:

Կր ձևի թե՛ իբրև ներկա և թե՛ իբրև ապառնի գործածությունը որոշ անպասեհություն էր ներկայացնում. ուստի արևմտյան հայերը կր հատկացրին ներկային և ապառնիի համար ստեղծեցին պիաի մասնիկը, իսկ արևելյան հայերը ներկայի համար հնարեցին

ուս կամ էլ ձեերը, կը հատկացրին միայն ապառնիին և պիտի ձեն էլ հատկացրին հարկադրական կամ պարտադրական եղանակին:

Կը ձեի մասին արդեն խոսել ենք. այժմ պիտի խոսենք պիտի ձեի մասին:

Պիտի նախապես անդեմ բայ էր՝ «պէտք է» նշանակութեամբ. գործ էր ածվում անորոշի հետ. ինչպես՝ Բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի (Շղիշէ). Պիտի պատուել գնոսա. Ոչ պիտի սպանանել (Այտն., 81). հետին դարերից՝ Ամենայն ինչ տաք և զոր պիտի: Շատ անգամ ցույց էր տալիս քիչ հետո լինելիք մի բան. ինչպես՝

Բայց մայրն սակաւիկ մի պիտեցաւ զոգիսն ի բաց արձակել (քիչ մնաց մեռնել) (Վրք. հց. ս 99):

Սակաւիկ ինչ պիտեցաւ և սպառսպուռ զոգիսն թափեալ (քիչ մնաց հոգին փչել) (անդ, 107):

Սակաւիկ ինչ պիտեցաւ և եղեալ գտանէի ի մէջ ամենայն չարեաց. սակաւիկ ինչ պիտէր և սպառեալ կործանէր զիս լերկիր (Վրք. հց. ա 110):

Պիտի իրրև անդեմ «պետք է» իմաստով գործածական է մինչև այժմ էլ արեւելյան գրականութեամբ. ինչպես՝ պիտի գնալ, պիտի ասել որ գնա և այլն:

Արանից առաջացավ ապառնի պիտի. բայց միայն ներկայի և անկատարի հետ. կատարյալի հետ գործածութեան չմտավ: Ներկայի հետ միանալով կազմեց պարզ ապառնի ձևը, իսկ անկատարի հետ միացած կազմեց անցյալ ապառնի ձևը:

Նախապես, երբ դեռ պիտի բայ էր և զուտ մասնիկի դեր չէր խաղում, կարող էր խոնարհվել ներկա (պիտի), անկատար (պիտէր) և կատարյալ (պիտեցաւ) ձևով, ինչպես տեսանք նախորդ օրինակներում: Այս երևութիւնը շարունակվում էր դեռ ժէ դարում, ինչպես ցույց են տալիս հաջորդ օրինակները.

Բարի պիտի թուել (Դրնդ. 469)

Պիտէր երգուիլ (Դրնդ. 462)

Դրել պիտէր (Նրեմ. Ձէլ. օրագր. 110):

Այնուհետև անկատարի պիտիք ձևը դարձավ ըստ օրինի պիտիք (երկրորդ վանկի ք դառնալով առաջինի նմանողութեամբ ի), որ գործածվում էր թե ներկայի և թե անկատարի հետ: Օրինակ՝

Պիտիր տանիմ «պիտի տանիմ» (Դրնդ. 456)

Պիտիր գալք «պիտի գաք» (Նրեմ. Ձէլ. օրագր. 108)

Պիտիւր հոգանք «պիտի հոգանք» (անդ 106)

Պիտիւր գնալին «պիտի գնալին» (անդ 185)

Պիտիւր որ լիւր տեղն դնես «պիտի տեղը դնես» (անդ 185)

Պիտիւր ուղարկեն այդք մօտ թագաւորին (Աբր. Կրետ. 98):

Սրանից հետո պիտիւր ձեն էլ քաշվեց ասպարեզից և մնաց միայն պիտի, որ համասարապես թէ ներկալի և թէ անցյալի բոլոր դեմքերի համար սկսեց գործածվել: Այսպիսով պիտի զարձակ մասնիկ և իբր այն՝ սկսեց կրճատվել և ստացավ պիտ, պի, աի, պ, ա ձևերը: Արևմտահայ արտասանութլամբ հնչվելով բիգի, այստեղից էլ առաջացան բիգ, բի, գի, բ, գ ձևերը: Միևնույն ժամանակ պիտի ստանալով որ շողկապը, զարձակ պիտի որ պիտոգր, որի արևմտյան հնչումն է բիգօր, սղյալ բգօր և բբգբբ, բբբ:

Արևելյան հայ բարբառները, որ ներկալի համար ստեղծելով ում ձևը, պիտի հատկացրել էին հարկադրական եղանակին, ազելի երկար պահեցին պիտի բայի խոնարհյալ ձևերը և նոր միայն սկսել են վերածել զուտ ապառնի կազմող մասնիկի:

Պիտի բայը խոնարհյալ և անխառն ձևով պահված է հատկապես Տփղիսի բարբառում, ուր ունենք թէ պարտավորական ներկա և թէ պարտավորական անցյալ հետեյալ ձևով.

Ներկա

Անցյալ

պիտիմ սիրի	պիտէի սիրի
պիտիս սիրի	պիտէիր սիրի
պիտի սիրի	պիտէր սիրի
պիտինք սիրի	պիտէինք սիրի
պիտիք սիրի	պիտէիք սիրի
պիտին սիրի	պիտէին սիրի

Նույնը կարելի է կազմել նաև պիտի ձևով, առանց խոնարհելու. ինչպես՝

Ներկա

Անցյալ

պիտի սիրիմ	պիտի սիրէի
պիտի սիրիս	պիտի սիրէիր
պիտի սիրի	պիտի սիրէր
պիտի սիրինք	պիտի սիրէինք
պիտի սիրիք	պիտի սիրէիք
պիտի սիրին	պիտի սիրէին

Կա նաև նույնի գերակատար ձևը, բայց այստեղ պիտի մնում է անփոփոխ և խոնարհյալ ձևով չի գործածվում. օրինակ՝

Գերակատար

պիտի սիրիլ էի
 պիտի սիրիլ էիր
 պիտի սիրիլ էր
 պիտի սիրիլ էինք
 պիտի սիրիլ էիք
 պիտի սիրիլ էին

Երևանի բարբառն էլ ունի պարտավորականի ներկա և անցյալ ձևերը՝ թե խոնարհված և թե անփոփոխ ձևով, բայց երկու դեպքումն էլ կրճատում է պիտի բառի առաջին վանկի ի ձայնավորը. ինչպես՝

Ներկա

Անցյալ

պտի սիրէմ կամ սիրիլ պտիմ	պտի սիրի կամ սիրիլ պտի
պտի սիրէս սիրիլ պտիս	պտի սիրիր սիրիլ պտիր
պտի սիրի սիրիլ պտի	պտի սիրէր սիրիլ պտէր
պտի սիրէնք սիրիլ պտինք	պտի սիրինք սիրիլ պտինք
պտի սիրէք սիրիլ պտիք	պտի սիրիք սիրիլ պտիք
պտի սիրէն սիրիլ պտին	պտի սիրին սիրիլ պտին

Հարաբաղի բարբառը շատ ավելի է զարդացրել պիտի բայի գործածությունը և պիտըմ ա պիտք էձ, պիտիմ պիտք եմձ և պիտի ձևերով ստեղծել է սահմանական, պարտավորական, սաստկական և պայմանական եղանակների ներկա և անցյալ (ընդամենը 8) ձև, հետևյալ եղանակով.

Սահմանակաճ եղանակ

Ներկա

Անցյալ

պէտըմ ա սիրիմ	պէտըմ ա սիրի
պէտըմ ա սիրիս	պէտըմ ա սիրիր
պէտըմ ա սիրի	պէտըմ ա սիրոր
պէտըմ ա սիրինք՛	պէտըմ ա սիրինք՛
պէտըմ ա սիրիք՛	պէտըմ ա սիրիք՛
պէտըմ ա սիրին	պէտըմ ա սիրին

Պարտավորակաճ եղանակ

Ներկա

Անցյալ

սիրած պիտիմ	սիրած պիտի
-------------	------------

սիրած պիտիս	սիրած պիտիր
սիրած պիտի	սիրած պիտոր
սիրած պիտինք՝	սիրած պիտինք՝
սիրած պիտիք՝	սիրած պիտիք՝
սիրած պիտին	սիրած պիտին

Սաստիկացի եղանակ

սիրած պիտի պիտիմ	սիրած պիտի պիտի
սիրած պիտի պիտիս	սիրած պիտի պիտիր
սիրած պիտի պիտի	սիրած պիտի պիտոր
սիրած պիտի պիտինք՝	սիրած պիտի պիտինք՝
սիրած պիտի պիտիք՝	սիրած պիտի պիտիք՝
սիրած պիտի պիտին	սիրած պիտի պիտին

Պայմանագիտի եղանակ

սիրած պիտի պիտի ինիմ	սիրած պիտի պիտի ինի
սիրած պիտի պիտի ինիս	սիրած պիտի պիտի ինիր
սիրած պիտի պիտի ինի	սիրած պիտի պիտի ինտոր
սիրած պիտի պիտի ինինք՝	սիրած պիտի պիտի ինինք՝
սիրած պիտի պիտի ինիք՝	սիրած պիտի պիտի ինիք՝
սիրած պիտի պիտի ինին	սիրած պիտի պիտի ինին

Կարելի է պետքով ձևի տեղ դնել նաև անկրճատ (և ավելի հին) պիտում ձևը. իսկ անցյալի մեջ էլ օժանդակ բայը նույնպես դարձնել անկատար. այսպես՝

ներկա՝ պէտում ա սիրիմ...
 անցյալ՝ պէտում ա սիրի...
 անցյալ՝ պէտում ի սիրի և լլն:

Ղազարի բարբառում պիտիմ, պիտիս, պիտի, պիտինք... ձևերը կրճատվելով դառնում են դեմ, գես, դի, դեք, գեք, գեն. օրինակ՝

Ի՞նչ դէմ սվօրիլ.

Մէր բէխէքն ինչ էօրնակ դէն վէ կալնիլ:

Նոր-Ջուղայի բարբառը պիտի ձևի գործածութիւնը հասցնում է մինչև չորսի. ալն է՝ պտի, պիտիլ, պտկա և պլա:

Պտի ձևով կազմվում են պարտավորական եղանակի ներկան և անցյալը, ավելացնելով նույնը ստորադասականի ներկալի և անցյալի վրա:

Ներկա

Անցյալ

պտի սիրեմ	պաի խագ՛նեմ	պաի սիրի	պաի խագ՛նի
պաի սիրես	պտի խագ՛նես	պտի սիրիբ	պտի խագ՛նիբ
պտի սիրի	պտի խագ՛նի	պտի սիրէբ	պտի խագ՛նէբ
պտի սիրենք	պտի խագ՛նենք	պտի սիրինք	պտի խագ՛նինք
պտի սիրէք	պտի խագ՛նէք	պտի սիրիք	պտի խագ՛նիք
պտի սիրեն	պտի խագ՛նեն	պտի սիրին	պտի խագ՛նին

Պիտիլ յպետք լինել՝ ձեռ գործ է ատվում թե՛ Նոր-Ջուզալում և թե՛ հնդկահայոց մեջ և անխտիր դրվում է ներկա և անցյալ բոլոր դեմքերի վրա. օրինակ՝ էտ լրին հաստատութիւն ա պտիլ (այդ լուրը ստուգութեան կարոտ է). Ո՛րքան ա պիտիլ. Գեղ էդ՝ բ՛անը պիտիլ էր (արժանի էիր դրան). Յես պիտիլ ման գ՛ում. Պիտիլ մարթ ման գ՛ո Մարդ պետք է որ ման գա՝:

Պաի, պիտիլ ձեռքի փոխարեն գործ է ատվում նաև պիտի՛ ներկայի համար և պիտեբ՛ անցյալի համար. օրինակ՝ Ի՞նչ պիտի անել շի՞նչ պետք է անել՝. անցյալ՝ պիտէր մի, պիտէր մներ, պիտէր մներ, պիտէր մնինք, պիտէր մնինք, պիտէր մնինք յպետի և այլն՝:

Պաղա յպետք է՝ ձեռ ավելացվում է նույնպես ստորադասականի ներկայի և անկատարի վրա և կազմում է հարկադրական ներկան և անցյալը, հետևյալ ձևով.

պտկա սիրեմ	պտկա սիրի
պտկա սիրես	պտկա սիրիբ
պտկա սիրի	պտկա սիրէբ
պտկա սիրենք	պտկա սիրինք
պտկա սիրէք	պտկա սիրիք
պտկա սիրեն	պտկա սիրին

Պա ձևով բայական կազմութիւնը հատուկ է Նոր-Ջուզալի բարբառին և ցույց է տալիս, որ գործողութիւնը կարող է լինել, որ տեղի ունենա: Կազմվում է պա մասնիկով, որ ծագում է յպտի լինի, պետք է լինի՝ ձեռք: Այս մասնիկը կցվում է ստորագասականի ներկային և անցյալին և կազմում է նոր եղանակ, որ կարելի է կոչել յպատահական եղանակ: Օրինակ՝ պա բ՛իբմ յկարող է լինել, որ բերեմ, պա գ՛ընամ յկարող է լինել, որ երթամ, պա սիբի յկարող էր լինել, որ սիրէի, պա խագ՛նի յկարող էր լինել, որ հագնէի:

Կա և այս մասնիկի մի քիչ ավելի հին ձևը՝ պիտլա, ինչպես՝ պիտլա սիրեմ, պիտլա խազ՛նեմ, պիտլա խազ՛նի և այլն: Ինչպես պլա, նույնպես և պիտլա գործածական էին Ջուղայի հին բարբառում. այժմ շատ քչերը միայն գործ են ածում այն, թեև նրա գոյությանը ծանոթ են: Ավելի հաճախական է Ջավայի հայոց կամ Ջավա պանդխտածնների բարբառում:

Տալիս ենք երկու օրինակ պատահական եղանակի ներկայի և անցյալի.

Ներկա

Անցյալ

պլա սիրեմ	պլա խազ՛նեմ	պլա սիրի	պլա խազ՛նի
պլա սիրես	պլա խազ՛նես	պլա սիրիր	պլա խազ՛նիր
պլա սիրի	պլա խազ՛նի	պլա սիրէր	պլա խազ՛նէր
պլա սիրենք	պլա խազ՛նենք	պլա սիրինք	պլա խազ՛նինք
պլա սիրէք	պլա խազ՛նէք	պլա սիրիք	պլա խազ՛նիք
պլա սիրեն	պլա խազ՛նեն	պլա սիրին	պլա խազ՛նին

Ազուլիսի բարբառը չգիտեմ պիտի կամ պետք է բառերով կազմված ձևեր. սրանց փոխարեն պարտավորական եղանակը կազմվում է մոտոմ *m* կամ մոտուլ *m* և մոտիլ *m* ձևով: Այս ձևերը կցվում են խոնարհվելիք բալի ստորադասական ներկային: Յղնալի ենթաբարբառում այդ երկուսի տեղ գործածում են մե՛տիլ ա, մե՛տոււմ ա: Օրինակ՝

մո՛տոմ <i>m</i> թանկիմ	մո՛տուլ <i>m</i> թանկիմ
մո՛տոմ <i>m</i> թանկիս	մո՛տուլ <i>m</i> թանկիս
մո՛տոմ <i>m</i> թանկիս	մո՛տուլ <i>m</i> թանկի
մո՛տոմ <i>m</i> թանկիք	մո՛տուլ <i>m</i> թանկիք
մո՛տոմ <i>m</i> թանկիք	մո՛տուլ <i>m</i> թանկիք
մո՛տոմ <i>m</i> թանկին	մո՛տուլ <i>m</i> թանկին

Յղնալի ենթաբարբառով ասվում է մէ՛տիլ ա թանկիմ կամ մէ՛տոււմ ա թանկիմ և այլն:

Այս ձևերը ծագում են հին հայերենի պիտի, պիտիլ բառերից, այսպես մոտոմ *m* պիտում է, պիտոյանում է», մո՛տուլ *m* պիտիլ է», որոնց նվազ մաշված ձևերն են ներկայացնում Յղ. մե՛տիլ, մե՛տոււմ:

Տարակույս չկա, որ նա նախաձայնն այ շրթնայինը ազդվելով բառավերջի մից, վերածվել է ռնգականի և այդ ձևը տարածվել է ամբողջ խոնարհման մեջ:

Ազդուլիսի բարբառում կա նաև պարտավորական եղանակի անցյալը, որ կազմվում է նախորդների վրա ավելացնելով Գեկ. ինչպես՝

մա՛տում տ նէլ թակիմ կամ մո՛տուլ տ նէլ թակիմ
մո՛տում տ նէլ թակիս կամ մո՛տուլ տ նէլ թակիս
«պետք էր թակէի» և այլն:

Յղնայի ենթաբարբառով՝ մե՛տիլ ա Գեկ թա՛կիմ, մե՛տում ա Գեկ թա՛կիմ և այլն:

Կարելի է նաև կրկնել Գեկ մասնիկը. ինչպես՝ մո՛տում տ նէլ թակիմ նէլ կամ մո՛տուլ տ նէլ թակիմ նէլ «պետք էր թակէի» և այլն:

Նէլ ձևի մասին մանրամասն տես հետո:

Մարաղայի բարբառն էլ չի ճանաչում պիտի ձևը, բայց գիտե՞ս պետք է, որ վերածել է բուրբուլին անճանաչելի մի ձևի (կիպտո), տեղափոխելով ալ և կ ընդամենը: Գործածական էր հին լեզվի մեջ և կցվելով ստորադասականի ներկայի և անցյալի վրա, ձևացնում էր պարտավորական եղանակի ներկան ու անցյալը: ինչպես՝

կիպտո էթում «պետք է երթամ, պիտի երթամ»
կիպտո ասում էր «պիտի ասէի» և այլն:

Այժմ ալս ձևը շնչված է և հազիվ թե ծերունիները գործ են ածում. միջին և նոր սերունդը նրա տեղ գործածում է թրքերեն كركر gārāk «պետք է, հարկ է» բառը, որ ալստեղ դարձել է գ՛որաք՛, գ՛որուլ կամ գ՛որույն, գ՛որուիս. ինչպես՝

գ՛որուլ էթում «պետք է որ երթամ, պիտի երթամ»
գ՛որույն իւզիւս էր «պետք էր որ ուզէիր» և այլն:

Կարելի է նաև ավելացնել քի ճոր» շաղկապը, որ ձայնավորի մոտ կարող է ի ձայնը կրճատել. ինչպես՝ գ՛որույն քի էթում կամ գ՛որույն քէթում «պետք է երթամ»:

Ինչպես արևմտյան բարբառներում պիտի մասնիկը, այնպես և ալստեղ գ՛որույն կարող է դրվել բայից հետո. ինչպես՝ էթում գ՛որույն ճերթամ պիտի», տամ գ՛որույն «պիտի տամ» և այլն:

Մարազայի կիպտո ձևի համապատասխանն է Ուրմիայի բարբառում տի՛կի, տի՛կո, աը՛կը (ըստ զանազան գլուղների). օրինակ՝

Ներկա

Անցյալ

տըկ՛ը լսէմ	տըկ՛ը լսէմ էր
տըկ՛ը լսէս	տըկ՛ը լսէս էր
տըկ՛ը լսի	տըկ՛ը լսէր
տըկ՛ը լսէնք՛	տըկ՛ը լսէնք՛ էր
տըկ՛ը լսէք՛	տըկ՛ը լսէք՛ էր
տըկ՛ը լսէն	տըկ՛ը լսէն էր

Տիկ՛ի ճուխտ ճուխտ ըսնին մէկէլ իրէ՛ստ
 «Պիտի գուլգ-գուլգ անցնեն մյուս երեսը»:
 Տիկ՛տ օխտ տիր տուի
 «Պիտի լոթն անգամ փքա» (Բարբ. 286—7):

Առանց Մարաղալի ձևի համեմատության դժվար պիտի լիներ որոշել բառիս ծագումը՝ իբրև պետք է (և ո՛չ թե պիտի). որովհետև, եթե Մարաղալում պետք է ձևից մնում են 3 բաղաձայնները (կիպտտ), այստեղ մնում են միայն երկուսը (ք>կ, տ), իսկ պ կորած է:

Տեսանք որ արևելյան բարբառները պիտի (պետք է) գործ են ածում ավելի իբր հարկադրական կամ պարտավորական եղանակ և զուտ մասնիկի չվերածելով դեռ իբրև բալ խոնարհում են: Միայն արևմտյան բարբառներն են, որ պիտի ձևի խոնարհում չգիտեն և գործածում են միայն իբրև մասնիկ:

Պիտի մասնիկը հարազատ ձևով պահում են Կարնո, Վանա և Մշո բարբառները, որոնք կցելով ստորադասականի ներկա և անցյալ ձևերին, կազմում են պարզ և անցյալ ապառնի ձևերը: Այսպես Վանա բարբառով՝

	Անցյալ		Անցյալ		Անցյալ
պիտի սիրեմ	սիրի	պիտի էրթում	էրթի	պիտի կլոմ	կլի
պիտի սիրես	սիրիր	պիտի էրթոս	էրթիր	պիտի կլոս	կլիր
պիտի սիրի	սիրէր	պիտի էրթա	էրթէր	պիտի կլո	կլէր
պիտի սիրենք՛	սիրինք՛	պիտի էրթոնք՛	էրթինք	պիտի կլոնք՛	կլինք՛
պիտի սիրէք՛	սիրիք՛	պիտի էրթոք՛	էրթիք՛	պիտի կլոք՛	կլիք՛
պիտի սիրեն	սիրին	պիտի էրթոն	էրթին	պիտի կլոն	կլին

Գլուղական ձև է ար, որ Մոկաց ենթաբարբառի առանձնահատկությունն է. օրինակ՝ թօ կլո խեմ ի՛նչ տը անի ձիկ:

Կարնո բարբառում կարող է դրվել բալից թե՛ առաջ և թե՛ հետո. ինչպես՝ պիտի սիրէմ, սիրէմ պիտի, պիտի սիրէի, սիրէի պիտի և այլն:

Մշո բարբառում զործածական է թե՛ պիտի և թե՛ սզյալ պտի ձևը. ինչպես՝ պիտի սիրիմ, պիտի բ՛էրիմ, պտի փիտցուն Եպիտի սատկեցնեն» և այլն:

Արևմտյան արտասանության համաձայն պիտի է դառնում բիդի Տրապիզոնի, Համշենի, Սեբաստիո, Եփղոկիո, Ասլանբեզի, Պոլսո, Ղրիմի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներում, որոնց մեջ ձևացնում է պարզ ապառնի և անցյալ ապառնի ձևերը: Սրանց մեջ պիտի կարող է դրվել թե՛ բալից առաջ և թե՛ բալից հետո. ինչպես՝ Տր. բիդի ուզիմ կամ ուզիմ բիդի, Սեբ. բիդի դամ կամ դամ բիդի, Ասլ. բիդի սիրիմ, բիդի սիրէի և այլն:

Ահա Պոլսի բարբառով պարզ ապառնիի խոնարհման պատկերը՝ սիրել, երթալ և գալ բալերով.

բիդի սիրէմ	բիդի էրթամ	բիդի գամ
բիդի սիրէս	բիդի էրթաս	բիդի գաս
բիդի սիրէ	բիդի էրթա	բիդի գա
բիդի սիրէնք	բիդի էրթանք	բիդի գանք
բիդի սիրէք	բիդի էրթաք	բիդի գաք
բիդի սիրէն	բիդի էրթան	բիդի գան

Հետագաս ձևով կարելի է ասել սիրեմ բիդի, երթամ բիդի, գամ բիդի և այլն: Երբեմն սաստկության համար երկու ձևերը միասին դործածելով՝ ասում ենք բիդի երթա՛մ, երթա՛մ բիդի:

Մի քանի ապառնի իրար ետևից շարված դեպքում կարելի է բիդի չկրկնել. ինչպես՝ բիդի երթամ բեքեմ. նույնը հետագաս՝ երթամ բեքեմ բիդի:

Համշենի բարբառում պարզ ապառնին երկու ձև ունի. առաջինը կազմվում է ներկա դերբայով, երկրորդը պիտի մասնիկով, որ կցվում է ստորադասական ներկային և լինում է սովորաբար հետագաս: Կարելի է նաև առաջ դնել: Առաջինը ցույց է տալիս ոչ հաստատ մտադրություն, երկրորդը՝ հաստատուն մտադրություն. օրինակ՝

(լէս)	էշտող իմ	«կգնամ»
(տուն)	էշտող էս	«կգնաս»
(ըն)	էշտող տ	«կգնա»

(մէք)	էշտօղ ինք	«կգնանք»
(տունք)	էշտօղ էք	«կգնաք»
(ընէր)	էշտօղ ին	«կգնան»

Մ. բ'էրիմ	իդի (ինի) ձ.	էշտօմ	իդի (ինի)
բ'էրիս	բիդի	էշտաս	բիդի
բ'էրէ	բիդի	էշտա	բիդի
բ'էրիք	բիդի	էշտօնք	բիդի
բ'էրէք	բիդի	էշտոք	բիդի
բ'էրին	բիդի	էշտօն	բիդի

Ինչպես տեսնում ենք, ապառնիի պիտի մասնիկի նախաձայնը միանալով առաջին դեմքի մ ղերջավորութիւն հետ դարձել է մ (նախապես ասվել է էշտօմ միդի), ապա ևրկու մ միանալով՝ վերածվել է մեկի (էշտօմ իդի), ավելի ուշ այդ գ ազդվելով մ-ից՝ վերածվել է ն (էշտօմ ինի): Մյուս դեմքերում որևէ փոփոխութիւն չկա, ինչպես նաև հզակի Ա դեմքի մեջ, եթե նախադաս է պիտի մասնիկը:

Մի քանի բայ միասին գործածվելու դեպքում կարելի է պահել միայն վերջին պիտի մասնիկը. օրինակ՝

էշտօմ դէսնում առնում պէրիմ ինի (իդի):

Նույն բայերի խոնարհումը անցյալ ապառնի ժամանակով.

(յէս)	էշտօղ էյ	«կերթայի»
(տուն)	էշտօղ էյդ	«կերթայիր»
(ըն)	էշտօղ էր	«կերթար»
(մէք)	էշտօղ անքը	«կերթայինք»
(տունք)	էշտօղ էլքը	«կերթայիք»
(ընէր)	էշտօղ էլնը	«կերթային»

Մ. բ'էրէյի	բիդի	ձ. էշտուլը	բիդի
բ'էրէյդը	բիդի	էշտույդ	բիդի
բ'էրէր	բիդի	էշտուր	բիդի
բ'էրանքը	բիդի	էշտուլքը	բիդի
բ'էրէքը	բիդի	էշտուլքը	բիդի
բ'էրէլնը	բիդի	էշտուլնը	բիդի

Անցյալ ապառնիի հետ կազմված գեղեցիկ մի ձև է գօմօն Մ. կամ գօմվօյ ձ., որ առաջանում է գրաբար կամեր ձևից և նշանակում է «քիչ քիչ օր». օրինակ՝ Ալչի օրը դօմօն գ'լչի բիդի, ձ. գօմվօյ կլչի բիդի «քիչ էր մնում սահէի»:

Նոր-Նախիջևանի բարբառում պարզ և անցյալ ապառնին կազմվում են ստորադասական ներկայի և անցյալի վրա ավելացնելով բիգի, բիգ, բիթ, բիգօր, բիգըր, բիգուր մասնիկները: Սրանցից ամենասովորականն ձևն է բիգ, որ գործածվում է ձայնավորով կամ թրթռուն բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ: Խուլ բաղաձայնի մոտ դառնում է բիթ (Չալթր գլուղում լինում է բիտ): Ավելի քիչ է պատահում բիգի, որ կարող է թե՛ ձայնավորի և թե՛ որևէ բաղաձայնի մոտ գտնվել: Շատ ավելի հազվագյուտ են բիգըր և բիգուր, որոնց հնագույն ձևը բիգօր՝ այժմ գործածութլունից դուրս է ընկած. օրինակ՝

Պարզ ապառնի	Անցյալ ապառնի
բիգ լսեմ	բիգ լսէլի
բիգ էշթամ	բիգ էշթամի
բիթ խաղամ	բիթ խաղամի
բիթ (հ)աքնիմ	բիթ (հ)աքնէլի

Բոլոր այս մասնիկները Նոր-Նախիջևանի բարբառում դրվում են միշտ բայից առաջ և ոչ բնավ բայից հետո, ինչպես պատահում ենք ուրիշ բարբառներում, օրինակ Պոլսի բարբառում:

Մարաշի բարբառում պիտի դառնում է բիգե. բայց այս ապառնի ձևի մասին կխոսենք քիչ հետո:

Ռոտոսթոլի բարբառում պիտի դառնում է բըգը, որ կարող է բայից թե՛ առաջ և թե՛ հետո դրվել. ձայնավորի մոտ կրճատվելով դառնում է բըղ. օրինակ՝ բըգը սիրիմ, սիրիմ բըգը, բըգ անիմ: Հենբը ունեն նաև բըգըր, որ ծագում է պիտի որ ձևից. օրինակ՝ բըգըր սիրիմ, բըգըր սիրեյի և այլն:

Կեսարիո բարբառում պիտի ստանում է երեք ձև. բաղաձայնի մոտ դառնում է պըտը, ձայնավորի մոտ սղմամբ պիտ, իսկ զամ միավանկ բայի հետ պուտու: Այս վերջինը ազդված է անշուշտ ներկայի կուգամ ձևից, ստացել է նրանից ու ձայնավորը, որի ազդեցութլամբ էլ առաջին վանկի ը ձայնավորն էլ դարձել է ու: Հստ այսմ Կեսարիո բարբառի ապառնին խոնարհվում է հետևյալ ձևով.

պըտր սիրեմ
պըտը խօսիմ
պըտը գողնամ

պուտու դամ

պիտ երթամ

(Ալպոյացյացն, Պատմ. հայ. Կես. Բ. 1664):

Սուչավայի բարբառում պարզ ապառնին կազմվում է ստորագրասական ներկայի վրա ավելացնելով բիդօր մասնիկը (որ միջին հայերենի պիտի որ > պիտ'որ ձևի շարունակությունն է), իսկ լեհահայ բարբառում զնելով բի մասնիկը, որ պիտի ձևի կրճատումն է. այսպես՝

Սչ.

Էն.

բիդօր սիրիմ

բի սիրիմ

բիդօր սիրիս

բի սիրիս

բիդօր սիրէ

բի սիրէ

բիդօր սիրինք

բի սիրինք

բիդօր սիրիք

բի սիրիք

բիդօր սիրին

բի սիրին

Սուչավայի բարբառում անցյալ ապառնին կազմվում է անշուշտ բիդօր սիրեի ձևով, իսկ լեհահայ բարբառում՝ բի սիրեի ձևովով: Բայց սրանց համար բնագրերում օրինակ չկա, ինչպես և Հանուշի բառացանկում: Այստեղ ունենք միայն մի օրինակ՝ բիլայի «պիտի լինեի», որ ապացույց է բի ձևով անցյալ ապառնիի գոյությունն՝ լեհահայ բարբառում:

Սուչավայի բարբառում գտնում եմ նաև գուզեի ձեռիմ > կուզեի ծեծեմ կուզեի ծեծեմ «պիտի ծեծեի» ձևը, որ կարող է ընդհանուր եղած լինել նույն բարբառին: Հստ այսմ՝

գուզեի ձեռիմ > կուզեի ծեծեմ

գուզեիս ձեռիս > կուզեիր ծեծես

գուզեր ձեռե > կուզեր ծեծե

գուզեինք ձեռեինք > կուզեինք ծեծենք

գուզեիք ձեռիք > կուզեիք ծեծեք

գուզեին ձեռին > կուզեին ծեծեն

Այս բոլորը՝ ենթադրաբար:

Մտնոթ.— բի մասնիկը ձայնավորով սկզբող բայերից առաջ սղում է իր ի ձայնավորը, օրինակ՝

լհ. բարլիմ պիտի թողնեմ

լհ. բարրիմ պիտի ապրեմ

լհ. բանիմ պիտի անեմ

Հնգ. բ'անէ պիտի անեմ, բ'անին պիտի անեն, բ'իլան պիտի լինեն:

Հգն. բ'ասիմ, բ'ասին:

Այժմ անցնենք պիտի մասնիկի սղլալ ձևերին: Վերը մի քանի տեղ տեսանք վերջածայն ի-ի անկումը, որի հետևանքով էլ բաղաձայն տ կարող էր դառնալ դ, տ, յ: Բայց այս փոփոխությունը շատ թեթև է:

Պիտի, պիտոր մասնիկը կրճատվում է երեք ձևով. վերջից, սկզբից և մեջտեղից:

Վերջից կրճատվելով՝ ստանում ենք պի>բի, ձայնավորի մոտ էլ ավելի կրճատ բ: Այսպես՝ Սեբաստիո բարբառում թեև ունենք բիգի, բայց ձայնավորի մոտ կրճատվելով դառնում է բի. ինչպես՝ բի ընենք պիտի անենք: Եվդոկիո բարբառում թեև ունենք բիգի, բայց ձայնավորի մոտ դառնում է բիդ, իսկ Օրտոի բարբառում այս Կեպքում դառնում է պարգպես բ, ինչպես՝ բերթամ պիտի երթամ:

Սուչավալի բարբառում թեև գործածվում է բիդօր, բայց Հունգարիո բարբառում սղվելով դառնում է թի. ինչպես՝

բի սիրիմ	բի սիրինք
բի սիրիս	բի սիրիք
բի սիրէ	բի սիրին

Հաճինի բարբառումն էլ պիտի կրճատվելով դառնում է բ. ահա երթամ և գամ բալերի ապառնին.

բիշչօմ	բիգ'գօմ
բիշչօս	բիգ'գօս
բիշչօ	բիգ'գօ
բիշչօնք	բիգ'գօնք
բիշչէք	բիգ'գէք
	բիգ'գօք
բիշչօն	բիգ'գօն

Հասնելով բի կամ բ աստիճանին՝ մեր ապառնիի մասնիկը նույնանում է պարսկերեն ب և աֆղաներեն ba մասնիկի հետ, որոնք

Նույնպես դրվում են բալից առաջ և կազմում են ապառնի (Darmesteter, Chants pop. CII). բալց ավելորդ է, իհարկե, ասել, որ այս նմանությունը բացարձակապես պատահական է:

Մեջտեղից կրճատումը կատարվում է միայն Սվեդիայի բարբառում, ուր պիտոք ձևից ստանում ենք բըր ձևը, որ ուրիշ բարբառներում պիտի ձևին է համապատասխանում և ծաղում է պիտի որ, պիտոք ձևից՝ կրճատմամբ: Դրվում է միայն բալից առաջ (հետագաս չէ Պոլսի բարբառի նման). մի քանի բայ իրար հաջորդելու դեպքում կարող է դրվել մի անգամ և նույնիսկ բալից բաժանվել մի որևէ բառով. օրինակ՝ բըր ուոգ՝ում ի դօն, առնիմ բ՛իբիմ «պիտի երթամ տուն, պիտի առնեմ, պիտի բերեմ»:

բըր սիբիմ	բըր ուգիմ	բըր առնիմ
բըր սիբիս	բըր ուգիս	բըր առնիս
բըր սիբէ	բըր ուգէ	բըր առնէ
բըր սիբինք	բըր ուգինք	բըր առնինք
բըր սիբիք	բըր ուգիք	բըր առնիք
բըր սիբին	բըր ուգին	բըր առնին

Ջելթունի գավառականում դառնում է կրճատմամբ՝ բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ՝ բի, ձայնավորով սկսվող բայերի մոտ բիգ կամ յ՛, իսկ միավանկ բայերի մոտ բի, երբեմն նաև բիգի: Այսպես՝ բի սիյիմ, «պիտի սիրեմ», բ՛իյթօմ կամ բիգ իյթօմ «պիտի երթամ», յ՛իլիմ կամ բիգ իլիմ «պիտի ելնեմ», բիգ առնում կամ յ՛առնում «պիտի առնեմ», բի դօմ կամ բիգի դօմ «պիտի տամ»:

Ստորև դնում եմ երեք բալի պարզ ապառնիի ամբողջական խոնարհումը.

բի սիյիմ	բիյթօմ	բի դօմ
բի սիյիս	բիյթօս	բի դօս
բի սիյէ	բիյթո	բի դո
բի սիյինք	բիյթօնք	բի դօնք
բի սիյէք	բիյթոք	բի դօք
բի սիյին	բիյթօն	բի դօն

Ուրիշ բարբառներում պիտի կարող է լինել նաև հետագաս, իսկ Ջելթունի գավառականում չկա այդպիսի բան: Սրա պատճառն այն է, որ պիտի կրճատվելով՝ հասել է իսկական նախամասնիկի աստիճանին, մինչև իսկ պարզ բ հնչմամբ:

Երբ մի քանի ապառնի հաշորդեն իրար, կարող է մասնիկը միայն մի անգամ զրվել. ինչպես՝ բիթթօմ դիսցուսմ աոցուսմ (որ և՛ բիթթօմ, բի դիսնում, բառնում):

Սկզբից կրճատումը, որի խոնարհյալ օրինակը տեսանք արդեն Ղազարի բարբառում, գտնվում է Մոկաց, Ոզմիի, Խարբերդի և Ակնի բարբառներում:

Մոկաց բարբառում, ուր ի > ը ձայնափոխությունը սովորական է, պիտի դառնում է տը և ձայնավորի մոտ էլ ա. ինչպես՝ տը բոնըմ «պիտի բոնեմ», տաքըմ «պիտի ասեմ», տը տեք ձը «պիտի տաք ինձ»:

Ոզմիի բարբառում էլ միևնույն երևույթն է. բաղաձայնի մոտ տը, ձայնավորի մոտ ա. ինչպես՝ տը բ'իբիմ «պիտի բերեմ», տը բ'իբե «պիտի բերէի»:

Ահա ուզել բայի ապառնին.

տուզիմ	տուզիս
տուզիս	տուզիք
տուզի	տուզին

Ակնա բարբառում պիտի ձևի կրճատումն է դի, ձայնավորի մոտ դ, իսկ Խարբերդի բարբառում դը. օրինակ՝

Ակն. դի բ'էրիմ	դի սիրիմ
դի բ'էրէս	դի սիրէս
դի բ'էրէ	դի սիրէ
դի բ'էրինք	դի սիրինք
դի բ'էրէք	դի սիրէք
դի բ'էրին	դի սիրին

Ինչպես որ պիտի ձևի կրճատ պի = բի ձևը զուտ պատահական նմանություն ունի պարսկերեն bi մասնիկի հետ, որ նույնպես ապառնի է շինում, նմանապես այս տի, տը, դի կրճատ ձևերը զուտ պատահական նմանություն ունեն թալ = Սիամ ընտանիքի ահոմ լեզվի ti մասնիկի հետ, որ շինում է ապառնի. ինչպես՝

kau ti-po
 ես պիտի զարնեմ

(Grierson, հատ. 2, էջ 98—99)

Տիգրանակերտի բարբառը ապառնին կազմում է մըն մասնիկով. ինչպես՝ մըն ուզիմ, մըն փէրիմ, մըն ուզէի, և այլն: Թե

որտեղից է առաջանում այս մըն ձևը, որ ուրիշ տեղ գոյութիւն չունի, չգիտեմ:

Այս բոլորից երևում է, որ պիտի մասնիկը դեռ իր բայական կերպարանքը պահում է Ում ճյուղի բարբառներում, որոնց մեջ պարտավորական եղանակի արժեք ունի և խոնարհվում է: Զուտ մասնիկ է դառնում և ապառնի է կազմում առանց խոնարհվելու: Կը ճյուղի բարբառների մեջ: Սկզբից կրճատվելով տի ձևն է ստանում Ղազարից մինչև Ակն, իսկ վերջից կրճատվելով պի ձևն է ստանում Սեբաստիայից մինչև Հունգարիա, որ հայերենի վերջին արևմտյան սահմանն է:

Վերևում մի քանի լեզուների մեջ տեսանք, որ ապառնին կազմվում է եուզել» բայով. այսպես են հատկապես պարսկերեն, հունարեն և անգլերեն լեզուները: Միջին հայերենում էլ սկսեց կամիմ բայը իբրև ապառնի կազմելու միջոց գործածվել. բայց շուտ խափանվեց՝ հազիվ մի հետք թողնելով Համշենի բարբառում: Միջին դարում իսնգրիլ բայն էր, որ նշանակում է եուզել», սկսել է գործածվել իբրև ապառնի կազմելու միջոց. հմմտ. Աթան. 8՝ հետևյալ նախադասութիւնը.

Յերկիւղէն սղովալն: նորա խնդրէր լուծումն Եվսիսից փորը պիտի լուծէր»:

Բայց ինչպե՞ս երևում է, այդ ձևն էլ տարածում չի ստացել:

Անշուշտ սրբանցից, անկախաբար, երկու իրարից անջատ բարբառներում երևան է գալիս նորից եուզել» բայը՝ ապառնի կազմելու համար: Առաջինն է Մարաշ, երկրորդը՝ Նոր-Ջուղա:

Մարաշի բարբառում երկու տեսակ ապառնի կա. մեկը՝ օտարակ ապառնի, որ կազմվում է ըստ սովորականին բիգե (պիտի) մասնիկով, իսկ մյուսը՝ անմիջական ապառնի, որ կազմվում է իգիլ (ուզել) բայով. օրինակ՝ բիգե բիրիմ Եպիտի բերեմ», զիզիմ բիրի Եանմիջապես պիտի բերեմ»:

Ավելի հետաքրքրական է Նոր-Ջուղայի բարբառը, ուր ապառնիի ներկա և անցյալ ժամանակները ունեն մի նոր ձև, որ հատուկ է միայն այս բարբառին և այլուր գոյութիւն չունի: Այս ձևը կազմելու համար ստորադասական ներկայի վրա դնում ենք մամ, մաս, մա, մաքք, մէք, մաք, իսկ անցյալի վրա՝ մի, միք, մէր, միքք. միք, միք. այսպես:

Ապառնի ներկա

Ապառնի անցյալ :

մամ խաղամ

մի խաղի

մամ կաղաս

միլ խաղիր

մա	խաղա	մէր	խաղէր
մանք	խաղանք	մինք	խաղինք
մէք	խաղէք	միք	խաղիք
ման	խաղան	մին	խաղին

Հարադրլալ ձևերը ուզել բալի հարադրլալ ձևերն են. այսպես՝ մամ խաղամ<ուզում ամ խաղամ, մաս խաղաս<ուզում սս խաղաս, մի խաղի<ուզում ի խաղի և այլն, և շատ համաձայն են գալիս պարսկերեն ապառնիի կազմության. خواهم خورد xāham xōrd և այլն: Սղումը առաջացած է արագաբանության կամ հաճախ գործածության պատճառով և նոր երևույթ է բարբառիս մեջ, որին տեղյակ են նաև իրենք շուղայեցիք: 11 տարեկան մի երեխա (Հովհաննես խան Ղարախանյանի որդին՝ փոքրիկ Անդրաշիկը), որից առաջին անգամ լսեցի ապառնիի յապիտի ձևեր, երբ հարցրի, թե ինչ ձև է դա, իսկուլն բացատրեց, թե արագ խոսելիս ասում են մամ խաղամ, փոխանակ ասելու ուզում ամ խաղամ:

Այստեղ վերջանում է ապառնիի մասին մեր քննությունը: Աշխարհաբարը այս բազմաթիվ ձևերից ընդունել է միայն երկուսը՝ կը և պիտի: Առաջինը արևմտյան գրականի մեջ բուն ներկա է և երկրորդաբար ունի ապառնիի իմաստ, իսկ արևելյան դրականում՝ ապառնի է միայն: Երկրորդը արևմտյան գրականում միայն ապառնի է, իսկ արևելյան գրականում բուն պարսավորական է, այժմ արդեն գործ է ածվում իբրև ապառնի:

Ահա այս երկուսի պատկերը երկու գրական լեզուներում.

Ա լծորգություն, ա տիպար (արևել.)	Ա լծորգություն, բ տիպար (արևմտ.)
կսիրեմ	պիտի սիրեմ
կսիրես	պիտի սիրես
կսիրէ (կսիրի)	պիտի սիրէ
կսիրենք	պիտի սիրենք
կսիրէք	պիտի սիրէք
կսիրեն	պիտի սիրեն
Բ լծորգություն, ա տիպար (արևմտ.)	Բ լծորգություն, բ տիպար (արևել.) (արևմտ.)
պիտի խօսիմ	կհագնեմ
պիտի խօսիս	կհագնես
	պիտի հագնիմ
	պիտի հագնիս

պիտի խօսի	կհազնի	պիտի հագնի
պիտի խօսինք	կհագնենք	պիտի հագնինք
պիտի խօսիք	կհագնէք	պիտի հագնիք
պիտի խօսին	կհագնեն	պիտի հագնին

Գ լծորդություն, ա տիպար (արևել.)   Գ լծորդություն, բ տիպար (արևմտ.)

կկարդամ	պիտի կարդամ	կիմանամ	պիտի իմանամ
կկարդաս	պիտի կարդաս	կիմանաս	պիտի իմանաս
կկարդայ	պիտի կարդայ	կիմանայ	պիտի իմանայ
կկարդանք	պիտի կարդանք	կիմանանք	պիտի իմանանք
կկարդաք	պիտի կարդաք	կիմանաք	պիտի իմանաք
կկարդան	պիտի կարդան	կիմանան	պիտի իմանան

Ինչպես բարբառներում, նույնպես և արևմտյան գրականում, մի քանի ապառնի իրար հաջորդելու դեպքում կարելի է պիտի մասնիկը չկրկնել, կարելի է նաև բաժանել բայից զանազան միջանկյալ բառերով: Հետադաս պիտի ձևը գրականում շատ հաճելի է. օրինակ՝

Պիտի երթամ տեսնեմ ալդ թշվառը:
 Պիտի իմ ամբողջ ունեցվածքս նվիրեմ իրեն:
 Խօսիմ պիտի, բայց չունիմ համարձակություն:

Հարց ու պատասխանի ժամանակ պիտի մասնիկը կարելի է կրճատել: Օրինակ երբ հարցնում են՝

— Պիտի երթաս:
 Կարելի է պատասխանել
 — Պիտի...

ալլ անպատճառ՝ ամբողջութեամբ կրկնելով՝

— Պիտի երթամ:

Այս դեպքում հայերենը նման է անգլիերենին, ուր պիտի նշանակող ձևի կրճատումը սովորական է. ինչպես՝

— Shall you see him to-day?
 Պիտի դուք տեսնե՞ք նրան այսօր.

— Yes, I shall.
 Այո, ես պիտի (...)

— Shall you read this book?
 Պիտի դուք կարդա՞ք այս գիրքը..

— Yes, I shall.

Այո, ես պիտի (...)

— No, I shall not.

Ոչ, ես պիտի ոչ (...)

Այս դեպքում հունգարահայոց բարբառը ունի մի հետաքրքիր աղյալ ձև, որի մասին տևս մակբային նվիրված բաժնում:

Ձ. ԱՆՅՅԱԼ ԱՊԱՌՆԻ

Պարզ ապառնիի ալն բոլոր ձևերը, որոնք նկարագրեցինք վերևում, ունեն նաև իրենց անցյալի (անկատար) ձևը: Կազմվում է ավելացնելով նույն մասնիկները ստորադասական անցյալի վրա: Նախորդ նկարագրութլանց մեջ ստիպված էինք միշտ զուգընթացաբար հիշել նաև անցյալ ապառնիի ձևերը, որոնցից ամբողջական խոնարհման օրինակներ էլ բերինք Տփղիսի, Երևանի, Ղարաբաղի, Ջուղայի, Աղուլիսի, Վանի, Համշենի, Առտիալի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներով: Այստեղ տալիս ենք օրինակներ ուրիշ բարբառներից.

Ոգմ.

տը բ'իրէ	տուզէ
տը բ'իրէր	տուզէր
տը բ'իրէր	տուզէր
աը բ'իրէնք	տուզէնք
տը բ'իրէք	տուզէք
տը բ'իրէն	տուզէն

Սվեգիա

բըր սիրէր է	բըր ուզէր է	բըր առնէր է
բըր սիրէր	բըր ուզէր	բըր առնէր
բըր սիրիր	բըր ուզիր	բըր առնիր
բըր սիրէր ինք	բըր ուզէր ինք	բըր առնէր ինք
բըր սիրէր իք	բըր ուզէր իք	բըր առնէր իք
բըր սիրէր ին	բըր ուզէր ին	բըր առնէր ին

Ուրիշ օրինակներ՝ բըր հոգզէր է պլիտի հազալի», բըր թուզէր է պլիտի թողնէի»:

Կիլիկիա

բի սիլա	բիլթի	բիլդի
բի սիլալ	բիլթիլ	բիլդի

բի սիլէլ	բիլթէլ	բիդէլ
բի սիլօնք	բիլթինք	բիդինք
բի սիլօք	բիլթիք	բիդիք
բի սիլան	բիլթին	բիդին

Պարզ ապառնիի նման այստեղ էլ բի մասնիկը չի կարող հետադաս լինել. իսկ կրկնության դեպքում կարող է կրճատվել. ինչպես՝ բիլթի դիսնի առնի (որ և բիլթի բի դիսնի բառնի):

ՀԵ.

բիշդի	իդի «պիտի երթալի»	բիգ'գի	իդի «պիտի գալի»
բիշդիլ	իդի	բիգ'գիլ	իդի
բիշդէլ	իդի	բիգ'գէլ	իդի
բիշդօնք	իդի	բիգ'գինք	իդի
բիշդէք	իդի	բիգ'գէք	իդի
բիշդին	իդի	բիգ'գին	իդի

Կարելի է ասել նաև պարզապես բիշդի «պիտի երթալի», քուդի «պիտի ուտէի» և այլն:

ԱԿԵ

դի բ'էրէի	դիւզէի «պիտի ուտի»
դի բ'էրէիւ	դիւզէիւ
դի բ'էրէր	դիւզէր
դի բ'էրէանք	դիւզէանք
դի բ'էրէիք	դիւզէիք
դի բ'էրէին	դիւզէին

Ասլ.

բիդի սիրէի
բիդի սիրէիւ
բիդի սիրէ'ր
բիդի սիրէանք
բիդի սիրէիք
բիդի սիրէին

Պլ.

բիդի սիրէի	բիդի էրթալի	բիդի գալի
բիդի սիրէիւ	բիդի էրթալիւ	բիդի գալիւ

բիդի սիրէր	բիդի էրթար	բիդի գար
բիդի սիրէինք	բիդի էրթայինք	բիդի գայինք
բիդի սիրէիք	բիդի էրթայիք	բիդի գայիք
բիդի սիրէին	բիդի էրթային	բիդի գային

Հետադաս ձևով կարելի է ասել սիրիյի բիդի, երթայի բիդի, գայիք բիդի և այլն:

Գրական լեզուն ճիշտ այնպես, ինչպես պարզ ապառնիի համար ասացինք, բոլոր ձևերից ընդունել է միայն երկուսը՝ անցյալ ապառնիի համար (կը և պիտի): Սրանց գործածութիւնը, տարբերութիւնը և նշանակութիւնը ճիշտ այնպես է, ինչպես պարզ ներկայի համար: Ուստի բավականանում ենք տալով այստեղ երկու գրական լեզուների համեմատական տախտակը.

Ա լծորգութիւն, ա տիպար

կոիրէի	պիտի սիրէի
կսիրէիր	պիտի սիրէիր
կսիրէր	պիտի սիրէր
կսիրէինք	պիտի սիրէինք
կսիրէիք	պիտի սիրէիք
կսիրէին	պիտի սիրէին

Ա լծորգ. ր տիպար (արեմտ.)

պիտի պագնէի	պիտի խօսէի
պիտի պագնէիր	պիտի խօսէիր
պիտի պագնէր	պիտի խօսէր
պիտի պագնէինք	պիտի խօսէինք
պիտի պագնէիք	պիտի խօսէիք
պիտի պագնէին	պիտի խօսէին

կհագնէի	պիտի հագնէի
կհագնէիր	պիտի հագնէիր
կհագնէր	պիտի հագնէր
կհագնէինք	պիտի հագնէինք
կհագնէիք	պիտի հագնէիք
կհագնէին	պիտի հագնէին

Գ լծորգութիւն, ա տիպար

կկարդալի	պիտի կարդալի
կկարդալիր	պիտի կարդալիր

կկարդար	պիտի կարդար
կկարդայինք	պիտի կարդայինք
կկարդայիք	պիտի կարդայիք
կկարդային	պիտի կարդային

Գ լծորդություն, բ տիպար

կիմանայի	պիտի իմանայի
կիմանայիր	պիտի իմանայիր
կիմանար	պիտի իմանար
կիմանայինք	պիտի իմանայինք
կիմանայիք	պիտի իմանայիք
կիմանային	պիտի իմանային

Է. ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ

Ըստ երևույթին հրամայականը շատ հասարակ մի ձև է. արի, զնա՛, տե՛ս, բայց երբ մի քիչ ավելի խոր կերպով քննության ենք առնում լեզուները, տեսնում ենք, որ այստեղ էլ կան զանազան երանգներ և նրբություններ:

Ամենից առաջ կան հրամայականի կոպիտ կամ խիստ և կամ մեղմ ու քաղաքավար ձևերը: Այդ ձևերը կարելի է արտահայտել խիստ կամ մեղմ տոնով, ձայնի բարձրությամբ կամ ցածրությամբ. բայց լեզուների մեջ կան նաև զանազան քերականական ձևեր այդ աստիճանները արտահայտելու համար:

Աննամերենի մեջ հրամայականը երեք աստիճան ունի.

1) Ամենից ավելի անկիրթ ու կոպիտ ձևն է բայից առաջ դնել hay կամ բայից հետո di Վերթալ՝. օրինակ՝

nin di (լռիբ)

(իբր թե՛ գնա լռիբ):

2) Երկրորդ ձևը, որ ավելի քաղաքավար է, կազմվում է դնելով միակն բայը. օրինակ՝

nin «լռիբ»:

3) Ամենից քաղաքավարական ձևն է խոսել զանազան դարձվածքներով, ինչպես՝ «պետք չէ, մարդ պետք չէ որ...», չի պատկանի, հարմար չէ որ...»:

(Dirr, Gram. annam. 22)

Ջարմանայի է, որ աննամերեն հրամայականի առաջին ձևը (hay), որ ամենից անկիրթ ու կոպիտ ձևն է, լաոսերեն լեզվի

մեջ հրամայական կազմելու միակ և սովորական ձևն է. օրինակ՝
hai khiên «գրիր»:

(Տես Hospitalier, էջ 220, ուր այս hai բառը մեկնվում է «որպեսզի» նախավոր իմաստով):

Ավստրալիո կամիլարոյ լեզվումն էլ կա երեք տեսակ հրամայական.

goälla «խոսիր» (սովորական ձևն է).

goälla wā («պետք է որ խոսիս». ստիպողական հրամայական, wā վանկը երկարելով).

goālmia «խոսիր թե կարող ես, թե համարձակվում ես» (նախատական կամ կատակով):

(Ridley, 9)

Հնդկաստանի կանավարի լեզվում դերանունները ունեն իրենց սովորական և հարգական ձևերը. այդ նույն ձևերը մտնում են նաև խոնարհման ժամանակ բայական վերջավորութանց մեջ, բոլոր ժամանակներում, բայց հատկապես հրամայականում, ուր ստանում են երեք ձև.

	1)	2)	3)
դնա՝	bī-rā	bī-rāny	bī-rach
կեր	zā-rā	zā-rāny	zā-rach
նստիք	tōṣī-rā	tōṣī-rāny	tōṣī-rach

Սրանցից 1) եզակի սովորական ձևն է, 2) եզակի և հոգնակի հարգական ձևն է, 3) երկակի և հոգնակի սովորական ձևն է:

(Grierson, հատ. 3, մասն 1, էջ 433—5)

Ճապոններենում պարզ հրամայական ձևը գործածելը համարվում է շատ անքաղաքավար, և այդ նույնիսկ ծառաների հետ: Ուստի հրամայականի հետ կցում են միշտ մեղմացուցիչ կամ պատիվ ցույց տվող մի բառ: Առնվազն ավելացնում են kure, o kure, կրճատ ձևը՝ kunnna, որոնք նշանակում են «տալ, նվիրել, շնորհել»: Կանալք գործ են ածում asobas «հաճեցեք»: Ծանոթների միջև գործածական է tainau «հաճեցեք»: Այս բոլորը հրամայական ձևվով կցվում են բայի արմատին, իբր թե հայերեն «ուսուել հաճեցեք» և ալլն: Ամենասովորական ձևն է հրամայականը մեղմացնելու համար -ro, -yo, na ձայնարկությունները (Plaut, 68, 125):

Մոնղոլերենում կա մի տեսակ հրամայական, որ հրամանը մեղմացնում, սիրալիր ձև կամ պատիվ է տալիս. կազմվում է բա-

լի վրա գնելով de, -k'e վերջավորութունները (Поппе, Daryp. нареч. 162—3):

Գրական մոնղոլերենում հրամայականը զորացնելու համար կարելի է գնել da մասնիկը. ինչպես՝ ire արի՛, ire da! արի՛ դա (Клюкин, 63): Համապատասխանում է հայերեն ժողովրդական արի ե՛, արի դա՛ ձևերին: Մոնղոլական ալար բարբառում, բացի սովորական հրամայականից, կան մի քանի ուրիշ հրամայականներ, այսպես՝ benedictivus (քաղաքավարական և խնդրական ձև), precativus (շատ աղաչական ձև), praescriptivus (ապագայում անելու հրամայական): Սրանք ունեն նաև զանազան մասնիկներով մեղմացրած (ավելի խնդրական դարձրած) ձևեր (Поппе, Алар. гов. 101—2):

Հիմալայան լաքա լեզվում էլ հրամայականի վերջում հաճախ գնում են a վերջավորութունը. ինչպես՝ yung-a «նստի՛ր», aba «հի, արի՛», pugā «կանգնի՛ր», siya «մեռի՛ր» (Grierson, հատ. 3, մասն 1, էջ 309):

Նույն երևույթը գտնում ենք նաև անկախաբար ամերիկյան լուկի լեզվում. ինչպես՝

o-u-k-a	«վազի՛ր»
cu-k-a	«նստի՛ր»
koo-t-a	«գնա՛»
til-k-a	«ցատկի՛ր»

(Kroeber, 363)

Ֆիննական լեզուների մեջ էլ կա երկու տեսակ հրամայական, մեկը՝ խիստ, մյուսը՝ մեղմ:

Արաբերենում էլ հրամայականը ունի 3 ձև. մեկը սովորական, երկուսը սաստկական հրամայական:

Ատրպատականի թուրքերենի մեջ կա հրամայականի մի ձև, որի գործադրութունը թողնված է անողի կամքին. կազմվում է սովորական հրամայականի ծայրին ավելացնելով gilān բառը (Ганиевъ, 54):

Ջավայում, ինչպես գիտենք, կա երեք տեսակ բարբառ. առաջինը մեծամեծների հետ խոսելու, երկրորդը հավասարների հետ խոսելու և երրորդը իրանից ցածր մարդկանց հետ խոսելու: Վերջինիս մեջ հրամայականի առանձին ձև կա, բայց առաջինի մեջ հրամայական չկա և նրա տեղ գնում են սահմանականի ձևը (Bohatta, Gr. jav. 71):

Այսպիսի քաղաքավարական աստիճաններ հրամայականի մեջ՝ կազմված դանազան մասնիկներով, կան նաև ալթայական լեզուներում. ինչպես՝ չուվաշերեն՝ -sam (հոգնակի samar), -xale, -tʰe, վերջինիս հետ նույն է թաթարերեն چى çä, çe խնդրական հրամայականը (Ашмаринъ, Матер. էջ 325): Հրամայականի մի արդպիսի ձև է նաև թաթարերենի մեջ کور kūr «տեսնել» օժանդակ բալով կազմված ձևը. ինչպես՝ kayta kūr «գարծիբ (խընդրեմ)», բացասականն էլ kayta kūrma «մի դառնար (խնդրեմ)», որից մնացորդ է նաև չուվաշերեն səxla kur «փրկեմ դեմք» (Ашмаринъ, Матер. էջ 326):

Պարսկերենում կա շարունակական հրամայական (امر مدامی) emr-i mudāmi), որով հրամայում են արդեն սկսված գործը շարունակել առաջ տանել: Կազմվում է می mī նախամասնիկը դնելով հրամայականի վրա և կամ նույն mī մասնիկը դնելով նույն բալի անցյալ դերբալի վրա և ավելացնելով էական բալը: Առաջին ձևի համար օրինակ՝ میکوی mī-gūy «խոսվիր, մինչև այժմ խոսում էիր և շարունակվիր խոսելը»։ Երկրորդ ձևի համար օրինակ՝ میکفته باش mī-gufta bāš նույն իմաստով (Գէորգ Ղալիբ, Պարսկ. բառ. էջ 19):

Կովկասյան արչիներեն լեզվում կա հրամայականի մի ձև, որ գործ են ածում այսինչ բանը անելու, և նրանից հետո և նրա հետ մի ուրիշ բան էլ անելու համար: Այսպիսի հրամայականը կազմվում է -lli մասնիկով. օրինակ՝

ššelli վերցրու և, sisalli եփիր ու, alli արա և...

Այս ձևը կարելի է միշտ հայերենում «և, ու» շաղկապի հավելումով թարգմանել (Dirr, Finf, 264):

Աֆրիկյան չիչևա լեզվի մեջ, որ բանտու ճյուղին է պատկանում, հինգ տեսակ հրամայական կա, որոնք են. 1) ստիպողական կամ պարտադիր և կամ խիստ հրամայական, 2) նվազ խիստ հրամայական, 3) մեղմ կամ պարզ հրամայական, 4) արգելական, 5) հորդորական (hortatory): (Watkins, 50)

Հրամայականը, ինչպես էլ լինի, իրապես ապառնի է, որովհետև լսողը հրամանը լսելուց հետո պիտի զնա, թեկուզ անմիջապես հետո. ըստ այնմ կան լեզուներ, որ հրամայականի համար ունեն ոչ միայն ներկա և անցյալ, այլև ապառնի ժամանակ. այսպես՝ ամերիկյան ալեուտ լեզուն ներկալի հետ գիտե նաև ապառնի հրամայական (Веніамінов, 33):

Հրամայականի տեղ զանազան լեզուների մեջ կարելի է երբևիցե գործածել բալի անորոշը: Այսպես ռուսերեն *молчать* «լռել», այսինքն լռիլ, լռեցեք: Ռումիներենում էլ բացասական հրամայականը կազմվում է բալի անորոշ ձևով, ինչպես՝ *nu căută* «չգիտորել»: Նույն ձևը կա դարձյալ իտալերենում, բայց միայն եզակի Բ դեմքով, արգելականի նշանակութիամբ և ենթադրում է իր հետ *devi* «պետք է» զեղչյալ բալը. ինչպես՝

non avere «չունենալ» (իմն *non devi avere* «պետք չես ունենալ», որ է «մի ունենալ»):

non amare «չսիրել» (իմն *non devi amare* «պետք չես սիրել», որ է «մի սիրեր»):

Արևելահայ գրականում էլ կա այս ձևը, ինչպես՝ լռե՛լ լռիլ, լռեցե՛ք, չծ՛խե՛լ «մի ծխիլ», մի ծխե՛ք», չաղմկե՛լ «աղմուկ մի հանեք»:

Ինչպես նկատելի է, անորոշի այս գործածությունը թե՛ եզակի է և թե՛ հոգնակի:

Եվ որովհետև այս ձևը ոչ արևմտահայոց մեջ կա և ոչ էլ արևելահայ ժողովրդական լեզվի մեջ, ուստի պետք է լինի թարգմանաբար կազմված ռուսերենից:

Գրաբարում կան միայն մի՛ մակբայով և անորոշ դերբայով կազմված ձևեր. ինչպես՝

Այլ ես ասեմ ձեզ, Ամենեին մի՛ երդնուլ, մի՛ յերկինս (Մտթ. Ե 34):

Այլ ես ասեմ ձեզ, Մի՛ կալ հակառակ չարին (Մտթ. Ե 39):

Դրավիդյան լեզուների մեջ էլ կա անորոշը իբրև հրամայական. բայց նրա իմաստը խնդրական կամ փաղաքշական է. ինչպես՝

Թամիլ. *nī vāg -a* ժաղկես

seyvay-aga անես:

(Caldwell, 538)

Հալ ժողովրդական լեզվի մեջ էլ կան հրամայականի փաղաքշական ձևեր: Այսպես՝ Ղրիմի բարբառում հրամայականը երբևիցե առնելով չի մասնիկը, ստանում է հորդորական ու մեղմ նշանակություն, որ մոտենում է ռուսերեն *ка* մասնիկին՝ *вдн-ка* *сЮда* և նման դարձվածների մեջ. ինչպես՝

Հալըը էրթանք իդոր լարդըմ անինք—չի. Արիցէք իդա բանը անինք—չի. էլ, վծվ անոր սիրդ բիդ անէր՝ ասա—չի դուն. Սա կամուրջին անցնելու տեղ, մղտէսի, ժանժաղ տեղէն անցնինք—չի:

Այսպիսի մի քերականական ձև երևան է հանում Այվազյան Գ. եպս. Առակք Քոիլովի, տպ. 1896, էջ 80 և իր երկերի մեջ էլ գործածում: Այսպես՝ վերի օրինակներից առաջին երեքը քաղված են իր «Խրիմու Հայոց լեզուովը շարադրուած Առակներ»-ից, էջ 11, 22, 31: Այվազյանը գտնում է, թե այս մասնիկը թուրք կամ թաթար լեզվից է մտած և գործածական է Ղրիմի ու Նախիջևանի բարբսուում: Իմ «Քննություն Նոր-Նախիջևանի բարբառի» աշխատություն մեջ, էջ 324, նկատել եմ, որ Նոր-Նախիջևանի արդի բարբառը այսպիսի մասնիկ չունի. չեմ գտած նաև Պատկանյանի գործերում, որոնք ներկայացնում են Նոր-Նախիջևանի հնագույն բարբառը: Ուստի հետևեցնում եմ, թե հրամայականի մի այսպիսի գործածություն Ղրիմի հին բարբառի մեջ միայն կա: Գալով մասնիկի ծագման, կասկած եմ հայտնում նրա թաթարական ծագման մասին, որովհետև թուրքերենում այսպիսի մասնիկ ու գործածություն չկա: Ես ավելի հավանական եմ համարում դնել հայերեն չե՞, չի՞ հարցականից համառոտված և մասնիկի կերպարանք առած. այսպես՝ դէհ, երթանք դրան օգնենք, — չէ՞, չի՞ լինիր, լաւ չի՞ լինիր և այլն:

Այժմ Աշմարինի սոտ (Матер. էջ 325) գտնելով վերոհիշյալ թաթարերեն ճօ, ճե մասնիկը ճիշտ այս գործածությամբ, գտնում եմ, որ իմ կասկածը իրավացի չէ և Այվազյանի բացատրությունը շատ ճիշտ է: Հրամայականի փաղաքշական այս ձևը Ղրիմի բարբառում փոխ է առնված թաթարերենից:

Խնդրական հրամայականի մի ձև էլ կա, որ գործածվում է կեսարիո Թումարզա գյուղի բարբառով: Կազմվում է լա հետադաս մասնիկով, որ դրվում է թե՛ դրական հրամայականի և թե՛ արգելականի վրա. ինչպես՝

մի՛ ըներ լա
ասիկա ըրէ՛ լա
մի՛ երթար լա

(Այլոյանճյան, Պատմ. հայ կես. Բ 1661):

Այս մասնիկի ծագումը ինձ անհայտ է¹:

Խնդրական ձև է նաև ընդգծված անկատարը հետևյալ օրինակում՝

¹ Արաբերենում կա 1) لا «չէ, ոչ» բաց-մասնիկը, հնարավոր է, որ կեսարիայի բարբառի այդ հավելագիր լա-ն փոխառված լինի. — է. Ա.:

Սա շորերը լվալի՞ր...

Խնդրական կամ ազաչական ձևով հրամայականի մի ուրիշ ձև էլ կա նոր-նախիջևանի բարբառում, որ է թեական եղանակի ներկան + քը սեթե՝ ալսպես՝ Իդա մուկրազը դաս նը սխնդրեմ ալդ մկրատը տուր՝ Այս ձևի ծագումը կարելի է երկու ձևով բացատրել:

Տաճկերեն լեզվի մեջ կա մեղմ հրամայականի նման մի ձև, որ ունի նույն իմաստը: Օրինակ՝ *deséne* «աստ», *yeséne* «կեր», *gelséne* «արի», *alsána* «առ» և այլն: Սրանք կազմված են ստորադասական ներկալի եզակի Բ դեմքից + a, e ձայնավորը՝ իրրև հանգ: Նույնը գտնում ենք նաև հոգնակում: Ինչպես՝ *alsánəz-a* «առեք», *verséniz-e* «տվեք»: Այստեղ էլ հանգը a, e ձայնավորն է և հալսնի կերպով ցույց է տալիս, որ եզակիի փաղաքջական վերջավորութունը na, ne չէ, այլ միայն ստորադասական է: Ճիշտ թարգմանութլամբ ալդ ձևերը նշանակում են «առ, ինչո՞ւ չես առնում», «տո՛ւր, ինչո՞ւ չես տալիս» և այլն: Տաճկաստանի հայերը նրանց իբրև համապատասխան գործածում են «չլառնես», «չլսես», «չտու՛ն», «չտանի՛ս», «չտանի՛ք», որոնք նշանակում են «ճիշտ «առ», ինչ-չո՞ւ չես առնում», «ասո՛ւ, ինչո՞ւ չես ասում» և այլն: Այս բոլորը իմաստով նույն են նախորդ թուրքերեն ձևերի հետ, բայց ըստ ձևի բացասական են, մինչդեռ թուրքերեն ձևերը դրական են: Արդ՝ վիճի բարբառում նույն թուրքերեն ձևը անփոփոխ թարգմանել են ստորադասական ձևով՝ ավելացնելով նաև a ձայնավորը՝ գրի՛ս աս «գրի՛ր», խօսիս աս «խօսի՛ր» (Աճառ. Բրբռ. էջ 292):

Եթե Տաճկահայաստանի հայերը նույն ձևերը փոխանակել են չտա՛ս, չըսե՛ս ձևերով, Ղրիմի հայերը կարող էին արգվինցոց նման դնել ստորադասականի կամ թեականի (տես) ձևը, ավելացնելով նրա վրա գավառական քը սեթէ՝ բառը և կամ տաճկերենի վերջավորութլունը սխալմամբ ne կարծելով, փոխանակել հայերեն քը բառով:

Հրամայականի համար կա նաև հարցականի ձևը, որ ըստ հարցնողի տոնի կարող է լինել ավելի կամ պակաս խիստ. ինչպես՝ պիտի լռե՛ս... լռելո՛ւ ես...: Նույնը ուրիշ լեզուներով, ինչպես՝ Ֆրանսերեն՝ *veux tu te taire!* գերմաներեն՝ *Wirst du wohl schweigen* «լռելո՞ւ ես (լռի՛ր)»: Նույնը արգելական իմաստով՝ իճչո՛ւ ես լռում («մի՛ լռիր, խօսի՛ր»), իճչո՛ւ ես գալիս («մի՛ գա, գնա՛»)։ Դեռ խօսելո՛ւ ես («մի՛ խօսիր, լռի՛ր»)։

Հայերեն թե՛ բարբառների և թե՛ գրական լեզուների մեջ երեք տեսակ հրամայական կա, առաջինը սովորական (կամ նաև խիստ), երկրորդը՝ մեղմ, երրորդը՝ ավելի մեղմ կամ խնդրական: Այսպես լինում բալից բե՛ր, բերե՛ս, կրիբե՛ս: Առաջինը պարզ հրամայականն է, որի մասին արդեն խոսել ենք, երկրորդը ստորադասական ներկան է, երրորդը՝ ապառնի հարցական ձևն է: Մեղմության աստիճանները երևում են հետևյալ օրինակներում.

Մի կտոր հաց տուր՝

Մի կտոր հաց տա՛ս

Մի կտոր հաց կտա՛ս:

Հայերեն բարբառների մեջ մեղմ հրամայականի մի ուրիշ ձև է այն, որ սովորական հրամայականի հետ զնում են նաև մի, մեկ=մեյ մը թվականները. օրինակ՝

Արևել. գնա՛ մի տես, մի գնա՛ տես, մեկ գնա՛ տես:

Արևմտ. մէլ մը գնա՛ տես, գնա՛ մէլ մը տես:

Երկու բարբառների համար էլ՝ գնա՛ մի անգամ տես:

Այսպես է նաև թուրքերեն *git bir gōr* (գնա՛ մեկ տես):

Այսպիսի գործածություն մեջ մեկ և մեյ մը ձևերը շփոթության տեղիք չեն տալիս. բալց արևելյան հայերենում մի անմիջապես շփոթվում է արգելական մի՛ ձևի հետ. օրինակ՝ մի գնա տու՛ն÷մի՛ գնա տու՛ն. կամ տեղափոխված՝ մի տու՛ն գնա÷մի՛ տու՛ն գնա (տարբերությունը միայն շեշտի մեջ է): Ուստի, շփոթության առաջին առնելու համար, այժմ արևելյան բարբառում ընդհանրացել է մի հատ ձևը. մի հատ գնա՛ ասա՛, մի հատ արի՛ քստեղ (թերևս այստեղ դեր է խաղացել մի հետ «մի անգամ» ձևը. օրինակ՝ մի հետ արի՛ քստեղ):

Հրամայականի պարզ ձևը, որ նկարագրեցինք վերը, թե՛ բարբառներում և թե՛ երկու գրական լեզուներում ունի միայն եզակի և հոգնակի Բ դեմք: Ներկա Ա և Գ դեմքից զուրկ է: Զուրկ է նաև ամբողջ անցյալ ժամանակից: Այսպես են նուև շատ ուրիշ լեզուներ և զանազան միջոցներով լրացնում են թերին:

Ռուսերենում առաջին դեմքի համար զրկվում է ապառնի. ինչպես՝

пойду посмотрю «գնամ տեսնեմ»:

Հոգնակի առաջին դեմքի համար հնարված է մի ձև, որ ուրիշ լեզուների մեջ չկա: Առնված է հոգնակի Ա դեմքի վերջավորություն-

նր -em, որի վրա ավելացրել են հոգնակի Բ դեմքի վերջավորութիւնը -te, և այսպիսով ստացվել է հոգնակի Ա և Բ դեմքերի դումարը.

пойдемте посмотримте «երթանք նալինք» (ես ե դու, մենք և դուք):

Եզակի և հոգնակի Գ դեմքի համար գործածում են пусть «Թո՞գ» (Թե՛ պարզ և Թե՛ անցյալ ապառնի ձևերով). ինչպես՝

пусть пойдет посмотрит

«Թող երթա նալի»

пусть он пошел посмотрел бы

«Թող երթար նալեր»:

Հոգնակի

пусть пойдут посмотрят

«Թող երթան նալին»

пусть они пошли (бы), посмотрели бы

«Թող երթալին նալիին»:

Ռուսերենում Գ դեմքը կարելի է նաև կազմել «տալ» բալով. ինչպես՝

дай ему встать «Թո՞ղ վեր կենա» (բառացի՝ տուր նրան վեր կենալ).

Լեհերենում էլ Գ դեմքը կազմվում է niech «Թո՞ղ» բառով. ինչպես՝ niech pisze! «Թո՞ղ գրե»:

Նոր հունարենն էլ άψες «Թո՞ղ» բառը կրճատելով դարձրել է άς, որ իբր մասնիկ գործ է ածվում կազմելու համար Թե՛ հրամայականը և Թե՛ ստորադասականը:

Ավելի լավ է անգլերենը, ուր let «Թո՞ղ, Թողե՛ք» կազմում է բոլոր դեմքերով հրամայական. ինչպես՝

let me go (Թող) գնամ

let us go » գնանք

go «գնա, գնացե՛ք» (Բ դեմքի՝ բուն հրամայական)

let hem go «Թող գնա»

let them go «Թող գնան»:

Աֆրիկյան հաուսա լեզվում էլ հրամայականի ձևերից մեկը կազմվում է beri «Թույլ տալ» բալով (Marré, 53):

Թաթերենի մեջ, որ պարսկերենի զավակն է, հրամայականի համար կազմվել է «Թո՞ղ» ձևը՝ առնելով պարսկերեն hiš-

ten «թողնել» բայի հրամայական bi-hil ձևը և կրճատմամբ վերածելով bil ձևին, դարձրել են հրամայականի մասնիկ. *ինչպես՝*

bil buro «թող երթա»

bil bārund «թող տանեն»:

(B. Миллер, 40)

Տաճկերենում Գ դեմքի հրամայականը կազմվելու համար զործ է ածվել goy «դիր» բայը, որ այս դեպքում մի քիչ սղվելով դարձել է qo: Այս ձևը այժմ սովորական չէ, բայց ծանոթ է հին առածը, որ ասում է.

Géčme namerd Kǒprūsinden,

qo aparsən su ɛenl.

«Մի անցնիր տմարդու կամուրջով,

թող շուրը քեզ ասանի»:

«Թող» ձևով հրամայականը կա նաև ամերիկյան կարիբի ընտանիքին պատկանող կիպես լեզվի մեջ՝ do pri ձևով (թող, գցի, ձգի). բայց մինչդեռ բոլոր մյուս լեզուները այս ձևը գործածում են դրական իմաստով, կիպես լեզուն ընդհակառակը բացասական իմաստով է գործածում (արգելական հրամայական է): Այսպես՝

do pri e-coto «մի գողանար» (այսինքն գողանալը թող).

do pri a nicoro-di «մի ծուլանար» (այսինքն թող ծուլանալը):

(L. Adam, 59)

Հոգնակի Ա դեմքի հրամայականը գտնվում է նաև մոնղոլերենում և տաճկերենում (*ինչպես՝* alaləm «առնենք», verelim «տանք»), որ կոչվում է ըստ քերականների voluntativus: Ֆրանսերենում եզակի Ա դեմքի հրամայական չկա և նրա տեղ հոգնակի Ա դեմքն է գործածվում. *ինչպես՝* allons mangeons! «երթանք ուտենք կամ երթամ ուտեմ»: Տաճկերենի մեջ էլ հաճախ եզակի տեղ հոգնակի է գործածվում, որից թարգմանաբար անցել է հայերենին, թե՛ ժողովրդական և թե՛ գրական լեզվի մեջ:

Պոլսի բարբառի սովորությունն է եզակի Ա դեմքի տեղ հաճախ հոգնակի դնել, այսինքն ես ասելու տեղ մենք և սրա համեմատ բա՛ն էլ հոգնակի: Այս սովորությունը կարելի էր ֆրանսերենի հետևողություն համարել, բայց որովհետև թե՛ հայ ժողովրդական լեզվի և թե՛ տաճկերենի մեջ էլ կա, պետք է ենթադրել, թե՛ սրանից է օրինակված:

Օրինակ՝ «Բերայի գիշերներ» վեպի մեջ (հեղինակ Հ. Մ. Հաճյան, Պոլիս, 1885, էջ 2) Հրանտի մենախոսութիւնը այսպես է ընթանում.

— «Վաղը կիրակի է. մինչև իրիկուն կը քնանամ... կարծեմ փորս դատարկ է. Անտրէալին խանութը մտնենք քիչ մը բան ուտենք... դէհ, ասոր անոր մեղքը չառնենք... երթանք քնանանք. երբոր արթննամ, այս մասին այն ժամանակ կը խորհիմա:

Այսպես ամբողջ մենախոսութիւնը շարունակվում է մերթ եզակի և մերթ հոգնակի:

Տեսանք, որ թերի դեմքերի հրամայականը կազմելու համար զանազան լեզուներ գործ են ածում իբր օժանդակ թո՛ղ բայը: Այսպես է նաև հայերենը թե՛ բարբառներում և թե՛ գրական լեզուներում, որոնց մեջ իբրև մասնիկ թո՛ղ բառը կցվում է թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի, թե՛ ներկա և թե՛ անցյալ անկատար բոլոր դեմքերի վրա: Բայց որովհետև պարզ հրամայականը ունի եզակի և հոգնակի Բ դեմքերի համար առանձին ձև, ուստի սրանց համար թո՛ղ գործածել անսովոր է: Անցյալ անկատարի մեջ, ուր պարզ ապառնիի առանձին ձև չկա, բարդ հրամայականի բոլոր դեմքերն էլ գործածական են:

Տալիս ենք այստեղ մի քանի օրինակ զանազան բարբառներից՝ թե՛ ներկա և թե՛ անցյալ ժամանակների համար:

Ահա սիրել, երթալ և զալ բայերի բարդ հրամայականի ներկան և անցյալը՝ Պոլսի ըարբառով.

Ներկա

թօղ սիրեմ	թօղ էրթամ	թօղ գամ
թօղ սիրէ	թօղ էրթա	թօղ գա
թօղ սիրենք	թօղ էրթանք.	թօղ գանք.
թօղ սիրեն	թօղ էրթան	թօղ գան

Անցյալ

թօղ սիրէլի	թօղ երթայի	թօղ գալի
թօղ սիրէլիր	թօղ երթայիր.	թօղ գալիր
թօղ սիրէր	թօղ երթար	թօղ գար
թօղ սիրէլինք	թօղ երթայինք.	թօղ գալինք
թօղ սիրէլիք	թօղ երթայիք	թօղ գալիք
թօղ սիրէլին	թօղ երթային.	թօղ գալին

Այս թող մասնիկը երբեմն կարելի է հետադաս դարձնել և երբեմն էլ հեռացնել բայից. օրինակ՝ երթա՛ թօղ, երթար թօղ, թօղ

մէյ մը հրթա... բայերի կրկնութիան զեպքում կարելի է չկրկնել թող մասնիկը. թող հրթա մնա, թող մէյ մը հրթա դեմա...

Մշո բարբառում թո՛ղ համառոտված դարձած է թըլս, հրբեմն էլ պարզապես թ. ինչպես՝ թխ մնա, թխ ասա, թխ առնէ կամ թառնէ, թէրթա՛:

Վերջին կրճատումը բնականաբար միայն ձայնավորով սկսող բայերի համար կարող է տեղի ունենալ: Այս երկուսի միջին ձևն է թը, որ գտնում ենք Ֆենեսեի (Կեսարիա) բարբառում. ինչպես՝ թը բէրէ «թող բերի»:

Ղրիմում և Նոր-Նախիջևանում էլ մասնիկն է թող, որ նոր բարբառում դարձել է լս և գործածական է միայն ներկա եզակի Գ, հոգնակի Գ և անկատարի բոլոր զեմքերով. ինչպես՝

Ներկա

Անցյալ

		թող էրթալի	թօ էշթալի
		թող էրթալիր	թօ էշթալիր
թող էրթա,	թօ էշթա	թող էրթար	թօ էշթար
		թող էրթալինք	թօ էշթալինք
		թող էրթալիք	թօ էշթալիք
թող էրթան,	թօ էշթան	թող էրթալին	թօ էշթալին

Թող հրամայականի մասնիկը սովորական է նաև Կարնո բարբառում:

Համշենի բարբառում այս թող մասնիկը ստանում է 6 ձև. թեղ, թեղ, թող և վերջաձայնը վերածելով լս-ի՝ թեօլս, թեխ, թօլս.— բայց սրանք կարող են նաև փոխել նախաձայնը ա, որով կունենանք 6 ձև ևս (տեղ, տեօլս և այլն): Կարող են դրվել միայն բայից առաջ, ավելի սովորական ձևով՝ բայից հետո, բայց նաև միաժամանակ թե՛ առաջ և թե՛ հետո: Օրինակ՝ թեօլս հըթա, թեխ հըտա թեխ, թեխ հըտա տող և այլն: Եվ որովհետև թող նշանակում է նաև «ձգիր, բաց թող, թուլ տուր», ուստի հաճախ այս մտքով գործածվում է նաև արժլ. օրինակ՝ արթլ, թեխ հըտա կամ արթլ, հըտա տող:

Անցյալ՝ արթլ, թօլս հըտաք կամ արթլ, հըտաք տող և այլն:

Մի քանի բայերի կրկնութիան ժամանակ, կարելի է գործածել միայն մի անգամ թող. օրինակ՝

թող էշտօմ զէսնում

թող էշտալդ զէսնէլդ

Ավելի սովորական ձևով՝

էջտում դէսնում թօղ (թէխ, տէխ...)

էջտուղ դէսնէլը թօղ (տօղ, տէխ...)

էջտուլ դէսնէլ թօղ (տօղ, տէխ...):

Ավելի զարմանալի է այն ձևը, որ կազմված է ըլի բալով-
օրինակ՝

Յէս դէսսաձ չունէլ նա, տուն տօղ ըլի դէս.
կամ՝

Յէս դէսսաձ չունէր նա, տուն տօղ ըլի դէսնէլը:
Սրանց հոգնակին լինում է այսպես.

Մէք դէսսաձ չունայք նա, տունք տօղ ըլի դէսնէլք կամ
...տունք տօղ ըլի դէսէք:

Այս բոլորի մեջ թօղ ըլի նշանակում է «գոնե» և թարգ-
մանված է թրքերեն օլտուն ձևից:

Առտիալի բարբառում ներկայի ձևը կազմվում է ստորադա-
սական ներկայի վրա ավելացնելով թօխ մասնիկը: Սա ուրիշ բար-
բառների թող բառն է, ուր ղ՝ բառավերջում գտնվելու պատճառով
և կամ խուլ բաղաձայնների մոտ դարձել է յս և. ապա այդ ձևը
ընդհանրացել է: Լեհահայ բարբառով սրանից օրինակ ունենք մի-
այն թօխ իզ՛ա «թո՛ղ դա» և թօխ իլա «թող ըլլա, թող լինի» (եր-
կուն էլ ձայնավորի մոտ):— Բայց առանց թող մասնիկի կարելի
է ասել ստորադասական ներկայով. օրինակ՝ Լհ. Ասղ՛ված բահէ ու
ձաձղէ:

Հրամայականի անցյալի ձևը պիտի լինէր թօխ սիրէի, թօխ
սիրէիս, թօխ սիրէիս և այլն, բայց այս կարգի օրինակներ չունենք
բնագրերում:

Ստորև տալիս ենք սիրելի, երթալ և գալ բայերի բարդ հրա-
մայականի ներկան և անցյալը վանի բարբառով.

Ներկա

թօղ սիրեմ	թօղ էրթում	թօղ կլում
թօղ սիրի	թօղ էրթո	թօղ կլո
թօղ սիրենք՝	թօղ էրթոնք՝	թօղ կլոնք՝
թօղ սիրեն	թօղ էրթոն	թօղ կլոն

Աճցյալ

թող սիրի	թող էրթի	թող կլի
թող սիրիր	թող էրթիր	թող կլիր
թող սիրէր	թող էրթէր	թող կլէր
թող սիրինք՝	թող էրթինք՝	թող կլինք՝
թող սիրիք՝	թող էրթիք՝	թո կլիք՝
թող սիրին	թող էրթին	թող կլին

Կարելի է կրճատել այս թող մասնիկը (թօ), բայց կարելի չէ հետադաս գործածել: Կրկնութիան դեպքում կարելի է միայն մի անգամ դնել թող մասնիկը, իսկ իմաստի սառսկութիան համար կարելի է դնել ավել (*թրք. hele*) կամ մե հա և կամ երկուսը միասին. *ինչպես՝*

թող մէ հա էրթտ տիսնա
 թող տլտ էրթտ աիսնա
 թող տլտ մէ հա էրթտ տիսնա
 թող ուտի. թօ կլտ իսեմ քնչ տը անի ձիկ:

Սվիզիայի բարբառում թող մասնիկը ձայնավորով և թրթռուն բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ գործածվում է դ՛ըղ ձևով, իսկ խուլ և հնչեղ թրթռուն բաղաձայնների մոտ՝ թըլս ձևով: Շատ հետաքրքրական է նաև, որ այս թըղ մասնիկը թեև ծագմամբ համապատասխանում է թե՛օղ բառին, բայց իբրև մասնիկ գործածվելով նախ իր ձայնավորը սղել է (ը) և երկրորդ նախաձայն թ մեղմելով զարձրել է դ՛ (ավելի ուշ պիտի տեսնենք նաև թե զարձած իբր մասնիկ դ՛ը):

Ներկա

դ՛ըղ բ՛իրիմ	դ՛ըղ տսիմ
դ՛ըղ բ՛իրիս	դ՛ըղ տսիս
դ՛ըղ բ՛իրէ	դ՛ըղ տսէ
դ՛ըղ բ՛իրինք	դ՛ըղ տսինք
դ՛ըղ բ՛իրիք	դ՛ըղ տսիք
դ՛ըղ բ՛իրին	դ՛ըղ տսին

Աճցյալ

դ՛ըղ բ՛իրէր է	դըղ տսէր է
դ՛ըղ բ՛իրէր	դըղ տսէր

Գ՛րդ բ՛իրեր   Դըդ տսիր
 Գ՛րդ բ՛իրէր ինք   Դըդ տսէր ինք
 Գ՛րդ բ՛իրէր իք   Դըդ տսէր իք
 Գ՛րդ բ՛իրէր ին   Դըդ տսէր ին

Այս գ՛րդ մասնիկը (ըըը բախտի» մասնիկի նման) չի կարող լինել հետադաս, այլ միայն նախադաս է բային, կարող է սակայն մի քանի բայեր իրար հաջորդելու դեպքում, միայն մի անգամ դրվել և մինչև իսկ բայից որևէ բառով բաժանվել. օրինակ՝

Դ՛րդ ուղգ՛օ առնէ ուգ՛օ Վթող Երթա առնի գաճ.

էնք Դ՛րդ ուղգ՛իր առնիր բ՛իրեր Վինքը թող Երթար առներ բերեր՝.

Դ՛րդ ուղգ՛օ ի դօն, առնէ բ՛իրէ Վթող Երթա տուն, առնի բերի՝.

Դ՛րդ ի դօն ուղգ՛օ Վթող առն Երթաճ.

Դ՛րդ իրիդ տսիր Վթող Երեկ ասեր՝:

Ջելթունի (Կիլիկիա) գավառականում թող մասնիկը դառնում է խուլ բաղաձայնից առաջ թուխ, ձայնավորից առաջ թուղ. կարող է և կրճատվելով դառնալ թու:

Ահա սիրելի, երթալ և գալ բայերի բարդ հրամայականի ներկան և անցյալը.

Ներկա

Թուխ սիլիմ	Թու սիլիմ	Թուղ իլթօմ	Թուխ գօմ
Թուխ սիլէ	Թու սիլէ	Թուղ իլթօ	Թուխ գ՛օ
Թուխ սիլինք	Թու սիլինք	Թուղ իլթօնք	Թուխ գ՛օնք
Թուխ սիլին	Թու սիլին	Թուղ իլթօն	Թուխ գ՛օն

Անցյալ

Թուխ սիլյօ	Թու սիլա	Թուղ իլթի	{ Թուխ գ՛ի Թուխ ի գ՛ի
Թուխ սիլէլ	Թու սիլէլ	Թուղ իլթէլ	
Թուխ սիլանք	Թու սիլանք	Թուխ իլթինք	{ Թուխ գ՛ինք Թուխ ի գ՛ինք
Թուխ սիլան	Թու սիլան	Թուղ իլթին	

Ուրիշ բարբառներում թող մասնիկը կարող է բալից հետադաս լինել. ինչպես՝ Պլ. թող երթա կամ երթա՝ թող. բայց Ջեյթունում նման երևույթ չկա. թող մասնիկը թե՛ ներկայում և թե՛ անցյալում բալից նախադաս է միշտ:

Մարաղալի բարբառում էլ բարդ հրամայականը կազմվում է թող կամ կրճատ թո մասնիկով, որ կցվում է բալի ստորադասական եզակի և հոգնակի Ա և Գ դեմքերի վրա, թե՛ ներկա և թե՛ անցյալ-ինչպես՝

Թօ էթում, Թօ էթո, Թօ էթոնք՛, Թօ էթոն.

Թօ էթում էր, Թօ էթոր, Թօ էթոնք՛ էր, Թօ էթոն էր:

Նոր-Ջուղալի բարբառը ունի ոչ միայն հրամայական ներկա և անցյալ, այլև հրամայական գերակատար: Այստեղ էլ դարձյալ մասնիկն է թո՛ղ, որ կցվում է ստորադասական ներկալի եզակի և հոգնակի երրորդ դեմքի վրա. օրինակ՝

Թո՛ղ գ՛րի, Թո՛ղ խագ՛նի, Թո՛ղ խաղա, Թո՛ղ մոռանա.

Թո՛ղ գ՛րեն, Թո՛ղ խագ՛են, Թո՛ղ խաղան, Թո՛ղ մոռանան:

Անցյալ

Կազմվում է թող մասնիկով, որ կցվում է ստորադասական անցյալի եզակի և հոգնակի Բ և Գ դեմքերի վրա. օրինակ՝

Թո՛ղ գ՛րիր, Թո՛ղ գ՛րէր, Թո՛ղ գ՛րիք, Թո՛ղ գ՛րին.

Թո՛ղ խագ՛իր, Թո՛ղ խագ՛էր, Թո՛ղ խագ՛իք, Թո՛ղ խագ՛ին.

Թո՛ղ խազիր, Թո՛ղ խազէր, Թո՛ղ խազիք, Թո՛ղ խազին.

Թո՛ղ մոռանիր, Թո՛ղ մոռանէր, Թո՛ղ մոռանիք, Թո՛ղ մոռանին:

Գերակատար

Կազմվում է թող մասնիկով, որ կցվում է գերակատարի եզակի և հոգնակի Բ և Գ դեմքերի վրա. օրինակ՝

Թո՛ղ գ՛րէլ իր, Թո՛ղ գ՛րէլ էր, Թո՛ղ գ՛րէլ իք, Թո՛ղ գ՛րէլ ին.

Թո՛ղ խագ՛էլ իր, Թո՛ղ խագ՛էլ էր, Թո՛ղ խագ՛էլ իք, Թո՛ղ խագ՛էլ ին.

Թո՛ղ խազացել իր, Թո՛ղ խազացել էր, Թո՛ղ խազացել իք, Թո՛ղ խազացել ին.

Թո՛ղ մոռացել իր, Թո՛ղ մոռացել էր, Թո՛ղ մոռացել իք, Թո՛ղ մոռացել ին:

Աղուլիսի բարբառում թող դառնում է թուղ, որ խոնարհվում է բալի ստորադասական կամ ըղձական ձևի հետ. կարելի է այս ձևը գործածել բոլոր դեմքերի համար, բայց հատկապես առաջին և երրորդ դեմքերի համար, որոնք ուրիշ ձևի հրամայական չունեն. ինչպես՝

թուղ թակիմ	թուղ անիմ
թուղ թակի	թուղ անի
թուղ թակիք	թուղ անիք
թուղ թակին	թուղ անին

Հրամայական անցյալ

Կազմվում է պարզ հրամայականի վրա ավելացնելով նեղ. հետևաբար կա միայն Բ դեմքով, ինչպես՝

թակա նէլ «թակեիր», անա նէլ «ասեիր».
 թըլո՛հիք նէլ «թակեիք», ըհո՛հիք նեկ «ասեիք»:

Հրամայական անցյալ (Բ՝ ձև)

Կազմվում է հրամայական ներկայի երկրորդ ձևի վրա ավելացնելով նեղ մասնիկը. գործածական է մանավանդ Գ դեմքով. ինչպես՝

թուղ թակի նևլ «թող թակեր»
 թուղ թակին նէլ «թող թակեին»
 թուղ անի նէլ «թող ասեր»
 թուղ անին նէլ «թող ասեին»:

Այս թող մասնիկը կարելի է երբեմն հետադաս դարձնել. երբ մի քանի բալ իրար են հաջորդում, կարելի է թող մասնիկը չլրկնել (և այս ավելի հաճելի ձև է), կարելի է նաև թող մասնիկը անշատել բալից՝ զանազան բառերով: Ահա օրինակներ Պոլսի բարբառից.

էրթա՛ թող, էրթա՛ր թող, թող մէլ մը էրթա, թող առտը-վընէ մինչև իրիկուն սպասէ.

թող էրթա մնա, թող մէլ մը էրթա տեսնա...

Մրդ. թօ էթոմ տսնիմ կ՛ոմ «թող երթամ տեսնեմ ու գամ»:
 Նոր-Նախիջևանի բարբառում գտնում ենք թի՛ կրկնված և թի՛ կրճատ ձևը. ինչպես՝

քօ էշթա գեճա կամ քօ էշթա, քօ գեճա թթող երթա կենա, քօ էշթա առնե կամ քօ էշթա, քօ առնե թթող երթա առնե:

Նոր-Նախիջեանի բարբառին հատուկ մի ձև է ինչ հարցականից հետո թող հրամայականի գործածութիւնը, որ ուրիշ բարբառներում չկա. ինչպես՝

ի՛նչ քօ առնե թինչ անի, ի՛նչ քօ առնե թինչ ասի:

Երբեմն պարզ ստորագրասականն էլ առանց թող հավելվածի ունի նաև հրամայական Գ դեմքի իմաստ. ինչպես՝

Պ. հօքին էլլած, ըսէ էրթա

Մրդ. խօքիտ ըլը, ասա էթտ

(այսինքն՝ հոգիդ թող ելլե, ասա թող երթա):

Տեղ-տեղ թող հրամայականի հետ միանում է նաև երթա՛յ օժանդակը. ինչպես՝ Պ. թող երթա ուղէ, թող երթա քնանա, որոնք պարզապես թող ուտէ, թող քնանա իմաստն ունեն: Մ2 բարբառում կարելի է նաև դնել միայն երթալ բայը, որ այսպիսով զառնում է հրամայական կազմելու նոր մասնիկ. ինչպես՝ Մ2. պտի մեր մալ փիտցուն, էրթան փիտցուն. ամեր եզը պիտի սատկեցնեն, թող սատկեցնեն:

Ը. ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

Երբ տրվում է մի հրաման, ինչքան էլ շուտ լինի նրա գործողութիւնը, այնուամենայնիվ հրամանը տրվելուց հետո պիտի լինի. ուստի բնականորեն հրամայականը ապառնի է: Եվ երբ կոչում ենք հրամայական ներկա, հասկանում ենք ապառնի: Դրա համար էլ լեզուների մեծ մասի մեջ հրամայականի համար կա միայն մի ձև, որ միաժամանակ ներկա է և ապառնի:

Բայց կան լեզուներ, որոնք այստեղ էլ տարբերում են երեք ժամանակ. հրամայական ներկա (որ այժմ անմիջապես պիտի կատարվի), հրամայական անցյալ և հրամայական ապառնի:

Օրինակ՝ ամերիկյան տենեսա լեզվի մեջ կա չորս տեսակ հրամայական. սովորական հրամայական ներկա, իսկական ներկա հրամայական, անցյալ և ապառնի:

Սովորական հրամայականը կազմվում է բալի անորոշից, ավելացնելով նրա վրա դերանվան սովորական դեմքերը. այսպես՝
 միլօ ասիլեյա բալից՝

	üvlo-ho	թող սիրեմ	üvlo-hog	սիրենք
բ	üvlo-wi	ար. սիրիր	üvlo-wig	ար. սիրեցիք
	üvlo-wia	իգ. սիրիր	üvlo-wiag	իգ. սիրեցեք
գ	üvlo-su	ար. թող սիրի	üvlo-sug	ար. թող սիրեն
	üvlo-sua	իգ. թող սիրի	üvlo-suag	իգ. թող սիրեն

Իսկական ներկա հրամայականը կազմելու համար սրանց սկիզբը դրվում է i, որ ներկայի նշանն է. անցյալը կազմելու համար դրվում է a, իսկ ապառնին կազմելու համար e. այսպես՝

Ներկա	i-üv lo-ho	թող այժմ սիրեմ ես
Անցյալ	a-üvlo wi	թող սիրեիր դու
Ապառնի	e-üvlo-sug	թող սիրին նրանք ապագայում և այլն:

(Haumonté, 23)

Աֆրիկյան բանտու ընտանիքից լուևյուրո լեզվի մեջ էլ կա 4 տեսակ հրամայական. սովորական ներկա, մոտավոր ապառնի, հեռավոր ապառնի և շարունակական ապառնի: Վերջինը ցույց է տալիս, որ պատվերը կամ հրամանը երկար ժամանակ պիտի տևի, կամ զանազան դեպքերում և կամ սովորաբար պիտի արվի (Maddox, 17): Հնդկական Դաշմիրի լեզվում էլ կա տեական հրամայական (Grierson, հատ. 8, մասն 2, էջ 292):

Շատ անկանոն է հրամայականի կազմութունը աֆրիկյան բարի լեզվում. այս լեզուն ուսումնասիրող Միտտեռուցները վերցրել է այս լեզվի բոլոր բալերը, ըստ իրենց վերջավորության բաժանել է նրանք 9 խմբի և դրել հրամայականների բոլոր ձևերի ցանկը (Mitterutzner, 40—48).

Թ. ԲԱՐԴ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆԻ ԱՆՑՅԱԼԸ

Կազմվում է ստորադասականի անցյալի վրա դնելով թող մասնիկը, թե՛ բարբառներում և թե՛ երկու գրական լեզուներում:

Նախորդ հատվածում բարդ հրամայականի ներկայի մասին խոսելիս, զուգընթացաբար ստիպված էինք խոսել նաև բարդ հրամայականի անցյալի մասին և բերել օրինակներ բարբառներից: Այս բոլորը չենք կրկնում այստեղ, այլ բավականանում ենք դնելով մի-մի օրինակ բարդ հրամայականի ներկա և անցյալ ժամանակներից՝ երկու գրական լեզուների համեմատությամբ:

Ա լծորդութիւն, ա տիպար

Թող սիրեմ	Թող սիրէի
Թող սիրէ (սիրի)	Թող սիրէիր
Թող սիրենք	Թող սիրէր
Թող սիրեն	Թող սիրէինք
	Թող սիրէիք
	Թող սիրէին

Ա լծորդութիւն, բ տիպար

Թող պագնեմ	Թող պագնէի
Թող պագնէ	Թող պագնէիր
Թող պագնենք	Թող պագնէր
Թող պագնեն	Թող պագնէինք
	Թող պագնէիք
	Թող պագնէին

Բ լծորդութիւն, ա տիպար

Թող խօսիմ	Թող խօսէի
Թող խօսի	Թող խօսէիր
Թող խօսինք	Թող խօսէր
Թող խօսին	Թող խօսինք
	Թող խօսէիք
	Թող խօսէին

Բ լծորդութիւն, բ տիպար

Թող հագնիմ	Թող հագնեմ	Թող հագնէի
Թող հագնի	Թող հագնիր	Թող հագնէիր
Թող հագնինք	Թող հագնենք	Թող հագնէր
Թող հագնին	Թող հագնեն	Թող հագնէինք
		Թող հագնէիք
		Թող հագնէին

Բ լծորդութիւն, ա տիպար

Թող կարդամ	Թող կարդալի
Թող կարդալ	Թող կարդալիր
Թող կարդանք	Թող կարդար
Թող կարդան	Թող կարդալինք
	Թող կարդալիք
	Թող կարդալին

Գ լծորդութիւն, բ տիպար

Թող իմանամ	Թող իմանալի
Թող իմանալ	Թող իմանալիր
Թող իմանանք	Թող իմանար
Թող իմանան	Թող իմանալինք
	Թող իմանալիք
	Թող իմանալին

Դեպքեր կան, երբ հրամայականի բարդ ներկայի եզակի Ա դեմքը անսովոր է գործածութեան մեջ. ինչպես՝ թող սիրեմ, թող լսեմ և այլն: Բայց այդ չի նշանակում, որ բարդ հրամայականի ներկայի եզակի Ա դեմքը ընդհանրապես անսովոր է: Եվ այդ երեւում է, հենց որ վերցնենք մի հարմար օրինակ. ինչպես՝

Թող մեռնեմ պատերազմի դաշտում, և թող ես ևս զոհվեմ Հայրենիքիս պաշտպանութեան սուրբ գործի համար:

Իսկ քարդ հրամայականի անցյալ անկատարը շատ ավելի սովորական է ընթացիկ լեզվի մեջ:

2. ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Ա. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱ

Վերը ասացինք, որ գրաբարի սահմանական ներկան միջին հայերենում ստորադասական ներկայի փոխանցվելուց հետո, նրա փոխարեն ստեղծվեց կը մասնիկով ներկան, որ տարածվեց ընդհանուր հայության մեջ: Այս ձևը իր իմաստով իբրև սահմանական ներկա շատ բավարար էր: Բայց նա ուներ այն անպատեհությունը, որ միաժամանակ նաև ապառնի էր: Ամեն լեզվի մեջ էլ ներկան կարող է իբրև ապառնի գործածվել: Սակայն այն բոլոր լեզուներում, ուր ներկան նաև իբրև ապառնի է գործածվում, կա հատուկ և առանձին ապառնի: Գրաբարի ապառնին շնչվելուց հետո, միջին հայերենը առանձին ապառնիից զուրկ մնաց: Անպատեհությունը վերացնելու համար, անհրաժեշտ էր ուրեմն կամ առանձին ապառնի ստեղծել և կամ նոր ներկա հնարել:

Առաջին միջոցին դիմեցին արևմուտքի հայերը, որոնք ստեղծեցին պիտի ձևով ապառնի և ներկայի համար հաստատ տահնցին կը ձևը: Երկրորդ միջոցին դիմեցին արևելքի հայերը, որոնք ներկայի համար հնարեցին ում ձևը, պահելով կը ձևը ապառնիի համար, իսկ պիտի ձևը՝ պարտավորականի համար:

Թեև կը ձևի ժազման պատմությունը լուսաբանելու համար կան բավական աղբյուրներ, բայց ում ձևի մասին դժբախտաբար ոչինչ չունենք: Եթե կան ձևագրերում հազվագյուտ հիշատակագրություններ, դրանք էլ հրատարակված չեն: Ուստի առայժմ մենք կարող ենք ենթադրություններ միայն անել, որոնց ստուգումը կմնա ապագային:

Մեր արևելյան բարբառները այսօր ներկայի համար ունեն երեք հիմնական ձև՝ ում, -լիս և -ման: Օրինակ՝ Երև. խաղում եմ, Արդ. փնտռելիս եմ, Ջղ. զնաման ամ ռզնում եմ:

Այս ձևերի հնազույն գոյությունը հաստատող վկայությունները հետևյալներն են.

Թոթոռն լինի ի սուուերեն և ի լուսոյն. թուի թէ ի կուումն են ընդ իրեար. Լժ. Փիլ. (հրտթ. Փիլ. հատ. բ, էջ 239 ծան.)—Թրգմ. Թոթոռումը առաջանում է լուսից և սովերից. կարծես թե իրար հետ կալում են:

Հիւանդին թպտիրն մաշում լինի (կազմածքն սպառած կըլլալ) (ԺԲ դար). Այսն. 104:

Յերկիւղ մեծ եղեալ և ի դողման. Վրք. և վկ. Բ 105:

Պարոնադուստրս կարգման եղաւ Վարդուելու եղաւ (ԺԳ դար). Այսն. 104:

Նւ նա ի գողման լեալ՝ ասէ. Վրք. և վկ. Բ 67:

Ի դողման եմ. Յայսմ. փետր. 18:

Նւ երբ անասնէ որ չեն ի պակասել և ոչ ի լաւելնալն (երբ տեսնում է որ չեն պակասում և ոչ էլ ավելանում). Մխ. բժշ. 137:

Ահա ի գալ են (ահա գալիս են). Դրնդ. 164:

Թէ չես ողորմիլ և ելանել, իշո՞ ապա և զիս (եթե չես խղճում և բարձրանում, ինձ էլ իջեցրու). Վրք. հց. Ա 123:

Այսպէս ասէի զմտաւ իմով եթէ լերկինս եմ ելանել (այնպես էի մտածում, թե երկինք եմ ելնում). Վրք. հց. ա. 191: ալ ձեռագիր՝ այնպէս համարէի թէ լերկինս ելանիցեմ):

Նտ ում տալ էր զօրէնան (որին որ հաղորդութլուն տալիս էր կամ սալու էր՝ տվից). Բուզ. 231:

Ընդ որ զալ էր (որով գալիս էր կամ գալիս էին). Բուզ. 259:

Ջի կարծիս անեալ նոցա՝ այնպես դիտացին թէ ընդ տղայսն գեղջին ի խաղալ և կամ թէ աշխատեալ է և ննջեալ. Յայսմ. դեկտ. 3:

Հարէլ լառաջին ի գնալ էր և նա լետեանց. Յայսմ. մարտ 14:

Karst 375 տալիս է մի ցուցակ ներգոյական անորոշ գերբայով կազմված սահմանական ներկաների, որոնցից առաջին հինգը հավաքել է Վարդանից (ԺԳ դար), մյուսները ալ աղբյուրներից են ի կուրի Վկովում ենք.

եմ լասել Վպիտի ասեմք.

եմ լանձնել Վլանձնում եմք.

Հալոց կանթեղն է ի վառիլ.

հաւատալ եմ.

է ի գալ Վգալիս էք.

ոնց ելնեմ ի դուրս, երբ երկինքն ի շուրջ է ի գալ և զիս ի ներք է ի լունել.

ինչ ցեղ ելնեմ, երբ երկինքն ի վրայ է ի փլչել և զիս ի ներքեն է լարգելել.

թուենալ թէ զմատնդ ի գատ է ի ձգել.

թուի թէ ի վէմ ես ի հասնել

լինի ի խաղալ
 թուենալ թէ ի բարձր ի վայր է ընկնիլ.
 Ի լայրիլ լինի. Մխ. Հեր. 119.
 Է ի սսել. Մխ. Հեր. 113.

Ի՞նչ է այս -ում, -լիս և -ման մասնիկների ծագումն ու նշանակությունը:

-ում մասնիկի հետ պատահական նմանությունն ունի լազերեն ներկայի -um- մասնիկը, որ ուրիշ բարբառի մեջ մեծ ձևն ունի. ինչպես՝ b-čar-um, čar-um, čar-um-s գրում եմ, գրում ես, գրում է՝ (Dirr, Einl. 110): Ում-ը գրաբարի մեջ ներգոյական կազմելու հին մասնիկն է, որ գտնում ենք դերանվանական հոլովման, դասական թվականների հոլովման և մի քանի ուրիշ անկախ բառերի հոլովման մեջ. ինչպես՝ լիմ-ում, ի քում, ի մերում, ի ձերում, լերկորդում, լերրորդում, ի միում, ի հնում և ի նորում: Այս էր, որ ընդունված է նաև արևելյան բարբառների մեջ՝ իբրև ներգոյականի հաստատուն մասնիկ: Ըստ այսմ կալում եմ, խաղում եմ, վիճում եմ նշանակում են պարզապես «կողմի մեջ եմ», խաղի մեջ եմ, վեճի մեջ եմ» և այլն: Եվ երբ էժ. Փիլ. գրում է ի կուումն են, դեռ չգիտեմ, թե ինքը սահմանականի ներկա է գործածում, այլ պարզ ներգոյական, որ սակայն սահմանականի արժեք ունի:

Շատ ավելի հեշտ է ճանաչել նաև -ման մասնիկի ծագումը, որ դարձյալ ուրիշ բան չէ, բայց եթե գրաբարի -ումն վերջացած բառերի ներգոյականը¹: Սրանք գոյականաձև դերբայներ են, այսինքն շատ ավելի մոտիկ բայական գաղափարին, որով և հարմար են կազմելու բայի սահմանական ներկան: Այսպես, օրինակ՝ շարժումն, սեռ. տր. շարժման, ներգ. ի շարժման, որից էլ ի շարժման եմ, այն է շարժվելու գործողության մեջ եմ, շարժման մեջ եմ, շարժվում եմ», կամ նախդրի սովորական անկումով՝ շարժման ամ:

Նույն ձևով է կազմված ըստ իս լման «լիքը, լրացեալ», որ առաջանում է ի լրման ձևից. առաջին անգամ լուսնի համար գործածված, հետո ընդհանրացած, որից են կազմված լմնեալ, լմնցնել:

Այսպես են նաև վերի ձևերից ի խաղալ եմ, ի գնալ եմ և այլն, որոնք նշանակում են «խաղում եմ, գնում եմ», այսինքն «խաղալու, գնալու գործողության մեջ եմ»: Միայն թե անորոշները ո

¹ Այսն. 104 ման մասնիկը պարսկական է համարում. բայց հայտնի չէ ի՞նչ պարսկերեն. թառ է համարում սրա սկիզբը. ես չգիտեմ այսպիսի բառ. այնուամենայնիվ կարգման համարում է կարգումն բառի սեռականը՝ ինչպես, որ ունենք, ասում էլ, աներևոյթին սեռական են՝ տեսնվելու և այլն:

հոլովման պատկանելով և առանձին ներգոյական հոլով չունենալով, այստեղ դրված են նախդրի հայցական հոլովով, որ գրաբարում ո հոլովման մեջ նաև իբր ներգոյական է ծառայում:

Մի քիչ ավելի դժվար է -լիս ձևի ծագման բացատրությունը: Պետք է մեկնել լալիք բառից, որ նշանակում է «ողբ, լաց լինելը» և լալ բալի իբր դերբայն է՝ լալիւն բառին հոմանիշ: Հմմտ. Հնդ երեկոյս հանգիցեն լալիք (Սղ. ԻԹ 6). Արդ եղիցին լալիք նոցա (Միք. Հ. 4).— հյց. լինում է լալիս. ինչպես՝ Ջանալ խափանել ի մեռելոյն զմոլեկան լալիսն (Կղկնտ.).— ներգ. և նիս. հյց. ի լալիսն՝ ինչպես՝ իսկ ինքն թագաւորն գնացեալ ի լալիսն, նըստեալ լալր... ի լալիսն տեսանէր զկինն սպանելոյն (Բուզ.): Այսպիսով ի լալիս եմ ներգոյականից առաջանում է լալիս եմ «լաց եմ լինում» բալը: Միջին հայերենի շրջանում, բազմաթիվ հայերեն բառեր և հատկապես տեղանունները՝ իրենց նախդրիվ հայցականը = ներգոյականը դարձրել էին ուղղական (-իս վերջավորութիւյամբ), ինչպես՝ Ագուլիս, Տփղիս, Մանգղիս, Եղեգիս, Մասիս և այլն:

-լիս ձևի այս բացատրությունը առաջին րոպեից մի քիչ ծանր է երևում, բայց նախորդ երեք ձևերի բացատրությունները՝ սահմանական ներկան իբրև ներգոյական, ցույց է տալիս, որ այստեղ էլ մենք գործ ունենք ներգոյական ձևի հետ:

Ներգոյական հոլովը իբրև սահմանական ներկա գործածելու երևույթը անսովոր չէ լեզուների մեջ: Թուրքերենի մեջ կա մի տեսակ ներկա, որ ցույց է տալիս աստիճանական զարգացում և կազմվում է անորոշ դերբայի ներգոյական հոլովից. ինչպես՝

souk gitdikje artmaq-da dər.

«ցուրտը քանի գնում ավելանում է»

səj'ak günden güne azalmaq-da dərə

«տաքը օրեցօր պակասում է»

fiatlar bazarda ikigünde bir yükselmek-de ve enmekde dir.

«գները շուկայում երկու օրը մեկ բարձրանում և իջնում են»:

Նույնը կա նաև ուզբեկերենում և ավելի սովորական իմաստով. ինչպես՝

okumakda-man «կարդում եմ», okumak-da-san «կարդում ես» և այլն:

(Kissén, Өzбек тили 110):

Բասկերեն լեզվում էլ ներկան ներգոյական հոլովից է կազմվում. օրինակ՝ բասկերեն «գնում եմ» ասելու փոխարեն՝ ասում են

«ես գնալու մեջ».— «դու ինձ տանում ես» ասելու փոխարեն՝ «ես տանելու մեջ քեզանով» (Wundt, Völksp. I, Բ մաս, էջ 148): Այս մասին ավելի ընդարձակ վարք:

Պարսկերենից էլ ունենք Մատթէոսի Աւետ. ԺԱ 7 از باد در جنبش است az bad dar Junbiš ast «քամուց շարժման մեջ է» = քամուց շարժվում է:

Աֆրիկյան մի լեզու (էվե), որի ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը գրել է Վեստերմանը (էջ 66), ներկալի շարունակական ձևը կազմելու համար նույնպես դիմել է կազմութիւնն ալս ձևին: Նա իր բուն ներկան, որ հեղինակը կոչում է progressif, կազմում է le «լինել» և me «մեջը, ներսը» բառերից. ինչպես՝

me le yiyim
ես լինել գնալ մեջ

{ գնում եմ,

այսինքն «գնալու գործողութիւնն մեջ եմ»:

Այս ձևը ցույց է տալիս, որ ենթական հենց այժմ գործողութիւնը կատարելու ընթացքումն է:

Աֆրիկյան գուլա լեզուն էլ իր շարունակական ներկան (progressif) կազմում է ya «է» էական բայով և sua «մեջ» բառով, որի բուն նշանակութիւնը սակայն է «փոր»! օրինակ՝

me ya ka sua
ես է գնալ փոր=մեջ

{ գնում եմ,

որ է «գնալու փորն եմ» = գնալու գործողութիւնն մեջն եմ = գնում եմ:

Այսպես նաև անկատարի շարունակականը, որ կազմվում է նույն ձևով և ավելացնելով միայն yel «այն ժամանակ, յայնժամ» մակըայր. օրինակ՝

me ya yel die sua

ես է յայնժամ ուտել փոր=մեջ,

այսինքն՝ «ես ուտելու փորումն էի» = ուտելու գործողութիւնն մեջ էի, ուտում էի:

(Westerman, 61—62)

Վերջապես հիշենք անգլերենի I am gaining «ես գնում եմ» ձևը, որ գործածվում է այժմ կազմելու համար անգլերենի շարունակական ներկան և որի բացատրութիւնը տվինք վերջ. սակայն Նսպերսընը մեկնում է նույնը իբր ներգոյական. հմտ. հ. անգլ. in gettinge of your riches and in usinge them «ձեր հարստութիւնները ձեռք բերելն ու նրանք գործածելը» (Jespersen, Growth, 180):

Միշին հայերենում սկսեցին գործածել ի նախդիրով դերբայը. ի խաղալ եմ, ի գալ եմ շատում եմ, գալիս եմ: Ավելի ուշ՝ ընկավ նախդիրը և դարձավ խաղալ եմ, գալ եմ: Այս ձևը մնում է մինչև այժմ էլ բացասական ձևով, արևմտյան բարբառներում լ՝ըր ձայնափոխութամբ, իսկ արեւելյան բարբառներում ավելի հին ձեւով. ինչպես՝ չեմ խաղալ—չեմ խաղար: Բոլորովին հարազատ ձեւով պահպան է այժմ Նոր-Ջուղայի բարբառում, ուր միավանկ բայերը շեշտից հետո կամ հարցական նախադասութեան մեջ ստանում են այս ձևը. ինչպես՝ Վորտեղից աս գ՛ուլ. Խաց ին տալ. Յարախէքն ան լալ. Պարզ միտս աս գ՛ուլ:

Ներկայի այս ձևը Գ լծորդութեան մեջ, ինչպես և Ա լծորդութեան բ տիպարի մեջ բոլորովին բավարար էր և իմաստի շփոթութեան տեղիք չէր տալիս: Բայց նույնը չէր նաև Ա լծորդութեան Ե տիպարում, որ բայերի մեջ քանակով ամենից շատն էր: Այսանկ այս ձևով կազմված ներկան նույն էր դուրս գալիս հարակատարի հետ: Այսպես՝ ի պաղտսել իմ Եպակասում եմ հին ձևը դառնալով հետո պաղտսել եմ, պիտի նույնանար պաղտսել եմ Եպակասեալ եմ: Հարակատարի հետ: Խոր հնութեան մեջ, երբ դերբայը ուներ զեռ-եալ ձևը (պակասեալ եմ), այսպիսի շփոթութեան երկուդ չկար: Ավելի ուշ, երբ նույնիսկ դերբայի Ե ձայնավորը անհետացավ, անորոշ դերբայը -ել, իսկ անցյալ դերբայը -ել ձևն ստացած լինելով, ե և է ձայնավորների զանազանութեան պատճառով՝ դարձաւ երկուդ չկար շփոթութեան: (Այժմ էլ Նոր-Ջուղայի բարբառում անորոշ դերբայը և անցյալ դերբայը զանազանվում են ե և է ձայնավորներով, ինչպես՝ մաշել, բ՛երել (անորոշ դերբայ) և մաշէլ, բ՛երէլ (անցյալ դերբայ):— Իսկ երբ ե և է նույն հնչույթն ստացան, այլևս անհնար էր շարունակել պաղտսել եմ ձևը՝ իբրև սահմանական ներկա:

Ահա այս միջոցին էր, որ հնարվեցին -ում, -ման, -լիս ձևով ներկաները՝ զանազան գավառներում. -ում ձևը շատ ընդարձակ տարածութիւն ունի. գտնում ենք Երևանի, Տիգրիսի, Ղարաբաղի, Շամախիի, Աստրախանի, Ագուլիսի, նաև Նոր-Ջուղայի բարբառում: -ման ձևը գտնում ենք միայն Նոր-Ջուղայում, իսկ -լիս ձեւը Արդվին, Մարաղա, Խոյ, Սալմաստ և այլն:

Այժմ անցնենք խոսելու լուրաքանչլուր դրութեան մասին մանրամասն:

Նոր-Ջուղայում սահմանական ներկան ունի երկու ձև. առա-

շինն է ում, որ ընդհանուր է ամեն անասկ բայերի համար, բացի միավանկներից:

Երկրորդը, որ Նոր-Ջուղայի բարբառին առանձնահատուկ մի ձև է, կազմվում է -ման ձևի դերբայը խոնարհելով էական բայի ներկայի հետ. այս դերբայը կազմելու համար պետք է -ման մասնիկը կցել բայարմատի վրա, որ ստացվում է անորոշ եղանակից՝ կտրելով նրանից -ել, -նել, -ալ, -նալ վերջավորութունները. օրինակ՝

ապրել — ապրման ամ, աս, ա, անք, էք, ան
մեռնել — մեռման ամ, աս, ա, անք, էք, ան
մնալ — մնման ամ, աս, ա, անք, էք, ան
նեղանալ — նեղաման ամ, աս, ա, անք, էք, ան:

Միավանկ բայերի մեջ -ման մասնիկը կցվում է ոչ թե արմատի, այլ ուղղակի բայի անորոշ ժամանակի վրա. ինչպես՝ գալ-ման ամ, լալման ամ, տալման ամ, ինչպես նաև կալ շատնվել, գոլութլուն ունենալ՝ պակասավոր բայից՝ կալման ամ. օրինակ՝ անց ին կալման շատնում էին», ի՞նչ անդ ա կալման շատն է մնում, բնակվում»:

Եթե բայարմատի վերջում գտնվում է վ ձայնը, -ման մասնիկի կողքին գտնվելիս շնջվում է. այսպես են ցաւիլ > ցաւել, ցաման ա ցցավում է», երևիլ > արևալ, արեման ա եերևում է»: Այսպես են նաև բոլոր կրավորական և կրավորակերպ չեզոք բայերը, որոնց -վել վերջավորութունը ամբողջապես շնջվում է այսպիսի ներկայի կազմութլան ժամանակ. օրինակ՝ բ՛ռնման ա բռնվում է», մաշման ամ մաշվում եմ», խառնման ամ շխառնվում ես», կապման ամ կապվում են» և այլն:

-անալ վերջավորվող բայերի ա հոդակապը, ինչպես տեսնվում է, մնում է -ման մասնիկի մոտ. այսպես նաև առաջին և երկրորդ լծորդութլան երկրորդ տիպարի այն բայերը, որոնք գործ են ատվում բարբառիս հին ձևի մեջ -անել ձևով -ման մասնիկն սասունալիս՝ պահում են ա ձայնը. օրինակ՝ ընգտման ամ ըրնկնում եմ», խաստման ամ շհասնում եմ», խագ՝աման ամ շհագնում եմ», պոծաման ամ շպրծնում եմ», գ՛ղ՝աման ամ շգտնում եմ»:

-նալ վերջավորած բայերից դ՛առնալ՝ լինում է շգ՛առման ամ», իսկ գ՛նալ լինում է շգ՛նաման ամ», որի հետևողութլամբ հընդկահայոց մեջ գալ > գ՛ոլ բայն ստանալով ավելորդ մի ա՛ դարձել

է գոլման ամ, մինչդեռ Նոր-Ջուղայի մեջ գործածական ձեն է գոլման ամ:

Ներկայի այս ձեռ ընդհանուր չէ բարբառի բոլոր բայերին. այդ ձեռով խոնարհվում են միայն չեզոք, կրավորական և կրավորակերպ չեզոք բայերը. օրինակ՝ վախժման ամ *եմ*, շոքման ամ *եմ*, շոգում *եմ*, վարման ամ *եմ*, սկսման ամ *եմ*, հալման ամ *եմ*, ճանաչման ամ *եմ*, ջանաման ամ *եմ*, զարմաման ամ *եմ*, բանցրաման ամ *եմ*, խաղման ամ *եմ*, դողման ամ *եմ*, փախման ամ *եմ*, յելման ամ *եմ*, կորման ամ *եմ*, մտման ամ *եմ*, նստման ամ *եմ*, պահաման ամ *եմ*, սառման ամ *եմ*, ամենչման ամ *եմ*, մրսման ամ *եմ*, ծծաղման ամ *եմ*, կանգրման ամ *եմ*, մոտկաման ամ *եմ*, վատաման ամ *եմ*, հռնման ամ *եմ*, քաղման ամ *եմ*, բռնման ամ *եմ*, թուլման ամ *եմ*, կուշտաման ամ *եմ*, գրելման ամ *եմ*, կամ նաև գրաբարից ու թուրքերենից փոխառյալ բառերով՝ զմայլման ամ *եմ*, հանգիստման ամ *եմ*, անկարողման ամ *եմ*, յօջաման ամ *եմ*, բեքովման ամ *եմ* և այլն:

Ներգործական բայերը չեն կարող այս ձևի ներկա ունենալ, ուստի բոլոր այն բայերը, որոնց բուն ձևով կարող է տատանվել ներգործականի ու կրավորականի միջև, պետք է միշտ առնել իբր կրավորական. այսպես՝ լցման ամ *եմ* (նչ թե լցնում է), խաբման ամ *եմ* (նչ թե խաբում է), քանգման ամ *եմ*, ջրման ամ *եմ*, բերման ամ *եմ*, տարման ամ *եմ*, խրման ամ *եմ*, յարման ամ *եմ*, փսակման ամ *եմ*, հաստաղման ամ *եմ*, կոտրաման ամ *եմ*, կապման ամ *եմ*, սիրման ամ *եմ*, վնասման ամ *եմ*, ասման ամ *եմ*, բռնման ամ *եմ*, խառնման ամ *եմ*, նուրիսկ գրաբարից կամ թուրքերենից փոխառյալ բառերով՝ քաղաքման ամ *եմ*, բաւարարման ամ *եմ*, յուսահատման ամ *եմ*, նամարման ամ *եմ*, միաբանման ամ *եմ*, դաղման ամ *եմ*, այրման ամ *եմ* և այլն:

Չեզոքի ու ներգործականի այս տարբերությունը այնպես որոշ է, որ երբեմն երկու տեսակ ներկաներն էլ կողք-կողքի գտնում ենք իրար հետ միասին գործածված՝ անհամադիր ձևով. օրինակ՝ Վայրի գագաճներն էին մտման փչացանում (Ճառ. ազգ. էջ 56):

Կան բայեր, որոնք իմաստով ներգործական են, բայց Նոր-Ջուղայի բարբառի մեջ իբրև չեզոք ըմբռնվելով՝ ստացել են այս ձևի կազմություն. օրինակ՝ փնթփնթման ա՛ կարելի է ըմբռնել իբր ներգործական. քթի տակից մի բան (հյց.) է փնթփնթում. բայց այստեղ ըմբռնվել է իբր չեզոք. ինքնիրան խոսում է: Այսպես նաև պղծմամբ ամ սպրծնում՝ ազատվում եմ մի բանից», շախմատ ամ շահվում եմ մի բանից», սավորման ամ շուկորում՝ վարժվում եմ մի բանի», խանկաման ամ հասկանում եմ, հասկացողություն ունեմ մի բանից», կարտաման ամ շարտում է մեկին (տրակ.)», խագ՛աման ամ հագնվում է», խօսման ամ շխոսում եմ: Այսպես, ըմբռնված պետք է լինեն նաև խոստաման ամ շխոստանում եմ», ստաման ամ շատանում է» (Ճառ. ազգ. 51), կարդ՛ման ամ շարդում ես» (Dialogues, էջ 3), կամիման ամ (անդ, էջ 16), ցանկաման ամ (Ճառ ազգ. էջ 106):

Այս բոլորից դուրս -ման մասնիկը կցվում է մի խումբ զուտ ներգործական բայերի վրա, որոնց հետ միաժամանակ կա նաև կրավորական ձևը. այս դեպքում -ման մասնիկը կրում է նոր ձևավորություն. — ներգործական բայերն ստանում են -ման մասնիկը սովորական ձևով, իսկ կրավորականները՝ -ել, -ելի -անել լծորդությանց մեջ՝ մասնիկից առաջ պահում են ն և հոդակապը, իսկ -ալ, -անալ լծորդությանց մեջ՝ ց հոդակապը. օրինակ՝

Ներգ.

- առնուլ — առման ամ
- բանալ — բաման ամ
- գողանալ — գողաման ամ
- գտանել — գտաման ամ
- գտնել — գտման ամ
- թողնել — թողման ամ
- իմանալ — իմաման ամ
- մոռանալ — մոռաման ամ
- տալ — տալման ամ
- տեսնել — տեսման ամ

Կրավ.

- առնման ամ
- բացման ամ
- գողացման ամ
- գտնման ամ
- գտնման ամ
- թողնման ամ
- լիմացման ամ
- մոռացման ամ
- տալման ամ
- տեսնման ամ

Ներկայի կազմութիւն այս անկանոնութիւնները, հատկապես ներգործականի ու կրավորականի շփոթութիւնը պատճառ են դարձել, որ -ման ձևի ներկան կամաց-կամաց ասպարեզից քաշվի, տեղի տալով -ում ձևի ներկային, որի գործածութիւնը շատ ավելի պարզ էր: Ջուղայի հին բարբառում -ման ձևով ներկան շատ ավելի տարածված էր և այսօր էլ Հնդկաստանի հայերը առատորեն գործածում են իրենց խոսակցական լեզվում: Այս մասնիկի ավելի հաճախական գործածութիւն ասպացուց է այն, որ Հնդկաստան սոսկած Dialogues in English and Armenian գրքուկում նույնիսկ ոչ-ժողովրդական ձևերը խոնարհված են այս կերպով. օրինակ՝ էջ 11՝ թխպէրն բաժանման ան կամ ճեղքվելով լակաման ան և փոքր փոքր աներևութաման ան (the clouds divide, or break as under and desappear by degrees).

Այսօր Նոր-Ջուղայի արդի բարբառում -ման ձևի ներկան իր կենսունակութիւնը կորցրած՝ գրեթե ամեն տեղ փոխանակվում է -ում ձևով և պահվում է միայն գալ, լալ, տալ, կալ միավանկ բայերի ծայրը, կազմելով այսպես մի տեսակ համադրութիւն Երևանի բարբառի միավանկ բայերի -լիս ներկայի հետ.

գ'ովման ամ	լալման ամ	տալման ամ	կալման ամ
գ'ովման աս	լալման աս	տալման աս	կալման աս
գ'ովման ա	լալման ա	տալման ա	կալման ա
գ'ովման անք	լալման անք	տալման անք	կալման անք
գ'ովման էք	լալման էք	տալման էք	կալման էք
գ'ովման ան	լալման ան	տալման ան	կալման ան

Հին-Ջուղայում միավանկներն էլ զրկվելով այս ձևի սահմանականից, -ման մասնիկը բոլորովին ջնջված է:

Ավելի հետաքրքրական է -լիս ձևով ներկայի պատմութիւնը: Այս ձևի ներկան գործածված է նախ՝

1) երեք միավանկ բայերի ծայրին (գալ, տալ, լալ) Ում ճյուղի բարբառների մեջ և տալիս է գալիս Է, տալիս Է, լալիս Է ներկալածակերը: (Փակագծի մեջ պետք է նկատել, որ այս Յ միավանկ բայերը ամեն տեղ էլ բացառութիւն են կազմում.— Պոլսի բարբառում բացառութիւն են կազմում այն մտքով, որ մինչդեռ բոլոր բայերը ստանում են կը մասնիկը, այլ երեք բայերը ստանում են կու մասնիկը.— Կարնո բարբառում բաղաձայնով սկսող բայերը կը մասնիկը հետագայ են դնում, իսկ այս երեք միավանկ բայերը հետագայս կը մասնիկի հետ ստանում են նաև նախադաս կու.— Մշո և Տիգրանա-

կերտի բարբառներում այս երեք բայերը ստանում են ի նախաձայնը և հետևաբար սահմանական ներկայի մասնիկը դառնում է կի):

2) Ում ճյուղի բարբառների մեջ նույն -ում ձևով ներկայի կողքին (սիրում եմ) կազմվում է մի ուրիշ տեսակ ներկա, որ գրեթե արևմտահայոց շարունակական ներկայի (կը սիրեմ կոր) իմաստն ունի: Այսպես՝ սիրելիս եմ, սիրելիս ես, սիրելիս է, ուտելիս եմք, ուտելիս էք, ուտելիս են: Բայց այս ձևի ներկան առաջինի չափ գործածական չէ, թեև ամեն տեսակ բայի համար էլ կարելի և օրինական է:

3) Բարբառների հրորդ ճյուղի մեջ (Նլ ճյուղ) դառնում է համատարած ներկա: Այս կողմից ամենից հարազատ պատկերը ներկայացնում է Արզվինի բարբառը, որ իսպառ գոյություն չունի ներկայի -ում մասնիկը և ուր ներկան կազմվում է -լիս ձևով. ինչպես՝ փնտռելիս է փնտռում էձ, խօսելիս եմ խոսում եմձ:

4) Նույն երեք բայերի ներկայի (գալիս եմ, լալիս եմ, տալիս եմ) շրջման ժամանակ (այսինքն երբ նախավոր շեշտի, հարցականի կամ բացասականի պատճառով էական բայը առաջ անցնի), անորոշ դերբայը մնալով վերջում, սղման օրենքով կորցնում է իր և վերջաձայնը և լինում է՝ չեմ գալի, չես տալի, ո՞վ է լալի, ո՞ւր է գալի, ես եմ գալի: Այս երևույթը հատուկ է Ում ճյուղի բարբառներին. իսկ գրական լեզվի մեջ երբեմն պահվում է, շատ անգամ ոչ: Սղման այս ձևը իր նմանն ունի հատկապես Կարնո բարբառում հարակատարի և գերակատարի շրջյալ ձևի մեջ, ուր գերբայի լ կամ ր վերջաձայնը շնչվում է. ինչպես՝ ասեր եմ, բերել եմ, տարել էի, բայց շրջմամբ՝ չեմ ասե, ես եմ բերե, ո՞վ է տարե:

5) Նլ ճյուղի բարբառների մեջ, ճիշտ նախորդների նման, բայց ամեն բայ՝ շրջման դեպքում կորցնում է իր և վերջաձայնը. ինչպես՝ Արզվինի բարբառով՝ չեմ փնտռելի, չեմ ասելի, չես տալի. Ուրմիո բարբառով՝ կակուղ եմ քելելի Վկամաց եմ գնումձ, Քնչ իմ անելի թՔնչ եմ անումձ, Խոլի բարբառով՝ պան ի անելի Վբան է անումձ, լէտ է դառնալի Վետ է դառնումձ, Արզվինի բարբառով՝ կալբ է ընելի Վկորչում էձ, վժրտի էս էրթլի Վժր ես դնումձ, չէմ կալի խօսելի Վչեմ կարողանում խոսելձ և այլն:

6) Մարաղայի բարբառը այնուհետև ընդհանրացրել է շրջյալ կրճատման այս ձևը և գործածում է նաև դրականում. ինչպես՝ ասելի եմ, բերելի ես և հետո օժանդակի միացմամբ էլ՝ ասելիմ, բերելիս և այլն: Այսպիսով, Մարաղայի բարբառի ամենից ավելի ճատկանշական երևույթն է դառնում սահմանական ներկայի կազ-

մութլունը, որի համար գործածվում է ոչ - ում մասնիկը, որ «արե-
վելլան» կոչված բարբառների հատկանիշն է (Ում ճլուղ) և ոչ կը
մասնիկը, որ «արեմտյան» կոչված բարբառների հատկանիշն է (Կը
ճլուղ):

7) Մարաղալի բարբառում սահմանական ներկալի ձեր կազ-
մելու համար վերցնում ենք բալի անորոշ ժամանակը և պարզա-
պես կամ ավելացնելով ի մասնիկը՝ կցում էական բալի ներկալի
հետ. օրինակ՝

իւզէլի իմ	կամ	իւզէլիմ
իւզէլի իս		իւզէլիս
իւզէլի ի		իւզէլի
իւզէլի ինք		իւզէլինք
իւզէլի էք		իւզէլէք
իւզէլի ին		իւզէլին

Գ լծորգութլան կրկին տեսակի բալերը ունենալով վերջա-
վանկում ա, խոնարհման ժամանակ կարող են էականի ի ձալնը
դարձնել ը և կամ պահել անփոփոխ. ինչպես՝

ամչընալը լիմ	ամչընալիմ	ամչընալիմ
ամչընալը լիս	ամչընալիս	ամչընալիս
ամչընալը լը	ամչընալի	ամչընալի
ամչընալը լինք	ամչընալինք	ամչընալինք
ամչընալը լէք	ամչընալէք	ամչընալէք
ամչընալը լին	ամչընալին	ամչընալին

Երբ բալից առաջ գտնվում է մի շեշտյալ բառ, ինչպես վե-
րևում ասացինք, էականը անցնում է բալից առաջ. ինչպես՝

խալաթ ին քիցէլի, լիս իմ իւզէլի և այլն:

8) Հարեան գավառներից մի քանի ուրիշ բարբառներ (այս-
պես Ուրմիա, Խոլ, Սալմաստ, ինչպես նաև Ղարաբաղի Վարան-
դա և Դիզակ գավառները) արագաբանութլան օրենքով ավելի են
սղել -լիս ձևը և լ-ի կրճատմամբ պահել են միայն ս. այսպես՝

երթալիս եմ > *երթալս եմ > երթաս եմ
ասելիս եմ > *ասելս եմ > ասես եմ
գալիս եմ > *գալս եմ > գաս եմ

Օրինակ՝

Ուրմիա՝ թալէս էր < թալում էր >
էթաս ը < գնում է >:

Ահա ներկայի ամբողջ պատկերը

լսէս եմ	լսէս էնք,
լսէս էս	լսէս էք,
լսէլ ի	լսէս էն
Ուրմիա՝ ըսնէս էն	բանցնում են»
Խոյ՝ էթաս եմ	բզնում եմ
ուզնս ես	բուզում ես»
Սալմաստ՝ ապրէս են	բապրում եմ»
լսէս եմ	բլսում եմ»
ծզզաս եմ	բծիծաղում եմ»:

Դիզակ և Վարանդա՝ հնձիս ըմ, ճնչէս ըս, խոսէս ա, գի-
դաս ընք, օգէս ըք, ճընընչիս ըն:— Իսկ միավանկ տամ, գամ,
լամ, բայերը՝ տամ ըմ, կլամ ըս, լամ ա, տամ ընք, կլամ ըք,
լամ ըն, տաս ըմ, կլաս ըս, լաս ա, տաս ընք, կլաս ըք, լաս ըն:

Սղելով անորոշի լ վերջավորութիւնը, դուրս է գալիս, որ այս
բարբառները բայարմատը ուղղակի կցել են ներգոյականի վերջա-
վորութեան (ի լալիս ձևի վերջածայնը), որ է ս և օժանդակ բա-
լին: Ի վերջո այս ս՝ որ պարզապէս հոգնակի հայցականի նշանն
է, դարձել է սահմանականի ներկայի հատկանիշ: Բայց թե այս ս
բաղաձայնը դեր չունի այստեղ, հայտնի է նրանից, որ շրջյալ ձևի
մեջ բոլորովին անհետանում է. ինչպէս՝

Ուրմիա՝ ի՞նչ իմ անէլի
Խոյ՝ պան ի անէլի, և ալլն:

Ուրմիայի բարբառում թեև ամբողջ ներկան -իս մասնիկով է
կազմվում, բայց եզակի Պ դեմքն ստանում է -ելի, -ալի կամ -ալի-
օրինակ՝ լսելի բլսում է» (Վարիբլան, Հայոց լեզ. պատմ. ներած.
230, ներքևից 6-րդ տող):

Այս պարագային ներկայի կազմութեան հատկանիշը համարել
ս՝ այնքան սխալ է, որչափ ասել, թե այդ -եա վերջավորութիւնը
ներկայի եզակի Բ դեմքի վերջավորութիւնն է, որ ընդհանրացել
է բովանդակ բալի վրա:

Ինչ էլ որ լինի, ներկայի այս կազմութիւնը հիմնված է այն
սկզբունքի վրա, ինչ որ Ում ճյուղի ներկան է կամ Նոր-Ջուղայի
բարբառի -մաք ձևը: Բոլորն էլ ներգոյական հոլովներ են, մեկը գո-
յականների հոլովաձևից վերցրած, մյուսը դերբայների. այսպէս՝

Նոր-Ջուղա՝ շարժման եմ բի շարժման եմ»
Ում ճյուղ՝ շարժում եմ շարժի մեջ եմ»

Սլ ճյուղ՝ $\left\{ \begin{array}{l} \text{շարժելիս եմ} \\ \text{շարժես եմ} \end{array} \right\}$ «շարժելու գործողութիւն մեջ եմ»

Բոլորի վրա էլ եղել է նախապես ի նախդիրը, որ հետո աշխարհաբարի ընդհանուր սկզբունքի համաձայն ջնջվել է: Գրիգոր վարդապետ Դարանաղցին, որ ժԸ դարի կեսին ապրող հեղինակ է և եղել է նաև Կովկասում, իր ժամանակագրութիւն մեջ (տպ. Երուսաղեմ, էջ 105) գրում է. «Նոքա կու արգելուն և չին ի տայր, ասելով թէ տաճկացաւ, չենք ի տալիս»: Այս օրինակը ցույց է տալիս, որ ժԷ դարում դեռ կենդանի էր Կովկասում - լիս ձևի նախդիրը, թեկուզ միավանկ բայերի և կամ բացասականի մեջ:

Պարսկահայ բարբառների -ել ձևի օրինակով կազմված եմ համարում թաթերեն լեզվի (որ պարսկերենի զավակն է) ներկայի կազմութիւնը. այսպես՝

bārdān um կրում եմ
bārdān i կրում ես
bārdān կրում է

(В. Миллер, 41)

Ենթադրութիւնս հիմնված է այն բանի վրա, որ հայերենի այս ձևերը շատ հեշտութեամբ բացատրվում են ի նախդիրի անկումով (ի բերել եմ > բերել եմ), մինչդեռ թաթերենի ներկայի այս կազմութիւնը ոչ մի բացատրութիւն չունի: Թաթախոս հայերը, որոնք նախապես երկլեզվյան էին, կարող էին հայերենի վրայից կազմած լինել ներկայի այս ձևը և ապա մուծել թաթերենի մեջ: -մաք և -լիս ձևով ներկայի մասին հարկավոր ժանոթութիւնը ձեռք բերելուց հետո, դուրին է այլևս անցնել -ում ձևով ներկային:

Ինչպես արդեն ասացինք, այս -ում ձևն էլ ծագում է գրաբարի -ում ներգոյականից: Արևելյան հայերենի բարբառների մեջ ամենից շատ տարածվածը այս ձևի ներկան է, որ և միակ ընդունվածն է արևելյան գրականում: Նա տարածվում է սկսած Հյուսիսային Կովկասից (Մոզդոկ և Ղզլար) մինչև Հին Բայազետ (Տաճկահայաստան) և Թավրիզի վրայով մինչև Նոր-Ջուղա և այստեղից էլ մինչև Հնդկաստան և Զավա:

-ում մասնիկը անփոփոխ պահված ենք գտնում Կաղզվան, Հին և Նոր Բայազետ, Տփղիս և Նոր-Ջուղա, ուրիշ տեղեր ենթարկվում են զանազան ձայնափոխութիւնց:

Ահա նոր-Ջուղայի և Տփղիսի բարբառով -ում ձևի ներկայի խոնարհման պատկերը.

Նոր-Ջուղա

սիրում ամ	խազնում ամ	խազում ամ	մոռանում ամ
սիրում աս	խազնում աս	խազում աս	մոռանում աս
սիրում ա	խազնում ա	խազում ա	մոռանում ա
սիրում անք	խազնում անք	խազում անք	մոռանում անք
սիրում էք	խազնում էք	խազում էք	մոռանում էք
սիրում ան	խազնում ան	խազում ան	մոռանում ան

Տփղիս

սիրում իմ	սիրում ինք
սիրում իս	սիրում իք
սիրում է	սիրում ին

Երևանի բարբառը թեև գիտե սիրում ձևը, բայց դնում է նաև սզմամբ սիրըմ ձևը. այսպես՝

սիրում էմ	կամ	սիրըմ էմ
սիրում էս		սիրըմ էս
սիրում ա		սիրըմ ա
սիրում էնք		սիրըմ էնք
սիրում էք		սիրըմ էք
սիրում էն		սիրըմ էն

Ղարաբաղի բարբառը թեև ունի -ում ձևը, բայց ավելի գործածական է ողյալ ըմ ձևը, քիչ անգամ էլ ամ: Օրինակ՝ Խաչենի հյուսիսային մասում գործածում են -ում, իսկ հարավային մասում ամ: Արագ խոսակցության մեջ դրվում է ըմ: Այսպես՝ սիրում ըմ, սիրըմ ըմ, սիրամ ըմ: Օրինակ՝ սիրըմ ըմ, կնրըմ ըս, քանդըմ ա, խնսըմ ընք, հսկանըմ ըք, կօռըմ ըն: Ահա սիրեմ բայի ամբողջական ներկան.

սիրըմ ըմ	սիրըմ ընք
սիրըմ ըս	սիրըմ ըք
սիրըմ ա	սիրըմ ըն

Շամախի բարբառը, որովհետև գիտե ձայնավորների ներդաշնակութան օրենքը, ուստի ներկայի -ում մասնիկի ձայնավորն էլ ըստ այնմ փոփոխում է:

Ահա սիրեմ բայի ներկայի պատկերը.

սիրիմ տմ	սիրիմ տնք
սիրիմ էս	սիրիմ էք
սիրիմ տ	սիրիմ տն

Ագուլիսի բարբառը ներկայի կազմութիւն մեջ գործածում է -ում մասնիկը այն դեպքում, երբ շեշտը ընկնում է այս -ում մասնիկի վրա: Մյուս դեպքերում, որովհետեւ Ագուլիսի բարբառը զանազանում է ծանր ու թեթեւ ձայնավորները և նրանց համեմատ վերջավորութիւնները փոխում, ուստի այստեղ էլ -ում մասնիկը դարձնում է մերթ ամ և մերթ ամ: Միևնույն ժամանակ, ինչպես Երևանի բարբառը, սա ևս ճանաչում է -իս վերջավորութիւններ ներկայի ձև, այն տարբերութիւնք միայն, որ մինչդեռ Երևանի բարբառը ամեն մի բայի համար ունի թե՛ -ում և թե՛ -իս ձևով ներկայ (վերջինը իբրև շարունակական), Ագուլիսի բարբառը -իս ձևը սահմանափակում է միայն Գ լծորդութիւն մի քանի ուրիշ բայերով: Յղնայի բարբառը դիտեմ միայն -ում, իսկ -իս դարձնում է -աս:

Ահա Ագուլիսի բարբառի սահմանական ներկայի պատկերը.

թակամ ըմ	սայրամ ըմ	սրհւմ ըմ	խսէլիս ըմ
թակամ ըս	սայրամ ըս	սրհւմ ըս	խսէլիս ըս
թակամ ա	սայրամ ա	սրհւմ ա	խսէլիս ա
թակամ ընք	և այլն.	և այլն	և այլն.
թակամ ըք			
թակամ ըն			

Այն բայերը, որոնք սկսվում են ձայնավորով, այս պարագային ստանում են նախածայն և, որ ըստ Պատկանյանի և Մարգարյանի (էջ 113) հունարան հեղինակների գործածած ներգոյականի ըն մասնիկն է. օրինակ՝ ետ'նամ ըմ «ասում եմ», ետ'ամ ըմ «ուտում եմ», եի'գամ ըմ «ուզում եմ», եքրվտ'իս ա «երևում է» և այլն: Այսպիսով, ներկայի այս ձևերը ճշտիվ նման են դուրս գալիս հունարանների ըն քաղաքում, ըն մարզում ներգոյականներին և միևնույն ժամանակ ստացվում է մի նոր ապացույց՝ հաստատելու համար, թե -ում ձևով ներկան առաջացած է ներգոյականից:

Յղնայի ենթաբարբառում գործածական է միայն -ում ձևը (չկա ամ, տմ). բացի սրանից տ'իս, էլիս ձևերի մեջ շնչվում է -ի մասը, որով այստեղ ներկան ստանում է հետևյալ ձևերը. թա'կում ըմ, սա'յրում ըմ, տաս ըմ, «տալիս եմ», գե'սում ըմ, «գալիս եմ», աքսնում ըմ «տեսնում եմ», փըլթնում ա «փախչում է» և այլն:

Շեշտյալ բառի մոտ էականը նախադաս է դրվում. *ինչպես՝* ի՛ս ըմ թա՛կամ *«ես եմ թակում»* և այլն:

Աստրախանի բարբառում ներկայի մասնիկն է ըմ, իս. *ինչպես՝* ասըմ էմ, լսըմ էս, ինգնըմ ա, կալիս էնք, լաց էք իլըմ, չէն լսըմ: Ղարաբաղի բարբառի նման այսանդ էլ ասում են կամ ա կամ կալիս ա, տամ ա կամ տալիս ա, *«գալիս է, տալիս է»*: Ու ձայնավորը պարունակող բայերը ստանում են -ում մասնիկը. *ինչպես՝* ուզում էմ, ուղում ա և այլն:

Գրեթե ամեն տեղ էլ գալ, տալ, լալ միավանկները ստանում են -լիս վերջավորությունը. *ինչպես՝* Երև. *գ՛ալիս էմ...*, Տիբ. *գա՛լիս իմ, լա՛լիս իմ, տա՛լիս իմ*. Ղարաբաղ և Աստրախան երկու ձևվով (տես վերը): Իսկ Նոր Բայազետի բարբառը այս դեպքումն էլ ընդհանուր կանոնի համաձայն դնում է -ում. *այսպես՝* գ՛ալում ա, լալում ա, տալում ա:

Վերջացնում ենք մեր խոսքը ներկայի երեք տեսակ կազմութլանց մասին, ավելացնելով այն նկատողությունը, որ թե՛ -ում և թե՛ -ման ձևի ներկան ունի իր հետ միաժամանակ մի ուրիշ ձև. -ում-ին ընկերանում է -լիս ձևը, -ման-ին ընկերանում է -ում ձևը: Բոլորի մեջ էլ գերակշռությունը պատկանում է -ում ձևին: Միայն -լիս ձևն է, որ մնում է մենակ:

Բայց այստեղ էլ Արդվինը, որ -լիս ձևի ամենահարազատ ներկայացուցիչն է, -լիս ձևի հետ ունի կը ձևով ներկա, որ պահում է այժմ էլ իբր պատմական ներկա: Այսպես հետևյալ փոքրիկ պատմվածքի մեջ միասին գտնում ենք 4 կը և 3--լիս:

Առաջ Արթվին շէնլիկը տասներհինգ տուն է էղէ. բոլորը մէշա. էն մէշումը Սալէթումէն կու աշին օրը (որ) Արթվինումէն մուխ կու դուս գա, գուգան կու փնտռին խիտը (վրաց. կամուրջ), չէն (չեն կարողանում) գտնի օրա ձօրօխը անցնին. էտէվ մէկ ալշին գէլիգի հէտնէմէն գալիս է օրը զարնէ. առաջէվան կայր է ըլնէլի. կայր էղած վախտին փնտռէլիս է վօրանց գնաց...:

Սա ցույց է տալիս, որ -լիս ձևի մյուս բարբառներն էլ ունեցել են իրենց հետ -ում ձևը, որ հետո կրճատել են: Այսպես Վարանդա և Դիզակ, որոնք այժմ էլ գործածում են -լիս ձևի հետ նաև -ում ձևը: Եվ եթե Վարանդա և Դիզակ բառական պաշարով և ձայնական դրութլամբ նույն են մնացել Ղարաբաղի հետ, ալդ հչ թե նրա համար, որ իբր թե փոխ են առել կամ ազդվել են նրանցից, ալ որովհետև մի բարբառ են կազմել միշտ:

Ի վերջո ավելացնում եմ ալսաեղ արեւելյան դրական լեզվի բոլոր լծորդութիանց սահմանական ներկալի պատկերը.

Ա լծորդութիւն,
ա տիպար

սիրում եմ
սիրում ես
սիրում է
սիրում ենք,
սիրում էք
սիրում են

Բ լծորդութիւն,
ա տիպար

խօսում եմ
խօսում ես
խօսում է
խօսում ենք
խօսում էք
խօսում են

Բ լծորդութիւն,
բ տիպար

հագնում եմ
հագնում ես
հագնում է
հագնում ենք
հագնում էք
հագնում են

Գ լծորդութիւն,
ա տիպար

կարդում եմ
կարդում ես
կարդում է
կարդում ենք
կարդում էք
կարդում են

Գ լծորդութիւն,
բ տիպար

իմանում եմ
իմանում ես
իմանում է
իմանում ենք
իմանում էք
իմանում են

Բ. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԱՆՅՅԱԼ ԱՆԿՍԱՐ

Սահմանականի անցյալ անկատարը կազմվում է շատ պարզ ձևով: Ինչպես որ ներկա դժբախտ խոնարհելով էական բալի ներկալի հետ՝ ստանում ենք սահմանական ներկա, նույնպես և խոնարհելով էական բալի անկատարի հետ, ստանում ենք անցյալ անկատար:

Խոսել ենք արդեն ներկալի կազմութիան բոլոր ձևերի մասին՝ զանազան բարբառներում (-ում, -մեց, -լիս): Այստեղ բավական

Տփղիսի բարբառով.

սիրում էի
 սիրում էիր
 սիրում էր
 սիրում էինք
 սիրում էիք
 սիրում էին

Ղարաբաղի բարբառով.

Խաչեն	Վարանդա
սիրում ի	սիրիս ի
սիրում իր	սիրիս իր
սիրում որ	սիրիս որ?
սիրում ինք	սիրիս ինք
սիրում իք՝	սիրիս իք,
սիրում ին	սիրիս ին

Շամախի բարբառով.

սիրիմ ի
 սիրիմ իր
 սիրիմ էր
 սիրիմ ինք
 սիրիմ իք
 սիրիմ ին

Աստրախանի բարբառով.

ասում էիմ	կամ	ասում իիմ
ասում էիր		ասում իիր
ասում էր		ասում էր
ասում էինք		ասում իինք
ասում էիք		ասում իիք
ասում էին		ասում իին

Անկատարի կաղամթյան համար Մարաղայի բարբառը ստեղծել է մի ալիսիսի նորութուն, որ չափազանց հատկանշական է հայոց լեզվի պատմության համար, որ և գտնվում է Խոլի, Ուրմիո և Սալմաստի բարբառներում: Ամեն տեսակի անցյալ՝ ինչ ձևով և եղանակի էլ պատկանի նա, կաղամթում է ներկայի վրա ավել-

լացնելով էր: Այս մասնիկը էական բայի անկատարի եզակի Գ դեմքն է, բայց այստեղ անխափր կցվում է բոլոր թվերի և դեմքերի վրա: Ըստ այսմ անկատարի բոլոր ձևերը շնչված են հայերեն լեզվի միջից և բայերի խոնարհումը կրկնապես պարզված է:

Ահավասարի սահմանական անցյալ անկատարի մի քանի օրինակներ.

իւզէլի իմ էր	կամ	իւզէլիմ էր	սուզում էի»
իւզէլի իս էր		իւզէլիս էր	սուզում էիր»
իւզէլի էր		իւզէլէր	սուզում էր»
իւզէլի ինք' էր		իւզէլինք' էր	սուզում էինք»
իւզէլի էք' էր		իւզէլէք' էր	սուզում էիք»
իւզէլի ին էր		իւզէլին էր	սուզում էին»
ամչընալի իմ էր		ամչընալիմ էր	ամչընալում էր
ամչընալի իս էր		ամչընալիս էր	ամչընալում էր
ամչընալի էր		ամչընալէր	
ամչընալի ինք' էր		ամչընալինք' էր	ամչընալումք էր
ամչընալի էք' էր		ամչընալէք' էր	
ամչընալի ին էր		ամչընալին էր	ամչընալում էր
սամաչում էի		սամաչում էիր»	և այլն:

Այսպես նաև էական և պակասավոր բայերի համար. ինչպես՝ իմ էր, իս էր, էր, ինք' էր, էք' էր, ին էր, յէի, էիր, էր...».
իւնիւմ էր, իւնիւս էր, իւնէր, իւնիւնք' էր, իւնէք' էր, իւնիւն էր սունէի, ունէիր, ունէր» և այլն:

Ներկայի նման՝ շեշտյալ բառերի մոտ կատարվում է օժանդակի շրջում. ինչպես՝ յի'ս իմ էր իւզէլի, իսալա'թ ին էր քիցէլի և այլն:

Այս բոլորի մեջ նկատելի է եզակի Գ դեմքի իւզէլէր ձևը, ուր օժանդակը և ներկայի ի վերջավորութիւնը շնչված են և շեշտը փոխադրված նոր հանգի վրա: Սրա համեմատ էլ էական բայի անկատար եզակի Գ դեմքը երևան է գալիս իր իսկական ձևով (էր): Նախնական ձևի մեջ անշուշտ օժանդակը ընդհանուր էր. իւզէլի իմ էր, իւզէլի իս էր, հետևաբար նաև *իւզէլի ի էր. բայց հետո՝ ձայնավորի մոտ ի կրճատվելով՝ ինչպես որ առաջ է եկել իւզէլիմ էր, իւզէլիս էր, նույնպես և իւզէլի էր, ինչպես ունենք անշատ ձևերի մեջ և հետո ձայնավորի մոտ երկրորդ անգամ ի կորչելով՝ իւզէլէր, ինչպես է արդի սովորական ձևը: Այսպես էլ օժանդակը՝ իմ էր, իս էր, *ի էր>էր:

Անկատար անցյալ կազմելու այս գրութիւնը կա նաև Ուրմիո, Սալմաստի, Ղամարլուի բարբառներում:

Ահա մի քանի օրինակ այս բարբառներից.

Ուրմիա— կակուղ իմ էր քէլէլի «կամաց էի գնում», էլթիրար էր տնէլի «վստահում էր», ըսնը՛ս էն էր «անցնում էին»:

Սալմաստ— չենք էր «չէինք», էնէնց ենք էր գինուլի «այնպես գիտեինք»:

Ղամարլուի Դարդալու գյուղից— լսէս էր «լսում էր», ծղզաս էր «ծիծաղում էր», շատ էր վտխէնալը, «շատ էր վախենում», շուէտ էն էր ք՛ռշի «շուտ էին քաշել»:

Ուրմիայի բարբառով

լսէս էմ էր

լսէս էս էր

լսէս էր

լսէս էնք՛ էր

լսէս էք, էր

լսէս էն էր

Անցյալ անկատարի կազմութիւն այս զարմանալի ձևը գտընվում է նաև Ագուլիսի բարբառում, բայց անցյալի տարրեր մասնիկով: Այստեղ մասնիկն է Ե՛կ, որ նուրնպես կցվում է սահմանականի ներկայի վրա: Սարգսյան, էջ 107 այս Ե՛կ ձևը բացատրում է բայական -ել վերջավորութիւնմբ, սրի վրա իբր թե ավելացել է ներկա կազմող Ե մասնիկը՝ Ագուլիսի բարբառում: Այս բացատրութիւնը սխալ է: Ըստ իս, այս Ե՛կ մասնիկը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ գրաբարի լեռալ «եղած» ձևը: Ըստ օրինի լեռալ դարձել է նախ լի, ինչպես գտնում ենք Ղազախի բարբառում (հմմտ. Ղրբ. իլալ) և հետո տարնամանութիւն օրենքով՝ Ե՛կ: Մեղրիի բարբառը, որ նուրն պարագային գործածում է լա ձևը, ներկայացնում է երկուսի միջին աստիճանը, թեև այստեղ էլ վերջաձայն լ կտրված է օրինակ՝

ըմ նէլ «էի»

ըս նէլ «էիր»

ա նէլ «էր»

ըք նէլ «էինք»

ըք նէլ «էիք»

ըն նէլ «էին»

սրում ըմ նէլ   «սրում էի»
 սրում ըս նէլ   «սրում էիր»
 նահամ ըմ նէլ
 (Յղ. նահում ըմ նէլ) } «ասում էի»

նծտամ ըք նէլ «ուտում էինք, ուտում էիք»,
 տալիս ըս նէլ «տալիս էիր» և այլն:

Շեշտյալ բառի մոտ էականը դարձյալ նախադաս է լինում.
 Ինչպես՝ իս ըմ ցեղ ցա՛համ «ես էի ասում», դիւք ըք ցեղ ցո՛ւամ
 «դուք էիք ուտում» և այլն:

Այսպես նաև Ուրմիայի բարբառով. օրինակ՝

տնցյալ ապառնի

կլւէմ   էր
 կլւէս   էր
 կլւէր
 կլւէնք, էր
 կլւէք՝ էր
 կլւէն   էր

Սրա համար է դարձյալ, որ ստորադասականի անցյալը, որ արդի հայերենի խոնարհման մեջ հիմքն է կազմում, շնչված է: Ինչպես գիտենք, արդի աշխարհագրաբար, արևելյան և թե՛ արևմտյան գրականը, նաև բարբառների ամենամեծ մասը բալի խոնարհման մեջ ճանաչում են միայն 4 հիմնական ձև, որոնցից կազմվում են մնացյալ ձևերը: Դրանք են ստորադասական ներկա, ստորադասական անցյալ, կատարյալ և հրամայական: Թե՛ Մարաղայի և թե՛ Ուրմիո և Ագուլիսի բարբառները այստեղ էլ ներկայի վրա ավելացնելով էր կամ ցեղ ձևը, շնչում հեն ստորադասական անցյալի արմատական ձևը:

Ահա դրանց պատկերը.

Սրղ.		Ագլ.		Որմ.
Իւզիւմ	էր	Թակիւմ նէլ	լւէմ	էր
Իւզիւս	էր	Թակիւս նէլ	լւէս	էր
Իւզէր		Թակի նէլ	լւէր	
Իւզիւնք՝	էր	Թակիք նէլ	լւէնք՝	էր
Իւզէք՝	էր	Թակիք նէլ	լւէք՝	էր
Իւզին	էր	Թակին նէլ	լւէն	էր

Ինչպես ասացինք, անցյալ կազմելու այս ձևը հատուկ չէ միայն սահմանափակի անցյալ անկատար ձևին, այլ բոլոր սեռակի անցյալ ձևերին, որոնցից մի քանիսը օրինակներով հիշեցինք արդեն վերևում: Այսպես սկսած էական բալի անկատարից (իմ էր *էէի*), մինչև անցյալ ապառնի (Ազլ. թակիլ ըմ — թակիլ ըմ նէլ), պարտավորական անցյալ (Ազլ. մտոտմ տ թակիմ — մտոտմ տ նէլ թակիմ), հրամայականի անցյալ (Ազլ. թակա նէլ), բարդ հրամայական անցյալ (Ազլ. թնու թակի — թուղ թակի նէլ), ստորադասական անցյալ (թակիմ — թակիմ նէլ) և այլն և այլն: Այսպես նաև Մրդ. պակասավոր բախրից իւնիւմ *տունիմ* — անկատար իւնիւմ *եք տունեի*, ապառնի կիւզիւմ — անցյալ կիւզիւմ էր *եկուզեի* և այլն:

Ինչ է այս տարօրինակ երևույթի պատճառը:

Գազանիքի բանային տալիս է մեզ Աստրախանի բարբառը: Այստեղ էական բալի անցյալ անկատարի երկրորդ ձևն է իմ *էէի*, իիցք *էէինք*, իւն *էէին*, այսպես և Ա լծորդության անկատարի մեջ՝ ինգնիլմ *երնկնեի*, ինգնիլնք *երնկնեինք*, ինգնիլն *երնկնեին* և այլն: Եթե այս երկու ի-երը միանային և ստացվեր իմ, ինք, ին, ինգնիմ, ինգնինք, ինգնին և այլն, անկատարը պիտի նույնանար ներկալի հետ և ներկալի ու անկատարի միջև ոչ մի զանազանություն չպիտի գտնվեր: Աստրախանում դեռ այսպիսի միացում չի կատարվել, ուստի այնտեղ կարիք չի զգացվել շփոթություն առաջն առնելու: Բայց այդ միացումը կատարվել է Մարագալի, Ագուլիսի և այլ բարբառների մեջ, որով անհրաժեշտ կարիք է զգացվել զանազանություն ստեղծելու: Մրդ. ես իմ *եես եմ* և ես իմ *եես էի*, իւզեի իմ կամ իւզեիւմ *տուզում եմ*, բայց նաև *տուզում էի*, Ազլ. թա՛կիւմ *թթակեմ*, բայց նաև *թթակէի* և այլն ձևերի միջև:

Ինչ միջոց կար զանազանելու համար *եես եմ* (այժմ) և *եես եմ* (անցյալում) ձևերը: Ամենակարճ և ամենաբնական միջոցն էր գործածել անցյալ անկատարի եզակի Գ դեմքը՝ եք, որ իրոք գործ դրեց Մարագալի բարբառը ամենախելացի կերպով: Նույնպիսի միջոցներ եղան Ագուլիսի համար նեկ և Մեղրիի համար լա, որոնք իբրև դիրքայ՝ անդեմ լինելով ավելի համար էին որևէ բալի եզակի և հոգնակի բոլոր դեմքերի համար: Մարագալի բարբառի մեջ՝ եք ձևի գործածություն անպատեհությունը ան էր, որ եզակին պիտի ծառայեր նաև իբրև հոգնակի և Գ դեմքը պիտի ծառայեր նաև իբրև Ա և Բ դեմք: Բայց ինչ նշանակություն ունեն

նանում ենք միայն աալով մի քանի օրինակ զանազան կարևոր բարբառներից:

Բոլորն էլ պատկանում են բարբառների Ում ճյուղին և բնավ գործ չունեն Կը ճյուղի բարբառների հետ:

Նոր-Ջուղայի բարբառում սահմանական անկատարն էլ ներկայի նման ունի երկու ձև. առաջինը՝ որ ընդհանուր է ամեն տեսակ բայերի համար (բացի միավանկներից), կազմվում է ներկա գերբալը [սոնարհելով] էական բայի անկատարի հետ. օրինակ՝

սիրում ի	խազնում ի	խազում ի	մոռանում ի
սիրում իր	խազնում իր	խազում իր	մոռանում իր
սիրում էր	խազնում էր	խազում էր	մոռանում էր
սիրում ինք	խազնում ինք	խազում ինք	մոռանում ինք
սիրում իք	խազնում իք	խազում իք	մոռանում իք
սիրում ին	խազնում ին	խազում ին	մոռանում ին

Երկրորդը կազմվում է -ման ձևի գերբալով, որի հանգամանքները ճիշտ նույն են՝ ինչ որ խոսել ենք ներկայի համար: Անկատարի մեջ էլ ալս ձևը հիմա գործածութունից ընկել է և սովորական է միայն միավանկ բայերի համար. ալսպես՝

գ'ովման ի	լալման ի	տալման ի	կալման ի
գ'ովման իր	լալման իր	տալման իր	կալման իր
գ'ովման էր	լալման էր	տալման էր	կալման էր
գ'ովման ինք	լալման ինք	տալման ինք	կալման ինք
գ'ովման իք	լալման իք	տալման իք	կալման իք
գ'ովման ին	լալման ին	տալման ին	կալման ին

Միավանկ բայերի թե՛ ներկան և թե՛ անկատարը ունեն նաև մի կրճատ ձև, որ կազմվում է պարզապես անորոշ գերբալը դնելով էականից հետո՝ առանց -ման վորջավորութլան. ալս ձևը կարելի է գործ ածել շեշտից հետո կամ հարցական նախադասութլան մեջ. ինչպես՝ որտեղից ես գ'ուլ. խաց ին տալ. յարախէքն՝ անլալ. պարզ միտս ա գ'ուլ:

Երևանի բարբառով,

սիրում ի կամ	սիրում ի
սիրում իր	սիրում իր
սիրում էր	սիրում էր
սիրում ինք	սիրում ինք
սիրում իք	սիրում իք
սիրում ին	սիրում ին

լեզուների համար այդպիսի ձևափոխությունները, եթե կարիքը պահանջում է: Եթե չլինեն մ բաղաձայնի ավելորդ հավելումը անկասարի ծայրին (հավելում, առանց որի ապրում էին ու ապրում են այժմ էլ մնացյալ բոլոր բարբառները), այս խոշոր ու պատասխանատու ձևափոխության կարիքը չպիտի զգացվեր: Բայց որքան անհրճար է լեզուների համար՝ ետ դառնալ և ժամանակի արդեն կատարած վերջացրած գործը նորից վերականգնել:

Այսպիսով հազարավոր տարիների օգտագործած, սրբագործած և ամեն տեղ ընդհանուր ընդունված անկատարի ձևը ընչվեց լեզվից, պահելով նրանից աննշան մի հետք՝ էր և կար, առաջինը էական բալի անկատար եզակի Գ դեմքը և նրկրորդը՝ կամ պակասավոր բալի անկատար եզակի Գ դեմքը:

Այստեղ դնում ենք արևելյան գրական լեզվի անցյալ անկատարից մի օրինակ բոլոր լծորդություններով.

Ա լծորդություն, ա տիպալի

սիրում էի
սիրում էիր
սիրում էր
սիրում էինք
սիրում էիք
սիրում էին

Բ լծորդություն,
ա տիպար

խոսում էի
խոսում էիր
խոսում էր
խոսում էինք
խոսում էիք
խոսում էին

Բ լծորդություն,
բ տիպար

հագնում էի
հագնում էիր
հագնում էր
հագնում էինք
հագնում էիք
հագնում էին

Գ լծորդություն,
ա տիպար

կարդում էի
կարդում էիր
կարդում էր
կարդում էինք
կարդում էիք
կարդում էին

Գ լծորդություն,
բ տիպար

իմանում էի
իմանում էիր
իմանում էր
իմանում էինք
իմանում էիք
իմանում էին

Վերջացնելով - ում ձևով ներկայի և անցյալ տնկատարի նկարագրութիւնը, դնում ենք այստեղ մի նկատողութիւն առհասարակ - ում ձևի մասին:

- ում մասնիկի գործածութեամբ թեև րայական ձևերը պարզ-վեցին, բայց տեղ-տեղ երկդիմութիւն առաջացաւ: Անպատեհութիւնն այն է, որ - ում ձևով ներկան (կամ անկատարը) ձևի նույնութեան պատճառով շփոթվում է նախ - ում ձևով ներգոյականի հետ և երկրորդ՝ - ում վերջավորութեամբ գոյականների հետ: Օրինակ՝ խաղում նշանակում է թի՛ւ լսողի մեջ և թի՛ւ Վիսաղայ, շարժում նշանակում է 1) թի՛ւ շարժողութիւնն, 2) թի՛ւ շարժի մեջ, երկրաշարժի ժամանակ և թի՛ւ 3) Վշարժի»:

Համտ, օրինակ հետևյալ հատվածները (արևմտահայ գրական լեզվով).

Եթէ չունենար ժամանակագրական այնպիսի սխալներ և հակասութիւններ, որոնք յայտնապես հերքում են անոր ականատես վկայ ըլլալու իրողութեանն» (Դուրյան, Ուսումն. և քննադատ., Երուսաղեմ, 1935, էջ 29):

Այստեղ հերքում են ստացել է ճիշտ արևելահայ ներկայի ձևը, մինչդեռ նշանակում է Եհերքմունք է», որին ապացույց է իրողութեան սեռականը:

ԵՄի խումբ բառեր ուղ. հյց. հոլովում չունենալով հանդերձ և յանգը, հոլովվում են այս հոլովմամբ»:

Այստեղ շատ դուրին է շփոթել հոլովում Եհոլովմունք» և Եհոլովի մեջ», ուստի նման դեպքերում պետք է դնել միշտ մեջ ձևը (հոլովի մեջ):

Եհաջօցիք որոշում են ընդունել մահմեդական... դառնալ»:

Առաջին մասը կարգալիս ընթերցողը կարծում է, թե որոշում են բալ է և ընդունել մահմեդական բառերից հետո սպասում է, որ պիտի գա մահմեդական կրոնը կամ մահմեդականութիւնը, ուստի կարդում է՝

Եհաջօցիք որոշում են՝ ընդունել մահմեդական կրօնը»:

Բայց հանկարծ տեսնելով դառնալ բալը, ինքն էլ հետ պիտի դառնա և զգալով, որ որոշում գոյական է, տարբեր շեշտով պիտի կարդա՝

Եհաջօցիք՝ որոշում են ընդունել՝ մահմեդական դառնալ (ու)»:

Այս կետը ի նկատի ունենալով, Կովկասում հաճախ ներգոյականի և գոյականի վրա դնում են ն հոգը, որով զանազանում են բառը ներկայից. ինչպես՝ խաղումն է. հրապարակումն է. ծանրոց-

ների ընդունումն և հանձնումն (փոստի պաշտոնական հայտարարությունը Հայաստանում):

Նույնպիսի օրինակներ են՝ գործում, որ նշանակում է թե գործի մեջ և թե՛ բայ է (գործելիս):

Թվում, որ կարող է ներկայանալ երեք իմաստով. 1) թվի մեջ. օրինակ՝ նրանց թվում (թվումն) էր նաև Կարապետը. 2) թվումն Վենիսից, Վիեննայից, Վարշայից, Վրանյայից, օրինակ՝ թվումները բաժանվում են ստորակետով, 3) բայ. օրինակ՝ թվում է թե ինքը դաշտումն է: Այս երեքից ամենասովորականը վերջինն է արևելահայ գրականի մեջ: Առաջինը մյուսներից զանազանելու համար թեև ժայռին դնում են և հողը, բայց այժմ նոր սերունդը չի դնում արդև հողը. օրինակ՝ չեն ասում.— մայրիկը խոհանոցումն է, այլ՝ խոհանոցում է, որով շփոթությունը անխուսափելի է դառնում:

Բողոքում բառը երեք տարբեր իմաստ ունի հետևյալ երեք նախադասությունների մեջ.

1) Բողոքում գրում է:

2) Լուսինայից թողոքում է կաթոլիկության դեմ:

3) Լուսինայից բողոքում է պապի դեմ:

Առաջին նախադասության մեջ բողոքում նշանակում է բողոքի մեջ, երկրորդ նախադասության մեջ նշանակում է բողոքարկություն, երրորդ նախադասության մեջ բայ է: Եվ եթե ասեինք՝ Լուսինայից բողոքում բողոքում է պապի դեմ և կոնգրակայնիլը բողոքում է կաթոլիկության դեմ,— երեք տարբեր իմաստով կլինեին:

-ում, -ման, -նել ձևերի կազմությունը նորանշան մի երկվույթ էր հայերենի մեջ. դրանով խոնարհման դրությունը քայքայվեց և հոլովումը խոնարհում դարձավ:

Խոնարհման քայքայման այս պատկերը, որ ներկայացնում է մեզ արևելյան աշխարհագրը, ավելի ընդարձակ չափով գործածված և իր կատարելության է հասած բասկերեն լեզվի մեջ (Van Eys, 55—112):

Բասկերենում նախապես եղել է անշուշտ պարզ ձևի խոնարհում, ինչպես գրաբարի մեջ. բայց ավելի ուշ այս պարզ ձևի խոնարհումը ջնջվել է և առաջացել է բաղադրյալ ձևի խոնարհումը: Պարզ ձևի խոնարհումը պահում են այժմ բասկերենում միմիայն շատ սակավաթիվ բայեր, այն էլ սահմանական ներկա, անկատար և հրամայական ձևով: Այսպես օրինակ, «տեսնել» բայը խոնարհվում է պարզ ձևով՝

dakust	տեսանեմ
dakuzu	տեսանես
dakus	տեսանէ և ալլն:

Բաղադրյալ ձևի խոնարհումը կատարվում է նևտեյալ ձևով:
 1) Վերցնում ենք բայի արմատը, ավելացնում ենք te կամ tze, որով ստացվում է բայանունը (substantif verbal). սրա վրա դնում ենք Ո մասնիկը, որով բայանունը դառնում է ներգոյական հոլով և այս ներգոյականը հարադրելով ռուսեմ՝ բայի ներկայի և անկատարի հետ, ստանում ենք բայի ներկա և անկատար ձևերը. այսպես՝ տեսանել՝ բայի արմատն է ikus, բայանունը ikuste, ներգոյականը ikusten, որից՝

ikusten det	տեսնում եմ
ikusten nuen	տեսնում էի և ալլն,

որոնք բուն նշանակում են տեսքի մեջ ունեմ, տեսքի մեջ ունես՝ և ալլն, ճիշտ նույն ձևով՝ ինչպես աշխարհարար տես-ն-ում եմ, տես-ն-ում էի և ալլն:

2) Արմատը ստանում է a, e, i, o, du, tu, il, ki մասնիկներից մեկը և դառնում է բայածական (adjectif verbal), որ համապատասխանում է մեր անցյալ դերբային. այս բայածականն էլ հարադրելով ռուսեմ՝ բայի սահմանական ներկա, անկատար, հրամայական, ստորադասական ներկա և անկատար ձևերի հետ, ստանում ենք բայի հարակատար, կատարյալ, հրամայական, ստորադասական ներկա և անկատար ժամանակները. այսպես նույն ikus արմատից ikusi տեսած, որով՝

ikusi det	տեսել եմ
ikusi nuen	տեսա
ikusi ezazu	տես
ikusi dezadan	տեսնեմ
ikusi nezan	տեսնեի

3) Բայածականի վրա դնում ենք սեռականի ko մասնիկը և այս ձևը հարադրելով ռուսեմ՝ բայի ներկայի և պայմանականի հետ՝ ստանում ենք ապառնին և պայմանականը. այսպես՝

ikusiko det	պիտի տեսնեմ
ikusikó nuke	կտեսնեի

Այսպիսով բասկերեն բայի բոլոր խոնարհյալ ձևերը ստացվում են օժանդակ բայի միջոցով. ո՛չ մի բայ չի խոնարհվում, ալլը

խոնարհվում է միայն օժանդակ բալը, իսկ բուն բալից մնում է միայն երեք ձև՝ բալանունը ներգոյական հոլովով, բալածականը և բալածականի սեռականը, որոնք համապատասխանում են ճիշտ մեր ներկա դերբալ (-ում— ներգոյական), անցյալ դերբալ (-ել) և սրա սեռականաձև (-ելու) ձևերին:

Հայերենի խոնարհման մեջ բաղադրյալ ձև չունեն կատարյալը (սիրեցի), ապառնին (կսիրեմ), անցյալ ապառնին (կսիրեի), հրամայականը (սիրի՛ր), որոնք բասկերենը նույնպես բաղադրյալ ձևով է կազմում:

Գ. ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԱՆՅՅԱԼ ԿԱՏԱՐՅԱԼ

Բացի պարզ կատարյալից՝ Ազուլիսի բարբառն ունի նաև բաղադրյալ կատարյալ ձևը, որ կազմվում է անցյալ դերբալի -ալ ձևովից՝ հետը խոնարհելով էական բալը. այսպիսով հիշյալ ձևը նմանվում է ճիշտ ուրիշ բարբառների հարակատարին. օրինակ՝

թակալ ըմ	սալրալ ըմ	սրէլ ըմ
թակալ ըս	սալրալ ըս	սրէլ ըս
թակալ ա	սալրալ ա	սրէլ ա
թակալ ըք	սալրալ ըք	սրէլ ըք
թակալ ըն	սալրալ ըն	սրէլ ըն

Սարգսյան, էջ 116, կարծում է, որ կատարյալի առաջին ձևն էլ առաջացած է սրանից՝ բալական և վերջավորութիւն ջնջումով. իբր թա՛կալ ը)մ > թա՛կամ, թա՛կա(լ ը)ս > թակաս, թա՛կա(լ ը)ք > թա՛կաք և այլն: Այս բացատրությունը չեմ կարող մերժել. բայց կարելի էր տալ և մի երկրորդ բացատրություն:

Պարսկահայոց բարբառներում սովորական է կատարյալի մի ձև, որ հիշեցնում է ազուլեցոց պարզ կատարյալը, այսպես Սոլի, Սալմաստի, Թավրիզի և Մարաղայի գավառականներով ունենք.

խասամ	«հասամ»
խասար	«հասար»
խասավ	«հասավ»
խասանք	«հասանք»
խասաք	«հասաք»
խասան	«հասան»

Անտարակույս այս կատարյալը շարունակությունն է հին հայերենի հասի, աշխարհաբար հասա ձևի, առաջին դեմքի վրա ավե-

լացել է մ' նմանությամբ սահմանական ներկայի.— կարելի չէ ենթագրել, որ նույնը տեղի ունեցած լինի նաև Ազուլիսի բարբառում. բայց այստեղ նմանությունը շարունակվելով՝ երկրորդ դեմքն էլ ստացած լինի ա: Երկու բացատրություններից մին կամ մյուսը հաստատելու նպատակը թերևս, եթե իմանալինք, թե ինչ պատճառով պարզ կատարյալի եզակի Գ դեմքը դուրսբերուն չունի և միայն բաղադրյալ ձևն է, որ գործածվում է նույն դեպքում: Առհասարակ նկատելի է, որ կատարյալի կրկին ձևերը բացարձակապես հոմանիշ են և իմաստի ու գործածության մեջ որևէ տարբերություն չունեն. օրինակ՝ շուր ըն տվի ըսկ'աքի և կիլալի'ն շոր տվին հազնելու և կերակրեցին» (Սարգսյան, Բ, էջ 62):

Դ. ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԱՆՑՑԱԼ

(Հարակատար, գերակատար և հարակից ձևեր)

Անցյալը մի ընդհանուր բառ է, բայց ունի իր զանազան ներբուխությունները կամ մանրամասնությունները. սրանց մասին մենք ընդհանուր ժանոթություն տվել ենք: Կան լեզուներ, որոնք տարբերություն չեն դնում անցյալի այդ զանազան ներբուխությունների մեջ և բոլորը միացնում են մի խմբի մեջ: Այսպիսի անցյալը կոչվում է praeteritum: Օրինակ՝ ճապոներենը ունի քերականական այնպիսի ձև, որով հասկանում է մեր անկատարը, կատարյալը, հարակատարը և գերակատարը միասին վերցրած: Գերմանական լեզուները չեն զանազանում բնավ անկատարը կատարյալից և ինչ որ կատարյալ է, միևնույն ժամանակ նաև անկատար է: Սլավական լեզուներն էլ չեն զանազանում անկատարը, կատարյալը, հարակատարը և գերակատարը իրարից, նրանք միայն որոշում են այն, թե գործողությունը անմիջական և վերջացած է, թե շարունակական կամ տևական է: Սրա համար գործածում են երևույթը, որ սլավական քերականության մեջ նշանավոր տեղ է գրավում: Օրինակ՝ ուսերեն читать «կարդալ» բալի անկատարը, հարակատարը և գերակատարը լինում են հավասարապես читал, իսկ կատարյալը՝ прочел «կարդացի» (про նախամասնիկով).— писать «գրել» բալից писал «գրում էի» անկատար է, իսկ написал (на մասնիկով)՝ կատարյալ, հարակատար և գերակատար է: Երբեմն բառն է ուղղակի փոխվում. այսպես сказал «ասացի» կատարյալ է: իսկ говорил «ասում էի, ասել եմ, ասել էի»: Մի քանի դեպ-

քում, շեշտը փոխելով՝ ժամանակն է փոխվում. ինչպես՝ насы'пал «ցանեցի», насыпáл «ցանում էի», отрезáл «կտրեցի», отрезáл «կտրում էի»: Օտար եվրոպական փոխառությունները մեծագույն մասամբ չունեն դանդաղանություն, այսպես՝ телеграфировал նշանակում է հավատարապես ճեռագրում էի, հեռագրեցի, հեռագրել եմ, հեռագրել էի».— аплодировáл «ծափահարում էի, ծափահարեցի, ծափահարել եմ, ծափահարել էի» — эксплуатировáл «շահագործում էի, շահագործեցի, շահագործել եմ, շահագործել էի».— բայց կա և арестовáл «ձերբակալեցի, ձերբակալել եմ, ձերբակալել էի», арестовывáл «ձերբակալում էի», декламировáл «արտասանում էի», продекламировáл «արտասանեցի, արտասանել եմ, արտասանել էի» և այլն:

Օսերեն լեզվի մեջ էլ կատարյալն ու անկատարը նույն են և զանազանվում են միայն շեշտով.— կատարյալը ստանում է շեշտը առաջին վանկում, իսկ անկատարը՝ երկրորդ վանկում. ինչպես՝

áppárston գցեցի, áppárston գցում էի (Miller, Die Spr. D. Oss. 84):

Ուրիշ լեզուներ տեսակ-տեսակ նրբություններ են մտցնում անցյալի գաղափարի մեջ. օրինակ՝ արխաղերենը գիտե 1) ընդմիջված անցյալ (präteritum interruptum). որ կազմվում է -uan մասնիկով. ինչպես՝

i-z-bl-uan

այն ես այրել «քիչ փնաց որ այրեի»

2) երևակայական անցյալ, որ կազմվում է zsa^{ua} մասնիկով. ինչպես՝

sə'-qa-zsa^{ua}

ես լինել «լինեի իբր թե» (երազումս տեսա, որ իբր թե Սուխումիում լինեի».

3) խանգարված անցյալ (präteritum impeditum), որ կազմվում է šan մասնիկով. ինչպես՝

s-qala-šan «պիտի լինեի, բայց...»

(Dirr, Einf. 48—53)

Պորտուգալերենն էլ ունի 4 տեսակ անցյալ. 1) մոտ անցյալում, 2) ավելի հեռու անցյալում, 3) շատ հեռու անցյալում (օրինակ՝ Այս գաղութը Լզիպտացիներից հույներին է անցած եղել). սրանց էլ մի ուրիշ տեսակն է 4) անցյալ հառաջագույն preteritum anterior). օրինակ՝ տեսած եզավ.

Ամերիկյան չինուկ լեզուն ավելի է ճշտում անցյալը և զանազանում է երեք աստիճան. 1) անցյալ, բայց մեկ տարուց պակաս և երկու օրից ավելի անցյալ, որ կազմվում է ու- մասնիկով. 2) շատ հին անցյալ, որ գործածվում է հեքիաթներում և որ կազմվում է ga- մասնիկով. 3) այս օրվանից այն կողմ և հատկապես երեկ կատարված մի ղեպք. կազմվում է na- մասնիկով (Boas, Handbook, I. 578—9):

Աֆրիկյան չիչևա լեզուն (բանտու խմբից) ունի 4 տեսակ անցյալ.

1) մոտավոր անցյալ, որի ազդեցությունը շարունակվում է դեռ ներկայի վրա. կոչվում է նաև պատմողական անցյալ, որ է ներկա ընթացից միայն մի գիշեր անցյալ տեղում լինելու. օրինակ՝ նոր եմ կերել (և դեռ քաղցած չեմ). ես նստել եմ (և դեռ չեմ վեր կացել):

2) մոտավոր անցյալ, որի ազդեցությունը ներկայի վրա չի շարունակվում. օրինակ՝ նոր եմ կերել (բայց այժմ քաղցած եմ):

3) հեռավոր անցյալ, որի ազդեցությունը շարունակվում է դեռ ներկայի վրա. ղեպքը պատահել է նախքան վերջին գիշերը. օրինակ՝ կերել եմ (և դեռ քաղցած չեմ). զնացել եմ (և դեռ չի վերադարձել):

4) հեռավոր անցյալ, որի ազդեցությունը այժմ չի շարունակվում. օրինակ՝ կերել եմ (բայց այժմ քաղցած եմ), զնացել եմ (բայց այժմ արդեն վերադարձել եմ): (Watkins, 49):

Հյուսիսային Ավստրալիայի դիերի լեզուն ունի 5 տեսակ անցյալ.

1) մերձավոր անցյալ (präteritum propinquum). օրինակ՝

ɬato ɬanka-la wiri

մի քանի օր առաջ արի (կատարեցի, շինեցի).

2) präteritum indefinitum (անորոշ անցյալ), որ ճիշտ ժամանակը չի որոշում. ինչպես՝

ɬato ɬanka-na warai

արել եմ.

3) präteritum definitum (որոշյալ անցյալ). ինչպես՝

ɬato ɬanka-na paraia

նոր (այս ընթացի) արի

4) präteritum remotum (հեռավոր անցյալ). ինչպես՝

թատո Թանկա-նա-լա

իր ժամանակին արի (կատարեցի)

5) հեռագուլն անցյալ (präteritum remotius), ինչպես՝

թատո Թանկա-նա wonտի

վաղուց եմ արի

(Kieckers, 140)

Հայերենն էլ բավական հարուստ է անցյալ ժամանակի զանազան նրբութուններով, մանավանդ աշխարհաբարը և բարբառները, որոնք այս կողմից գերազանցում են գրաբարից և գրականից:

Գրաբարում անցյալ ժամանակի ձևերը երեք են՝ հարակատար, դերակատար և ստորադասական անցյալ: Երեքն էլ կազմվում են -եալ դերբայով, որ կոչվում է անցյալ դերբայ:

Այստեղ դնում եմ 4 լծորդութանց կրկին տիպարների այս 3 ձևերի խոնարհումը,

հարակատար	գերակատար	ստորադասական անցյալ
սիրեալ եմ	սիրեալ էի	սիրեալ իցեմ
սիրեալ ես	սիրեալ էիր	սիրեալ իցես
սիրեալ է	սիրեալ էր	սիրեալ իցէ
սիրեալ եմք	սիրեալ էաք	սիրեալ իցեմք
սիրեալ էք	սիրեալ էիք	սիրեալ իցէք
սիրեալ են	սիրեալ էին	սիրեալ իցեն
հատեալ եմ	հատեալ էի	հատեալ իցեմ
հատեալ ես	հատեալ էիր	հատեալ իցես
հատեալ է	հատեալ էր	հատեալ իցէ
հատեալ եմք	հատեալ էաք	հատեալ իցեմք
հատեալ էք	հատեալ էիք	հատեալ իցէք
հատեալ են	հատեալ էին	հատեալ իցեն
խօսեալ եմ	խօսեալ էի	խօսեալ իցեմ
խօսեալ ես	խօսեալ էիր	խօսեալ իցես
խօսեալ է	խօսեալ էր	խօսեալ իցէ
խօսեալ եմք	խօսեալ էաք	խօսեալ իցեմք
խօսեալ էք	խօսեալ էիք	խօսեալ իցէք
խօսեալ են	խօսեալ էին	խօսեալ իցեն

ուսեալ եմ	ուսեալ էի	ուսեալ իցեմ
ուսեալ ես	ուսեալ էիր	ուսեալ իցես
ուսեալ է	ուսեալ էր	ուսեալ իցէ
ուսեալ եմք	ուսեալ էաք	ուսեալ իցեմք
ուսեալ էք	ուսեալ էիք	ուսեալ իցէք
ուսեալ են	ուսեալ էին	ուսեալ իցեն
աղացեալ եմ	աղացեալ էի	աղացեալ իցեմ
աղացեալ ես	աղացեալ էիր	աղացեալ իցես
աղացեալ է	աղացեալ էր	աղացեալ իցէ
աղացեալ եմք	աղացեալ էաք	աղացեալ իցեմք
աղացեալ էք	աղացեալ էիք	աղացեալ իցէք
աղացեալ են	աղացեալ էին	աղացեալ իցեն
գողացեալ եմ	գողացեալ էի	գողացեալ իցեմ
գողացեալ ես	գողացեալ էիր	գողացեալ իցես
գողացեալ է	գողացեալ էր	գողացեալ իցէ
գողացեալ եմք	գողացեալ էաք	գողացեալ իցեմք
գողացեալ էք	գողացեալ էիք	գողացեալ իցէք
գողացեալ են	գողացեալ էին	գողացեալ իցեն
թողեալ եմ	թողեալ էի	թողեալ իցեմ
թողեալ ես	թողեալ էիր	թողեալ իցես
թողեալ է	թողեալ էր	թողեալ իցէ
թողեալ եմք	թողեալ էաք	թողեալ իցեմք
թողեալ էք	թողեալ էիք	թողեալ իցէք
թողեալ են	թողեալ էին	թողեալ իցեն
զգեցեալ եմ	զգեցեալ էի	զգեցեալ իցեմ
զգեցեալ ես	զգեցեալ էիր	զգեցեալ իցես
զգեցեալ է	զգեցեալ էր	զգեցեալ իցէ
զգեցեալ եմք	զգեցեալ էաք	զգեցեալ իցեմք
զգեցեալ էք	զգեցեալ էիք	զգեցեալ իցէք
զգեցեալ են	զգեցեալ էին	զգեցեալ իցեն

Այս ձևերը կարելի է թարգմանել աշխարհաբար հետևյալ ձևով.

սիրեալ եմ «սիրել եմ»
 սիրեալ էի «սիրել էի»
 սիրեալ իցեմ «սիրած լինեմ» և այլն:

Միջին հայերենում գրարարի -եալ վերջավորութիւնը դարձավ -ել: Այսպէս են վերջանում Ա, Բ և Դ լծորդութեան բայերը, իսկ Գ լծորդութեան բայերը ստանում են -ցել վերջավորութիւնը: Karst, էջ 346—352 տալիս է 110-ից ավելի օրինակ միջին հայերենի այս ձևերից՝ իրենց համառոտ վկայութեամբ հանդերձ: Ավելորդ է բնականաբար մեջ բերել այստեղ այդ օրինակները ամբողջ, մանավանդ իրենց վկայութիւններով: Ուստի բավականանում ենք քաղել նրանցից մի քանի տիպական օրինակներ: Չակերտի մեջ ղնում եմ համապատասխան գրաբար ձևը.

Ա լծորդութիւն. — անուանել, անկնել լանուանեալ, գրաւկնել *գրաւկանեալ, գրել ձգրեալ, ժողվել ժժողվեալ, մտել ձմտեալ, համել ձհրամալեալ, լեմել ձլամեալ (ուշացած), բաժնել ձբաժանեալ:

Բ լծորդութիւն. — խօսել ձխօսեալ, ընկել ձանկեալ, կարմրել ձկարմրեալ, հալածել ձհալածեալ (հալածել բայից), մեռել ձմեռեալ, հաւնել ձհաւանեալ, նստել ձնստեալ:

Գ լծորդութիւն. — գնացել ձգնացեալ, խոստացել ձխոստացեալ, ծանդրցել ձծանրացեալ, մօտեցել ձմօտեցեալ, մնացել ձմնացեալ, շատցել ձշատացեալ, լիմցել ձլիմացեալ (լիմնալ ձիմանալ բայից), կեցել ձկեցեալ (կեցալ բայից), լմնցել (լմնցած՝ լմննալ բայից), լեւելցել ձլաւելեալ (լեւելնում բայից), ուռեցել ձուռեցեալ (ուռենալ բայից):

Դ լծորդութիւն. — առել ձառեալ, գտել ձգտեալ (գտնում բայից), իջել ձեջեալ (իջնում բայից), սկսել ձսկսեալ (սկսում բայից):

Այս ձևով են նաև անկանոն բայերը. ինչպես՝ ալրել ձարարեալ (ալնել = անել, ընել բայից), եկել ձեկեալ (գալ բայից), կալել ձկալեալ (ուռեմ բայից), կերել ձկերեալ (ուռեմ բայից), տվել ձտուռեալ (տալ բայից), տարել ձտարեալ (տանեմ բայից), դրել ձեդեալ (դնել բայից):

Այս ձևերից մեծ մասը նման է դուրս գալիս բայի անորոշ ձևին: Օսկալն նրանք նուրն չեն և խոսողների դիտակցութեան մեջ կար երկուսի տարբերութիւնը, որ հայտնի կերպով էլ երևում էր զարտուղի և անկանոն բայերի և մանավանդ Գ լծորդութեան բայերի մեջ: Օրինակ՝ ասցել ձասացեալ, որ բոլորովին տարբեր է ասել անորոշից:

Որ հայնց է նա ասցել ձոր նա ալնպես է ասել:

Վնասակար իրք լինի տուել ձվնասակար բան տված կլինի:

Շատ պաք լինի կեցել շատ ծոմ պահած լինի».
 Զիւրեանք սնուցել էր.
 Շանն անուն Արմէն էին դրել.
 Ալնոց որ շատ տաք դեղեր կերել լինի և խմել:¹
 Ուրիշ դեպքերում տարբերութիւնը երևում էր գործածութեան սեղից և ձևից. ինչպես՝

Թէ կցել լինի ճեթէ կցեալ լինի».
 Թէ համել լինալ ճեթէ հրամայեալ լինի».
 Չէ համել ճչէ հրամայեալ».
 Թէ չլինալ անուանել ճեթէ չլինի անուանեալ».
 Յեմել լինի յլամեալ լինի» (ուշացած լինի).
 Որ ուզել լինալ ճոր ուզած լինի».
 Չես դատըստնել ճբողոքարկած չես».
 Թէ կարմրել լինի ճեթէ կարմրած լինի»:

Դնում եմ այստեղ միջին հայերենի հարակատարի, գերակատարի և ստորադասական երկու ձևի խոնարհման պատկերը.

ժողվել եմ	ժողվել էի	ժողվել լինում	ժողվել լինալի
ժողվել ես	ժողվել էիր	ժողվել լինաս	ժողվել լինալիր
ժողվել է	ժողվել էր	ժողվել լինալ	ժողվել լինար
ժողվել եմք	ժողվել էաք	ժողվել լինանք	ժողվել լինալք
ժողվել էք	ժողվել էիք	ժողվել լինաք	ժողվել լինալիք
ժողվել են	ժողվել էին	ժողվել լինան	ժողվել լինալին

Ե՞րբ է սկսվել դերբայական այս ձևի գործածութիւնը միջին հայերենում: Ըստ Karst 352, Վաստակոց գրքում դեռ չկա -ել ձևը և այնտեղ դեռ գտնում ենք -եալ: Բայց Մխիթար Հերացին ունի. Karst (անդ) հավաքել է 31 ձև, որոնցից հիշենք բռնել ունիս ճբռնել ես», լիցի յամել ուշացած լինի», լիցի քաշել շատ հոգս շատ հոգս քաշած լինի», չլիցի երևեցել ճերեցած չլինի», լաւելցել լինի ճավելացած լինի», չլինի ցցուցել ճցուլց տված չլինի», ճչես տեսել» չես տեսել, լիցի տվել ճտված լինի», լիցի տարել ճտարած լինի» և այլն: Օրանից երեւում է, որ արդեն ժԲ դարում և անշուշտ ավելի առաջ՝ խոսակցական լեզվի մեջ սովորական էր:

Միջին հայերենի -ել դերբայը և նրա հետ կապված հարակատարն ու գերակատարը թեթև փոփոխութեամբ շարունակվում են արդի բարբառների մեջ:

¹ Օրինակները քաղված են Այան. 96 և մասամբ Karst-ից:

Այստեղ Ում ճյուղի բարբառները ավելի հավատարիմ են մնացել հնին, քան Կը ճյուղի և Ել ճյուղի բարբառները, ըստ որում առաջինները դեռ պահում են լ վերջածայնը, իսկ երկրորդները՝ դարձրել են ր:

Դերբայական -ել ձևը հնչված էլ ձևով՝ պահվում է մինչև այժմ Նոր-Ջուղայի, Երևանի, Ղազախի և Աստրախանի բարբառներում:

Հարակատարը էական բայի փոքր փոփոխությամբ մնում է Երևանի և Աստրախանի բարբառում, իսկ Նոր-Ջուղայի բարբառում էականը խոնարհվում է ա ձայնավորով.

Երևան, Աստրախան Նոր-Ջուղա

սիրէլ էմ	սիրէլ ամ
սիրէլ էս	սիրէլ աս
սիրէլ ա	սիրէլ ս
սիրէլ էնք	սիրէլ անք
սիրէլ էք	սիրէլ էք
սիրէլ էն	սիրէլ ան

Գերակատարը Նոր-Ջուղա և Երևան նույն են, իսկ Աստրախանը տարբերվում է միայն էական բայի ձևափոխությամբ և հատկապես մ հավելվածով. օրինակ՝

Նոր-Ջուղա, Երևան Աստրախան

սիրէլ ի	սիրել էիմ կամ իիմ
սիրէլ իր	սիրել էիր իիր
սիրէլ էր	սիրել էր էր
սիրէլ ինք	սիրել էինք իինք
սիրէլ իք	սիրել էիք իիք
սիրէլ ին	սիրել էին իին

Տփղիսի բարբառում դերբայի ձայնավորը դառնում է ի, որով հարակատարն ու գերակատարը ստանում են հետևյալ ձևը.

սիրիլ իմ	սիրիլ էի
սիրիլ իս	սիրիլ էիր
սիրիլ է	սիրիլ էր
սիրիլ ինք	սիրիլ էինք
սիրիլ իք	սիրիլ էիք
սիրիլ ին	սիրիլ էին

Ղարաբաղի, Ղարաղաղի և Շամախիի բարբառներում ղերբալը ստանում է -ալ վերջավորութունը և այն ժամանակ հարակատարն ու գերակատարը ստանում են հետևյալ ձևը.

Ղրբ.

Շմ.

սիրալ ըմ	սիրալ ի	սիրուլ ամ	սիրուլ ի
սիրալ ըս	սիրալ իր	սիրուլ էս	սիրուլ իր
սիրալ ա	սիրալ ար	սիրուլ տ	սիրուլ էր
սիրալ ընք	սիրալ ինք	սիրուլ տնք՝	սիրուլ ինք
սիրալ ըք	սիրալ իք՝	սիրուլ էք	սիրուլ իք
սիրալ ըն	սիրալ ին	սիրուլ տն	սիրուլ ին

Ագուլիսի բարբառումն էլ -եալ դառնում է -ալ, որ ներդաշնակության օրենքների համաձայն լինում է նաև -ալ, էլ, ահալ, ահալ (-եալ, -ացեալ):

Այս բոլորի մեջ հարակատարի և գերակատարի օժանդակ բալը ղերբալից հետո է գրվում, իսկ երբ մի շեշտյալ բառ կամ հարցական և կամ մի բացասական կա, օժանդակ բալը առաջ է պնդնում և գերբալը՝ նրան հաջորդում: Այս դեպքում, մի քանի բարբառների մեջ օժանդակը սղվում է և իր վերջածայն լ-ն կորցնում: Այսպես է՝

Երև. լէս էմ սիրէ, էն ա բէրէ, սիրտ ա արէ էկէ...
Տի. չիմ սիրի, լիս իմ բէրի...

Բայազետի բարբառում ղերբալը վերջավորվում է -եք, Թավրիզի բարբառումն էլ՝ եք: Օրինակ՝ Բայազետ՝ ասէր ա, տարեր ա, էկէր եմ. Թավրիզ՝ խասէր ա Վհասել էք: Երկուսն էլ շրջման ղեպքում կորցնում են վերջածայնը. այսպես՝ Բայազետ՝ էն ա տարէ, չիմ էկէ, Թավրիզ՝ էն ա ասէ:

Բառավերջի լ (=ր) ձայնի այս անկումը շեշտի պակասության պատճառով է, որի ճիշտ նմանը ունենք այլ > էլ, ալ շաղկապի գործածության մեջ: Այս շաղկապն էլ Պոլսի բարբառում կարող է դառնալ ա. ինչպես՝ քս ա, դուն ա, ան ա, Վես էլ, դու էլ, նա էլ>. նույնպես Կեսարիո բարբառով՝ քս Է. Կն Է Վես էլ, նա էլ>: Օտար լեզուներից կարող եմ օրինակ բերել ուսմիներենի որոշիչ հոլը, որ սովորաբար -ալ ձևն ունի, բայց ժողովրդական բարբառի մեջ լ-ից զրկվելով՝ դարձել է ս. ինչպես՝

ciobanul «հովիվը», ոմկ. ciobanu
boul «եզը», ոմկ. bou

Սկսած Մարաղայից մինչև Ռոտոսթո՝ դերբալի վերջավորութիւնը դառնում է ր, ինչպես և Բայազետում և Թավրիզում: Միաժամանակ ձախնավորը դառնում է ք, և կամ ի:

Ամենից հարազատ ձևը պահում է Մուշը, որ դնում է -եր վերջավորութիւնը. ինչպես՝ տեսեր իմ, տեսեր ինք, տեսեր իք և այլն: Շրջման դեպքում էական բայը կրկնվում է. ինչպես՝ յօրք իս գրեր իս, լէրփ իս էկեր իս: Սա նույն է Բայազետի բարբառի շէնս գալում էս, ուր էս գնում էս» և այլն ձևի հետ:

Մարաղալի, Ուրմիալի, Խոյի բարբառներում դերբալի մասնիկն է -իր: Մրանց մեջ հարակատարը թեև սովորական ձևով, բայց գերակատարը կազմվում է Ել ճյուղի սովորութեան համաձայն՝ հարակատարի բոլոր դեմքերի վրա ավելացնելով քր, որ էական բայի անկատարի եզակի Գ դեմքն է: Օրինակ՝

Մրդ.

իւզիր իմ առգել եմ»	իւզիր իմ էր առգել էի»
իւզիր իս	իւզիր իս էր
իւզիր ի	իւզիր էր
իւզիր ինք՝	իւզիր ինք՝ էր
իւզիր էք՝	իւզիր էք՝ էր
իւզիր ին	իւզիր ին էր

Խոյ

խասիր էմ	խասիր
խասիր ես	խասիր
խասիր ի	խասիր
խասիր ենք	խասիր
խասիր եք	խասիր
խասիր են	խասիր

Որմ.

լսիր էմ	լսիր էմ էր
լսիր էս	լսիր էս էր
լսիր ի	լսիր էր
լսիր էիք՝	լսիր էնք՝ էր
լսիր էք՝	լսիր էք՝ էր
լսիր էն	լսիր էն էր

Մարաղայում -եալ> -իբ դառնում է նաև -իւր՝ որոշ ձայնա-
բանական պայմաններում. ինչպես՝ չեօքիւր յչոքեւլա:

Նույն -իբ վերջավորութիւնն ունի դերբայը Վանի, Ողմիի,
Տրապիզոնի և Համշենի բարբառներում, որոնցից ահա մի օրինակ.

Վ.ա.ն

ուզիր եմ	ուզիր ի
ուզիր ես	ուզիր իր
ուզեր ի	ուզեր էր
ուզիր ինք՝	ուզիր ինք՝
ուզիր էք՝	ուզիր իք՝
ուզիր են	ուզիր ին

Նկատելի է, որ հարակատարի եզակի Գ դեմքն ունի ե, մինչ-
զեռ ուրիշ ամեն տեղ գտնում ենք ի: Գրճատ դեպքում Վանա
բարբառում ևս ուզեր դառնում է ուզե:

Ոզվ.

ուզիր իմ	ուզիր է
ուզիր իս	ուզիր էր
ուզիր ի	ուզիր էր
ուզիր ինք	ուզիր էնք
ուզիր իք	ուզիր էք
ուզիր ին	ուզիր էն

Տր.

սիրեր իմ	սիրեր էի
սիրեր իս	սիրեր
սիրեր է	սիրեր էր
սիրեր ինք	սիրեր էինք
սիրեր իք	սիրեր էիք
սիրեր ին	սիրեր էին

Հւճ.

գ'նացիր իմ	գ'նացիր ինք
գ'նացիր էս	գ'նացիր էք
գ'նացիր ո	գ'նացիր ին

Դերբալի այս -իը ձևը գտնում ենք նաև Մարաշի բարբա-
 ուում. նույնը Հաճինի և Ջելթունի մեջ դարձել է իյ՝ ըստ տեղա-
 կան արտասանության: Օրինակ՝ գ՛իբիբ հ, գ՛իբիյ հ:

Փոխանակ -եր ձևի ունենք -եր՝ սկսած Կարինից Խարաբրդ,
 Երզնկա, Քղի, Չարսանճաք, Դերսիմ, Արաբկիր, Ակն, Կեսարիա,
 Շապին-Գարահիսար, Սեբաստիա, Եվդոկիա, Ասլանբեկ, Ջմյուռ-
 նիա, Պոլիս և Ռոտոսթո:

Կարնո բարբաուում երբ էական բայը դերբալից առաջ անցնի,
 վերջաձայն ը-ն կջնջվի, ինչպես՝ սիրէր է, չէմ սիրէ, դ՛հու էս բէ-
 րէ, չէ՛, ինիկ է բ՛էրէ և այլն:

Օրինակներ մյուս բարբառներից՝

- Խրբ. նստէր է, մորթէր էն.
- Երզ. նստէր տ.
- Քղի. կերէր է.
- Չրս. նստէր է.
- Դերսիմ՝ հեծէր փախէր է, մնացէր է, էլէր է.
- Արբ. նստէր տ, չընկէր տ.
- Ակն. էղէր է.
- Կես. փակվէր է, քշտէր էն.
- Շապ. Գր. նստէր էր, էլէր էր, դատվէր էմ.
- Սեբ. Եվզ. առէր է.
- Ասլ. ըրէ՛ր ին.
- Ջմ. թրջէր է, վաղէր է.
- Ռ. էկէր էր, ըսէր ին.

Ահա և Պոլսի բարբառով հարակատարի և գերակատարի
 պատկերը.

ըրէր էմ տարել եմ»	ըրէր էի
ըրէր էս	ըրէր էիր.
ըրէր է	ըրէր էր
ըրէր էնք	ըրէր էինք
ըրէր էք	ըրէր էիք
ըրէր էն	ըրէր էին

Դրիմից վերականգնվում է նորից -իլ ձևով դերբալը, որի
 հետ նույն է նաև Սուչավալի և Հունդարիալի բարբառը:
 Ահա նոր-նախիջևանի բարբառի պատկերը.

ՆՃԽ.

բերիլ իմ	բերիլ էի
բերիլ իս	բերիլ էիր
բերիլ է	բերիլ էր
բերիլ ինք	բերիլ էինք
բերիլ իք	բերիլ էիք
բերիլ ին	բերիլ էին

ՍԷ.

սիրիլ իմ	սիրիլ էի
սիրիլ իս	սիրիլ էիր
սիրիլ է	սիրիլ էր
սիրիլ ինք	սիրիլ էինք
սիրիլ իք	սիրիլ էիք
սիրիլ ին	սիրիլ էին

ՀՃԳ.

քաղիլ իմ	քաղիլ ինք?
քաղիլ իս?	քաղիլ իք
քաղիլ է	քաղիլ ին

Բերել եմ, բերել եի, ինչպես տեսանք, տարածված են ամբողջ հայության մեջ, բացի Ազուլիսի, Կարճևանի և Մեգրու բարբառներից, որոնց մասին ավելի մանրամասն հետո կխոսենք:

Այստեղ պետք է խոսենք նախ -ած ձևով զերբայի մասին:

Գրաբարի մեջ բազմատեսակ բաղադրյալ ձևեր չկան. կալին միայն -եալ և -լոց զերբայները, որոնք կարելի էր միացնել էական բալի ներկա, անկատար և ստորագասական ձևերին: Այսպիսով յուրաքանչյուրից կստացվեր 3 ձև, գումարը 6 ձև.

տեսեալ եմ, տեսեալ էի, տեսեալ իցեմ.

տեսանելոց եմ, տեսանելոց էի, տեսանելոց իցեմ.

Հունարան հեղինակները հնարեցին մի քանի նոր ձևեր՝ հունարենի հետևողութամբ. այսպես՝ եղեալ գոլ ճեղած լինել, տեսեալ գոլ տեսած լինել, տեսանելոց գոլ տեսնելու լինել և այլն:

Բայց այս ձևերը տարածում չգտան և ժողովրդի լեզվի մեջ մուտք չդործեցին:

Միջին հայերենում -եալ ձևը դարձավ -ել, որ ավելի ուշ ստացավ -եր ձևը: Այս երկու ձևերը շարունակում են իրենց գոյությունը մինչև այսօր, վերև հիշված սահմաններում: Թե երբ ծագեց -եր ձևը.—ըստ Այտն. -եալ գարձել էր -ել ժ—ժԱ դարում. իսկ -եր ձևը երևան եկավ ժԲ դարում (էջ 96): Հստ Karst, 371 Մխ. Հերացու մոտ կա 6 անգամ -եր դերբայ, որոնք բոլորը հետին ներմուծությունն են. սրանք են լիշեր 31, փորձեր 126, տագնապեր 27, լաւելցիք 32, տաքցիք 27, ընկեր 40: -ել ձևը գոյանալուց հետո, դեռ մինչև ժԳ և ժԴ դար, նրա կողքին շարունակում էր հին -եալ ձևը իր գոյությունը (Այտն. 103): Այս երկու ձևերի տարբերությունը ալն էր, որ -ել (հետո էլ -եր) անհոլով մնալով՝ կազմում էր բաղադրյալ ժամանակներ, միանալով եմ և լինիմ օժանդակ բայերի հետ, իսկ -եալ գործ էր ածվում միայն իբր ածական: Այսպես է նաև մեր արդի լեզվի մեջ, ուր ել=եր դերբայ է, իսկ -եալ միայն ածական և գոյական. ինչպես՝ հանդերձեալ կհանք, մեռեալ մարմին, դարձեալ եկար, պատուիրեալ նամակ, հետեալ հատուածը, ներտեալ կամ ի բաց առեալ, ենթադրեալ կարծիք, մնացեալը, երևակայեալ, հանգուցեալ, ամբաստանեալը և այլն: Ուշագրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ միջին հայերենում -եալ վերջավորությունը ստանում էին միայն գրաբար բառերը. իսկ նոր ժողովրդական բառերը ստանում էին միայն -ել ձևը: Այսպես՝ ասում էին ուզել եմ, պառկել եմ, բայց ոչ ուզեալ կամ ուզեցեալ եմ, պառկեցեալ եմ և այլն: Այս կետը ցույց է տալիս, որ -եալ ձևը այլևս իբրև կենդանի քերականական ձև գոյություն չունի և այն -եալ վերջավորությամբ բառերը գրաբարից ժառանգություն մնացած՝ քարացած ձևեր էին: Հազիվ ուրեք պատահում է վախեցեալ բառը՝ վախեցալ բայից (Այտն. 103—4): Նույնիսկ -եալ վերջավորությամբ հատուկ ձևեր՝ իրենց վերջավորությունը դարձրել էին -ել, ինչպես՝ գրաբար հեծեալ, որ այսօր էլ գործածական է մեր աշխարհաբարում Վճիպոր՝ իմաստով, միջին հայերենում ասվում էր հեծել: Սրա հետ կալին նաև զառել, քաւել, աւցել, վերջինը գործածական է այսօր էլ բարբառներում, ինչպես և մեռել Վճիպոր մարմին, դի՞ (Այտն., 104):

Ինչո՞ւ արդյոք -եալ > ել ձևը դարձավ հետո -եր, քանի որ և բաղաձայնի այսպիսի ձայնափոխությունը սովորական երևույթ չէ

հայերենի մեջ: Իմ կարծիքով այդ ձայնափոխությունը կատարված է զանազանություն զննելու համար -ել անցյալ զերբայի և -ել անորոշի միջև, որ կարող էր որոշ զեպքերում շփոթվել նրա հետ: Օրինակ՝ սա ուզել է, սա բողոքել է, սա տեսնուել է և այլն ձևերը այժմ էլ երկու իմաստ ունեն. — նախ իբրև զերբայ սա սուզեցել է, բողոքել է, տեսակցել է, իսկ երկրորդը՝ իբրև անորոշ զերբայ՝ սա ցանկանալ է նշանակում, սա մի բողոք է, սա տեսակցություն է և այլն: Ահա այս երկդիմություն ատաղջն առնելու համար էր, որ հնարվեց -եր ձևը, որի համար իբրև օրինակ ծառայեց մի կողմից մի՛ խօսիլ — մի՛ խօսիլ հարաբերությունը և մյուս կողմից անկատարի -եր վերջավորությունը (եր՝ անց. անկ. և եր՝ անց. զերբայ):

Այս բացատրությամբ բոլորովին անճիշտ եմ համարում Karst, 370 այն կարծիքը, որ իբր թե -ել զերբայը ստացել է -եր ձևը՝ ազդեցությամբ թրքերեն sever idim, sever idin և այլն ձևվերին: Թուրքերենի այս ձևերը ոչ հարակատար են և ոչ էլ զերակատար. sever im «սիրում եմ» սահմանական ներկա է և sever idim «սիրում էի» սահմանական անցյալ անկատար: Նշանակությամբ տարբեր ձևեր ինչպես կարող էին ազդել իրար վրա:

Եթե ուզենայինք այս ձևերի ծագումը փնտրել օտար լեզուների մեջ, ավելի հարմար էր լազերենը, որ զուգադիպորեն անցյալ զերբայը կազմում է -ell և -eri մասնիկներով. ինչպես՝ ձարեբի կամ ձարեի գրած, գրված (Adjarian, Etude sur la langue laze, 97, Mapp, Грам. чан. яз. 63): Առաջինը պիտի տար հայերեն -եր, երկրորդ -ել. բայց ինչպես առաջինը (թրք. -er), նույնպես և այս երկուսը պատահական են միայն, որովհետև այսպիսի քերականական ձևեր լեզվից լեզու փոխ չեն առնվում:

Գրաբարի -եալ զերբայը մի ուրիշ ավելի մեծ անպատահություն ուներ. նա միաժամանակ ներգործական էր և կրավորական: Օրինակ՝ սիրեալ եմ, բերեալ եմ, տուեալ եմ գրաբարի մեջ նշանակում են թե սիրել եմ, բերել եմ, տվել եմ (ներգործական) և թե սիրված եմ, բերված եմ, տրված եմ (կրավորական): Այս անորոշությունը բնականաբար պիտի շարունակվեր նաև միջին հայերեն -ել զերբայի համար: Օրինակ՝ ԺԳ զարում գրված արձանագրությանց մեջ ունենք՝

Կամ թէ իրք շորթէ լարդենցս, որ ի սմա հաստատել է ճհաստատված է» (Շիրակ 78, Արձ. 1215 թ.):

Ինչն դասուց հրեշտակաց նզովել եղիցի ճնզովված լինի» (անդ):

Այնպիսին որոշել լինի փառացն Որդուն Աստուծոյ՝ Եհնուաց-
ված լինի» (անդ)։

Բայց նույն արձանագրութեան մեջ գտնուում ենք նաև՝ ներ-
գործական մտքով՝

Հայրենիք զոր գնել էի գանձերով.

Ձոր ես ի հիմնէ շինել էի.

Պահէզն զոր գնել էի և շինել.

Վանացս էի սվել.

Ձոր ուրիշ իմ անդարձադրին եմ գրել (իմ կտակագրում
շուկ եմ գրել)։

Հին հայերը կարիք են զգացել զբաղվելու. այս հարցով՝
Դորժք Առաքելոցում կարդում ենք. ի բաց կալ ի զոհելոյ կոոց և
ի յարենէ և ի հեղձուցելոյ և ի պոռնկութենէ (ԺԵ 29). Բայց մի-
այն զգուշանալ նոցա ի կոոց զոհելոյ և ի յարենէ և ի հեղձուցե-
լոյ և ի պոռնկութենէ (ԻԱ 25)։ Կարևոր էր կրոնական տեսակե-
տով իմանալ, թե հեղձուցեալ այստեղ ներգործական է, թե կրա-
վորական։ Եվ ահա այս անորոշութիւնը վերացնելու նպատակով
է, որ հնարել են հեղձուցիի ձևը Ե դարում։ Ե՛ր բաց լինել ի հեղ-
ձուցիէ. Ձհեղձուցիկն ուտեն անխտիր» (Կոչ. Դ)։ Բայց սրանով էլ
շատ բան չի պարզվում, և Ոսկ. դժ. 272 ստիպված է ավելի պար-
զաբանող բացատրութիւն տալ. Ե՛ր հեղձուցելոյ, ասէ, որ է ի մե-
ռելոտուոյ. և ոչ ասէ ի հեղձուցանելոյ... ոչ ասէ ներգործական
հեղձուցանելով, որ է մեռուցանելոյ ըստ քեզ, այլ թէ ի հեղձու-
ցելոյ, որ է միջակ կամ կրավորական»։

Երբ միջին հայերենում հնարվեց կրավորական բայի -ուիլ
ձևը, նրա հետ միասին կազմվեց բնականաբար անցյալ դերբայի
-ուել (-ուեր) ձևը, որով շփոթութեան առաջըր առնվեց և -ել դեր-
բայը իբրև կրավորական սկսեց վերանալ։ Միևիթար Հերացին, որ
ներկայացնում է նախակիրիկյան հայերենը, չունի դեռ -ուել ձևով
դերբայ և հետևաբար տալիս է բազմաթիվ օրինակներ՝ կրավորա-
կան իմաստով -ել ձևով դերբայների։ Ավելի ուշ, զուա կիրիկյան
շրջանին, կրավորական -ուել ձևը տարածվում է, սրա հետ զուգ-
ընթաց -ել կրավորական դերբայը շնչվում է և սակայն մնում և
շարունակվում է -ել դերբայը իբր ներգործական։

Այս միջոցին -ել ներգործական դերբայի դեմ ստեղծվում է
-ած ձևով նոր դերբայ՝ կրավորական և չեզոք (բայց ոչ նաև ներ-
գործական) իմաստով։

-ած կամ -ուած վերջավորութիւններ բազմական կալին հին գրաբարում, նույնիսկ Մեսրոպիան շրջանին: Ահա այս կարգի բառերի մի ցանկ. — անկած (Ս. Գր., Ոսկ.), անկուած, անկուածոյ (Ս. Գր.), ասացուած (Փարպ.), արարած (Ս. Գր., Եզն.), գործուած (Ս. Գր., Եզն.), դարձուած (Ս. Գր., Ագաթ.), արկած (Փիւ., Պիտ.), զիպուած (Ս. Գր.), երկիւղած (Ս. Գր. Բուզ., Ոսկ.), ընթերցուած (Ս. Գր., Եւս. քր.), հայեցուած (Եզնկ. ԻԳ 16), հատած (Եւս. պտմ.), հարուած (Ագաթ., Վիպաս., Եւս. քր.), հաստուած (Ագաթ.), հարուած (Ս. Գր.), հարցուած (Դան. դ. 4, Եզն., Եւս. դ. 16), ֆնացուած (Ս. Գր.), լաւելուած (Ս. Գր., Եւս. քր., Ոսկ. մ. բ. 23), յօրինուած (Ս. Գր., Ագաթ.), նայեցած (Ոսկ. մ. ա. 17), ողորմած (Ս. Գր.), սպառուած (Ս. Գր.) ստացուած (Ս. Գր., Ոսկ., Սեբեր.), վարկած (Նար.), ցաւած (Սղ. կը. 30, Ոսկ. մ. բ. 10, Ոսկ. Ես., Սեբեր., Բուզ.): Այս բառերի մի մասը պարզ ածական է (ինչպես ողորմած), մյուսներն էլ բայանուն են և համապատասխանում են մեր «կեցուածք, խօսուածք» և այլն ձևերին: Տարակույս չկայ, որ նրանց մեջ ու և ած տարբեր մասնիկներ են, որոնք եկել միացել են այստեղ: Այդ երեւում է հատկապես հատած և հատուած, հայեցած և հայեցուած բառերի համեմատութիւնից: Սակայն սրանց մեջ հատկապես կրավորականի իմաստ գոյութիւն չունի: Թերևս այդպիսի իմաստ զգալի լինի անկած, ասացուած, արարած, ցաւած և այլ բառերի մեջ, բայց դրանց հակառակ, զուտ ներգործական իմաստ ունեն հարուած, ողորմած: Բայց ինչպես երեւում է, կրավորական իմաստի ըմբռնողութիւնը գերակշռել է մեր ժողովրդի գիտակցութեան մեջ և այս կարգի բառերից հետեցըրել են ինչպես կրավորական -ուիլ ձևով բայական վերջավորութիւնը, նույնպես և չեզոք ու կրավորական -ած վերջավորութիւնը: Թե դրանց մեջ -ուած կրավորական իմաստ չունի, պետք է նկատել, որ նրանց մեջ չեզոք սեռի բայեր էլ կան, որոնք նույնպես ստացել են -ուած:

Այսպիսով միջին հայերենում ստեղծված է -ած վերջավորութիւններ նոր դերբայ՝ կրավորական և չեզոք իմաստով: Karst, էջ 355—365 միջին հայերեն զանազան գրվածքներից հավաքել և դասավորել է 332 այս կարգի բառ: Ավելորդ ենք համարում դնել այստեղ այդ ցանկերը:

Թեև Karst, էջ 353 ասում է՝ թե -ել ձևով դերբայը միմիայն (lediglich) ներգործական է, բայց ավելի ճիշտ է Ալտն., որ էջ 96 ասում է, թե «չին ասակորէնի մեջ սովորաբար ել (եր) անցյալը

Ներգործական կը շինէր, իսկ Կոմիտէն՝ կրավորական. օրինակ Գրատ է զկնի բետին գրուած է»։ Բունած ես բռնուած ես» և այլն»։ Վերջին կեանքն այնպէս ստույգ է, որ նույնիսկ այն դեպքերում, երբ դերբայը ներգործական է երևում, դարձյալ կրավորական պետք է առնել. Օրինակ՝

Եւ ունան բռնած զգործկերոյն ծայրերն.— պետք է թարգմանել գործակներ ծայրերը բռնուած պետք է պահեն»։

Որ գրած լինի որ գրուած լինի»։

Թէ զկտապիսն ծալած ծախէ բեթէ կտաները ծալուած ծախէ»։

Իր գոյցած իրք իր գողացուած իրերը»։

Թէ կնիկն ճանչած ամուլ լինի բեթէ կինը յայտնապես ամուլ լինի»։

Ո՛չ թե միայն ժողովրդական լեզուն, այլև ժԲ դարի ուսումնականների լեզուն գրաբարի -ած բալանուն կազմող վերջավորութիւնը ըմբռնում էր իբրև կրավորական դերբայի մասնիկ։ Օրինակ՝ կարգած բառը, որ հին հայերենի հասկացողութեամբ նշանակում էր կարգուածք. կարգաւորութիւն, դասաւորութիւն», Եսայի Նչեցու համար այլևս նշանակում էր «կարգուած, նշանակուած», հմմտ. Սարկաւազն զոնապան կայր կարգուած» (ՆՆԲ)։ Karst, էջ 366 հավաքել է Ներսես Շնորհալուց, Ներսես Լամբրոնացուց, Մխիթար Գոշից և ուրիշ հեղինակներից գործածված մի խումբ այսպիսի բառեր, որոնց մեջ կրավորական անցյալ դերբայի իմաստը բացորոշ է. ինչպէս՝ հիւսած, ներկած, հատած, բաժանած, բանտած, բեկուած, գրած, զարհուրած, ըմբռնած, խաւարած, խրատած, կապած, կոչած, ձգած, ուղղած, պատմած, պատրած, պոռգած, ստեղծած, գոյացած, մեռած, ցանկած, լցած, թրջած, խնամած, ծալած, կատողած, կուտած, կրկնած, մեռած, նզոված։

Նույնիսկ այժի ի հին հեղինակների մեջ էլ կան նման դեպքեր. օրինակ՝ Փափստոսի մեջ, էջ 5, կարդում ենք. Ձոր օրինակ աղիւս մի կարգած ի մեջ որմոյն շինուածոյ, ի կատարումն բռնվանդակութեան»։ Այստեղ կարգած չի նշանակում «կարգավորութիւն», որովհետև այս դեպքում պիտի ասվեր «որպէս կարգած աղիւսով միոյ»։ Այլ՝ «կարգուած, շարուած», որ գուցե հետին սրբագրութեան արդունք է (ՆՆԲ չի հիշում այս իմաստով)։

Karst, 368 ասում է, թե Կիլիկյան հայերենում դեռ մինչև այժմ մի հատիկ օրինակ չէ գտնված կրավորական -ուած ձևի դերբայի. որովհետև -ած ձևի դերբայը արդեն կրավորական էր։ Միակ

օրինակը՝ երգուեցուած, որ գտնում ենք Անսիզք, էջ 25, տող 18 սխալ գրչութիւնն է և պետք է ուղղել երգուեցուցած: Այս -ուած ձևը աշխարհաբարի հնտրածն է: Հենց որ ստեղծվեց կրավորական բալի -ուիլ ձևը, բնականաբար պիտի բխեր նրանից դերբալի -ուած ձևը և -ած ձևից դերբալի կրավորական արժեքը վերանալով, պիտի վերածվեր ըստ օրինի ներգործականի: Այսպես եղավ արդեն աշխարհաբարում և աշխարհաբարը տեր դարձավ երկու տեսակ դերբալի՝ -ած և -ել (-եր), որոնք ներգործական արժեք ունեն և որոնց կրավորականն էլ է -ուած, -ուել (-ուեր):

Ստեղծվելով երկու դերբալ, սրանից էլ բնականաբար պիտի առաջանալին երկու հարակատար և երկու գերակատար.

Գերգործակաճ

կրավորակաճ

—ել եմ —ել էի
—ած եմ—ած էի

—ուել եմ— ուել էի
—ուած եմ— ուած էի

Սրանցից առաջինը գրաբարի շարունակութիւնն է. տեսեալ եմ>տեսել եմ>տեսեր եմ, տեսեալ էի>տեսել էի>տեսեր էի. իսկ երկրորդը աշխարհաբարի հատուկ սեփական ձևը:

Երկու ձևերի մրցումը սկսեց լեզվի մեջ: Ամենից պահպանողականն է Ջուղայի բարբառը, որ մինչև այժմ էլ չի գործածում հարակատարի և գերակատարի համար բերած եմ, բերած էի, այլ միայն բ'երել ամ, բ'երել էի: Երևանի բարբառումն էլ, թեև երկու ձևերը կան, բայց հաճախ -ած ձևի դերբալը միջին հայերենի ոճով կրավորական նշանակութիւնն ունի. ինչպես՝ Պատը ներկած է. էդ գիրքը տպած է թե ձեռագիր: Իսկ Ագուլիսի, Մեղրիի և Կարճևանի բարբառները -ել ձևը վերածել են կատարյալի և -ած ձևը հատկացրել են միայն հարակատարի և գերակատարի: Այսպես է նաև Սուչավայի և Հունգարիայի բարբառներում: Իսկ Քղիի գլուղերում գործածական է -ած ձևը. գնացած է, եկած է և ոչ թե գնացեր է, եկեր է: Այս երևույթի մասին ավելի մանրամասն քիչ հետո:

Մնացյալ բարբառներում -ել -եմ իհ, և -ած եմ, -ած էի հավասարապես գործածական են:

Ահա մի քանի օրինակ մի քանի կարևոր բարբառներից.

Պլ.

սիրէր էմ	սիրած էմ	սիրէր էի	սիրած էի
սիրէր էս	սիրած էս	սիրէր էիր	սիրած էիր
սիրէր է	սիրած է	սիրէր էր	սիրած էր

սիրէր էնք	սիրած էնք	սիրէր էինք	սիրած էինք
սիրէր էք	սիրած էք	սիրէր էիք	սիրած էիք
սիրէր էն	սիրած էն	սիրէր էին	սիրած էին

Նճխ.

սիրիլ իմ	սիրած իմ	սիրիլ էլի	սիրած էլի
սիրիլ իս	սիրած իս	սիրիլ էլիր	սիրած էլիր
սիրիլ է	սիրած է	սիրիլ էր	սիրած էր
սիրիլ ինք	սիրած ինք	սիրիլ էլինք	սիրած էլինք
սիրիլ իք	սիրած իք	սիրիլ էլեք	սիրած էլեք
սիրիլ ին	սիրած ին	սիրիլ էլին	սիրած էլին

Մրդ.

իւզիր իմ	իւզած իմ	իւզիր իմ էր	իւզած իմ էր
իւզիր իս	իւզած իս	իւզիր իս էր	իւզած իս էր
իւզիր ի	իւզած ը	իւզիր էր	իւզած էր
իւզիր ինք՝	իւզած ինք՝	իւզիր ինք՝ էր	իւզած ինք՝ էր
իւզիր էք՝	իւզած էք՝	իւզիր էք՝ էր	իւզած էք՝ էր
իւզիր ին	իւզած ին	իւզիր ին էր	իւզած ին էր

Ղրբ.

կանալ ըմ	կանած ըմ
կանալ ըս	կանած ըս
մնացալ ի	մոռացած իր և ալլն:

Ազլ.

կատարյալ	հարակատար	գերակատար
թակալ ըմ	թակած ըմ	թակած ըմ նէլ
թակալ ըս	թակած ըս	թակած ըս նէլ
թակալ ա	թակած ա	թակած ա նէլ
թակալ ըք	թակած ըք	թակած ըք նէլ
թակալ ըք	թակած ըք	թակած ըք նէլ
թակալ ըն	թակած ըն	թակած ըն նէլ

Մեղրի

կատարյալ	հարակատար	գերակատար
սիրալ ըմ	սիրած ըմ	սիրած ըմ լո
սիրալ ըս	սիրած ըս	սիրած ըս լո

սիրալ ա	սիրած ա	սիրած ա լո
սիրալ ըք	սիրած ըք	սիրած ըք լո
սիրալ ըք	սիրած ըք	սիրած ըք լո
սիրալ ըն	սիրած ըն	սիրած ըն լո

Սուչալա

սիրիլ իմ	սիրիլ էի
սիրիլ իս	սիրիլ էիք
սիրիլ է	սիրիլ էր
սիրիլ ինք	սիրիլ էինք
սիրիլ իք	սիրիլ էիք
սիրիլ ին	սիրիլ էին

Հարց է, թե այս երկու տարբեր ձևի հարակատարն ու գերակատարը իմաստի և գործածութիան մեջ ի՞նչ տարբերություն ունեն:

Ալտն. 94—95 նախ անունով զանազանում է երկու ձևերը՝ կոչելով

հարակատար՝ տեսած եմ...
 գերակատար կամ վաղակատար՝ տեսած էի...
 հարակատար անորոշ՝ տեսեր եմ...
 գերակատար անորոշ՝ տեսեր էի...

Արեղյան, Աշխ. քեր. 1906, էջ 116, կոչում է՝

հարակատար ներկա՝ նստած եմ,
 հարակատար անցյալ՝ նստած էի,
 վաղակատար ներկա՝ նստել եմ,
 վաղակատար անցյալ՝ նստել էի.

Բայց հարակատար և վաղակատար միշտ անցյալ են. օրինակ՝ Ֆրանսերեն passé indéfini (հարակատար) j'ai mangé «կերել եմ» և plusque-parfait (գերակատար) j'avais mangé «կերել էի» միշտ անցյալ են. և նրանք «ներկա» անունով կոչել գիտական չէ: Եթե պատճառաբանենք, թե կերել եմ կամ կերած եմ ձևերի մեջ եմ ներկա է, կարելի է և հակառակն ասել, թե կերել կամ կերած անցյալ է: Իրականութիան մեջ կերել եմ կամ կերած եմ ցույց են տալիս անցած զնացած, և այժմ վերջացած գործողություններ:

Ըստ Այտնյանի՝ նշանակութիւն կողմից բուն հարակատարը և անորոշ հարակատարը մի փոքր տարբերութիւն ունենւի - ւած ձևով հարակատարը ցույց է տալիս, թե գործողութիւնը մի ժամանակ իրոք կատարված է, կամ թե չեղած է: Օրինակ՝ Ինքը մեզ տեսած և մեզ հետ խոսած է: Տունս այրած է: Իսկ - եր ձևով հարակատարը ցույց է տալիս, թե պատմողը ուրիշից է լսել այդ դեպքը և կամ թե անցյալում եղած մի դեպք այժմ էլ դեռ շարունակվում է: Օրինակ՝ Ինքը մեզ տեսեր է: Գլուղի տունս այս գիշեր այրեր է: Ծնած օրս հայրս մեռեր է: Լսեցի, թե Աթենք գացեր ես: Քնիս մեջ խոսեր եմ: Պարսից շահը հիվանդացեր է: - Բայց - ւած և - եր ձևով գերակատարները բոլորովին նույն են իմաստով. օրինակ՝ Հոն մնացած էի կամ հոն մնացեր էի - Քիչ անգամ անորոշ հարակատարն էլ հավասար է բուն հարակատարին. ինչպես՝ տեսեր եմ կամ տեսած եմ:

Այտնյանի այս բացատրութիւնը, որ արեւմտահայ գրականի համար է, ընդհանրապես ճիշտ է նաև արեւելահայ գրականի համար: Տարբեր է միայն անի, որ այժմ էլ շարունակվող գործողութիւնը բացատրվում է - ւած դերբայով և ոչ թե - եր. օրինակ՝

Քնած եմ, հանգիստ թողեք ինձ (քնել է և այժմ էլ դեռ շարունակում է քնել):

Երեկ այգի էի գնացել, քունս տարել է (այժմ չէ քնած, գործողութիւնը չի շարունակվում):

Հարակատարի երկու ձևերը՝ - ւած եմ և - եր եմ ձգտում են միասնալու կամ երանգի նոր նրբութիւնը զանազանվելու: Արեւելյանի դատողութիւնը սրանք տարբերվում են իրարից՝ հետևյալ ձևով.

Արեւմտահայոց մեջ - ւած (եմ) երբեմն զուտ ածականաբար է գործածվում. ինչպես՝ Խմած է = ուրիշ բառով՝ գինով է. պառկած է = իբր թե՝ ճիւղ: Ենդ է. երկուսն էլ ածականի փոխարեն. իսկ նրանց բայական ձևը լինում է Խմեր է, պառկեր է և այլն:

Երբեմն էլ - ւած և - եր ժամանակի տարբերութիւն են ցույց տալիս. ինչպես՝

Այս բանը սովորութիւն է դարձած Պոլսի մեջ:

Այս բանը սովորութիւն է դարձեր Պոլսի մեջ:

Առաջինը հին կամ վաղուցվա մի բան է հայտնում, իսկ երկրորդը՝ նոր կամ վերջերս կատարված:

Այժմ տալիս ենք հարակատարի և գերակատարի զարգացման և փոփոխման պատմութիւնը այլ լեզուների համեմատութիւնը:

Հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ կատարյալը (parfait) ցույց է տալիս արդեն լրացրած վերջացրած գործողություն (ինչպես է հալերեն ասել եմ, բերել եմ և ոչ թե ասացի, բերեցի): Այս ձևը կազմվում էր հաճախ արմատի կրկնությունից և ունեւր առանձին վերջավորություններ¹. Ինչպես՝ հունարեն *λέλοιπα* «լքել եմ»:

Այս ձևը անաղարտ չմնաց ժառանգ լեզուների մեջ. մի տեղ իմաստը փոխվելով հասավ ներկայի. Ինչպես՝ լատիներեն *memini* «հիշում եմ», ուրիշ տեղ զարձակ անցյալ (prétérit), Ինչպես՝ լատիներեն *cecini* «երգեցի»:

Բայց ընդհանրապես հնդեվրոպական նախալեզվի կատարյալի ձևը ջնջվեց լեզուներից, փոխանակվելով մի նոր բաղադրյալ ձևով: Ահա այս փոփոխության ընթացքը զանազան լեզուների մեջ:

Լատիներենում հարվածը սկսվեց կրավորականից, որի համար շատ հարմար էր հիշյալ բաղադրյալ ձևը. այսպես *dictus est* (նա) ասացեալ է, ասված է (մեկը) կամ մանավանդ անդեմ ձևով՝ *dictum est* (մի բան) ասված է (ասում են, կրան թե):

Ավելի ուշ, ումանական շրջանին, նույն ձևը անցնում է նաև ներգործականի և «ունեմ» բայի հարադրությունից կազմվում է *habeo dictum* «ասել եմ»: Այս ձևից առաջանում է նորալատին լեզուների հարակատարը՝

Ֆրանսերեն՝ *j'ai dit, j'ai parlé*

իտալերեն՝ *ho parlato*

իսպաներեն՝ *he comprado* «գնել եմ, (գնեցի)»

ռումիներեն՝ *am auzit* «լսել եմ» փխ. *auzii* լսեցի, որ նվազ սովորական է:

Վերջապես այս ձևը տարածվում է գերմանական ընտանիքի լեզուների մեջ. Ինչպես՝

գերմաներեն՝ *ich habe gesehen*

դանիերեն՝ *jeg har set* տեսել եմ

շվեդերեն՝ *jag har kallat* կանչել եմ

անգլերեն՝ *I have loved* սիրել եմ

Գերմանական ընտանիքում երևույթը հին չէ. գոթականում, Գ զարում (մ. թ.) դեռ այս ձևին չենք հանդիպում:

Ունիմ օժանդակով հարակատարի կամ գերակատարի կազմու-

¹ Meillet, Ling. historique et ling. gén. p. 141—4, 149—158.

թյուն գիտե նաև հայերենը: Հստ Այտն. 97, գրաբարի շրջանից կա առեալ ունիմ «առել եմ», բայց մանավանդ շատ սովորական է ե իմ ձևը, որ նշանակում է դարձյալ «ունիմ»։ Ինչպես՝ Տեսեալ է իմ «տեսած ունիմ, տեսել եմ»։ չիք իմ տեսեալ «չեմ տեսել»։ Իցէ՞ քո լուեալ «լսել ես»։ Միջին հայերենում կա նույն ձևը. Ինչպես՝

Ջքաղաքն առած ունէին «քաղաքը առած էին» (Սմբ. հրար. Dulaurier, Hist. des crois. I, էջ 650):

Ի ներքոյ պահած ունի «ներսում պահած է»:

Նույն ձևը շարունակվում է նաև արդի բարբառներից մի քանիսում. օրինակ՝ Համշենի բարբառում հարակատարն ու գերակատարը կազմվում են եմ կամ ունիմ բալով և -ած, -եր դերբայներով. Ինչպես՝ գ'նացիր իմ, գ'նացած իմ, գ'նացած ունիմ «գնացել եմ», աստած ունիմ «ասել եմ», աստած ունէի «ասած էի» և այլն:

Պոլսի բարբառն էլ գիտե կազմել ունիմ բալի ներկայի և անկատարի օժանդակությամբ և անցյալ դերբայի հարադրությամբ՝ հարակատար և գերակատար անցյալ. Ինչպես՝

հարակատար՝

բերած ունիմ, բերած ունիս, բերած ունի,
բերած ունիք, բերած ունիք, բերած ունին.

գերակատար՝

բերած ունէի, բերած ունէիր, բերած ունէր,
բերած ունէինք, բերած ունէիք, բերած ունէին:

Բայց պոլսական այս ձևերը ճիշտ համապատասխան չեն պոլսական բերեր եմ կամ բերած եմ, բերեր էի կամ բերած էի և արևելյան գրականի բերել եմ, բերել էի ձևերին, այլ Երևանի բարբառի բերած կա՞ս, բերած կայի՞ր ձևերի ճիշտ համապատասխանն են: Օրինակ՝ Օր մը օրանց ասպէս բան տեսած ունե՞իր = «կյանքումդ երբևիցե այսպիսի բան տեսած կայիր»:

Այտնյան, 97 միջին հայերենի այս ձևը (ԺԲ դարում) ճիշտ համապատասխան է գտնում արդի եվրոպական լեզուների ոճին: Մեր մեջ էլ ունիմ օժանդակով կազմում էին ներգործական (հարակատար), եմ օժանդակով՝ կրավորական. օրինակ՝

Առած ունիս «առած ես»,

Առած ես «առնված ես»:

Արդի բարբառների այս ձևը բնականաբար կարելի չէ վերագրել եվրոպական լեզուների աղբյուրներին: Առ առավելն կարելի էր համարել նմանություն տաճկերենի, ուր կա նույնպես այս ձևը. *ինչպես՝*

gıtdıyın var *գնացած ունիս*—*գնացել ես, գնացած կաս:*

Բայց միջին հայերենի մեջ նույն ձևի գոյությունը սպացույց է, որ այդ ձևն էլ անկախ և միայն զուգահեռ է թե՛ եվրոպականին և թե՛ տաճկերենին:

Ժամանակի ընթացքում այս ձևի հարակատարն էլ լեզուների մեջ նշանակության թուլացմամբ ստանում է կատարյալի իմաստը և սկսում է մրցման մեջ մտնել պարզ կատարյալի հետ:

Ահա այս երևույթի ընթացքը ֆրանսերենում:

Ֆրանսերենն ունեւր պարզ կատարյալի ձև (օրինակ՝ *j'aimai, je fus, je dis սիրեցի, եղա, ասացի և այլն*), *ինչպես սովորում էինք մենք մանկության ժամանակ ֆրանսերեն քերականության մեջ և կարդում այն ժամանակի գրականության մեջ: Բայց այս ձևի կատարյալը ներկայացնում էր զանազան դժվարություններ. նա շատ անգամ նման էր ներկային կամ անկատարին. այսպես՝ Ա լծորդություն մեջ նման էր անկատարին (j'aimai սիրեցի. j'aimais սիրում էի— նույն հնչմամբ), Բ լծորդության մեջ նույն էր ներկայի հետ (je finis վերջացնում եմ, վերջացրի, je dis ասում եմ, ասացի): Այս պատճառով ահա մրցման մեջ հաղթվեց և տեղի տվեց հարակատարին, որ արդեն զարձակ կատարյալ: Այժմ բուն կատարյալը հնությունց կարգն է դասված և բոլորովին գոյություն չունի Փարիզի ֆրանսերենում. j'ai dit նախապես «ասել եմ», այժմ նշանակում է միայն «ասացի»: Բայց, այսպիսով, ֆրանսերենը զրկվեց հարակատարից, որի համար անշուշտ պիտի հնարվի մի նոր ձև. բայց դեռ ոչ մի նշան չկա, թե ինչ ձև պիտի լինի այդ և որտեղից պիտի սկսվի:*

Այսպես նաև եվրոպական մյուս լեզուների մեջ, որոնց հարակատարը զարձակ կատարյալ:

Ինչ որ տեղի ունեցավ լատիներենում, նույնը կատարվեց նաև ուրիշ լեզուներում:

Այսպես՝ հին պարսկերենում Դարեհի ժամանակ (Դ դար մ. թ. ա.) հնդեվրոպականի կատարյալ ձևը ջնջվում է և նրա տեղ գալիս է բաղադրյալ ձևը՝ կրավորականի մեջ. օրինակ՝ *manā krtam*, որ նշանակում է բառացի «ի՜նչ գործեալ». դրանից հետո կատարյալը ջնջվում է և նրա տեղ անցնում է բաղադրյալ ձևը՝ ստանա-

լով ներգործական նշանակություն. պարսկերեն kard նշանակում է «արեց» և դերբայի վրա նորից միացնելով բայական վերջավորությունները՝ man kardam «արեցի» (նչ թե արել եմ), ուր նույնիսկ man ստացել է ուղղական նշանակություն «ես»! այժմ պարսկերենում չկա այն գիտակցությունը, թե kardam անցյալ դերբայ է¹:

Սլավերենում հին ժամանակ կար մի պարզ կատարյալ (aoriste) և մի հարակատար՝ բաղադրյալ ձևով. օրինակ budixŭ «արթնացրի», budilŭ jesmŭ «արթնացրել եմ» (բառացի «արթնացնող եմ»): Այս վերջինը կազմված էր անցյալ դերբայի -iŭ ձևից + օժանդակ բայից. այսպես հուս. читалъ ѳсмь: Սակայն այս ձևը գործածվում էր կատարյալի իմաստով՝ «արթնացրի», «կարդացի» և նչ թե իբր հարակատար: Նոր սլավական լեզուներն արդեն բոլորովին ջնջել են հին պարզ կատարյալը և նրա տեղ դրել հարակատարի ձևը, սրա վրայից էլ ջնջելով սակայն օժանդակը և պահելով միայն դերբայը, որ գործածում են իբրև կատարյալ: Այսպես՝ ուսերենն voz budil, читал, լեհերենն wz-budziłem: Դրա համար է, որ արդի ուսերենում կատարյալը ունի թիվ և սեռ, մինչդեռ ամբողջ բայը զուրկ է սեռից. այսպես ուսերենն читал տրական, читала իգական, читали հոգնակի (որովհետև բոլորն էլ զուտ դերբայ են միայն. բայ չկա):

Սերբական բարբառների մեջ երևույթը դեռ վերջացած չէ և կատարյալը դեռ իր գոյությունը զգալ է տալիս (Кульбакинъ, Серб. яз. 80):

Այսպես ուրեմն ընդհանուր երևույթ է լեզուների մեջ հնի. հարակատարի ջնջումը, նրա տեղ բաղադրյալ կատարյալի գործածությունը, որ հետո դառնում է պարզ կատարյալ:

Գրեթե նույն երևույթը տեղի ունեցավ նաև նոր հունարենում. նոր հունարենը ջնջել էր երկրորդ ասորիստը, առաջին ասորիստն էլ չի սիրում գործածել հաճախ և ավելի սիրում է գործածել «ունեմ» բայով կազմված ձևեր, որով կազմվում են (ճիշտ ֆրանսերենի պես).

ѳχω λόςσει = j'al délié (parfait)

ѳխон λόςσει = j'avais délié (plusque parfait)

ѳѳ ѳχω λόςσει = j'aurai délié (futur antérieur)

Այն ընդհանուր երևույթը, որ պատմեցինք վերևում արիական ճյուղից սկսած լատիներենի վրայով՝ ումանական, գերմանա-

¹ Meillet, Gram. du v. p. 124.

կան և սլավական լեզուների մեջ, մինչև նոր հունարենը, տեղի ունեցավ նաև հալերենի մի քանի բարբառներում: Այս կարգին են պատկանում նախ Սուչավայի և Հունգարիայի բարբառները, որոնց մեջ կատարյալը ջնջվեց և հարակատարը անցավ նրա տեղը: Սա կարող է լինել եվրոպական լեզուների ազդեցութեամբ: Բայց նույն երևույթը տեղի է ունեցել նաև Ագուլիսի, Կարճեանի և Մեղրիի բարբառներում, ինչ որ կարելի է նրանք եվրոպական լեզվի վերադրել. երևույթը անկասկած է:

Հարակատարի և գերակատարի այս չորս ձևերից դուրս բարբառները ներկայացնում են նաև անցյալի 20 ուրիշ բաղադրյալ ձևեր, որոնք բոլորը կազմված են -ած ձևով գերբայից: Ո՛չ մեկը չի ստանում -ել ձևի դերբայ: Այս բաղադրյալ ձևերի կոդից շատ հարուստ է հասկապես Պոլսի բարբառը, ինչ որ ձևապաշտ թուրքերենի ազդեցութեան արդյունք է:

Այս ձևերը անուն չունեն, մի մասի համար անունները դրել է Ալտնլանը (էջ 94), որոնք և ընդունել եմ այստեղ: Մնացյալի համար ես ստիպվել եմ անուններ հնարել՝ հետևելով Ալտնլանի դրած անուններին: Իմ դրած անունները նշանակում եմ աստղանիշով: Յուրաքանչյուր ձևի կոդքին նշանակում եմ, թե որ բարբառների մեջ դործածական է*:

Սահմանակամ

կրկին կատարյալ.— սիրած եղալ (Ջղ. ՆՆխ. Պլ.), Մրդ. իւզած լէլամ.

հարակատար ապառնի.— սիրած պիտի լինիմ (ըլլամ) Ջղ. Ագլ. ՆՆխ. Պլ. (=Մրդ. գլորտոյս իւզած ըլիմ).

*հարակատար ապառնի անցյալ.— սիրած եղած պիտի (ըլլամ) (Պլ.).

գերակատար ապառնի.— սիրած պիտի լինէի (ըլլայի) Ջղ. Ագլ. ՆՆխ. Պլ. (=Մրդ. գլորտոյս իւզած ըլիմ էր).

*գերակատար ապառնի անցյալ.— սիրած եղած պիտի ըլլայի (Պլ.).

*պարտավորական հարակատար.— սիրած եմ լինելու, սիրած ըլլալու եմ Ագլ. ՆՆխ. Պլ. (=Մրդ. իւզած իմ ըլլօլը).

*պարտավորական գերակատար.— սիրած էի լինելու, սիրած ըլլալու էի Ագլ. ՆՆխ. Պլ. (=Մրդ. իւզած իմ էր ըլլօլը).

* Ձեռք նշում անխտիր բոլոր այն բարբառները, որոնց մեջ օգտագործվում են այդ ձևերը:

պայմանական հարակատար.— սիրած կլինեմ, սիրած կըլլամ Ազլ. Ջզ. Ննխ. Պլ. (=Մրդ. իւզած կըլիմ).

*պայմանական հարակատար շարունակական.— սիրած կըլլամ կոր (Պլ.).

պայմանական գերակատար.— սիրած կլինէի (կըլայի) Ջզ. Ննխ. Պլ. Ազլ. (=Մրդ. իւզած կըլիմ էր).

*պայմանական գերակատար շարունակական.— սիրած կըլլայի կոր (Պլ.).

Ստորագասական

հարակատար.— սիրած լինիմ (ըլլամ) Ազլ. Ջզ. Ննխ. Պլ. (=Մրդ. իւզած ըլիմ).

*ապառնի հարակատար.— սիրած ըլլալու ըլլամ (Պլ.).

դերակատար.— սիրած լինէի (ըլլայի) Ազլ. Ջզ. Ննխ. Պլ. (=Մրդ. իւզած ըլիմ էր).

*ապառնի գերակատար.— սիրած ըլլալու ըլլայի (Պլ.).

*հարակատար ապառնի անկատար.— սիրած եղած ըլլամ (Պլ.).

*գերակատար ապառնի անկատար.— սիրած եղած ըլլայի (Պլ.).

Հրամայական

կատարյալ.— սիրած եղիք Ազլ. Պլ. Ննխ. (=Մրդ. իւզած լի).

*հարակատար.— սիրած թող լինիմ (ըլլամ) Ազլ. Պլ. Ջզ. Ննխ. (=Մրդ. թօ(ղ) իւզած ըլիմ).

*դերակատար.— սիրած թող լինէի (ըլլայի) Ազլ. Պլ. Ջզ. Ննխ. (=Մրդ. թօ(ղ) իւզած ըլիմ էր).

Ե. ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԱՊԱՌՆԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՁԵՎԵՐ

Փրաբարի մեջ ինչպես անցյալը, նմանապես և ապառնին ունի երեք բաղադրյալ ձև, որոնք կազմվում են ապառնի դերբայից (-լոց) և կոչվում են ներկա ապառնի, անկատար ապառնի և ստորագասական ապառնի:

Այստեղ դնում եմ չորս լծորդությանց կրկին տիպարների այս երեք ձևերի խոնարհումը.

Ներկա ապառնի	անկատար ապառնի	ստորագասական ապառնի
սիրելոց եմ	սիրելոց էի	սիրելոց իցեմ
» ես	» էիր	» իցես
» է	» էր	» իցէ

սիրելոց հմք	սիրելոց	էաք	սիրելոց	իցեմք
» էք	»	էիք	»	իցէք
» են	»	էին	»	իցեն
հատանելոց հմ	հատանելոց էի		հատանելոց	իցեմ
» հս	»	էիր	»	իցես
» է	»	էր	»	իցէ
» հմք	»	էաք	»	իցեմք
» էք	»	էիք	»	իցէք
» են	»	էին	»	իցեն
խօսելոց հմ	խօսելոց էի		խօսելոց	իցեմ
» հս	»	էիր	»	իցես
» է	»	էր	»	իցէ
» հմք	»	էաք	»	իցեմք
» էք	»	էիք	»	իցէք
» են	»	էին	»	իցեն
ուսանելոց հմ	ուսանելոց էի		ուսանելոց	իցեմ
» հս	»	էիր	»	իցես
» է	»	էր	»	իցէ
» հմք	»	էաք	»	իցեմք
» էք	»	էիք	»	իցէք
» են	»	էին	»	իցեն
աղալոց հմ	աղալոց էի		աղալոց	իցեմ
» հս	»	էիր	»	իցես
» է	»	էր	»	իցէ
» հմք	»	էաք	»	իցեմք
» էք	»	էիք	»	իցէք
» են	»	էին	»	իցեն
գողանալոց հմ	գողանալոց էի		գողանալոց	իցեմ
» հս	»	էիր	»	իցես
» է	»	էր	»	իցէ
» հմք	»	էաք	»	իցեմք
» էք	»	էիք	»	իցէք
» են	»	էին	»	իցեն
թողլոց հմ	թողլոց էի		թողլոց	իցեմ
» հս	»	էիր	»	իցես

Թողլոց է	Թողլոց էր	Թողլոց իցէ
» եմք	» էաք	» իցեմք
» էք	» էիք	» իցէք
» են	» էին	» իցեն
զգենլոց եմ	զգենլոց էի	զգենլոց իցեմ
» ես	» էիր	» իցես
» է	» էր	» իցէ
» եմք	» էաք	» իցեմք
» էք	» էիք	» իցէք
» են	» էին	» իցեն

Այս ձևերը կարելի է թարգմանել արևելյան աշխարհագրում,

սիրելոց եմ «սիրելու եմ»,
 սիրելոց էի «սիրելու էի»,
 սիրելոց իցեմ «սիրելու լինեմ».

Նույնը արևմտյան աշխարհագրում՝

սիրելոց եմ «պիտի սիրեմ»,
 սիրելոց էի «պիտի սիրէի»,
 սիրելոց իցեմ «պիտի սիրե՞մ».

Միջին հայերենում այս -լոց ձևի դերբայը չէր գործածվում, գոնե ոչ մի օրինակ չէ ավանդված: Նրա տեղ անցել է մի ուրիշ գերբայ՝ -լոյ վերջավորութեամբ, որ անորոշ դերբայի սեռականն է (բայց ոչ թե տրականը): Այսպիսի մի ձև գործածական էր նաև հին գրաբարում. ինչպես՝

Տացէ ինձ հաց ուտելոյ և հանդերձ զգեմլոյ:
 Միթէ տունս ոչ ունիցիք ուտելոյ կամ ըմպելոյ:

Ուրիշ լեզուների մեջ էլ կա այսպիսի գործածություն. օրինակ՝ Ֆրանսերենն pain à manger «ուտելու հաց», de l'eau à boire «խմելու ջուր»։ Բայց սրանց մեջ անորոշ դերբայը տրական հոլով է դրված, ինչպես որ հայտնի կերպով ցույց է տալիս նախդիրը: Բայց հայերենի մեջ պետք է ընդունենք սեռական, ինչպես պահանջում է հարադիր գոյականը (հաց ուտելոյ): Նույնիսկ եթե անենք երկրորդ օրինակը (տուն ուտելոյ), դարձյալ անորոշ դերբայը սեռական է, որովհետև ենթադրում է վասն նախադրությունը, որ սեռական խնդիր է ստանում (տուն վասն ուտելոյ ի նմա):

Միջին հայերենում այս դերբայը երեք գործածութիւնն ուներ.

1) Իբրև ածական, որ գրաբարի էլ միակ ընդունված ձևն էր և որ շարունակվում է այժմ էլ աշխարհաբարում. *ինչպես՝ անասունն ուտելու*—*ուտելու անասունն*,

հալելու դեղերն, զհալելու դեղերն.

Ջուր մի տաս խմելու (ժԲ դար):

2) Իբրև գոյական, առաջանում է նույն ածականի հարադիր գոյականը *զեղչելով*. *ինչպես՝ զհալելոյն հալի, այսինքն զհալելոյ դեղերն հալէ*: Այս դեպքում գոյականաբար առնված դերբայը կարող է հոլովվել, բայց միայն հայցական. *ինչպես՝*

ի վերոյ գրեալ դեղերոյս՝ զլուսելոյն լուսէ.

զաղալոյն ի դեղերոյս՝ աղա՛.

զաղալոյն աղա՛:

3) Իբրև բուն դերբայ, որ միացած է լինում օժանդակ բալի հետ. *ինչպես՝*

Ձալլ դեղերն որ հալելու է և զալլ դեղերն որ աղալու է.

Յայս դեղերոյս՝ գոր հալելոյն է՝ հալէ.

Ձայն խեժերն՝ որ չէ լուսելու.

ի խեժերոյն որ չեն ծեծելոյ՝ դուն ներս լից.

Ջոր հեշտն է ճանչելոյ՝ մենք այժմ գրեցաք:

Այո ձեռն է, որ ավելի ուշ պիտի դառնա աշխարհաբարում -լու, *ինչպես որ կա արդեն գրված միջին հայերենում. օրինակ՝*

որ քաղելու (փխ. քաղելու) լինի:

Բարբառների մեջ ունենք երկու ներկայացուցիչներ, որոնք գրաբարի -լոց ձևի դերբայը պահում են կենդանի մինչև այժմ: Առաջինն է Ագուլիսի բարբառը, որ գրաբարի -լոց ձևը դարձրել է -լոց, -լաց, և նրա միջոցով և հմ էականի կամ ելիլ լինել՝ օժանդակի հարադրութիւմբ կազմում է հետևյալ բաղադրյալ ձևերը.

Թկէլոց ըմ թակելու եմ՝

» *ըմ նէլ թակելու էի՝.*

» *նոմ թակելու լինեմ՝.*

» *նոմ նէլ թակելու լինեի՝*

» *ըմ նիլ թակելու կլինեմ՝.*

» *ըմ նէլ նիլ թակելու կլինեի՝:*

երկրորդն է Նոր-Ջուղայի բարբառը, որ ունի -լեց ձևը. օրինակ՝ սիրելեց, խաղալեց, մեալեց և այլն: Այս ձևը հատուկ է հընդկահայ բարբառին և գործածական է թե՛ դրականի և թե՛ բացասականի հետ՝ էական բալի ներկա և անկատար ձևով միացած: Այսպես են՝

կատարելեց ամ	(Dial. 19	թողուլեց չեմ	(Dial. 23
չի թողուլեց	» 16	չեմ առուլեց	» 26
չե՞ս կամենալեց	» 30	չիր ունենալեց	» 42
գ'գ'անելեց աս	» 26	չեմ տալեց	» 46
չեմ առելեց	» 37	չի մնալեց	» 49
թվալեց չի	» 38	կատարելեց ի	» 49
գ'ոլեց ամ	» 40	չի գ'ոլեց	» 51
բ'ժշկելեց չի	» 41	չես երգելեց	» 50
կուշտացնելեց չի	(Լէյլի 115).		

Նույն ձևը գտնում ենք նաև Գիլանենցի ժամանակագրության մեջ. այսպես՝ էստոնք թողելեց չենք (էջ 193). Ասկար կալ գոլեց շատ (էջ 206). Ինչ անի դառնալեց (էջ 209) և այլն:

Այս ձևի դերբալը գործ է ածվում նաև իբրև անորոշ ապառնի, որ ներկայի էլ միտք ունի: Սրա համար իբր օրինակ մեջ եմ բերում «Ճառ ի վերալ ազգ.» գրքից հետևյալ հատվածները.

Տեսնես միմեանց կուլով կընգանեն իւրեանց մայրենի լեզուովն կիսուսն առանց կուշտանալու, օտարութեան, այսինքն զարբութեան մէջ քաշած նեղութիւններն այլևս չեն մտածելեց, անուշ հայեցուածով միմեանց երես կականեն և չեն ուզելեց բաժանուիլ լիբարից (էջ 25):

Ջխուղն (հրեայ) ջխուղ ասվիլ չի տխրելեց (էջ 30):

Մարդ չի սխալելեց, եթէ ասի... (էջ 35):

Հայն երբէք այլում որոգայթ չի լարելեց (էջ 36):

Ախորժ չի գոլեց միկնուլն եղանակն միշտ լսել (էջ 52):

Այս երկու ձևերը (-լոց=լաց և լեց) թեև գրաբարի -լոց ձևովի շարունակությունն են, բայց նրա ուղիղ գծով հաջորդությունը չեն: Ինչ ձևից են առաջանում:

Ագուլիսի բարբառով կարելի չէ որոշել այդ, որովհետև բազմավանկ բառերի մեջ, շեշտից հետո, թե՛ ա, թե՛ այ և թե՛ եա կարող են դառնալ Ագլ. ա և ա: Իսկ Նոր-Ջուղայի բարբառի և ձայնը կանոնավոր ներկայացուցիչն է գրաբարի եա երկարբառի:

Հոգնակիրի էր, Եր մասնիկները և անցյալ դերբայի -ել վերջավորութունը, որոնք ժագում են ուղղակի գրաբարի (և միջին հայերենի) -եաք, Եեաք, -եալ ձևերից, բավական ապացուցում են այդ: Ըստ այսմ ապառնի դերբայի -լից ձևն էլ ժագած պիտի լինի գրաբարի -լեաց ձևից, որին հակառակ չէ Ագուլիսի բարբառը:

Ըստ այսմ Ագուլիսի, Նոր-Ջուղայի և Հնդկահայոց ուսելից եմ, բերելից եմ և այլն ձևերը ժագում են գրաբար ուսելեաց եմ, բերելեաց եմ և այլն ձևերից:

Ինչքից է առաջացել այս -լեաց ձևը: Ինձ թվում է, թե այս -լեաց ձևը -լիք դերբայի սեռականն է: Ինչպես անորոշ դերբայի սեռականից միջին հայերենում և բարբառներում առաջացել է -լոյ.>-լու (բերելոյ>բերելու) ապառնի դերբայը, նույնպես և -լիք ձևի սեռականը: Նախապես ասել են օրինակ՝ ուսելեաց կերպելուր, պառելեաց անկողին, հագնելեաց շորեր և այլն, որ և հետո ընդհանուր ձև է դարձել:

Մնացյալ բոլոր բարբառներում -լոց ձևը ջնջված և նրա փոխարեն սովորական է դարձած -լու ձևը, որ միջին հայերենի և գրաբարի -լոյ սեռականի շարունակությունն է: Միայն մի քանի բարբառներ այս -լու ձևն էլ դարձնում են -լիւ, ինչպես՝ Վն. ուզելիւ, Ոզմի օւզիլիւ, Ուրմիա՝ լսելիւ:

Այստեղ բացառություն է կազմում մի աննշան բարբառ. դա է թրքախոս Կեսարիայի կողքին, հալախոս էֆքերե գյուղի բարբառը, որ այս -լու ձևի տեղ ունի -լի. ինչպես՝

էրթալի եմ պիտի երթամ»,

ըլլալի եմ պիտի ըլլամ»,

գալի եմ պիտի գամ»,

(Ալպոյանյան, Պատմ. հայ Կես. Բ. 1635):

Ըստ իս այս -լի միևնույնն է ինչ որ -լու>լոյ: Ժողովուրդը գիտակցել է, թե այս -լոյ ձևը սեռական է միայն և փոխանակ հոլովելու ու հոլովմամբ, վերածել է -ի ընդհանուր հոլովման: Այս միևնույն երևույթը գտնում ենք նաև Ղարաբաղի բարբառում, բայց այստեղ ոչ թե խոնարհման մեջ, այլ միայն հոլովման ժամանակ. ինչպես՝

Հի՛նչ օնիս ըսէլի. «Ի՛նչ ունես ասելու».

Խօսէլի մըհար բխոսելու համար»:

Ինչպես որ անցյալ դերբայից կազմվում են բաղադրյալ ձևվեր (թվով 20), նմանապես ապառնի դերբայից կազմվում են

(էական եմ և օժանդակ լինիմ բայերի միջնորդութեամբ) զանա-
զան բաղադրյալ ձևեր, որոնց թիվն է 12:

Սահմանական

- պարտավորական ներկա. — սիրելու եմ (Ազլ. Պլ. Ջդ.), Մրդ. իւզօլու իմ, Որմ. լսէլիւ լէմ.
- պարտավորական անկատար. — սիրելու էի (Ազլ. Պլ. Ջդ.), Մրդ. իւզօլու իմ էր. Որմ. լսէլիւ լէմ էր.
- պարտավորական կատարյալ. — սիրելու եղալ (Ջդ. Ննխ. Պլ.), Մրդ. իւզօլու լէլամ.
- *պարտավորական ապառնի. — սիրելու պիտի ըլլամ (Պլ.).
- *պարտավորական ապառնի անկատար. — սիրելու պիտի ըլ-
լայի (Պլ.).
- պայմանական ապառնի. — սիրելու կլինիմ (կըլլամ) Ազլ. Ջդ. Ննխ. Պլ. (Մրդ. իւզօլու կըլիմ).
- *պայմանական ապառնի շարունակական. — սիրելու կըլլամ
կոր (Պլ.).
- պայմանական ապառնի անկատար. — սիրելու կլինէի (կըլլա-
յի) Ազլ. Ջդ. Ննխ. Պլ. (Մրդ. իւզօլու կըլիմ էր).
- *պայմանական ապառնի անկատար շարունակական. — սիրե-
լու կրլլայի կոր (Պլ.).

Ստորադասական

- ապառնի. — սիրելու լինիմ (ըլլամ) Ազլ. Ջդ. Ննխ. Պլ. (Մրդ. իւզօլու ըլիմ կամ իւզօլ ըլիմ).
  - ապառնի անկատար. — սիրելու լինէի (ըլլայի) Ազլ. Ջդ. Պլ. Ննխ. (Մրդ. իւզօլու ըլիմ էր կամ իւզօլ ըլիմ էր).
  - ապառնի. — սիրելու եղի՞ր Պլ. (Մրդ. իւզօլու լիւ):
- Նշանակութեան կողմից՝ սիրելու ձևը տարբերվում է արևելյան և արևմտյան բարբառներում: Ինչպես որ արևմտյան բարբառներում պիտի սիրեմ սովորական ապառնի է, իսկ արևելյան բարբառներում պարտավորական, նմանապես արևելյան բարբառներում սերելու եմ պարզ ապառնի է, իսկ արևմտյան բարբառներում պարտավորական: Միջին հայկերենում սիրելոյ եմ ապառնի է, ուստի արևելյան հայերենի գործածութիւնը հնին համապատասխան է, հետևաբար և արևմտյան հայերենի գործածութիւնը հետին փոխառութեան արդյունք է: Միայն էֆքերեի բարբառն է, որ միջին հայերենի և արևելյան բարբառների նման -լի եմ ձևը գործ է ածում իբրև զուտ ապառնի:

Որտեղից ք է առաջանում այս փոփոխութիւնը:

Տաճկերենի մեջ պարտավորական եղանակը կազմվում է meli, malə մասնիկով, որ կցվում է բալի արմատի վերջին. ինչպես al-malə yəθm առնելու հմ, sevmeli yim սիրելու հմ (պետք է որ առնեմ, պետք է որ սիրեմ):

Դրաբարի մեջ -ing եմ թեև զուտ ապառնի է, բայց միջին հայերենի -ւոյ ձևը զուտ ապառնի չէ: Օրինակ՝ զայն դեղերն որ հալելոյ է՝ հալէ՛, և զայն դեղերն որ լոսելոյ է՝ լոսէ.— այստեղ հալելոյ է, լոսելոյ է չեն նշանակում պիտի հալվի, պիտի ծեծվի, ալլ պետք է հսլվի, պետք է ծեծվի և այս իմաստով նրանք համապատասխանում են գրաբարի հալելի, լոսելի, բողի, բժշկելի և ալլն (այն է հալելու ընդունակ, լոսելու համար և ալլն) ձևերին: Դրա համար էլ Karst, էջ 344—5 շատ ճիշտ է վարվել երկու ձևերն էլ թարգմանելով գերմաներեն -bar մասնիկով (schmelzbar, mahibar, unheilbar և ալլն): Հետևութիւնն այն է, որ միջին հայերենի ապառնի դերբալի -ւոյ ձևը իր կերպարանքը փոխել է մի կողմից հին գրաբարի -ելի, -լի դերբալների համաձայն, և մյուս կողմից այն ընդհանուր լեզվական փոփոխութիւնն համաձայն, որով պետք է զառնում է պիտի» (տևս վերը): Թերևս այստեղ ազդեցութիւն գործած լինի նաև տաճկերենի -meli ձևի պատահական նմանութիւնը:

Այսպիսով արևելյան հայերենը ունի 3 տեսակ ապառնի.

1) կրքեմ (անորոշ իմաստով. հայտնի չէ, թե իրոք կրքեմ թե ոչ).

2) պիտի բերեմ (սովորական իմաստով, մտադիր է և ինքն էլ ուզում է, որ բերե).

3) բերելու հմ (պարտավոր է զգում իրեն և անշուշտ պիտի բերե):

Արևելյան բարբառներում ապառնի դերբալի մի քանի ուրիշ ձևեր էլ կան, որոնցից նույնպես կազմվում են զանազան բազազրբալ ձևեր:

Սրանք են՝ -ակեմ, ացկեմ, -ացուք ձևերը:

-ակեմ ձևը հատուկ է Ղարաբաղի բարբառին. ինչպես՝ տընըլա՛կեմ «տանելու», խմըլա՛կեմ «խմելու», մընըլա՛կեմ «մեռնելու», կըրըլա՛կեմ «կարելու», ըսըլա՛կեմ «սասելու», մուռընըլա՛կեմ «մոռանալու» և ալլն: Սրանցից ունենք հետևյալ բաղադրյալ ձևերը.

Սահմանական ապառնի.— սիրըլական ըմ, սիրըլական ըս «սիրելու հմ, սիրելու ես» և ալլն...

Սահմանական ապառնի անցյալ.— սիրընական ի, սիրընական իր «սիրելու էի, սիրելու էիր» և այլն...

Պարտավորական ապառնի.— սիրընական պիտիմ, սիրընական պիտիս «պետք է սիրեմ, պետք է սիրես» և այլն...

Պարտավորական ապառնի անցյալ.— սիրընական պիտի, սիրընական պիտիր «պետք է սիրեի, պետք է սիրեիր» և այլն...

Սաստկական ապառնի.— սիրընական պիտի պիտիմ կամ սիրընական պիտի ինիմ «սիրելու պիտի լինեմ» և այլն...

Անցյալ.— սիրընական պիտի պիտի կամ սիրընական պիտի պիտի ինի «սիրելու պիտի լինեի», սիրընական պիտի պիտի կամ սիրընական պիտի պիտի ինիր «սիրելու պիտի լինեիր» և այլն...

Ղարաբաղի -ա՛կան ձևի փոխարեն Ջիվանշիրի գավառում գործածվում է -ալյան կամ -ալական ձևը, ինչպես՝ կիլլալյան ըմ «գալու եմ», կիննալական ըս «գնալու ես», ըսըլալական ընք «ասելու եմ», զրկլալյան ընք «ուղարկելու եմ», (տե՛ս Նոր-դար, 1893, № 49):

Պարսկերենի մեջ ունենք նման կազմությամբ

puxtani am	եփելու եմ
pūšīdanī am	հագնելու եմ
kašīdanī am	քաշելու եմ
kardanī am	անելու եմ
kuštani am	սպանելու եմ
raftani am	գնալու եմ և այլն:

Այս ձևերը կազմված են -tan, -dan անորոշ գերբայի (-ել) վերջավորության վրա ավելացնելով -ī «-ական» վերաբերական ածականի մասնիկը: Նույնի օրինակով կազմված է նաև հալերենը (Աճառ. Հայոց լեզ. պատմ. Ա, 315):

-ացիան ձևի գերբայը հատուկ է Մեղրիի բարբառին, ուր ունենք սրանից կազմված ապառնի և անցյալ ապառնի ձևերը- ինչպես՝

սիրընական ըմ	սիրընական ըմ լտ
» ըս	» ըս լտ
» ա	» ա լտ
» ըք	» ըք լտ
» ըթ	» ըթ լտ
» ըն	» ը լտ

Կարճևանի բարբառում այս -ացկան ձևի փոխարեն ունենք -ացկուց. ինչպես՝

նիլացկուն ըմ թոնալու հմ»,
 նիլացկուն ըս թոնալու հս»,
 տնըլացկուն ըմ թտանելու հմ»,
 ըռըլացկուն ըմ թառնելու հմ»:

Երկու բարբառների զույգ մասնիկների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նրանք նույն են զնացական, մուրացկան, դիմացկուն բառերի -ացկան մասնիկի հետ: Վերջինը ասվում է նաև դիմացկուց՝ նման Կարճևանի ձևին: Ուստի և այս -ացկանն էլ նույն է ինչ որ Ղարաբաղի -ականը՝ միայն Գ լծորդություն ձևից վերջրած (մնալ—մնացական):

Վճուռք ձևի դերբայը հատուկ է նույնպես Ղարաբաղի բարբառին, ուր սակայն ավելի քիչ է գործածվում քան -ական ձևը. ինչպես՝ սիրըլացուք «սիրելու», կրըլացուք «կարելու», ըսըլացուք «ասելու», մուռըլացուք «մոռանալու» և այլն:

Ահա և սրանից կազմված բաղադրյալ ձևերը.

սահմանական ապառնի.— սիրըլացուք ըմ, սիրըլացուք ըս «սիրելու հմ, սիրելու հս»...

սահմանական ապառնի անցյալ.— սիրըլացուք ի, սիրըլացուք իր «սիրելու էի, սիրելու էիր»...

Այս ձևին նման է Տիգրիսի բարբառի -ա՛ցու. ինչպես՝ սիրէլացու «սիրելիք», որ մեղ ծանոթ -ցու մասնիկն է, ինչպես՝ տիրացու, շապկացու և այլն:

Այս բոլորից դուրս Ագուլիսի բարբառը ունի բաղադրյալ ապառնիի մի ուրիշ ձև, որ կազմվում է բալի անորոշ դերբայից՝ հետը խոնարհելով էական բալի ներկան: Այս ձևը համապատասխանում է արեւելյան բարբառների կը մասնիկով կազմված ապառնիին, որ Ագուլիսի բարբառում բնավ գոյություն չունի: Օրինակ՝

Ազլ.

թակիլ ըմ	«կթակեմ»	սալրիլ ըմ	«կսիրեմ»
» ըս		» ըս	
» տ		» տ	
» ըք		» ըք	
» ըք		» ըք	
» ըն		» ըն	

Չալնավորով սկսվող բառերը այս պարագային ստանում են և նախաձայնը. ինչպես՝ նահիլ ըմ, նահիլ բս, նահիլ ր, նահիլ ըք, նահիլ ըն:

Այս և մասնիկը, որ ինչպես տեսանք, հունարան հեղինակների ներգոյականի մասնիկն է; ցույց է տալիս, որ ապառնիի վերոհիշյալ ձևն էլ կազմված է ներգոյականից: Ըստ այսմ թա՛կիլ ըմ, սա՛յրիլ ըմ բուն նշանակում են ի քակել եմ, ի սիրել եմ. և այս բացատրության համապատասխան է գալիս ուրիշ բարբառների բացասական ապառնին՝ չեմ կարիլ, չեմ սիրիլ, որ բուն նշանակում է չեմ ի կարել, չեմ ի սիրել և այլն: Ուրիշ խոսքով Ագուլիսի բարբառի այս ապառնին միջին հայերենի ալն ներկայաձևն է, որի մասին խոսել ենք վերը: Միջին հայերենում ներկան նաև ապառնի էր: Ագուլիսի բարբառը պահել է այս ձևը միայն ապառնիի իմաստով:

Ուրիշ բարբառներում, նույնպես և այստեղ, ապառնիի այս ձևը գործածական է նաև իբր պատվեր կամ մեղմ հրաման, ինչպես՝ գօկ սուխա՛րից ալ ստ՛րիւն գա՛րսիլ քք օր ըրվե՛օ «այդ սուխարին էլ լավ կլարսեք, որպեսզի երևա» (Աղաթ չի, էջ 22),

Բաղադրյալ անցյալ ապառնի

Հատուկ է միայն Ագուլիսի բարբառին:

Այս ձևը կազմելու համար ապառնիի վրա ավելացնում ենք ցեկ, որ հանդես է գալիս իբրև անցյալի մասնիկ. օրինակ՝

թանկիլ ըմ նէլ «կթակէի»	սայրիլ ըմ նէլ «կսիրէի»
» ըս նէլ	» ըս նէլ
» տ նէլ	» տ նէլ
» ըք նէլ	» ըք նէլ
» ըն նէլ	» ըն նէլ

Վերջացնելու համար այս գլուխը տալիս եմ այստեղ արևելյան գրական լեզվի մեջ ընդունված և լու գերբայով կազմված բաղադրյալ ձևերի պատկերը.

սիրելու եմ	սիրելու էի
» ես	» էիր
» է	» էր
» ենք	» էինք
» էք	» էիք
» են	» էին

սիրելու հմ լինում, սիրելու ես լինում...
սիրելու էի լինում, սիրելու էիր լինում...
սիրելու եղալ, սիրելու եղար, սիրելու եղաւ...
սիրելու լինեմ, սիրելու լինես, սիրելու լինի...
սիրելու լինէի, սիրելու լինէիր, սիրելու լինէր...
սիրելու կլինեմ, սիրելու կլինես, սիրելու կլինի...
սիրելու կլինէի, սիրելու կլինէիր, սիրելու կլինէր...
սիրելու պիտի լինեմ, սիրելու պիտի լինես, սիրելու
պիտի լինի...
սիրելու պիտի լինէի, սիրելու պիտի լինէիր, սիրելու պիտի
լինէր...

ԹԵԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ

1. ԹԵԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Կան լեզուներ, որոնք ունեն ինչպես ստորադասական, նախնայիս և առանձին թեական և ըղծական եղանակներ: Հայերենը այդ կարգի լեզուներից է:

Գրաբարի մեջ թեական կազմելու համար զնում ենք թե կամ եթե շաղկապը և նրա հետ կցում ստորադասական կամ սահմանական (ներկա և անկատար): Օրինակ՝

Թէ միայն մերձենամ ի հանդերձս նորա, փրկիմ.

Թէ հնար ինչ իցէ.

Եւ թէ կամիս.

Թէ որդի ես աստուծոյ. Եթէ որդի ես աստուծոյ.

Եթէ իցէ հոգին աստուծոյ ի ձեզ բնակեալ.

Եթէ ոչ տաս, ուժգին առից.

Եթէ ոչ տէր էր առ մեզ.

Տէր, եթէ կամիս, կարող ես զիս սրբել.

Սով եթէ լինիցի, ժանգ եթէ լինիցի.

Եւ եթէ վշտանայ... և եթէ փառաւորի մի անգամն.

Միջին հայերենում թեական շաղկապն է թե կամ եթե, որ զրվում է ստորադասականի վրա (այն է հին գրաբարի ներկան). ինչպես՝ եթէ հիլալէ, եթէ կենայ, եթէ առնու, եթէ լինի, եթէ մեռնի (Karst 258): Բայց միջին հայերենը ունի նաև մի նոր ձև, որ չկա գրաբարում: Այդ այն է, որ թեական նախադասության

հաշորդող գլխավոր նախադասութիւնն սկիզբը դնում է նա կամ
նայ. օրինակ՝

Քէ լիճն երդնու, նա քիթ է (և) սպիկի ճեթի լիճը երդում
անի, ուրեմն ազատ է և մաքուր»:

Քէ կարենան դանուլ զինք ի տեղն, նա մեկն ասէ.

Քէ զգալ, նա պատեհ է որ ապա դարպասն յառաջ երթալ.

Եւ թէ ոչ, նա համրերէ պարոնն.

Եւ թէ տղալ կենալ տիկնոջն, նա պիտի որ ունենալ տիկինն
զմէկալլ կէսն զապրնացն.

Այս նա երբեմն կարող է զորանալ ապա կամ անա թասե-
րով. ինչպես՝

Եւ թէ խիսմն ֆալլէ ու չկովի, նա ահա որ սուտ է.

Եւ թէ լիճ չկամենալ երդնուլ, նա ապա բերեն զչավուշն:

(Karst 406)

Այս նա, նա ապա կամ նա անա կարելի է արդի լեզվով
թարգմանել ռուբեմն, ապա ուրեմն» թառերով:

Արեւտահայ բարբառներից մի քանիսի մեջ այս նա կցվե-
լով նախորդ բալին, որից անբաժան է ըմբռնվում, կազմել է թեա-
կան մի նոր ձև:

Պոլսի բարբառում նա դարձել է նե, որ իբրև մասնիկ կըց-
վում է բալական բոլոր պարզ, բարդ և բաղադրյալ ձևերին (բացի
հրամայականից և դերբալներից) և տալիս է նրանց թեական
իմաստ: Այս դեպքում կարելի է նախադասութիւնն սկիզբը դնել
նաև եթե շաղկապը (թրք. *eyer*), որ սակայն բնավ անհրաժեշտ
չէ. որովհետև նե մասնիկը ստացել է հենց «եթէ» շաղկապի նշա-
նակութիւնը: («Ուրեմն» իմաստը փոխվել դարձել է «եթէ»):

Ավելորդ եմ համարում մի առ մի դնել բոլոր բալական ձե-
վերը՝ կցված նե մասնիկով և տալիս եմ միայն մի քանի օրինակ
Պոլսի բարբառից.

Խաղամ նէ ճեթի խաղամ».

Պիտի խաղամ նէ ճեթի պիտի խաղամ».

Խաղալու ըլլամ նէ ճեթէ խաղալու լինիմ».

Գացած ըլլալու ըլլալի նէ ճեթէ գնացած լինելու լինի».

Բռնելու կըլլալի կոր նէ ճեթն որ բռնելու վրա էի լինում».

Բերելու պիտի ըլլալիք նէ ճեթի դու բերելու պիտի լինիր».

Գացած եզրած ըլլալի նէ ճեթի ես երբեիցե գնացած եղած.

լինիր»...

Պոլսի բարբառի իհականն և՛ ձեր գտնում և՛ ք նաև անփոփոխ Արիմի բարբառում. օրինակ՝ Ինչքան մարդ կան նէ շինչքան էլ մարդ որ կա՝ (Նավասարդյան, Հեքիաթներ, է 55 և այլն):

Նոր-Նախիջևանի բարբառում և՛ դարձել է նր, որ ճիշտ ինչպես Պոլսի բարբառում՝ կցվում է բոլոր բայական ձևերի վրա (բացի հրամայականից և դերբայներից) և կաղմում թեական եղանակը: Այսպես՝

սահմանական ներկա. — գը բէրիմ	չը բէրիմ նը
անկատար. — գը բէրէլի	չը բէրէլի նը
ստորադասական ներկա. — լսիմ	լսիմ նը
ստորադասական անցյալ. — լսէլի	լսէլի նը
կատարյալ. — լսէցի	լսէցի նը
ապառնի. — բիդ լսիմ	բիդ լսիմ նը
անցյալ ապառնի. — բիդ լսէլի	բիդ լսէլի նը
ստորադասական հարակատար. — բէրած ըլամ, բէրած ըլամ նը	
ստորադասական անցյալ ապառնի. — բէրէլու ըլալի, բէրէլու ըլալի նը և այլն:	

Թեականի նր մասնիկը սովորաբար զրվում է բայի վրա և ուրիշ բառ չի կարող մուծվել նրանց միջև: Սակայն ալ շաղկապը կարող է բացառութիւն կազմել և թե՛ առաջ և թե՛ հետո ընդունել նր մասնիկը. առաջ զրվելու պարագային՝ նր մասնիկի ը ձայնավորը կրճատվում և իբր մեկ բառ միանում է շաղկապին. ինչպես՝ Մեհրունուս գոթ գոթ անիս նալ՝ ասելու չիմ կամ... անիս ալ նր և այլն:

Երբ մի քանի թեական բայեր իրար հաջորդեն, վերջինը միայն ստանում է նր մասնիկը. ինչպես՝ եշթաս առնուս նր...

Թեականն նր ձևին մոտիկ նշանակութիւն ունի իսկ մասնիկը (թրք. ise «եթե»), որ սովորաբար ավիացվում է կատարյալի վրա և տալիս է «հենց որ, անմիջապես որ, նրբոր» նշանակութիւնը. օրինակ՝ Մառդին այժմ գեթը անցան իսկ «հենց որ մարտի ցրտերը անցան». իսմեթի իսկ «երբ որ խմեցիր»:

Նույն մասնիկը գոյութիւն ունի նաև Կիլիկիայի բարբառում նր ձևով: Տանք մի քանի օրինակ.

Խաղոմ նը լիաղամ նէ, եթե իաղամ՝.

Դիսոձ նի նը՝ գիսա «եթե տեսած լինեի՝ կասեի».

Գիլոձ էլոձ նամ նը կերած եղած ըլլամ նէ «եթե կերած եղած լինեմ».

Գիլոձ էղոձ նի նը պերած եղած ըլլալի նէ, եթե կերած
 և դած լինեի՞ս։

Իրանալո նի նը՝ գիսա ճեթի տեսնելու լինեի՞ կասեի՞ս։

Այս նույն նը մասնիկը, պոլսահայ բարբառի նման, ունի նաև
 մի ուրիշ գործածություն. նշանակում է մի այնպիսի վիճակ կամ
 գործածություն, որի մասին խոսողը բոլորովին վստահ է և ուզում
 է խոսակցի սխալը հերքել. օրինակ՝

— Լուրնդ գ'իգիմ յույ տն չէ գ'ուխցի շլավ գիտեմ, որ նա
 գողացած չէ՞ս։

— Իս էօշվլօքիս գիսօ նը

Այսպիսի նը-ն խոսակցության մեջ տարբերվում է թեական
 նը-ից մի երկար շեշտով։

Թեական այս ձևերը ցույց են տալիս նախ և առաջ թեություն
 կամ պայման. ինչպես՝ էշթամ նը ճեթե երթամ, երբոր երթամ՝.
 մինչև թաթռի նը ճմինչև որ դադարի՞ս. լինչ պետք է նը տո՛ւր
 ճինչ որ պետք է՝ տո՛ւրս։

Թեական եղանակի բազմաթիվ ձևերի մեջ ամենից ավելի
 գործածական են բուն թեական ներկայի եղակի և հոգնակի երկ-
 բորդ դեմքերը, որոնք բացի թեականից, ունեն նաև մի տեսակ
 խնդրական, աղաչական հրամայականի նշանակություն. ինչպես՝
 Տնս նը ճեթե տաս, երբոր տաս՝, բայց նաև խնդրեմ տո՛ւրս. օրի-
 նակ՝ Իդա մուկրատը տաս նը ճնդրեմ, այդ մկրատը տո՛ւրս։

Թե Պոլսի և թե Նոր-Նախիջևանի բարբառում շատ անգամ
 այս նը մասնիկը լինում է հարցական և գործածվում է այնպիսի
 մի նախադասության մոտ, որ խոսողը դիտմամբ չլրացված է թող-
 նում. ինչպես՝

Պլ. Հապա անունը չի տար նէ՞...

Ննխ. Հապա անունը չի տար նը՞...

Պլ. Հապա ամմէնն ալ առնէր էրթար նէ՞...

Ննխ. Հապա ալալ-մալալ առնէր էշթար նը՞...

(լրացում՝ այն ժամանակ լինչ պիտի անեի՞նք)։

Հայերեն թեական եւ մասնիկի հետ բոլորովին նույն է հըն-
 չում լազերեն na ճեթե, երբոր՝, որով կազմվում է ստորադասա-
 կան ձևը. ինչպես՝ minion na եթե ուզեմ, gopti na երբոր ման
 գամ (Adjarian, Etude sur la langue laze 42, 99)։ Նույն է դարձ-
 յալ հունարեն γὰ̃ բարբառի, որ՝, որով նոր հունարենում կազմ-

վում է ստորադասական ձևը. ինչպես յա օջա որ ունենամ: Ծա-
 ցում է հին հունարեն ἴνα ձևից:— Հայերենի հիմնական նշանակու-
 թյունը (ճապա ուրեմն), ցույց է տալիս, որ նմանությունը պա-
 տահական է:

2. ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Այս եղանակը տարածված է գլխավորապես Պոլսի և Նոր-
 Նախիջևանի (Ղրիմի), ինչպես նաև Սվեդիայի և Կիլիկիայի բար-
 բառներում: Հաճախ կոչվել է պատմական, բայց այժմ չչփոթելու
 համար պատմական հոլովի և մանավանդ պատմական ներկայի
 հետ, կոչում եմ պատմողական:

Պատմողական եղանակը ցույց է տալիս՝

1) Ուրիշից լաված մի դեպք, որին շատ վստահություն ցույց
 չի տալիս պատմողը.

2) Հեզնանք կամ ծաղր:

Իմաստը ճշտելու համար համեմատել հետևյալ օրինակները .

Էրէկ գիշերուան կրակին (հրդեհին) երկու հարուր տուն էրեր
 է էղեր (անվստահություն).

Հազար էրէսնոց գիրքը մէկ սահաթէն կը կարդալ էղեր
 (ծաղր):

Այս ձևը կազմելու համար բոլոր բայական ձևերի վրա (թեա-
 կանն էլ միասին) պետք է ավելացնել՝ Պոլսի բարբառում եղէր
 (<եղեր) դերբայաձևը, իսկ Ղրիմի (Նոր-Նախիջևանի) բարբառում
 եղիլ է (<եղիլ է):

Համապատասխանում է թրքերեն *imış* ձևին, որի
 զուտ թարգմանությունն է և որ նույնպես կազմում է թուրքերե-
 նում պատմողական եղանակը՝ բայական բոլոր ձևերից:

Ավելորդ ենք համարում հիշել այստեղ պատմողական եղա-
 նակի ձևերի անվերջանալի շարքը և տալիս ենք միայն մի քանի
 օրինակ:

Պոլսի բարբառից.

Վաղը պիտի գալ էղէր...

Բէրէլու պիտի ըլլայիր նէ էղէր...

Գացած էղած ըլլալի նէ էղէր...

Հասնելու վրայ կըլլայ կոր էղէր...

Սիրած էղած ըլլալու ըլլալի նէ էղէր...

Նոր-Նախիջևանի բարբառից.

Կը լսիմ.— կը լսիմ էղիլ է.

Գանձիլ է.— գտնվիլ է էղիլ է.

Պիտի էջթաս.— պիտ էջթաս էղիլ է.

Բերելու ըլաս նը էղիլ է.

Այսպես նաև մյուս բոլոր ձևերը, բացի դերբայներից:

Պլ. եղիլ ձևը զրվում է միշտ բայից հետո. այսպես նաև Ղրիմի եղիլ է ձևը սովորաբար. բայց վերջինս կարող է նաև բայից առաջ զրվել. օրինակ՝

Իմ տունիս մէջը եղիլ է աշակերտներ կը կարգացունէ (Պատկ. Բ 276).

Ոմանք եղիլ է ձևը կրճատելով գործ են ածում եղել է.

Նոր-Նախիջևանի բարբառում, փոխանակ ասելու եղիլ է, գործածվում է նաև զուտ թրքերեն իմիշ ձևը, ինչպես՝

Պիտ էջթաս իմիշ պիտի երթաս եղեր՝.

Բերելու ըլաս նը իմիշ շիբը թե երբոր բերելու լինես և այլն:

Առաջին ձևի նման՝ այս էլ, սովորաբար բայից հետո է զըրվում, կարող է երբեմն էլ առաջ զրվել. ինչպես՝

Իմիշ հոն քոմուրը աժան կըլալ շիբը թե (ասում են) ածուլը ալնտեղ էժան կը լինի (եղեր՝):

Իմիշ ձևը ավելի հեգնանքի համար կարող է քանի-քանի անգամ կրկնվել. օրինակ՝ Մարդուն մէկը, իմիշ, Գալուստ-ա, իմիշ, սա ինչի՞ բողալէդ (թրքերեն [بوزا] boza, buza [սմիչքը] վազ էկիլ իս իմիշ (Պատկ. Գ 39):

Նրբ միևնույն նախադասության մեջ մի քանի բայեր իրար են հաջորդում, եղեր ձևը կարելի է զնել միայն մի անգամ՝ վերջին բայի վրա. ինչպես՝

Վաղը նոր պիտի ելլալ, երթալ, առնէ, կարէ, մեզի պիտի տալ եղեր:

Կիլիկիայի բարբառում պատմողական եղանակը կազմվում է ավելացնելով բայի վրա եղիլ է, որ համապատասխանում է ճիշտ նոր-Նախիջևանի եղիլ է եղել է՝ ձևին և տարբերվում է պոլսահայ բարբառի եղեր եղել՝ զերբայական ձևից՝ միայն էական բայի հարադրությամբ:

Այստեղ էլ ավելորդ ենք համարում հիշել պատմողական եղանակի ձևերի անվերջանալի շարքը և տալիս ենք միայն մի քանի օրինակ.

Իս լը սիցի լու իլիք գուն վը լիլ է էղիլ է ես լսեցի, որ
երեք առն փուլ է եկել եղերք:

Ան բը դիգ բուռըը էօլը չիւս հոց գուգի էղիլ է «Այն
փոքրիկ երեխան օրը չորս հաց կուտէ եղերք» (ժողըր կամ հեգնանք):

Վօղը բիդի գ'ո էղիլ է «վաղը պիտի գա եղերք»:

Բի հասնը էղիլ է, ամմա չէ հասի պիտի հասնի եղեր,
բայց չէ հասել»:

Հասնիլո վիլո գունա էղիլ է (=Պլ. «հասնելու վրա կըլա
էղերք»):

Սիլօձ էղօձ նի նը էղիլ է (=Պլ. սիրած էղած ըլլալի նէ
էղերք):

Բ'իլիլո բի նի նը էղիլ է (=Պլ. բերելու պիտի ըլլալի նէ
էղերք):

Անօձ էղօձ նի նը եղիլ է, գուգի էղիլ է (=Պլ. առած էղած
ըլլալի նէ էղերք, կուտալի էղերք=թրքերեն alməş olməş olsayə-
dəm əməş, verir idim imiş):

Երբ նախադասության մեջ մի քանի բաղադրյալ բայեր հա-
ջորդում են իրար, էական բայը կարելի է գնել միայն մի անգամ.
օրինակ՝

Առիլ գ'ացիլ ու ձախիլ է «առել, գնացել ու ծախել է»:

Անօձ բ'իլօձ ձախօձնիք նը. ը'ը'նդ գունէլ է առած բերած
ծախած եթէ լինէինք, լավ կլիներք»:

Սվեղիալի բարբառում պատմողական եղանակը կազմվում է
իղիլ, մանավանդ իղիլ է (=ՆՆխ. հղիլ է) ձևերի օգնությամբ,
որ ավելի հաճախ բալից առաջ կամ նախադասության սկիզբն է
դրվում. օրինակ՝

Իս գ'ոցուձ իղիլ իմ ես գնացած ևմ հղերք», որ և՛

Իղիլ է իս գ'ոցիլ իմ.

Իղիլ է իս գ'ոցուձ իմ.

Իղիլ է բըր ուղինք պիտի ուտենք էղերք»:

Պատմողական ձևը գոյություն ունի նաև Ում և Սլ ճյուղի
բարբառներում. օրինակ Ղարաբաղի բարբառում:

Ղարաբաղի բարբառում պատմողական եղանակի բոլոր ձևե-
րը կազմվում են ներկալի, անկատարի, ապառնիի, հարակատարի,
անմիջականի (ինչպես և պարտավորականի) թե ներկալի և թե
անկատարի կրկնակ ձևերի վրա ավելացնելով քլալ (<լեալ) դեր-
բայը: Այսպես՝ Ղարաբաղ՝

սիրում ըմ ըլալ, սիրում ի ըլալ,
հնձիս ըմ ըլալ, հնձիս ի ըլալ,
կրքնկան ըմ ըլալ, տւնցուք ըմ ըլալ,
կրքնկան ի ըլալ, տւնցուք ի ըլալ,
կարած ըմ ըլալ, կարած ի ըլալ,
Ֆննցալ ըմ ըլալ, Ֆննցալ ի ըլալ,
հսնէլալ ըմ ըլալ, հաս ու հաս ի ըլալ,
կարած պիտի ըլալ և ալլն:

Արեւելան բարբառներում ամենից ամենի տարածված ձևերն են՝

սիրած եմ եղել (=Ջղ. սիրած ամ լելէլ, Ագլ. սայրտծ
ըմ էլտծ, Մրղ. իւղած իմ լէլի).

սիրած էի եղել (=Ագլ. սայրտծ ըմ նիլ էլտծ, Մրղ. իւզտծ
իմ էր լէլի).

սիրելու եմ եղել (=Մրղ. իւզօլու իմ լէլի).

սիրելու եմ եղել (=Մրղ. իւզօլու իմ էր լէլի).

Արեւելան, Աշխ. քերակ. 1906, էջ 129, ընդունում է այս
պատմողական եղանակի գոյութունը արեւելան գրականում և իբր
օրինակ հիշում է կոյ եղել, ունի եղել, գիտե եղել, որոնք ճեր-
բեմն գործ են ածվում և արեւելան աշխարհագրում և նշանակում
են Վասում են թե կա, եղել է, ասում են թե ունի, ունեցել է, ու-
րիշների ասելով՝ կա, ունի:

Բայց Պոլսի բարբառում եղեր ձևը բացի հեզնանքից և ան-
վըտահութունից ունի նաև ճիշտ հակառակ իմաստը, և ցույց է
տալիս մի ճշմարիտ իրողութուն, որ առաջ չգիտեր և այժմ մի-
այն իմացալ և հաստատ հավատում է. ինչպես՝

Դուն պոլսեցի ես եղեր հա, ես չգիտէի:

Եղբայրդ սարսափելի ստախօս է եղեր, հիմալ հասկցալ:

Անոր կնիկը մեռած է եղեր շատոնց, նոր իմացալ:

Այս բոլորը նույն է թրքերեն imiş ձևի գործածութան հետ:

ԲԱՅԵՐԻ ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

1. ԱՆԱՆՅՅԱԼ ԲԱՅԵՐ

Հետ կազմութիւն բայերը հայերենի մեջ կարող ենք բաժանել 3 տեսակի.

1) Պարզ բայեր, որոնք ուղղակի ժառանգութիւն են հնդեվրոպական նախալեզվից և որոնց արմատը պետք չէ որոնել հայերենի մեջ. ինչպես՝ տալ, լալ, գալ, ուտել, կենալ և այլն:

Կարող են լինել բայեր, որոնց ծագումը դեռ մեղ հայտնի չէ. բայց իբրև պարզ բայ պատկանում են այս խմբին:

2) Ածանցյալ կամ ածանցազան բայեր (déverbatif) կոչւում են այն բայերը, որոնք առաջանում են նույն պարզ բայերից՝ զանազան մասնիկներով. այսպես են՝ անցողական, կրավորական, բացասական, հարցական, կրկնավոր, հաճախական և այլն բայերը:

3) Անվանազան բայեր (dénominalif), որոնք կազմւում են գոյականից կամ ածականից՝ ստանալով որեէ բայական վերջավորութիւն:

Սանսկրիտ քերականութիւն մեջ ածանցական բայերի դասակարգութիւնը մի քիչ տարբեր է: Ածանցազան (abgeleitete) կամ երկրորդական կոչւում են այստեղ այն բայերը, որոնք կազմված են պարզ (առաջին կարգի) բայերից. և են 1) կրավորական, 2) սաստկական, 3) ցանկական (désidératif), 4) անցողական, 5) անվանական բայեր:

Մրանցից կազմված են նոր ածանցական բայեր, որոնք կոչւում են երրորդական, ինչպես՝ ցանկականի կրավորականը, անցողականի կրավորականը կամ ցանկականը և այլն:

Ամեն լեզվի մեջ էլ կարելի է բնականաբար կազմել այսպիսի խառնուրդներ, ինչպես՝ հայերեն անցողականի բացասականը (չսիրցնել), կրավորականի բացասականը (չտրվիլ), հաճախականի կրավորականի բացասականը (չբզկտվիլ) և այլն:

Բայց կան լեզուներ, որոնք այս դեպքում են էլ հասնում են ծայրահեղ աստիճանի: Օրինակ՝ Ֆիջի կղզու լեզվով կարելի է կազմել հաճախականի փոխադարձի անցողականը. այսպես՝ *çundru* «բարկանալ» բայից կազմվում է՝

ndau-vei-vaka-çundru

«յաճախ իրար տալ բարկանալ»,

որ *ndau* կազմում է հաճախականը, *vei* փոխադարձ և *vaka* անցողական:

Այս կողմից շատ հարուստ է նաև թուրքերենը, որից ահա մի բարդ օրինակ.

sev-iş-dir-il-é-me-mek

որ *sev-mek* «սիրել» բայի փոխադարձի անցողականի կրավորականի կարողականի բացասականն է, իբր «չկարողանալ իրար սիրցնել տալ», որ մի բայական ձևով պիտի լինե՞ր հայերեն՝ «չսիրցրնվումուիլ»:

Պոլինեզյան հավալի լեզուն հաճախականի, սաստկականի և պատճառականի բազմաթիվ ածանցյալ ձևեր ունի, որոնց թվումը հետևյալն է. *lawe* «տանել» բայից.

<i>laweia</i>	կրավորական
<i>hoolawe</i>	պատճառական
<i>hoolaweia</i>	պատճառական կրավորական
<i>lalawe</i>	հաճախական
<i>lalaweia</i>	հաճախական կրավորական
<i>hoolalawe</i>	հաճախական պատճառական
<i>hoolalaweia</i>	հաճախական պատճառական կրավորական
<i>lawewe</i>	հաճախական
<i>loweweia</i>	հաճախական կրավորական
<i>hoolawewe</i>	հաճախական պատճառական
<i>hoolaweweia</i>	հաճախական պատճառական կրավորական
<i>lawelawe</i>	սաստկական հաճախական
<i>lawelaweia</i>	սաստկական հաճախական կրավորական
<i>hoolawelawe</i>	սաստկական հաճախական պատճառական

hoolawelaweia	սաստկական հաճախական պատճ. կրավ.
lalalawe	հաճախական
lalalaweia	հաճախական կրավորական
hoolalalawe	հաճախական պատճառական
hoolalalaweia	հաճախական պատճառական կրավորական

(Andrews 103)

(Կրավորականի մասնիկն է ia, պատճառականի hoo, հաճախականն ու սաստկականը կազմվում են կրկնութիամբ):

2. ԱՆՑՈՂԱԿԱՆ ՔԱՅ

Գործողութունը ենթական կարող է կատարել երկու ձևով, կամ ինքը անձամբ և կամ (եթե որևէ պատճառով ինքը անկարող է անել այն) ուրիշի միջոցով: Այս երկրորդը կոչվում է անցողական (եվրոպական բառով causatif, որ է պատճառական): Օրինակ՝ գրեցի՝ ցույց է տալիս, որ ես գործողութունը անձամբ իմ ձեռքով կատարեցի. իսկ գրել ավի (անցողական) ցույց է տալիս, որ ես ուրիշի ձեռքով կատարեցի այդ գործողութունը (կամ ուրիշը արեց ինձ համար), որովհետև ես ժամանակ չունեի կամ գրել չգիտեի և կամ ձեռքս ցավում էր և այլն:

Չանազան լեզուներ հնարել են զանազան միջոցներ՝ անցողականը կազմելու համար: Այդ միջոցներն են՝

1) Կրկնություն. — Սումերերենում բալի անցողականը կազմվում է կրկնությամբ, ինչպես gi դառնալ, gigi դարձնել (Bertin 13):

2) Ձայնդարձ կամ ներքին ձայնավորի փոփոխություն. — Այսպես հին բարձր գերմաներենում faran «կառքով երթալ» բալի անցողականն է fuoran «այնպես անել, որ կառքով երթա, conduire»:

3) Մասնիկ. — Շատ լեզուներ անցողական կազմելու համար բալի արմատի վրա դնում են հատուկ մասնիկ. այսպես՝ սանսկրիտ bharaṭi «բերում է» բալից անցողական bharaṇati «բերել է տալիս», թուրքերեն yaz-maq «գրել» բալից yaz-dər-maq «գրել տալ», söyle-mek «ասել» — söyle-t-mek «ասել տալ», qač-maq «փախչել» — qač-ər-maq «փախցնել», արխազերեն i-z-ü-u-eit «գրում եմ այն» — i-sə'-r-ü-u-eit «գրել եմ տալիս»: Սրանց մեջ անցողական կազմող մասնիկներն են՝ սանսկրիտ ya, թուրքերեն dər, ir, t, արխազերեն r և այլն: Արաբերենում անցողականը կազմվում է taf'ıl ձևով. ինչպես՝ ktb գրել — taktib գրել տալ:

4) Օժտեցողի բայ.— Լեզուների մեջ ավելի սովորական է այս ձևը. այսպես՝ ֆրանսերենում անցողականը կազմվում է faire «անել» բայով, գերմաներեն լassen «թողնել» բայով, աֆղաներենում՝ kɾaɫ «անել» բայով (Gu. Ir. phil. 1. 222), ճապոներենում՝ saseru «անել տալ» բայի հարադրությամբ:

Հագերենում անցողականը կազմվում է դարձյալ օժանդակ՝ p'a «անել» բայով, բայց սա անպես է միացել արմատին, որ դարձել է ուղղակի բայական մասնիկ. ինչպես՝ «գրել» արմատից čarap'ab «գրել եմ տալիս», čarap'1 «գրել տվի» (Adjarian, Etude sur la langue laze, էջ 93 և Mapp, Гр. чан. яз. 59):

Հագերենին պատահաբար նման է մալայո-պոլինեզյան բոնտոկ իգրոտ լեզուն, որ անցողականը կազմում է բայի վրա գնելով թա մասնիկը. բայց այստեղ ոչ թե մասնիկը կցվում է բայի վերջից՝ ինչպես լագերենում, այլ սկզբից՝ իբրև նախամասնիկ (Seidenadel 93):

Նախամասնիկով անցողական են կազմում նաև ուրիշ լեզուներ, ինչպես՝

Ամերիկյան տենոս լեզվով lo-նախամասնիկով. օրինակ ñvlo սիրել — lu-ñvlo սիրցնել (Haumonte 24):

Ամերիկյան միքս լեզվով yac- նախամասնիկով. օրինակ tum-potz աշխատիլ — yac-tumpotz «աշխատցնել» (Grasserie, Langue zoque, էջ 328):

Օվկիանյան տահիթի լեզվով faa, haa մասնիկով. ինչպես՝ mate մեռնել — haamate մեռցնել, որի կրավորականն էլ լինում է hia մասնիկով՝ haamatehia «մեռցվել» (X? 20), haapii սովորեցնել — haapiihia սովորեցվել (անդ 21):

Մոնղոլերենում yûl մասնիկով. ինչպես՝ uzenâm տեսնել — uzûlnâm ցույց տալ (Gastrén, Burjat. 35):

Բերբերյան Գհատ բարբառում անցողականը կազմվում է բայի սկիզբը դնելով s. ինչպես՝

enker վեր կենալ, senker վեր կացնել
enkes ծծել, senkes ծծել տալ

(Nehil 48)

Բիրմաներեն լեզվի մեջ բայը անցողական է դառնում հետևյալ ձևերով.

ա) Ավելացնելով tse «պատճառել» բայը, որով ամեն մի չե-

զոք բայ դառնում է ներգործական և ամեն ներգործական դառնում է անցողական. ինչպես՝

t'ie իմանալ, գիտենալ—t'letse տեղեկացնել
tsaga pyau խոսել—tsaga pya tse խոսեցնել

բ) Բայի առաջին բաղաձայնը վերածելով շնչեղի, ինչպես՝

kya ցած ընկնել—khya ցած գցել, ցած դնել

krouk վախենալ—k'rouk վախեցնել

nīt ընկղմվել—hnīt մխրճել

luk գողալ—hluk մեկին դողացնել

(Latter 127)

Պոլիներզյան հավայի լեզվով անցողական կազմելու համար բայի սկիզբը դնում են hoo մասնիկը. ինչպես՝

mala-mala-ma լույս, hoo-mala-mala-ma լույս տալ
pokole կարճ, hoo-pokole կարճացնել

(Andrews 17)

Բիրմանական լեպխա կամ ոտնգ լեզվով անցողական կազմելու համար բայի առաջին բաղաձայնից հետո ներմուծում են y ձայնը. ինչպես՝

thōr փախչել, thyōr փախցնել

thōp գետին գցել, thyōp գետին գցել տալ

(Grierson, հատ. 3, մաս 1, էջ 240)

Հիմալայան կամբու լեզվի բահինգ բարբառը անցողական շինելու համար ուժեղացնում է բայի նախաձայնը. ինչպես՝

dokko ընկնել—tokko տալ անկանել, գցել

bokko get up սվեր կենալ—pokko վերցնել

gīkko ծնվել—kīkko ծնուցանել

(Grierson, հատ. 3, մաս 1, էջ 337)

Նույնպես է նաև Հիմալայան վայու լեզուն. օրինակ՝

buk' արթնանալ—puk'—արթնացնել

duk' շարժվել—thuk-to—շարժել

bok ծնվել—phok—ծնուցանել

(անդ. էջ 394)

Ղապիբրեն լեզվով անցողականը երկու ձևով է կազմվում. ա) կազմվում է s նախդիրով, որ հին ձևն է և այժմ քիչ է գործած-

վում. բ) ՚ նախդիրով, որ ՚ի տալ, թողնել՝ բալի մնացորդն է-
օրինակ՝

sio կշտանալ, tsio կշտացնել
(Steindorff 119)

Ինուջերենում անցողականը կազմում են արմատի վրա ալե-
լացնելով ain մասնիկը կամ երկարելով արմատի ձայնավորը՝
ինչպես՝

k'ušaγ սպանել, k'ušainaγ սպանել տալ
t'ašaγ վազել, t'ašaγ վազեցնել
(Gilbertson 107—8)

Հայերենին պատահական նմանություն ունի 'Իրավիշյան տելու-
զու լեզուն, որ իր անցողական բայերը կազմում է ներգործականի
վրա ավելացնելով inču (ինցու). օր kottu nču կամ kottinču զգար-
նել տալ, to cause to beat"։

(Lakshminarasayya 19)

Հնդկական հինդի լեզուն և ռաջասթանի լեզվի մարվարի բար-
բառը ունեն պարզ անցողական և կրկին անցողական. առաջինը
կազմվում է ā, āw մասնիկով, երկրորդը՝ wā, wāw մասնիկով...
օրինակ՝

uḍaṇā «թռչել», որից uḍāwanō թռցնել, uḍāwawanō թռցնել տալ։
(Grierson, հատ. 9, մաս 2-րդ, էջ 29)

Հնդկական գուջարաթի լեզվում էլ անցողականը շինվում է
āw մասնիկով. օրինակ՝ lakhwū գրել, lakhāwawū գրել տալ. կա
նաև կրկնակ անցողական և անցողականի կրավորականը։

(Grierson, հատ. 9, մաս 2-րդ, էջ 343)

Հնդկական սինդհի լեզվում անցողականը կազմվում է արմա-
տի վրա ավելացնելով ā. բայց կա նաև կրկին անցողական. ինչ-
պես՝ phir դառնալ, phērā դարձնել, phērārā դարձնել տալ։

(Grierson, հատ. 8, մաս 1-ին, էջ 75)

Կովկասյան ուբիխերեն լեզվում անցողական կազմելու հա-
մար երկու մասնիկ կա. ներմուծում են di, երբ սեռի խնդիրը եզակի
է, կամ ներմուծում են γə, երբ սեռի խնդիրը հոգնակի է։

Կա նաև կրկին անցողական։

(Dumézil 66--67, 72)

Հնդկական գիլգիսի շինա լեզվով պատճառական բալ կազմե-
լու համար արմատի վրա դնում են er կամ ar մասնիկը. օրինակ՝

banōiki հագնել, banērōiki հագցնել. կարող է նաև երկու անգամ
դրվել մասնիկը, ինչպես՝

pacōiki եփվել, pačērōiki եփել
pačererōiki եփել տալ:

(Grierson I, 1, էջ 374)

Հնդկական քաշմիրի լեզվով պատճառական բայը կազմվում է
արմատի վրա ավելացնելով anāw մասնիկը. օրինակ՝ karun անել,
գործել—karanāwun անել տալ: Թեև կրկին պատճառական բայ
գտնվում է հինդի և հնդկական ուրիշ լեզուներում, բայց քաշմիրի
լեզվում չկա: Կան մի խումբ բայեր այս լեզվում, որոնք անցողա-
կան են դառնում արմատի ձայնավորների երկարումով, ինչպես՝
marun մեռնել, mārun մեռցնել, lagun միանալ, laḡun միացնել:

Grierson, հատ. 8, մասն 2, էջ 310)

Ամերիկյան վապպո լեզվով անցողականը կազմվում է omesi
բայով, որ նախաձայնի կրճատումով դարձել է mesi և վերածվել
է բայի վերջահար մասնիկի (Radin 45):

Հնդկական սանտալի լեզվով a նախդիրը կազմում է մի նոր
տեսակի պատճառական, օրինակ՝

jam «ուտել»—ajā ուտելու բան տալ

ñu խմել—añu խմելու բան տալ

sān գնալ—asān „to lead about“.

(Grierson, հատ. 7, էջ 39)

Տիբեթիերենում անցողական բայը կազմվում է hjug par
«անել, պատճառել» բայով. օրինակ՝

hk'yer du hjug par

կամ hk'yer hjug par

«տանել տալ»

(Foucaux 79)

Հնդկական բարա (բողո) և բալունդ լեզուների մեջ անցողա-
կանը կազմվում է as «տալ» բայով. ինչպես՝ gān-as «հազցնել».
նույն խմբի հաջալի լեզվով էլ ri «տուլ» բայով. ինչպես՝ kēng-ri
«հազնել տալ», հաչցնել:

(Grierson, հատ. III, մաս II, էջ 51, 64)

Հնդկական սանտալի լեզվով անցողականը կազմվում է ocho
մասնիկով, որ ունի երկու գործածություն. ա) կազմում է զուտ

պատճառական բայ, բ) կազմում է թույլատրական բայ (to allow somebody to do something).

(Grierson, IV, 47)

Եթովպական սահո լեզվով պատճառական կազմելու համար բայի սկզբին դնում են s կամ i, կամ վերջում is, iճ և կամ երկու ձևերն էլ միասին. օրինակ՝

aday գնել — s-aday գնել տալ

bal տեսնել — t-bal ցույց տալ

ab անել — ab-is, ab-iճ անել տալ

Նաև s-adag-iճ, s-adag-ճ-iճ, i-bal-iճ, i-bal-ճ-iճ, ab-ճ-iճ, ab-ճ-iճ-iճ, այս միջոցներով կազմվում են կրկնակ և եռապատիկ պատճառական (Reinisch 444): Կրավորականն էլ կարող է ունենալ պատճառական, և այն՝ կրկնակ և եռյակ. ինչպես՝ ab-ճ-im, ab-ճ-iճ-im, ab-ճ-iճ-ճ-im, որոնց մեջ im կրավորականի մասնիկն է: Կանաև պատճառական-անդրադարձ-կրավորական ձև. ինչպես՝ ab-ճ-iճ-im-ճ-iճ (անդ 446—7):

Լազերենում կարելի է նաև կազմել կրկին անցողազան. այս դեպքում առաջին անձը երկրորդ անձի միջոցով ստիպում է երրորդին անելու. այսինչ գործողութունը. հմմտ. հետևյալ օրինակները.

Ռիքարդ կխնայէր ձիուն և չէր ուզեր վազցնել. մինչև ուրիշները վրայ հասան և վազցնել տուից:

(Մեկը մի նամակ է տվել երկրորդ մի անձի, որպեսզի այս երկրորդը հանձնի երրորդին և ասում է) Եթե դու չես կրնար հասցընել, ես (ուրիշի ձեռք) հասցընել կուտամ (Այտն. 92):

Այս օրինակների մեջ վազցնել, հասցնել անցողական են, իսկ վազցնել տալ, հասցնել տալ՝ կրկին անցողական:

Կրկին անցողական բայ ունին կովկասյաններից չեչեն, բաց, ինգուշ լեզուները (Dumézil BSL 34, էջ 108): Նույնը կա նաև թուրքերենի մեջ: Թուրքերենը ունի 2 տեսակ անցողական մասնիկ՝ առանց իմաստի խտրության, այն է dir (dər, dūr) և t. առաջինը դրվում է բաղաձայնով վերջացող արմատների, երկրորդը՝ ձայնավորով վերջացող արմատների վրա. օրինակ՝

yaz-maq գրել — yaz-dər-maq գրել տալ

sōyle-mek խոսել — sōyle-t-meq ասել տալ

կրկու տարբեր մասնիկների գոյութիւնը պատճառ է դարձել, որ մասնիկների յոխանակութեամբ ստեղծվեն կրկնակի և եռակի անցողականի ձևեր թուրքերենի մեջ: Այսպես՝

öl-mek «մեռնել» բայից՝

öl-dür-mek «մեռցնել»

öl-dür-t-mek «մեռցնել տալ»

öl-dür-t-dir-mek «մեռցնել տալ տալ»!

(Jedlitschka, Türk. conv. gr. 109)

Նույնպես նաև՝

yaz-maq գրել

yaz-dər-maq գրել տալ

yaz-dər-t-maq գրել տալ տալ

yaz-dər-t-dər-maq (քառակի անցողական

(Ганіевъ, Самоуч. 52)

Կրկին անցողական բայ ունեն նաև՝

Ամերիկյան միքս լեզուն, որ yac- նախամասնիկով կազմում է պարզ անցողականը, իսկ սրա վրա ավելացնելով նաև tuc- նախամասնիկը, կազմում է կրկին անցողական. ինչպես՝

tuc-yac—putzoim-pôts գոլորս հանել տալ»

faire faire sortir.

(Grasserie, Langue Zoque 328)

Քամյան ափար լեզուն պարզ անցողականը կազմում է բայի սկիզբը գնելով s. ինչպես՝

gafa սպանել—s-gafa սպանել տալ

ta-kataba իր համար գրել—s-ta-kataba իր համար գրել տալ:

Իսկ կրկին անցողական կազմելու համար՝ այս s-ից դուրս բայի վերջում էլ դնում են is մասնիկը. օրինակ՝ s-gaf-is սպանել տալ տալ:

(Colizza, 38—39)

Բայց այսպիսի դեպքերում հաճախ կրկնակի անցողականը պարզ անցողականի արժեք ունի. այսպես է չեչեն, բաց, ինզուշ, ինչպես նաև թուրքերեն լեզուների մեջ:

Անցյալ դարի վրացի քերականները ասում են, թե վրացերենում, ուր անցողականի մասնիկն է ինքը, կա 3-րդ, 4-րդ և այլ աստիճանների անցողական բայ: Օրինակ՝

վակեթեբինեբ «անել եմ տալիս»

վակեթեբինեբինեբ «անել տալ եմ տալիս»

վակեթեբինեբինեբինեբ «ալնպես եմ անում, որ անել տալ տա
ֆրանսերեն՝ j'obtiens de lui qu'il obtienne de lui qu'il le
lui fasse faire».

Բայց Ֆոգտը մեջ բերելով այս բոլորը, ասում է, թե իրեն
անժանոթ են նման ձևեր վրացերենում:

Կարելի է կազմել անցողական բալի կրավորականը. օրինակ՝
ճապոներեն՝ tabesaser-areru «կերցվել», թուրքերեն yaz-dər-maq
գրել տալ — yaz-dər-el-maq «գրել արվել»:

Ինչպես կան լեզուներ, որ կրկնակի անցողական ունեն, նույն-
պես և կան լեզուներ, որ բնավ անցողական չունեն: Այսպես է
ուսերենը, որ անցողականի պահանջը լրացնում է դանադան երկ-
րորդական ձևերով: Փոխանակ ասելու կարճ ձևով «գրել տվեցի»,
կարելի է ասել՝

я сказал ему, чтобы он написал *ես ասացի նրան,*
որ նա գրի

я предложил ему написать *ես առաջարկեցի իրեն գրել*

я просил его написать *ես խնդրեցի նրանից գրել*

я заставил его написать *ես ստիպեցի նրան գրել:*

Կարելի է սրանց խառնուրդներով կազմել նաև կրկնակի ան-
ցողականի ձևեր, ինչպես՝ «ես ստիպեցի նրան, որ խնդրի նրանից
գրել...» և այլն:

Հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ անցողականը կազմվում էր
éye|o կամ i, I մասնիկով. սրանց ժառանգները պահված են դեռ
սանսկրիտ, հունարեն, լատիներեն, հին սլավերեն և իռլանդերեն
լեզուների մեջ:

Գրաբարում հնդեվրոպական նախալեզվի անցողականի այս
ձևը պահված չէ. նրա տեղ ունենք -ուցանեմ վերջավորությամբ
մի ձև:

Այս մասնիկով անցողական կազմելու համար պետք է առնել
սովորական բալի կատարյալի եզակի առաջին դեմքը, կրճատել
նրա վերջին ձայնավորը և միացյալի վրա ավելացնել -ուցանել մաս-
նիկը. օրինակ՝

ննջեմ—ննջեց-ի . . . . . ննջեցուցանել

կարծեմ—կարծեց-ի . . . . . կարծեցուցանել

բխեմ — բխեց-ի	բխեցուցանել
լիշեմ — լիշեց-ի	լիշեցուցանել
ըմպեմ — արբ-ի	արբուցանել
ճանաչեմ — ծանեալ	ծանուցանել
անցանեմ — անց-ի	անցուցանել
իջանեմ — իջ-ի	իջուցանել
հատանեմ — հատ-ի	հատուցանել
ամուսնանամ — ամուսնաց-ալ	ամուսնացուցանել
աշխատիմ — աշխատեց-ալ	աշխատեցուցանել
խոնարհիմ — խոնարհեց-ալ	խոնարհեցուցանել
ապրիմ — ապրեց-ալ	ապրեցուցանել
լամեմ — լամեց-ի	լամեցուցանել
նստիմ — նստ-ալ	նստուցանել
փախչիմ — փախեալ	փախուցանել
մատչիմ — մատեալ	մատուցանել
դատչիմ — դատեալ	դատուցանել
ուսանիմ — ուս-ալ	ուսուցանել
թողիմ — թռեալ	թռուցանել
երկնչիմ — երկեալ	երկեցուցանել
խաղամ — խաղաց-ի	խաղացուցանել
արբեմ — արբեց-ալ	արբեցուցանել
մոռանամ — մոռաց-ալ	մոռացուցանել
զօրանամ — զօրաց-ալ	զօրացուցանել
արդարանամ — արդարաց-ալ	արդարացուցանել
կեամ — կեց-ի	կեցուցանել
դառնամ — դարձ-ալ	դարձուցանել
լնում — լց-ի	լցուցանել
զգենում — զգեց-ալ	զգեցուցանել

Այս կանոնից բացառություն են կազմում 4 բայ, որոնք փոխանակ ստանալու -ուցանել մասնիկը, ստանում են -ուղանել կամ -ուսանել: Այս բայերն են՝

կորնչիմ — կորեալ	կորուսանել
փլանիմ — փլալ	փլուզանել (կա և փլուցանել)
ընկնում — ընկալ	ընկուղանել
ելանել — ելի	ելուղանել

Վերջին երկուսը կարոտ են բացատրության: Ընկլնում շրջադարձ

մըվեմ, ջրի տակ կուլ գնամ» կազմված է կլեում (կլեմեմ) բայից, բայց սրա անցողականը հայտնի չէ. ԱԲ տալիս է կլուցանել (գվուկլեցանել) ձևը, որ երևի մեսրոպյան չէ: Ըստ այսմ մեսրոպյան ձևը ենթադրել պետք է *կլուզանել:

Ելանել բայի անցողականը հայտնի չէ. հետնաբար կա ելուցանել. հետին է նաև ելուզանել. բայց որովհետև մեսրոպյան շըրջանից ունենք ընդ-ելուզանել, յելուզապիտիւն և մարգելոյզ բառերը, ուստի պետք է ենթադրել, թե ելանել բայի մեսրոպյան շրջանի անցողական ձևն է ելուզանել: Նույն շրջանից կա և ընդելուցանել, որ սակայն շփոթված է ընդելացուցանել բայի հետ:

Այս բոլոր բայերը անցողական են ըստ ձևի, բայց ըստ գործածութեան նրանք բաժանվում են երկու տեսակի: Նրանք, որ կազմված են ներգործական բայից, իսկական անցողական բայեր են (խմել—խմցնել, սիրել—սիրցնել), իսկ նրանք, որ կազմված են չեզոք բայից, ըստ գործածութեան պարզ ներգործական բայեր են և միայն մասնիկով նման են անցողականին (մեռնել—մեռցնել, քնել—քնցնել): Տարբերությունը երևում է նրանից, որ բուն անցողական բայերը ստանում են երկու խնդիր, մին՝ սեռի խնդիր և մյուսը՝ բնութեան խնդիր (օրինակ՝ նամակս կարապետին գրել ավի), իսկ ձևապես անցողական (ներգործական) բայերը ստանում են միայն մի խնդիր, որ է իրենց սեռի խնդիրը. օրինակ՝

Բուն անցողական բայեր

Վայ որ արբուցանէ ընկերի իւրում հրապոյրս պղտորս
(Ամբ. Բ. 15).

Մարտից զիս դառնութեամբ (Ողբ. Գ. 15).

Որ արբուցանէ զամենայն երկիր ի գինւոյ իւրմէ (Նրեմ. Ծա. 7).

Արբո՛ ինձ սակաւ մի ջուր ի սափորոյ այտի (Ս. Գր.).

Արբուցես նոցա գինի (Ս. Գր.).

Արբուցանեն զամեմայն տգէտս հոգեորկաթամբն (Ագաթ.).

Զգեցուցես Ահարոնի զպատմուճանն սուրբ (Ս. Գր.).

Ծանուցուք ձեզ բանս (Ս. Գր.).

Ծանուցէք ժողովրդոց զգործս նորս (Ս. Գր.).

Ծանուցից սոցա զգորութիւն իմ (Ս. Գր.).

Ներգործական բայեր

Իջուցին զբեռն իւրաքանչիւր ի գետին (Ս. Գր.).

Իշուցից ի վերայ քո զամենայն թռչունս երկնից (Ս. Գր.).
 Իշուցանել զնա ի վերայն ներքին (Ագաթ.),
 Թռոյց զմարմինս մարդկան ընդ երկինս (Եփր. ծն.).
 Թռուցանէ նովաւ զմէզ իւր (Յոր. իգ. 9).
 Նովաւ հանդերձ թռուցանէ զմեզ (Եփր. ա. Թես.),
 Արգարացուցանեն զամբարիշտն վասն կաշառոց (Ս. Գր.).
 Խոնարհեցս, Տէր, զունկն քո և լուր ինձ (Ս. Գր.).
 Իրիստոս զմեզ ազատեցոյց (Գազ. Դ. 31), հմմտ. Օրէնք
 ազատեցին զիս (Հոովմ. ք. 2):

Կրկին ձևերի զանազանութլունը գտնում ենք նաև ուրիշ լեզուների մեջ: Այսպես արաբերենում تافيل taf'il ձևը կազմում է չեզոքից ներգործական, իսկ ներգործականից անցողական:

Ամեն բալ կարող չէ ստանալ -ուցանել մասնիկը, այլ շատ բայեր նրա փոխարեն ստանում են տամ բալը, որ ժառալում է իբր օժանդակ՝ անորոշ դերբայի հետ. ինչպես՝ տամ սպասել, տամ իմանալ, տամ բերել, տամ ըմպել, տամ անցանել, տամ ուտել, տամ խօսել և այլն. օրինակ՝

Ետ նմա ըմպել.

Ետու տանել.

Ոչ ետ նմա ոգի առնուլ.

Տաց քեզ ճաշակել.

Տուր ինձ զիտել.

Տուր ընթեռնուլ զգիրդ.

Ոչ տաց քեզ մտածել:

Երբեմն էլ կարելի է դնել առնել բալը. օրինակ՝ արժանի առնել՝ փոխանակ արժանացուցանել, բարձր առնել=բարձրացուցանել, խելամուտ առնել=խելամտեցուցանել, խոնարհ առնել=խոնարհեցուցանել, ուրախ առնել=ուրախացուցանել:

Օրինակները ցույց են տալիս, որ ինչպես -ուցանել, նույնպես և թալ կարող է գործածվել թե՛ չեզոքի և թե՛ ներգործականի հետ, նաև այն բայերի հետ, որոնք կարող են ստանալ -ուցանել մասնիկը (ինչպես տամ ըմպել և արբուցանել) և նույնիսկ կարող է հարադրվել անցողականին, ինչպես՝ տուր անցուցանել:

Անցողական բայերը ունեն նաև իրենց կրավորական ձևը, որ կազմվում է ըստ սովորականին -եմ վերջավորութլունը վերածելով -իմ. օրինակ՝

հատուցանեմ—հատուցանիմ
 թաքուցանեմ—թաքուցանիմ
 մատուցանեմ—մատուցանիմ
 մածուցանեմ—մածուցանիմ
 արբուցանեմ—արբուցանիմ
 ծանուցանեմ—ծանուցանիմ
 զատուցանեմ—զատուցանիմ

Այս կրավորական բայերի տարբերությունը իրենց չեզոքից ալն է, որ չեզոքը ցույց է տալիս, թե ենթական կատարել է գործողությունը ինքնին, առանց ուրիշի օգնության. մինչդեռ կրավորականը ցույց է տալիս, որ ուրիշը այդ գործողությունը կատարել է նրա վրա, որին և ենթարկվել է նա: Օրինակ՝ Քաքեաւ (չեզոք) նշանակում է «ինքը պահվեց կամ թաքնվեց», իսկ Քաքուցաւ (կրավորական) նշանակում է, թե ինքը ուրիշի ձեռքով պահվեց կամ որ նույն է՝ ուրիշը նրան պահեց: Այսպես՝

Թաքեաւ ի ծնողաց իւրոց «ինքն իր ծնողներից, հորից ու մորից թաքնվեց, պահվեց».

Թաքուցաւ ի ծնողաց իւրոց (հալրն ու մայրը պահեցին նրան).

Հատուցաւ մանուկն ի ստինէ «մանուկը կաթից կտրվեց» (ոչ թե ինքնաբերաբար, այլ մայրը կտրեց նրան կաթից):

Ինչպես որ ամեն բայ չի կարող դառնալ անցողական, նույնպես և ամեն անցողական չի կարող ունենալ իր կրավորականը: Անցողականներից կրավորական են դառնում միայն ալն բայերը, որոնք կազմված են -ուցանեմ վերջավորությունից, իսկ աց-ուցանեմ կամ եց-ուցանեմ վերջավորածները չունեն կրավորական:

Սովորաբար բայը եթե ներգործական է, կրավորականի տեղ նրա չեզոքն է գործածվում. ինչպես՝ Արդարացաւ յորդուոց իւրոց (և ոչ թե արդարացուցաւ):

Կամ փոխվում է ձևը և ուրիշ բառով է արտահայտվում. ինչպես՝ փախուցանիմ ասելու փոխարեն՝ փախստակեմ ասելու կամ փախստական լինիմ և այլն:

Երբեմն -ուցանեմ վերջացող բայերի փոխարեն էլ նրանց չեզոքն է գործածվում. ինչպես՝

Մատեաւ ի վերայ նորա պատարագ (փխ. մատուցաւ).

Նս կացի թագաւոր ի նմանէ (փխ. կացուցայ):

‘Ինում ենք այստեղ անցողական բալի խոնարհման մի օրինակ՝ իր կրավորականի հետ միասին:

Սահմանական ցերկա

Թաքուցանեմ	Թաքուցանիմ
Թաքուցանես	Թաքուցանիս
Թաքուցանէ	Թաքուցանի
Թաքուցանեմք	Թաքուցանիմք
Թաքուցանէք	Թաքուցանիք
Թաքուցանեն	Թաքուցանին

Անկատար

Թաքուցանէի	
Թաքուցանէիր	
Թաքուցանէր	նույնը ընդ ներք.
Թաքուցանէաք	
Թաքուցանէիք	
Թաքուցանէին	

Կատարյալ

Թաքուցի	Թաքուցալ
Թաքուցեր	Թաքուցար
Թաքուց	Թաքուցաւ
Թաքուցաք	Թաքուցաք
Թաքուցէք (-ցիք)	Թաքուցալք
Թաքուցին	Թաքուցան

Ապառնի

Թաքուցից	Թաքուցալց
Թաքուցես	Թաքուցիս
Թաքուցէ	Թաքուցի
Թաքուցուք	Թաքուցուք
Թաքուցիք (կամ Թաքուցանիչիք)	Թաքուցիք
Թաքուցեն	Թաքուցին

Հրամայական

Թաքն	(Թաքուցիր)
Թաքուցիւր	Թաքուցիւր
Թաքուցանիւր	

մի թաքուցաններ (մի թաքուցանիր)
 թաքուցէք (թաքուցարհւք)
 մի թաքուցանէք թաքուչիք

Ստորագասական ճերկա

թաքուցանիցեմ թաքուցանիցիմ
 թաքուցանիցես թաքուցանիցիս
 թաքուցանիցէ թաքուցանիցի
 թաքուցանիցեմք թաքուցանիցիմք
 թաքուցանիցէք թաքուցանիցիք
 թաքուցանիցեն թաքուցանիցին

Դերբալ

թաքուցանել (թաքուցանիլ)
 թաքուցանող չունի
 թաքուցեալ թաքուցեալ
 թաքուցանելոց թաքուցանելոց, -ցանելի

Ինչպես տեսնում ենք՝ խոնարհումը ճիշտ նույն է ճատանում
 և ճատանիմ բայերի խոնարհման հետ: Տարբեր է միայն հրամա-
 յականը, որ ունի ք՝ վերջավորութիւնը:

Այստեղ դնում ենք -ուցանել վերջավորող բոլոր բայերի
 ցուցակը, քաղելով նոր Հայկազեան բառարանից և Համարարբառից:
 Մետրոպոլիտան շրջանի ձեռքը նշանակված են աստղանիշով:

* ագուցանեմ (հագցնել)	* աղտեղացուցանեմ
* ագուցանեմ (իջևան տալ)	* աղփուցանեմ
* ազատեցուցանեմ	* աղքատացուցանեմ
* ազդեցուցանեմ	աղօտացուցանեմ
* ազնուացուցանեմ	* աճեցուցանեմ
ազոխացուցանեմ	20 աճիւնացուցանեմ
ախորժեցուցանեմ	* ամալացուցանեմ
* ախտացուցանեմ	* ամաչեցուցանեմ
ածանցուցանեմ	ամացուցանեմ
10 * ալնածեցուցանեմ	* ամբարհաւաճեցուցանեմ:
ահացուցանեմ	ամիրացուցանեմ
ահաւորացուցանեմ	* ամուսնացուցանեմ
աղաւաղեցուցանեմ	ամպացուցանեմ
աղբերացուցանեմ	* ամրացուցանեմ

- 30 ալտուցանեմ
- * ալրացուցանեմ
- անապաաացուցանեմ
- անսրմատացուցանեմ
- անգալտացուցանեմ
- * անդորրացուցանեմ (-ե)
- * անդրանկացուցանեմ
- աներեկցուցանեմ
- աներևութացուցանեմ
- աննրկիւղացուցանեմ
- 40 անզարդացուցանեմ (ե)
- անզաւակեցուցանեմ
- * անզգամեցուցանեմ
- անզգալացուցանեմ
- * անզօրացուցանեմ
- * անխալեցուցանեմ
- անհեաացուցանեմ
- անհոգացուցանեմ
- * անձկացուցանեմ
- անձնացուցանեմ
- 50 * անմահացուցանեմ
- անմարդացուցանեմ
- անմեղացուցանեմ
- անլալտացուցանեմ (ե)
- * անշքացուցանեմ
- * անուշահոաացուցանեմ
- անուշացուցանեմ
- անչափացուցանեմ
- անպատեհացուցանեմ
- * անպիտանացուցանեմ
- 60 * անշատեցուցանեմ
- * անցուցանեմ
- * անօսրացուցանեմ
- * աշխատեցուցանեմ
- * ապաւինացուցանեմ
- * ապաքինացուցանեմ
- * ապշեցուցանեմ

- * ապստամբեցուցանեմ
- * ապրեցուցանեմ
- առագաստացուցանեմ
- 70 առանձնացուցանեմ
- առատացուցանեմ
- առաւելացուցանեմ
- * առաքինացուցանեմ (ե)
- * առիւծացուցանեմ
- առլցուցանեմ
- առկալացուցանեմ
- * առմատուցանեմ
- առոգացուցանեմ
- առոզացուցանեմ
- 80 առոլգացուցանեմ
- աստանդեցուցանեմ
- աստղացուցանել
- * ասառածացուցանել
- ատոքացուցանել
- արաքեցուցանել
- * արբանեկեցուցանել
- արբեցուցանել
- * արբուցանել
- * արդարացուցանել
- 90 արդիւնացուցանել
- արժանացուցանել (ե)
- արժանաւորեցուցանել
- արիացուցանել
- արիւնացուցանել
- արձակեցուցանել
- * արձանացուցանել
- ? արմատացուցանել
- * արշաւեցուցանել
- արուացուցանել
- 100 արտածաղկեցուցանել
- արտակացուցանել
- արտափալլեցուցանել
- արտաքսեցուցանել
- * (աւաքեցուցանել)

- բաղմամարդացուցանել
- բաղմապատկացուցանել (ե)
- * բաղմացուցանել
- * բաղմեցուցանել
- բախեցուցանել
- 110 բաղկացուցանել
- բազձացուցանել
- * բանակեցուցանել
- բանդադուշացուցանել
- * բաջադեցուցանել
- * բարբառեցուցանել
- բարեկամեցուցանել
- բարեկենդանացուցանել
- բարեկալելացուցանել
- բարիցուցանել
- 120 բարխացուցանել
- * բարկացուցանել
- * բարձուցանել
- * բարձրացուցանել
- բացադարձուցանել
- բացածանուցանել
- բացակացուցանել
- բացեղեցուցանել
- բաւականացուցանել
- * բաւեցուցանել
- 130 բերանացուցանել
- բերկրացուցանել (ե)
- բլթացուցանել (ե)
- բլշացուցանել (ե)
- * բղխեցուցանել
- * բնակեցուցանել
- բնաւորեցուցանել
- բոկացուցանել
- բողոքեցուցանել
- * բորբոքեցուցանել
- 140 բորոհեցուցանել
- * բուսուցանել
- * բուրեցուցանել (ա)

- * բրտացուցանել
- գաղազուցուցանել
- * դաղանացուցանել (ե)
- գալարեցուցանել
- գաղջացուցանել
- * դալթակդեցուցանել
- * գանգաչեցուցանել
- 150 * դառապուցանել
- * դարշեցուցանել
- * գգուեցուցանել
- գեղեցկացուցանել
- գերագնացուցանել
- գլթեցուցանել
- գժդմեցուցանել
- գիշերացուցանել
- գիշացուցանել
- գիտակացուցանել
- 160 գիտացուցանել
- գիրացուցանել
- գլոթեցուցանել
- * գնացուցանել
- գոլացուցանել
- * գոչեցուցանել
- գրգեցուցանել
- * գոռացուցանել
- * դադարեցուցանել
- * դալարեցուցանել (ե)
- 170 դանդաղեցուցանել
- դանդաչեցուցանել
- դաշտացուցանել
- * դառնացուցանել
- դասեցուցանել
- * դատարկացուցանել
- դարանեցուցանել
- * դարձուցանել
- դեղեացուցանել
- դեղնացուցանել
- 180 դերկացուցանել (ե)

- (դժոխսաժառանգեցուցանել) A * զայրացուցանել
 * դժպարտեցուցանել 220 զանազանացուցանել
 * դիկցուցանել (ա) * զանգիտեցուցանել
 * դիմեցուցանել զանխլացուցանել
 * դիպիցուցանել * դանցուցանել
 * դլւրացուցանել * զառանցուցանել
 * դլրդեցուցանել * դատուցանել
 զնդչեցուցանել զարգացուցանել
 (*) զողացուցանել ? զարդարեցուցանել
 190 * զոնչեցուցանել * զարթուցանել
 * դրդեցուցանել * զարկուցանել
 դրդուեցուցանել 230 * զարհուրեցուցանել
 նլուցանել * զարմացուցանել
 * նկնդեցուցանել * զբաղեցուցանել
 նդականացուցանել * զբօս(աց)ուցանել (ե)
 նդկացուցանել զգածուցանել
 ննթակայացուցանել * զգաստացուցանել
 ննթակացուցանել * զգացուցանել
 * նուանդնացուցանել զգեստաւորեցուցանել
 200 * նուացուցանել * զգեց(ուց)անել
 նրազացուցանել * զգուշացուցանել
 նրաժշտացուցանել 240 * զգօնացուցանել
 նրախալացուցանել (ե) զգօսացուցանել
 նրամացուցանել * զեկուցանել
 * նրգիծ(եց)ուցանել * զեղծ(եց)ուցանել
 * նրդմնեցուցանել * զեղուցանել
 նրեակալացուցանել * զեւացուցանել
 * նրեեցուցանել * զեւեղեցուցանել
 * նրիցացուցանել * զերծուցանել
 210 * նրկախնացուցանել * զինուորեցուցանել
 նրկարացուցանել * զիջուցանել
 նրկբալեցուցանել 250 * զկծեցուցանել
 * նրկեցուցանել * զզբացուցանել
 նրկմտեցուցանել * զմալլեցուցանել
 նրկուացուցանել * զնատուցանել
 նրկրպագեցուցանել * զովացուցանել
 * զազրացուցանել * զուարթացուցանել
 * զալլադնացուցանել (ե) * զուարճացուցանել

- զուգակացուցանել
- զրաւեցուցանել
- * զօրացուցանել
- 260 էացուցանել
- ըմպահկեցուցանել
- * ընդարձակեցուցանել
- * ընդարմացուցանել
- ընդդիմադարձուցանել
- * ընդելացուցանել
- * ընդելուցանել
- * ընդդղնեցուցանել
- * ընդդոստուցանել
- ? ընթացուցանել
- 270 * ընծալեցուցանել
- ընկղմեցուցանել
- * ընկողմանեցուցանել
- ընկրկեցուցանել
- ընչացուցանել
- ? ընտանեցուցանել
- ըստանձնեցուցանել
- * թաքաւորեցուցանել
- թաթաւեցուցանել
- * թախանձեցուցանել
- 280 * թախծեցուցանել
- * թանձրացուցանել
- * թառամեցուցանել
- թարախեցուցանել
- * թարթափեցուցանել
- թարշամեցուցանել
- թացուցանել
- * թաւալեցուցանել
- թաւացուցանել
- * թաքուցանել
- 290 * թեթեացուցանել
- թերացուցանել (ե)
- թթուեցուցանել
- * թխացուցանել
- * թմ(ր)րեցուցանել
- թնդեցուցանել (ա)

- * թշուառացուցանել
- * թողացուցանել
- թորեցուցանել (ա)
- թորթոշեցուցանել
- 300 թորթորեցուցանել
- * թուեցուցանել
- * թուլացուցանել
- * թոռուցանել
- * ժամանեցուցանել
- * ժանդոտեցուցանել
- * ժանտացուցանել
- * ժառանգեցուցանել
- ժուժկալեցուցանել
- * ժտեցուցանել
- 310 ժրացուցանել
- իգացուցանել
- ? իմաստ(ն)ացուցանել
- * իմացուցանել
- * իշխեցուցանել
- * իջ(եց)ուցանել
- իրացուցանել
- * իրաւացուցանել
- իւրացուցանել
- * լախացուցանել (ե)
- 320 լացուցանել
- * լաւացուցանել
- լեռնացուցանել
- ? լիացուցանել
- * լկտեցուցանել
- * լոգացուցանել
- * լուուցանել
- (*) լուսացուցանել
- * լուսաւորեցուցանել
- * լոեցուցանել
- 330 * լսեցուցանել
- * լսնեցուցանել (ա)
- լրացուցանել
- * լրջացուցանել
- * լցուցանել

- * լք(եց)ուցանել
- խաղաղացուցանել (ե)
- * խաղացուցանել
- խաղուարտեցուցանել
- * խամբացուցանել (ե)
- 340 խայծեցուցանել
- ? խալտառակեցուցանել
- խալտացուցանել
- (խանգարեցուցանել)
- խանդաղաանցուցանել
- խտնգացուցանել
- * խանձեցուցանել
- * խաւարեցուցանել
- խափանեցուցանել
- * խափուցանել
- 350 խելազարեցուցանել
- * խելամտեցուցանել
- * խելացնորեցուցանել
- խենեշացուցանել (ե)
- * խեցեցուցանել
- * խիզախեցուցանել
- խիթացուցանել
- խլացուցանել
- * խլրտացուցանել
- * խնալեցուցանել
- 360 * խնդացուցանել
- * խոնարհեցուցանել
- խոնաւացուցանել (ե)
- * խոշորեցուցանել
- խոպանացուցանել
- խոստացուցանել
- խոստովանեցուցանել
- * խոտորեցուցանել
- խորացուցանել
- խորթացուցանել
- 370 խորհրդազգածեցուցանել
- խորշեցուցանել
- * խուճապեցուցանել
- խուսեցուցանել
- * խոռվեցուցանել
- * խտացուցանել
- խտղտեցուցանել
- խրախացուցանել
- խրախճացուցանել
- 380 խրճնացուցանել
- խրոխտացուցանել
- * խրտուցանել
- խփուցանել
- խօսեցուցանել
- * ժագեցուցանել
- * ժաղկեցուցանել
- ժալրացուցանել
- * ժանուցանել
- * ժանրացուցանել (ե)
- 390 ժանօթացուցանել
- * ժառալեցուցանել
- * ժառացուցանել
- * ժաւալեցուցանել
- ժերացուցանել
- ժիծաղեցուցանել
- * ժիւրանացուցանել
- * ժիւրեցուցանել
- ժլեցուցանել
- (ժխացուցանել)
- 400 ժմակեցուցանել
- * ժնուցանել
- ժոմացուցանել
- * ժովացուցանել
- * ժորեցուցանել (ա)
- * ժուլացուցանել
- * ժփեցուցանել
- * կազդուրեցուցանել (ա)
- * կաթեցուցանել
- * կակղացուցանել (ե)
- 410 * կազացուցանել

- կամեցուցանել
կալլակնացուցանել 450 * կործանեցուցանել
կալծակնաճաճանչեցուցանել կուտակեցուցանել
կալտոեցուցանել * կուրացուցանել
կանաչացուցանել ? կուայաշտեցուցանել
կանխեցուցանել * կուուեցուցանել
* կառուցանել * կակծեցուցանել (ա)
* կասեցուցանել կքեցուցանել
* կատաղեցուցանել հակառակեցուցանել
420 * կարծեցուցանել հաղորդեցուցանել
* կարծրացուցանել (*) հաճեցուցանել
* կարկամեցուցանել 460 հաճույացուցանել
* կարկաշեցուցանել համաձևացուցանել
կարկախեցուցանել A (համապատշաճեցուցանել)
* կարկեցուցանել * համարձակեցուցանել
կարճմտեցուցանել * համբուրեցուցանել
* կարմրացուցանել համեղացուցանել
* կարողացուցանել համեստացուցանել
կարօտացուցանել համրացուցանել
430 * կացուցանել * հալեցուցանել
* կախուցանել * հանգուցանել
* կաքալեցուցանել 470 հանգրիճեցուցանել
կենդանատրեցուցանել * հանդարտեցուցանել (ա)
* կենդանացուցանել հանդիպեցուցանել
կենսացուցանել հանդիսացուցանել
կերպարանեցուցանել * հաշտեցուցանել
կերպուցուցանել հաշեցուցանել
կերպաւորեցուցանել հասկացուցանել
կերտացուցանել * հասուցանել
440 * կեցուցանել * հատուցանել
* կիզեցուցանել * հարթուցանել
կիսացուցանել 480 (հարկաւորացուցանել)
կծեցուցանել հարկեցուցանել
կծկեցուցանել հարմացուցանել
կնացուցանել * հարստացուցանել
* կողկողեցուցանել * հաւանեցուցանել
* կողմեցուցանել հաւասարեցուցանել
* կորացուցանել հաւաստեցուցանել

* հաւատարմացուցանել * հաւատացուցանել ? հեղացուցանել 490 * հեթանոսացուցանել * հեծուցանել * հեղդացուցանել * հեղձուցանել * հեշտացուցանել * հեռացուցանել հեռակեցուցանել (տ) հերձուցանել * հզօրացուցանել հիացուցանել 500 հիմնացուցանել (ե) * հիւանդացուցանել (հմտացուցանել) * հնազանդեցուցանել * հնացուցանել հնոցացուցանել * հնչեցուցանել հոգեորեցուցանել A հոգիացուցանել հոգովացուցանել A 510 հոլանդեցուցանել * հոլովեցուցանել * հողացուցանել հողմացուցանել * հոսեցուցանել * հովանացուցանել (ե) հովացուցանել հոտոսեցուցանել * հպարտացուցանել հպեցուցանել 520 * հռչակեցուցանել * հրաժարեցուցանել հրաշացուցանել հրաշիկացուցանել հրապուրեցուցանել (ա)	հրացուցանել հրէացուցանել հրճուեցուցանել * ձանձրացուցանել * ձգտեցուցանել 530 ? ձկացուցանել ձիւնացուցանել ղօղանչեցուցանել * ղօղեցուցանել * ճակատեցուցանել * ճահեցուցանել * ճալթեցուցանել ճալրոտեցուցանել * ճաշակեցուցանել ճառագալթացուցանել 540 ճարակեցուցանել ճարտարացուցանել * ճգնեցուցանել * ճեմեցուցանել ճեպեցուցանել * ճմլեցուցանել ճնշեցուցանել * ճշգրտեցուցանել * ճշմարտացուցանել (ե) ճոխացուցանել 550 ճուռդեցուցանել ճօճեցուցանել * մածուցանել մակազարթուցանել (մակակառուցանել) մակաղեցուցանել մակտառեցուցանել ? մահացուցանել մաղկաահեցուցանել * մահկացուցանել 560 * մանկացուցանել * մատաղեցուցանել * մատուցանել

- * մարդացուցանել (լատերենացուցանել)
- մարթացուցանել (ե) *
- * մարմաշեցուցանել
- մարմնացուցանել *
- մարտուցանել
- մաքահացուցանել
- * մեծացուցանել
- 570 * մեկնեցուցանել
- * մեկսացուցանել
- * մեղացուցանել
- * մեղկացուցանել
- * մեղմացուցանել
- * մեղուցանել
- * մեռուցանել
- * մերժեցուցանել
- * մերկացուցանել
- * մերձաւորեցուցանել
- 580 * մերձեցուցանել
- * մթացուցանել
- միտրանեցուցանել
- միացուցանել
- միաւորեցուցանել
- մնացուցանել
- մշակեցուցանել
- մոլեցուցանել
- * մոլորեցուցանել
- մոխրացուցանել
- 590 * մոռացուցանել
- մորմոքեցուցանել
- մոռալլեցուցանել
- * մտաբերեցուցանել
- մտուցանել
- մօտեցուցանել
- * լագեցուցանել
- * լաժեցուցանել
- (*) լաղթեցուցանել
- * լաճախեցուցանել
- 600 * լամեցուցանել
- (լանդեցուցանել)
- * լանդեցուցանել
- լանդդեցուցանել
- * լանկուցանել
- լանձնեցուցանել
- ? (լանցեցուցանել)
- * լանցուցանել
- լապահովացուցանել
- * լապաղեցուցանել
- 610 * լառաշեցուցանել (ա)
- լարակալացուցանել
- լարակացուցանել
- լարգեցուցանել
- * լարեցուցանել
- լարկացուցանել
- լարձակեցուցանել
- լարմարեցուցանել
- * լարուցանել
- լաւէժացուցանել
- 620 լաւէտացուցանել
- լափուցանել
- * (լափրացուցանել)
- լեկարացուցանել
- (լեկուացուցանել)
- * լեցուցանել
- * լիմարեցուցանել (ա)
- * լիշեցուցանել
- լիրեցուցանել
- * լղացուցանել
- 630 ? լղփացուցանել
- լոլովացուցանել
- * լողդողեցուցանել
- * լոռեցուցանել (ա)
- լորդորեցուցանել
- * լուլացուցանել
- * լուղացուցանել
- * լուսացուցանել
- * լստակեցուցանել

- * լօգացուցանել (կ)
- 640 * լօժարեցուցանել (ա)
  - նազեցույսանել
  - նախադոյացուցանել
  - նախադեկուցանել
  - նախածանուցանել
  - նախաճանապարհորդեցուցանել
  - * նախանձեցույսանել
  - * նահատակեցուցանել
  - * նալսցույսանել
  - նալեցուցանել
- 650 նեղացուցանել
  - ներկայուցանել
  - ներմտացուցանել
  - ներքինացուցանել (ե)
  - * նիրհեցուցանել
  - նիւթացուցանել
  - նկարեցուցանել
  - * նմանեցուցուցանել
  - * ննջեցուցանել
  - * նշարեցուցանել
- 660 նշողացուցանել
  - * նողկացուցանել
  - նորացույտանել
  - * նուազեցուցանել
  - * նուաղեցույսանել
  - նուտատացուցանել
  - նսեմացուցուցանել
  - * նստուցանել
  - նրբացուցանել
  - * շաբաթացուցանել
- 670 * շահեցուցանել
  - շառագունացույսանել (հ)
  - շառաչեցուցանել
  - շատաւիղացուցանել (ե)
  - շատացուցանել
  - շարամօտեցուցանել
  - շարժեցուցանել
- * շիշուցանել
- * շլացուցանել
- * շլմորեցուցանել
- 680 շնչացուցանել (ե)
  - * շողացուցանել
  - շուրջքնակեցուցանել
  - շտապեցուցանել
  - * շրջեցուցանել
  - ? շրտուցանել
  - * շքեղացուցանել
  - * շքեցուցանել
  - ոլորտացուցանել
  - * ոխացուցանել
- 690 ողբացուցանել
  - * ողորկեցուցանել
  - ողջախոհացուցանել (կ)
  - * ողջացուցանել
  - ոչնչացուցանել
  - ոստուցանել
  - որակացուցանել
  - որդիացուցանել
  - ործացուցանել
  - որովայնազգեցուցանել
- 700 որովայնացուցանել
  - ուժքնացուցանել
  - ուժեղացուցանել
  - ուժացուցանել
  - ունակացուցանել
  - * ունայնացուցանել
  - * ուռուցանել
  - * ուսուցանել
  - ուրախացուցանել
  - * ուրացուցանել
- 710 ուրբաթացուցանել
  - * չարացուցանել
  - չորացուցանել
  - * չուտեցուցանել
  - * չքացուցանել

- * պահեցուցանել
- * պակասեցուցանել
- պակշեցուցանել
- (պակշոռանցուցանել)
- պակ(եց)ուցանել
- 720 պահպանեցուցանել
- պալթեցուցանել
- * պալթուցանել
- * պալծառացուցանել
- * պանդխանեցուցանել
- պանծացուցանել
- * պապանձեցուցանել
- * պառակտեցուցանել
- պառիկեցուցանել
- * պասքեցուցանել
- 730 պատահացուցանել (ե)
- պատեհացուցանել
- պատերազմեցուցանել
- * պաականեցուցանել
- պաակերացուցանել
- պատշաճեցուցանել
- * պաասպարեցուցանել
- պաարաստեցուցանել
- * պարապեցուցանել
- պարարտացուցանել
- 740 պարծեցուցանել
- պարկեշտաչուցանել
- պարսպեցուցանել
- * պարասեցուցանել
- * պարտաւորեցուցանել
- (պարտեցուցանել)
- պերճացուցանել
- պիտանացուցանել
- * պշուցանել
- պոռնկեցուցանել
- 750 * ջհացուցանել (ե)
- ջամբեացուցանել
- * ջանացուցանել
- ջեռացուցանել
- * ջեռուցանել
- ջերացուցանել
- ջերմացուցանել
- ջլացուցանել
- ջրդռեցուցանել
- * սակաւացուցանել
- 760 * սահեցուցանել
- սաղապեցուցանել
- սաղմնառեցուցանել
- սալթաքեցուցանել
- ? սաւնացուցանել
- սառուցանել
- * սասանեցուցանել
- * սաստկացուցանել
- սասուանալուցուցանել
- սարսատեցուցանել
- 770 սարսափեցուցանել
- սարսեցուցանել
- * սարսոռացուցանել
- * սարտուցանել
- սեպհականացուցանել (ե)
- * սեացուցանել
- * սթափեցուցանել
- սլացուցանել
- սիւակեցուցանել
- սլւրացուցանել
- 780 սղացուցանել
- * սմքեցուցանել
- սնացուցանել
- * սնուցանել
- * սողեցուցանել
- սոսկացուցանել
- * սովեցուցանել (ա)
- սովորեցուցանել
- * սորեցուցանել
- (սպառացուցանել)
- 790 սպիացուցանել

- * սպիտակացուցանել
- (ստահակեցուցանել)
- ստացուցանել
- ս(ր)տալուցանել
- ստիպեցուցանել
- ստորիջուցանել
- * ստուարացուցանել
- * ստունրացուցանել
- ստրկացուցանել
- 800 * ստրջացուցանել
- * սրարբեցուցանել
- * սրտահեշացուցանել
- * սրտացուցանել
- (*) սքանչացուցանել
- սքանչելացուցանել
- վագեցուցանել
- * վախեցուցանել
- * վախճանեցուցանել
- * վալիլեցուցանել
- 810 վալիլջացուցանել
- վալրացուցանել
- * վալրենացուցանել
- * վառեցուցանել
- (վատթարացուցանել)
- վարազացուցանել
- վարակեցուցանել
- վարանեցուցանել
- վարատեցուցանել
- վարժեցուցանել
- 820 վարձկանեցուցանել
- վեհացուցանել
- վերաբաղկացուցանել
- վերաբուսուցանել
- վերադարձուցանել
- վերախոսուցանել
- վերահանգուցանել
- վերամատուցանել
- վերարժանացուցանել
- * վերացուցանել
- 830 վերբուսուցանել
- վերլարուցանել
- վերջացուցանել
- վզնկեցուցանել
- վիժեցուցանել
- * վիճակեցուցանել
- * վիմացուցանել
- վիսացուցանել
- վկալեցուցանել
- (վհատեցուցանել)
- 840 * վշտացուցանել
- վստահացուցանել
- վտանգեցուցանել
- վարեցուցանել
- վրդովեցուցանել
- * վրիպեցուցանել
- * առջնապեցուցանել
- * տաղակացուցանել
- տաճարացուցանել
- տաճկացուցանել
- 850 տաժկացուցանել
- * տապալեցուցանել
- տապացուցանել
- * տառապեցուցանել
- աարակալացուցանել
- տարակացուցանել
- տարակուսեցուցանել
- տարրացուցանել
- տարիացուցանել
- տգեղացուցանել
- 860 * տեղեկացուցանել
- տեսակացուցանել
- տիրացուցանել (ե)
- * (տխրեցուցանել)
- * տկարացուցանել
- * տղալացուցանել
- տղեցուցանել A

- ուղմայուցանել
- * տնանկացուցանել
- ուովացուցանել
- 870 տոչորեցուցանել
- տպացուցանել
- տպաւորեցուցանել
- * արտմեցուցանել
- * տընհցուցանել
- տօթացուցանել
- * ցածուցանել
- * ցականեցուցանել
- * ցամաքեցուցանել
- ցալթեցուցանել
- 880 * ցասույանել
- * ցաւեցուցանել
- ցնծացուցանել
- * ցնորեցուցանել
- * ցոփացուցանել
- * ցրասցուցանել
- ցողացուցանել
- * փախուցանել
- փակուցանել
- փաղփեցուցանել
- 890 փալլակեցուցանել
- * փալլատակեցուցանել
- * փալլեցուցանել
- * փառաւորեցուցանել
- * փարահեցուցանել
- փարթամացուցանել
- * փափագեցուցանել
- * փափկացուցանել
- * փեսայացուցանել
- * փլուցանել
- 900 ? փոխաբնակեցուցանել
- փոխանակեցուցանել
- * փոսացուցանել
- փորձեցուցանել
- * փութայուցանել
- փոքրացուցանել
- * փոքրկացուցանել
- փրթուցանել
- փրծուցանել
- * փրփրեցուցանել
- 910 փրացուցանել
- քահանայացուցանել
- քաղաքացուցանել
- քաղցեցուցանել
- * քաղցրացուցանել
- քաջալերեցուցանել
- քաջասնուցանել
- քաջացուցանել
- * քասքնեցուցանել
- * քարացուցանել
- 920 քացախեցուցանել
- քնքեցուցանել
- քոշքոտեցուցանել
- քունեցուցանել
- քատնեցուցանել
- քրիստոնէացուցանել
- * քրտնացուցանել
- * քրքեցուցանել
- օգտացուցանել (ե)
- 929 * օտարացուցանել

Բոլոր բառերի թիվն է 929, որոնցից գրեթե կեսը (430 բառ) վկայված է մեսրոպյան շրջանից (միասին հաշվելով նաև կառուածելիները):

Ինչպես ասացինք, այս բոլորը քաղել ենք նոր Հայկազյան բառարանից (չեմ վերցրել Ա.Բ.-ը՝ վկայութիւններ չունենալու պատ-

նառով, թեև ԱԲ-ը ՆՀԲ-ից 5000 բառ ավելի ունի): Համեմատութիւն եւ առեւ նաև Երուսաղեմի Համաբարբառը, որով կարելի եղավ նշանել մի քանի բառի մեարոպլան գործածութիւնը: Համաբարբառը տղեց նաև 2 բառ, որոնք պակասում են Հայկագլանում: Սրանք են՝ ջերմացուցանել (Սիրաք. ԼԸ. 17) և չուռեցուցանել Ես. Ի: 11: Համեմատութիւն եւ առեւ դարձյալ իմ «Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մեջ» երկհատոր աշխատութիւնը (տպ. Վենետիկ, 1913, 1922), որից սաացվեց ևս մի քանի բառ (սրունք նշանակել եւ A սառով):

Անշուշտ կային հայերենի մեջ էլի ուրիշ շատ անցողական բայեր, որոնք չեն գործածվել մատենագրութիւն մեջ և հետեւաբար չեն մտել բառարանների մեջ: Սրա ամենապարզ ապացուցն այն է, որ կան անցողականից ածանցված բառեր, բայց անցողականի ձեր չկա: Այսպես ունենք ծխացուցիչ, համապատշաճեցուցեալ, յերկուացուցանող, դիպեցուցիչ, ստանալեցուցիչ, յսանգարեցուցիչ և այլն, սակայն չունենք *ծխացուցանել, *համապատշաճեցուցանել, *յերկուացուցանել, *ախրեցուցանել, *ստանալեցուցանել, *յսանգարեցուցանել և այլն: Մենք այս և սրանց նման ենթադրյալ ձևերը իբրև իրական դրինք մեր ցուցակի մեջ (սակայն փոխագծով): Մեկը կարող է որդի չունենալ, սակայն երբ որդին կա, հայրն ու մայրը անխուսափելի են:

Այսպես է նաև մեարոպլան շրջանի վկայութիւնների հարցը:— Դողացուցիչ, հանեցուցիչ, յաղթեցուցիչ, սքանչացուցիչ և այլն բառերը վկայված են մեարոպլան շրջանից, բայց սրանց մայր ձևիլը (գողացուցանել, հանեցուցանել, յաղթեցուցանել, լուսացուցանել, սքանչացուցանել) թեև վկայված են հետնադարյան գրականութիւն մեջ, բայց մեարոպլան շրջանից վկայութիւն չունեն: Մենք այս կարգի բառերն էլ մեարոպլան շրջանի համարեցինք, սակայն աստղանիշը դրինք փակագծի մեջ:

Կա և սրա հակառակը. մի խումբ անցողական բայեր վկայված են մեարոպլան շրջանից. սակայն պարզ բայը թեև գործածված է եամեարոպլան գրականութիւն մեջ, բայց մեարոպլան շրջանից ավանդված չէ: Այսպես՝ սրտացուցանել, ցրտացուցանել, սակաւացուցանել, ջահացուցանել և այլն մեարոպլան շրջանից են, իսկ սրտանալ, ցրտանալ, սակաւանալ, ջահանալ հետին են: Նույնիսկ կան անցողական բայեր, որոնք ավանդված են մեարոպլան շրջանից կամ ավելի ուշ, իսկ նրանց պարզ ձեր բնավ չէ գործած-

ված: Այսպես ունենք ցոփացուցանել, քրքրեցուցանել, տանկացուցանել, բայց չունենք ցոփանալ, քրքրել, տանկանալ:

Ասացինք, որ անցողականը հրեք ձև ունի. -ուզանել, -եցուցանել և -ացուցանել: Առաջինը (-ուզանել) հատուկ է Ա և Բ լծորդության ունգային տիպարին և Դ լծորդության երկու տիպարներին: Երկրորդը (-եցուցանել) հատուկ է Ա և Բ լծորդության առաջին տիպարին. իսկ երրորդը (-ացուցանել). հատուկ է Գ լծորդության կրկին տիպարներին:

Սովորաբար անցողականը մի ձև ունի. բայց կան դեպքեր, երբ Յ կամ Յ անցողական ձև միաժամանակ գոյութիւն են ունենում: Այսպես սով և տէր արմատներից ունենք սովացուցանել և սովեցուցանել, տիրացուցանել և տիրեցուցանել.— առաջինները առաջանում են սովանալ և տիրանալ բայերից, երկրորդները՝ սովի և տիրել բայերից: Իջանել բայից ունենք իջուցանել և իջեցուցանել:

Երբեմն էլ կրկին անցողականներից մեկի պարզ ձևը պակասում է. այսպես ունենք օգտեցուցանել և օգտացուցանել. առաջինը ծագում է օգտել կամ օգտիլ ձևից. երկրորդի մայրը՝ որ պիտի լիներ *օգտանալ, գոյութիւն չունի:— Քիրոն արմատից ունենք անցողական քրտեցուցանել. պարզ բայական ձևերն են քրտել, քրտելի, քրտանել, քրտնուլ, որոնցից ոչ մեկը չի կարող տալ քրտեցուցանել: Սրա մայրն է քրտնալ, որ հիշում է ՆՀԲ, բայց չի ավանդված:— Երեք անցողական ձև ունի զբոս արմատը, որոնք են զբոսուցանել, զբոսացուցանել և զբոսեցուցանել. պարզ բայն էլ հրեք ձև ունի՝ զբոսնուլ, զբոսանալ, զբոսանիլ, որոնք տալիս են առաջին երկու ձևերը, իսկ երրորդի (զբոսեցուցանել) մայրը պակասում է (պիտի լիներ *զբոսել կամ *զբոսիլ):

Զեկուցանել բայը զգալ բայի անցողականն է. սա ծագում է զ մասնիկով գալ բայից, որի կատարյալն է եկի: Սրանից հետեւում է, որ գալ բայի հին անցողական ձևն է եկուցանել, որ հետո կորել է:

Կառուցանել բայի պարզ ձևն է կառչիլ, որ այս իմաստով գործածված չէ:

Երգում, երգուայ բայի անցողականն է երգմեցուցանել, որ ծագում է երգմենալ (Ոսկ. մ. գ. 25) հազվագլուտ բայից:

ՆՀԲ թեև բոլոր բայերի կրավորականը առանձին հիշում է, բայց անցողականների կրավորականը չի հիշում, ոչ առանձին և ոչ էլ գոնե ներգործականի հետ միասին. հմտ. հատուցանել,

րուուցանել բայերի կրավորական ձևերը: Այս պատճառով մենք էլ չկարողացանք վերոհիշյալ ցուցակում դնել անցողական բայերի կրավորականները:

Ավելորդ համարեցինք նաև դնել տալ բալով կազմված անցողականի ձևերը: Սրանց մի ընդարձակ ցուցակը տես Համաբարբառի մեջ՝ տալ բառի տակ:

Անցողականի արժեք ունեն նաև մուծանել բառերը և ցուցանել «տեսցնել» բայերը. բայց իրապես անցողական չեն, ըստ որում նրանց հրամայականն է մոյծ, ցոյց (և սչ թն մուծո՛ւ, ցոյցո՛ւ), ճիշտ ինչպես լուցանել բառերը լոյց (և ոչ լուցո՛ւ): Առաջինը կապ ունի մտանել բառի հետ (արմատը մուտ), բայց այս երկուսի կապը և ստուգաբանութունը հայտնի չէ: Իսկ երկրորդը ծագում է հնիս. skeu- «դիտել», «նկատել» արմատից՝ sk՝ աճականով:

Մնում է բացատրել անցողականի մասնիկների ծագումը:— Անցողականի մասնիկները կազմված են չորս անջատ տարրերից. 1) եց կամ աց, 2) ու, որի նախածնն է ոյ, 3) ց, որ անցողականի բուն նշանն է և 4) ան բալակերտ մասնիկը.— ուրեմն *եց-ոյ-ց-ան-ել կամ *-աց-ոյ-ց-ան-ել: Առաջինը կատարյալի մեջ երկցող նշանն է, ոյ երկբարբառը առաջանում է հնագույն ou- ձևից, որ շտնում ենք նաև հունարենում մի քանի տեղ. ինչպես՝ անցողական ներկա ὄρουσθ, կոր. ὄρουσας, ὄρουσεν և այլն (Mariès REA, 1930, X, էջ 180). ան՝ նույն է ինչ որ ռնգական տիպարի ան մասնիկը, որ հետնաբար ավելացրած է, ճիշտ ինչպես հարց-ան-ել: Բայի մեջ, իսկ հիմնական ց մասնիկը համապատասխանում է հունարեն -σθω, լատիներեն -scō մասնիկներին (Meillet, Esquisse, 116): Այս մասնիկը թոխարենում էլ ծառայում է անցողական կազմելու համար:

Անցողականի ց մասնիկի ծագումը այսպես բացատրելուց հետո, կամ առանց դրան էլ, պատահական պետք է համարել զանազան լեզուներում գոյություն ունեցող անցողականի ց մասնիկը: Այսպես՝

Աֆրիկյան չիչևա (բանտու) լեզվի մեջ ts. օրինակ՝ kufu-bira կարմրել—kufuḫiritsa կարմրացնել, kuzuza թշվառանալ—kuzūzitsa թշվառացնել (Watkins, 73):

Անցողականը այնպես անձուկ կերպով միացած է խոնարհման հետ, որ մի խումբ բայեր (հատկապես կատարյալում -եայ վերջավորված բայեր, ինչպես փախեայ, զարթեայ, ծանեայ) չունեն

իրենց սովորական -եալ վերջավորութիւնք անցլալ դերրալի ձևը և փոխ են առնում անցողականի դերբալը. այսպէս՝ փախուցեալ, զարթուցեալ, ծանուցեալ (չկա *ծանեալ, *փախեալ, *զարթեալ), իսկ կորեալ—կորուսեալ՝ թէ՛ կորնչիմ և թէ՛ կորուսեանմ բայի համար է:

Մի խումբ բայերի զ, ս ձայնը փոխանակ ց-ի (փուլզանմ, կորուսանմ) դեռ բացատրված չէ. ինչպէս և անցողականի մյուս մասնրամասնութիւնները: Բայց նկատելի է, որ փուլզանմ, ընկլուզանմ և ելուզանմ բայերը՝ կրեքն էլ վերջանում են ՚լ բաղաձայնով և մասնիկն էլ է -ուցանել և ոչ թե՛ -եցուցանել կամ -ացուցանել: Յանկի մեջ կան ՁՅ ուրիշ դեպքեր, երբ արմատը վերջանում է ՚լ, բայց ոչ մեկի մեջ մասնիկը -ուցանել չէ, այլ միշտ -ացուցանել կամ -եցուցանել:

Անցողական կազմելու անսովոր ձև է առնել, որ համապատասխանում է ֆրանսերեն faire, գերմաներեն machen և անգլերեն make ձևերին. այսպէս ունենք՝

Ել ի ճանապարհս և ի դանգս, և արա այսր մտանել, զի լցցի տունս իմ (Ղուկ. Ժ՛ 23):— Արա մտանել նշանակում է «մտցրու»:

Միջին հայերենում անցողականը նույնպէս երեք ձև ունի. հնագուրն շրջանում ունենք -ացնել, -եցնել, իսկ ազիլի հետո՝ ա, և ձախավորների ջնշմամբ՝ -ցնել:

Տալիս ենք այստեղ միջին հայերենի անցողական բայերի մի ցուցակ, որ քաղում ենք Karst-ի քերականութիւնից, էջ 268—275:

ազեկցնել	դալարցնել
աղքատացնել	դարձրնել
աճեցնել	դիժարցնել
ամրցնել	դողացնել
անհոգցնել	եղկ(ա)ցընել
անուշ(ա)ցնել	եռ(ա)ցնել
անցցընել, անցընել	երդմցնել
առողջացնել	երևցնել
արժկցնել	զալրացնել
բանեցնել	զօրացնել
բռնեցնել	ընժալեցնել
գիշ(ա)ցնել	թուլ(ա)ցնել
դադրեցնել	թանձրցնել

ժառանգեցնել	լարցնել, լերցնել (<լա-
իջցնել	րուցանել)
իրաւցնել	լաւելցնել, լեւելցնել
լաւ(ա)ցնել	լեւկարացնել, -եցնել
լինցընել	լիսոակեցնել
լոնցնել	լորդորեցնել
խաղ(ա)ղեցնել	նեղցնել
խափնեցնել	նատեցնել
խմցնել	նօսր(ա)ցնել
խնդացնել	շատցնել
խոց(ա)ցնել	շողցնել
ծորեցնել	ողջ(ա)ցնել
կաթեցնել	ուժովցնել
կակղ(ա)ցընել	ուժվորցնել
կանուխցնել	ուսցնել
կարողցնել	չոր(ա)ցնել
կենդանացնել	պակ(ա)ւեցնել
կերցնել	պատեհցնել
կշտացնել	պատրաստ(ե)ցնել
կորսընել	պարարտացնել
կուր(ա)ցնել	պարկեշտ(ե)ցնել
հահ(ա)նդցնել	պարոնացնել
հաճեցնել	սեցնել
հաշտեցնել	սիրցընել, (<սրացու-
հաստ(ա)ցընել	ցանել)
հասցնել	սնցընել, (<սնուցանել)
հատցնել	սովրեցնել
հաւնեցնել	սպրկցնել «մաքրել»
հով(ա)ցնել	վախցնել
հոտացնել	վազ(ե)ցնել
մատղջցնել	վատուժ(ա)ցնել
մեռցնել	վերցնել
մերկացնել	վզենկեցնել (<վզին-
մտցընել	կեցուցանել)
լամեցնել, լեմեցնել,	տաքցնել
լիմեցնել (<լամե-	տկարացնել
ցուցանել)	ցամ(ա)քեցնել, ցամ-
	քըցնել

ցաւցնել	փրթցնել
ցրտացնել	քաղցիցնել
փախցնել	քաղցրացնել
փակցնել	քրանցրնել
փլցնել, բլցնել	օգտեցնել

Այս ձևերի ամենամեծ մասը հնների շարունակութիւնն է. քիչ մասը նորակազմ ձևեր են. օրինակ՝ պարոնացնել: Ավելի քիչ են այն ձևերը, որոնք հնի փոխարեն վերակազմված են նոր օրենքի համաձայն. այսպես մտցնել (իմս մտուցանել) փ/ւ. հին մուծանել ձևի:

Այժմ անցնենք բարբառներին:

Նոր-Ջուղա

Բայերի անցողականը կազմելու համար բայի արմատի վրա ավելացնում ենք -ացնել մասնիկը. ինչպես՝ խօսացնել, ուտացնել, խաղացնել, խանգչեցնել, ճանաչեցնել, մարել ճրագը, ամանչացնել, կարմրացնել, վազզացնել, լեկացնել, փչացնել, նեղացնել. նույնիսկ այն բայերը, որ ուրիշ բարբառներում ստանում են -եցնել, այստեղ կատարյալ միօրինակութեամբ վերցնում են -ացնել մասնիկը. ինչպես՝ աղբացնել, մտեցնել, մոտեցնել, աշխատացնել, խաշտացնել, հաշտեցնել, կանգրացնել, զհանգնեցնել:

Ամեն բայ անխտիր այս մասնիկը չի ընդունում. ֆնացալը կազմվում է տալ բայի հարադրութեամբ, ինչպես՝ յեփել տալ, քամել տալ:

Երբեմն կարելի է տալ բայը կցել անցողականի առաջին ձևվին. ինչպես՝ խմացնել տալ, խոսացնել տալ և այլն:

Հնդկահայոց բարբառի մեջ -ցնել մասնիկը պահելով իր և ձայնը՝ մնում է -ցանել. օրինակ՝ նեղացանել, բ'անացանել, զգործածել, պակսացանել, ցավացանել, ծանօթացանել, քվացանում և շփվացանում է, յանցեցանել, յավելացանել, նստացանել: Այսպես ենք գտնում նաև Գիլանեցի ժամանակագրութեան մեջ. ինչպես՝ կարգացանել 199, իվելացանում և 197. խսացանում 107, դառացանել 105, մեռացանել 183, կրարձրացանել 104 և այլն:

Անցողական բայերի խոնարհումը կանոնավոր բայերի խոնարհումից փոքր ինչ աարբերվում է. ահա նրանց խոնարհան պատկերը. տարբերութիւնը կատարյալի առաջին ձևի և հրամայականի մեջ է.

Ստոր. ներկա	Ստոր. անց.	Կտր. ա	Կտր. բ.
լէն-ացնեմ	լէն-ացնի	լէն-ացրի	լէն-ացրեցի
լէն-ացնես	լէն-ացնիր	լէն-ացրիր	լէն-ացրեցիր
լէն-ացնի	լէն-ացնէր	լէն-ացրէց	լէն-ացրեց
լէն-ացնենք	լէն-ացնինք	լէն-ացրինք	լէն-ացրեցինք
լէն-ացնէք	լէն-ացնիք	լէն-ացրիք	լէն-ացրեցիք
լէն-ացենք	լէն-ացնին	լէն-ացրին	լէն-ացրին
	Հրամ.	Դերբայներ	
	լէնացրուր	ներկ.	լէնացնում
	մի լէնացնել	ան.	լէնացնել
	լէնացրէք	անց.	լէնացրէլ
	միք լէնացնել		լէնացրած
		ապ.	լէնացնելու

Հրամայականում փոխանակ -ացրուր ձևի՝ գործ է ածվում նաև -ցուր, ինչպես՝ լեւացուր, բ՛անցրացուր և այլն. այս ձևը ավելի հաճախորդ է հնդկահայոց մեջ:

Գիլանենցի «Ժամանակագրութիւն» մեջ գտնում ենք հետևյալ տարբերութիւնները:

Կատարյալի վերջավորութիւններն են՝ -ացուցի, -ացուցիր, -ացուց և այլն. ինչպես՝ խասացուցիր «հասցրիր» 104, կանգընացուց 104:

Անցյալ դերբայը վերջավորվում է -ացուցել. ինչպես՝ խակցուցել 99, կանգնացուցանել 95, 103, չորացուցել 95, թուրքացուցել 190, փախցուցել 96, 185, նստացուցել 183, 196, պոցըցուցել «աղատել» 186:

ԱԳՈՒԼԻՍ

Անցողականը կազմվում է կամ ասլ ասալ բառի հարադրութիւմբ և կամ -ցա՛նիլ, -ցա՛նիլ մասնիկներով (առաջինը ծանր, երկրորդը թեթև բառերի համար). ինչպես՝ թա՛կիլ ասլ «թակել ասլ», հրաւրեցա՛նիլ «հաստացնել», ըծընցա՛նիլ «էծանացնել», հըրփըցա՛նիլ «հարեցնել», խըզըցա՛նիլ «հաղացնել». — անկանոն բայերից՝ ըրըցա՛նիլ «չերմել», գիզըցա՛նիլ «գիտցնել», դըռցա՛նիլ «դարձնել», լըցըցա՛նիլ «լցնել», մըռըցա՛նիլ «մեռցնել», ըարցա՛նիլ «կերցնել», պըռծըցա՛նիլ «պրծացնել»:

Այս բոլոր բայերը խոնարհվում են Բ լծորդութիւն համեմատ. այսպես է նաև հըրցա՛նիլ «հարցնել»: Միայն հրամայականն

է, որ սովորական ձևից դուրս, ունի նաև -ցուր, -ցիւր ձևը, որ ավելի է ընդունված. ինչպես՝ նրքո՛ւր կամ նրք ս՛նի շհարցրհւ, սվքրցո՛ւր կամ սվքրցա՛նի շսովորեցրու, գրվքցի՛ւր կամ գրվքցա՛նի շուղղիր»:

ՄԱՐԱՂԱ

Անցողականի կրկին ձևերը (տալ բալով կամ -ցնել մասնիկով), որ գործածական են ուրիշ բարբառներում, գործածական են նաև Մարաղալի բարբառում: -ցնել մասնիկը ալտեղ ստացել է -ացուցել, -օցուցել, -ցուցել ձևերը: Սրանց գործածությունն համարառանձին կանոններ չկան. բայց առհասարակ -անալ և -ալ վերջավորող բալերը ստանում են -ացուցել մասնիկը, որի կրճատն է -ցուցել. իսկ Ա. և Բ լծորդություն բալերը ստանում են -օցուցել. օրինակ՝

նեղանալ—նէղացուցել, նէղոցել.

ծիծաղիլ—ծղզացուցել.

կովիլ—կովօցուցել.

զրուցել (զուրցալ)—զուրցացուցել.

մոտենալ—մըրտացուցել.

հազալ—խազացուցել.

գողանալ—կուէղցուցել.

երևալ—էրավացուցել.

եռալ—լէռացուցել.

նեխիլ—նէխօցուցել.

սողալ—սօղացուցել, սօխցուցել.

կարդալ—կարթացուցել.

բիլիլ—բիխօցուցել.

դադարել—դադրօցուցել.

բռնել—պռնօցուցել.

մաշիլ—մաշօցուցել.

քրտնիլ—քռնօցուցել.

փախչիլ—փախցուցել.

վալիլիլ—լէվօցուցել.

պրծնիլ—պրծօցուցել.

հաջել—խաջօցուցել.

հալիլ—խալօցուցել.

կարմրիլ—կարմրօցուցել.

շվարիլ—շվարօցուցել.

նստիլ—նստօցուցէլ.

չոքիլ—չէօքօցուցէլ.

պապանձիլ—պապանձօցուցէլ.

ծիլիլ—ծլօցուցէլ և այլն:

Ձախտաբանական օրհնքների համաձայն վերի մասնիկները երբեմն դառնում են -եցուցիլ, -ուցուցիլ, -ուցուցիլ և -ցիւցիլ.—

-եցուցիլ մասնիկը զտնում ենք միայն այրել—երեցուցիլ բալի մեջ, որ և փափկանալով լինում է երեցուցիլ. գործ է ածվում որոշ դարձվածներում իբրև Վեպի հոգին հանել, շատ նեղել՝ իմաստով. ինչպես՝ մարթու խե՛րտ երեցուցը կամ երեցուցը: Սովորական Վարել՝ իմաստով գործածական չէ, ինչպես որ նման դիրքով ուրիշ բայերի մեջ էլ անցողականի այսպիսի մասնիկ գոյութիւն չունի. ինչպես՝ վայելել—լիվօցուցիլ, հիել—եփօցուցիլ, գիրանալ—կերցուցիլ, հեծնել—խեծօցուցիլ և այլն:

-ուցուցիլ մասնիկը գտնում ենք այնտեղ, ուր բալի արմատական ձայնավորն է ու. ինչպես՝ բարձրանալ—պուցցուցուցիլ, դահտնալ—տախտուցիլ:

-ուցուցիլ ձևը երևան է գալիս, երբ բայարմատի առաջ գտնվում է ը ձայնը, որ ազդվելով անցողականի ու ձայնավորից, ինքն էլ դառնում է ու. ինչպես՝ ամչնալ—ամչըցուցիլ > ամչուցուցիլ, ճանաչել—ճանչըցուցիլ > ճանչուցուցիլ, տաճկանալ—տաշկըցուցիլ > տաշկուցուցիլ:

-ցիւցիլ մասնիկը երևան է գալիս թեթև ձայնավորից հետո. ինչպես՝ դեղնիլ—տեղիցիցիլ, բանիլ—պուցցիւցիլ, դառնալ—տառցիւցիլ, փլչիլ—պիւցիւցիլ, վախենալ—վախցիւցիլ, լալ—լուցիւցիլ, քնել—քիցցիւցիլ կամ քիւցիւցիլ, սեանալ—սիւցիւցիլ և այլն: Այս պարագային էլ՝ երբ անցողական մասնիկի առաջ զրված է օ ձայնը, նույն փոփոխութիւնը տեղի չի ունենա. ինչպես՝ Թօցուցիլ, Ղաթօցուցիլ, պուցուցիլ, վարժօցուցիլ և այլն:

Այս բոլորից դուրս ունենք նաև -բցօցուցիլ մասնիկը, որ գտնում ենք միայն ամչըցօցուցիլ «ամաչիցնել» և խաւըցօցուցիլ «հասկացնել» բայերի մեջ: -ուցիլ, -ցիլ մասնիկներով են կազմված կրուցիլ «կպցնել» և վիքցիլ «վերցնել, առնել»:

Անցողական կազմելու ժամանակ բայարմատն էլ կրում է պահանջված ձայնական փոփոխութիւնները. ինչպես՝ թուչիլ—լըռնիլ, բայց թուցնիլ > թուղուցիլ, որի մեջ արմատական ը՝ մասնիկից ազդվելով դարձել ու.— հեծնել, անցող. խեծօցուցիլ կամ խեզցուցիլ, որի մեջ ծ՝ ընկնելով բաղաձայնի մոտ՝ դարձել է զ.—

խածնել *սաստկիւ*, *անցող*. խատօցուցել, խատցուցել, որոնց մեջ ա՛ գտնվելով ձայնավորի մոտ՝ վերստացել է իր նախկին վիճակը (հատանիւ).— *իչանել* > էջնել, *բալլ անցող*. էջօցուցել կամ իջօցուցել.— *անցանիւ* > ըւնել, *բալլ անցող*. ունցուցել, որի մեջ ոչ միայն ց իր նախկին վիճակը պահում է, այլ և ա > ը ազդվելով ու ձայնից՝ ինքն էլ է դարձել ու.— *մտանիւ* > մըննել, *անցող*. մուտցուցել, մուտօցուցել և այլն:

Կան բալեր, որոնք կարող են ստանալ թի՛ -ացուցել և թե՛ -օցուցել մասնիկը. *ինչպես՝* թացացուցել կամ թացօցուցել, կանանչացուցել կամ կանանչօցուցել, կայնացուցել կամ կայնօցուցել, ուռռացուցել կամ ուռռացուցել, կաղղացուցել կամ կաղղօցուցել, կռնացուցել կամ կռնօցուցել, ուտացուցել կամ ուտօցուցել *եկերցնել*:

Հարցնել բառը գոյութուն չունի բարբառիս մեջ. նրա փոխարեն գործածվում է խարտր առնել (ծիշտ այսպես է նաև տեղական թուրքերենը, ուր sormaq *հարցնել* բալը շնչված է և նրա փոխարեն գործ է ածվում xābār almaq):

Թուրքերենից փոխառյալ բալերը անցողական են դառնում երեք ձևով.— 1) սովորական հայերեն մասնիկներով. *ինչպես՝* կուզուրմուշօցուցել *եկատաղեցնել*, ալըմբըացուցել *վարժեցնել*.— 2) թուրքական անցողականի ձևով. *ինչպես* թուլտստըմբըել *շտապեցնել*, կըզղըմբըել *տաքացնել*.— 3) թուրքական անցողական ձևի վրա ավելացնելով հայերեն անցողական մասնիկը. *ինչպես՝* թուլտստըմբըօցուցել, կըզղըմբըօցուցել:

Անցողական բալերը խոնարհվում են հետևյալ ձևով.

Ստոր. ներկա

տալիցուցիմ
տալիցուցիս
տալիցուցը, -ցու
տալիցուցինք՝
տալիցուցէք՝
տալիցուցին

Սահմ. ներկա

տալիցուցել իմ
տալիցուցել իս
տալիցուցել ի
տալիցուցել ինք՝
տալիցուցել էք՝
տալիցուցել ին

Կատարյալ

տալիցուցում, -ցրմ
տալիցուցիր
տալիցուցից
տալիցուցընք, -ցունք
տալիցուցըք, -ցուք
տալիցուցըն, -ցուն

Անց. անկ.

տալիցուցելիմ էր
տալիցուցելիս էր
տալիցուցել -էր
տալիցուցելինք՝ էր
տալիցուցելէք՝ էր
տալիցուցելին էր

Հրամ.	Ապառնի	Դերբայներ
աախցուցու	կտախցուցիմ	տախցուցած
տախցուցէ՞ք՝	կտախցուցիս	տախցուցող
	կտախցուցր	տախցուցօլը
	կտախցուցինք՝	
	կտախցուցէ՞ք՝	
	կտախցուցին	

Չենք դնում միացյալ ձևերը, որոնք ինքնին պարզ են. ինչպես՝ ստորագասական անկատար տախցուցիմ էր. անցյալ ապառնի կտախցուցիմ էր, բարդ ձևերից՝ տախցուցօլը՝ իմ, տախցուցօլը՝ իմ էր և այլն:

-ցիւցել մասնիկով կազմված անցողականների վերջավորությանց մեջ ի դառնում է ըստ օրինի իւ. ինչպես՝ պիւցիւցել, պիւցիւցիւմ, պիւցիւցիւր, պիւցիւցիւնք, պիւցիւցիւն և այլն: Ուր որ ու վանկին հաջորդում է օ ձայնավորը, կարելի է դնել ը. ինչպես՝ տախցըցող, ցավըցող, ցավըցօլը իմ և այլն:

ՂԱՐԱԲԱՂ

Ղարաբաղի բարբառում անցողականը կազմվում է -ցնէլ մասնիկով կամ տալ բախով. օրինակ՝ սիրցնէլ, սիրցնըմ ըմ, սիրցնըմ ի, սիրիլալ՝կան ըմ, սիրիլալ՝վակն ի, սիրցրի կամ սիրցուցի, սիրցուցեր, սիրցրու, սիրցրէք և այլն:

ՇՍՄԱԽԻ

Շամախիի բարբառում անցողականի մասնիկն է -ցունիլ, որի համեմատ ունենք քօւացունիլ, մօտացունամ, ուսացուրալ ա, հասացուրալ ամ, հանգացուրի, պորցրոցուրալ անք և այլն:

ՊՈԼԻՍ

Պոլսի բարբառում անցողականը կազմվում է երկու ձևով. կամ բալի վրա ափելացնելով -ցունեկ մասնիկը և կամ բալի հետ խոնարհելով տալ բալը: Օրինակ՝ մոռանալ > մօռնալ, մօռցունեկ, ապրիլ > աբրիլ, աբրեցունեկ, իմանալ > իմացունեկ, լվալ > վլալ, վլալ գալ, բանալ > բանալ գալ և այլն:

Կանոն չկա իմանալու համար, թե երբ է դրվում տալ բալը և երբ -ցունեկ մասնիկը: Այս վերջինն էլ երբեմն ունենում է -ցունեկ ձևը, երբեմն էլ -ացունեկ կամ -եցունեկ, ինչպես վերի օրինակներից երևաց: Ծիշա ձևը կազմելու համար առնում ենք բալի կա-

տարլալի եզակի Ա դեմքը, հանում սրա վրալից ի, ա, ցի, ցա վերջավորութիւնները, ավելացնում -ցունել և ստացվում է անցողականի ձևը. օրինակ՝

	Կատարյալ	Անցողական
զլիել «կլանել»	զլիե-ցի	զլիե-ցունել
գառնալ	դառ-ցա	դառ-ցունել
քնանալ «քնել»	քնա-ցա	քնա-ցունել
ուգիլ	գիք-ա	գիք-ցունել

Այն դեպքում, երբ -ցունել մասնիկի ց ձայնը պատահի ս, զ, տ, ք, շ, չ, խ, դ, ալ բաղաձայններին, ց դառնում է ծ, իսկ հարակից բաղաձայններից դ դառնում է յս, Վ դառնում է ս, տ և չ դառնում են ծ. օրինակ՝ լուսնալ շուսանալ—լուսծունել, վազել—վասծունել, դպիլ—դբա, դպծունել, հասնիլ—հասծունել, փալտանալ > փառնալ—փածծունել, վախնալ > վախծունել, գողանալ > գողնալ—գոխծունել, հիվանդանալ > հիվքլքունալ—հիվքլքծունել, հատնիլ—հածծունել Շապառել, ամաչել > ամքլքնալ—ամքծծունել, ճանաչել > ճառչնալ > ջառչնալ—ջանծծունել և այլն:

Պետք է նկատել, որ անցողականը բարբառում կազմվում է ոչ թե հին հայերենի ձևի վրալից, այլ բարբառալին ձևից. հիշենք իբր օրինակ.

	Կատարյալ	Անցողական
կալ > գեճալ	գեցա	կացուցանել—գեցունել
կլանել > գըլիել	գըլիցի	կլուցանել—գըլիցունել
հնանալ > հիճնալ	հիճցա	հնացուցանել—հիճցունել

	Կատարյալ	Անցողական	
խլանալ > խուլնալ	խուլցա	խլացուցանել	խուլցունել
խորանալ > խօրունգնալ	խօրունգցա	խորացուցանել	խօրունկծունել
կակղիլ > գագողնալ	գագօխծա	կակղացուցանել	գագօխծունել
լնուլ > լեճալ	լեցա	լցուցանել	լեցունել
երդնուլ > երթվքնալ	երթվքնցա	երդնացուցանել	երթվքնցունել
ողջանալ > օխքննալ	օխքնցա	ողջացուցանել	օխքնցունել
ուռ(չ)իլ > ուռեճալ	ուռեցա	ուռուցանել	ուռեցունել

էթե -ցունեի մասնիկից առաջ պատահի ը ձայնավորը, հա-
ճախ այդ ը վերածվում է ու-ի ինչպես՝ փլիլ—փլա—փուլցունեի,
մտանեի > մըտնալ—մղամուծծունեի, բայց միևնույն ժամանակ՝ հի-
ւոնդանալ > հըվըտնալ—հըվըծծունեի (և ոչ թե հուվուծծունեի):

Փրթիլ -կար. փրթա բայի անցողականը լինում է փրցընել—
փուրցունեի (փխ. *փրթցնէլ): քթց ձայնախմբով ուրիշ բառ չկա
բարբառիս մեջ:

Անյնիլ > ասնիլ, կար. անցա բայի անցողականը լինում է ըսա
կանոնի անցունեի (փխ. *անցունէլ)— մեկ ց կրճատվում է, կար-
ծես թե ցա վերջավորութուն լիներ:

Ջուրցել > զուրցել, կար. զուրցեցի բայի անցողականը լինում
է զուրցունեի (փխ. *զուրցեցունեի):

Անյողականի կազմության համար վերև զրված կանոնին հե-
տևում են 150 բայ. սրանցից դուրս մնում են 22 բայ, որոնք ճիշտ
չեն հետևում կանոնին:

Այս բայերն են.

	կատարյալ	անցողական
աղստալի > աղստալի	աղստալեցա	աղստածունեի
աշխատիլ > աշխատիլ	աշխատեցա	աշխատծունեի
երերալ > երերալ	երերացի	երերցունեի
գլաորիլ > գլաորիլ	գլաորեցա	գլաորցունեի
երևիլ > երևալ	երևացի	երևեցունեի
իշանել > իշնալ	ինչա	ինչեցունեի
խաղալ > խաղալ	խաղացի	խախծունեի
խմել > խմել	խմեցի	խմցունեի
խոստովանիլ > խոստըվանիլ	խոստըվանեցա	խոստըվանցունեի
կործանիլ > գործանիլ	գործանեցա	գործանցունեի
կսկծալ > զըսկըծալ	զեսկըծացի	զըսկըծծունեի
հանդիպիլ > հանդըբիլ	հանդըբեցա	հանդըպծունեի
հրամայել > հրամմել	հրամմեցի	հրամցունեի
նմանիլ > ըմանիլ	ըմանեցա	ըմանցունեի
պարտակիլ > բարգըբիլ	բարգըբեցա	բարգըվծունեի
պտալիլ > բըբըբիլ	բըբըբեցա	բըբըծծունեի
սիրել > սիրել	սիրեցի	սիրցունեի
սխալիլ > սխալիլ	սխալեցա	սխալցունեի
վագել > վագել	վագեցի	վասծունեի
վաստակիլ > վաստըբիլ	վաստըբեցա	վաստըվծունեի

ցաւիլ > ցավիլ	ցավեցա	ցաֆցունեի
բրտնիլ > քրրգընիլ	քրրգընեցա	քրրգընցունեի

Սույն 22 բայերից 20-ի մեջ անկանոնութիւնը կայանում է նրանում, որ -ցունեի մասնիկից առաջ զեղչված է ա կամ Է ձայնավորը. մի դեպքում՝ ձայնավորի հետ նաև նախորդ բաղաձայնը (հրամայել—հրամցունեի, փխ. հրամմեցունեի), և մի դեպքում էլ՝ ընդհակառակը ավելացել է Է՝ բաղաձայնների խնողման պատճառով (իջանել—ինչա, ինչեցունեի, փխ. *ինչցունեի, որ պիտի տար *իշծունեի): Այս վերջինը միակ բացառութիւնն է նաև հանգող բայերի դեմ, որոնց թիվն է 76, բոլորն էլ կանոնավոր:

-ցնեի վերջավորող բայերը երկու կարգի են բաժանվում. 1) նրանք, որ ներգործականից են առաջանում (ինչպես՝ խմել—խմցունեի). սրանք բուն անցողական բայերն են և 2) նրանք, որ չհզոք բալից են առաջանում (ինչպես՝ մեռնիլ—մեռցունեի). սրանք պարզապես ներգործական բայերն են և միայն մասնիկով նման են անցողականներին: Այս երկուսից դուրս են մնում Բարցունեի և ցուցունեի, որոնց մեջ ց արմատական է և չի պատկանում մասնիկին:

Ամեն բայ չի կարող ստանալ -ցնեի մասնիկը: Պոլսի բարբառը ընդունակութիւնն ունի իլ վերջացող չեզոք բայերից ստանալ ներգործական՝ իլ հանգը վերածելով ել (փոխանակ -ցնել): Այսպես են՝

աղաղիլ—ազաղէլ
 էրիլ—էրէլ
 ասխընդիլ—ասխընդէլ
 արունիլ—արունէլ
 գլղօրիլ—գլղօրէլ
 էփիլ—էփէլ
 թափիլ—թափէլ
 թոչիլ—թոչէլ (ջրով)
 խախտիլ—խախտէլ
 խանձիլ—խանձէլ
 խաշիլ—խաշէլ
 խափանիլ—խափանէլ
 ձագիլ—ձագէլ (ծակել)
 ձագձըգիլ—ձագձըգէլ (ծակծկել)
 ձուիլ—ձուէլ (ծուել)

- գօղրիլ—գօղրէլ (կոտրել)
 գօղըրդիլ—գօղըրդէլ (կոտրտել)
 գօրձանիլ—գօրձանէլ (կորձանել)
 գըղրիլ—գըղրէլ (կարել)
 գըղըրդիլ—գըղըրդէլ (կարտել)
 հաֆսըրիլ—հաֆսըրէլ (հափտասարել)
 ջղիլ—ջղէլ (ճղել)
 մարիլ—մարէլ
 սրչիլ—սրչէլ (շրչել)
 օլըրիլ—օլըրէլ
 բադոիլ—բադոէլ
 բազըրդիլ—բազըրդէլ
 վառիլ—վառէլ
 ցըլնիլ—ցըլնէլ (ցնկնել)
 փառադիլ—փառադէլ (թրք. պատառտանել)
 քըքրիլ—քըքրէլ

և բոլոր -նա մասնիկով կազմված բալերը. ինչպես՝ աղղօղիլ—աղղօղիլ, մրօղիլ—մրօղիլ և այլն:

Այս հիմամբ է, որ գրական լեզվի մեջ էլ ունենք դեռ՝ ծաւալել—ծաւալիլ, շարժել—շարժիլ և այլն:

Կրավորականից էլ երբեմն կարելի է անցողական կազմել. ինչպես՝ տնկվիլ, վարժվիլ—դընգըվցուցել, վարժըվցուցել:

Երբ -ցնէլ մասնիկը դրված է շէզոք բայի վրա և ստացված է անցողականի ձևով ներգործական, այդ ներգործականը անցողականի վերածելու համար դնում ենք տալ բալը. օրինակ՝ կպիլ—կպցնել—գըպցնել դալ: Իսկ երբ բալը ներգործականից կազմված բուն անցողական է, ավելացնելով տալ բալը՝ ստացվում է կրկին անցողական. ինչպես՝ գարթալ (ինքը կարդալ), գարթացուցնել (ուրիշին տալ որ կարդա), գարթացուցնել տալ (մեկին հանձնարարել, որ մի ուրիշին կարդալ տա. — երևք հոգու միջև կատարված գործողութուն):

Անցողական բալերի խոնարհումը հետևյալ ձևով է.

ստոր. ներկա	ստոր. անկ.	կտր.
խըմցունէմ	խըմցունէլի	խըմցուցի
խըմցունէս	խըմցունէլիր	խըմցուցիր
խըմցունէ	խըմցունէր	խըմցուց
խըմցունէնք	խըմցունէլինք	խըմցուցինք

խըմցունէք խըմցունէն	խըմցունէլիք խըմցունէլին	խըմցուցիք խըմցուցին
------------------------	----------------------------	------------------------

նրամ.	դերբայներ
խըմցու(ր)	խըմցունէլ
խըմցուցէք	խըմցուցած, խըմցուցէր խըմցունսղ խըմցունէլու, խըմցունէլիք

Կան մի քանի բալեր, որոնց կասարլալի, հրամալականի և անցլալ դերբայի մեջ կարող է շնչվել միջին ց ձայնը. օրինակ՝ վերոհիշլալ խըմցունեկ բալից ունենք հալասարապես՝ կար. խմուցի, խմուցիր, խմուց, խմուցիք, խմուցիմ. հրամ. խմու, խմուցեք. դերբ. խմուցած, խմուցեր: Այսպես են նաև դառցունեկ, վերցունեկ, մեացունեկ, թացունեկ, փախծունեկ, զբպծունեկ, փակծունեկ, զբպծունեկ, գերցունեկ, հաքծունեկ, հասծունեկ, փուլցունեկ բալերը:

Թուրքերենից փոխառլալ անցողական բալերը խոնարհլում են երկու ձևով. կամ պահելով թրքական անցողականի -զըրմիշ, զըրթմիշ վերջավորութլունը, որոնց հետ միանում և խոնարհլում է ընել բալը, և կամ պարզ բալի վրա դնելով ընել տալ բալը. օրինակ՝

խըզզըրմիշ ընել «բարկացնել»
խավուրմիշ ընել տալ «խորովել տալ»
կտր. խըզզըրմիշ ըրի, խավուրմիշ ընել տուվի.
հրմ. խըզզըրմիշ ըրէ, խավուրմիշ ընել տհւր և այլն:

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ

Անցողական բալերը կազմվում են երկու ձևով. կամ բալի սրմատի վրա ավելացնելով -ցնեկ, -ցունեկ, -ցունուլ բալակերտ մասնիկները և կամ հետը խոնարհելով տամ բալը. օրինակ՝ մօռնալ—մօռցնեկ, մօռցունեկ, մօռցունում, հալվեկ—հալվնեցնեկ, հալվնեցունեկ, հալվնեցունում, իսկ բանալ—բանալ տալ:

Այս ձևերից առաջինը -ցնեկ հատուկ է միայն քաղսքին. նույնպես է նաև -ցունէլ. երրորդը անորոշ -ցունուլ ձևով գործածական չէ, այլ կա միայն ներկալի և անկատարի մեջ և իբրև Դ լծորդութլուն՝ ենթակա է այն վիճակին, որ տեսանք վերը. Վերջին տամ բալով ձևերը ընդհանուր գործածական են:

Պոնարհման ժամանակ առաջինները հետևում են առանձին ձևի. վերջինը նկատելու բան չունի, որովհետև խոնարհվում է միայն տամ բայը սովորական ձևով, իսկ բուն բայը անորոշ ձևով անփոփոխ մնում է:

Ահալասիկ -ցնեի ձևով խոնարհման պատկերը.

ստոր. ցերկա

մօոցնիմ	մօոցունիմ	մօոցունում
մօոցնիս	մօոցունիս	մօոցունուս
մօոցնէ	մօոցունէ	մօոցունու
մօոցնինք	մօոցունինք	մօոցունունք
մօոցնիք	մօոցունիք	մօոցունուք
մօոցնին	մօոցունին	մօոցունուն

ստոր. անցյալ

մօոցնէլի	մօոցունէլի	մօոցուննուլի
մօոցնէլիր	մօոցունէլիր	մօոցուննուլիր
մօոցնէր	մօոցունէր	մօոցունուր
մօոցնէլինք	մօոցունէլինք	մօոցուննուլինք
մօոցնէլիք	մօոցունէլիք	մօոցուննուլիք
մօոցնէլին	մօոցունէլին	մօոցուննուլին

կատարյալ հրամ.

մօոցուցի	մօոցուր
մօոցուցիր	մօոցուցէք
մօոցուց	
մօոցուցինք	
մօոցուցիք	
մօոցուցին	

դերբայներ

մօոցնէլ	մօոցոննէլ
	մօոցուցած, մօոցուցի
մօոցնօղ	մօոցունող
մօոցնէլու	մօոցունէլու
մօոցնէլիք	մօոցունէլիք

Կատարյալի մեջ -ցուցի և այլն վերջավորութիւն տեղ ումանք դնում են -ուցի և այլն, այսպես հաքցնել բալից ունենք թէ հար-

ցուցի, հաքցուցիր, հաքցուց, հաքցուցինք, հաքցուցիրք, հաքցուցինք և թի հաքուցի, հաքուցիր, հաքուց, հաքուցինք, հաքուցիրք, հաքուցինք. այսպես նաև վերցուցի կամ վերուցի, նասցուցի կամ հասուցի, կպցուցի կամ կպուցի և այլն: Նույնպես հրամայականի մեջ՝ հաքցուր կամ հաքուր, կպցուր կամ կպուր և այլն: Կրկին ձևերի ղուգորդության համար կարող ենք համեմատել հին հայերեն -ուցանել և -ացուցանել:

Դիտ. 1.— «Ուտել» բառի անցողականը լինում է ուղեցնել և ոչ թե եկերցնել:

Դիտ. 2.— Եթե բառի առաջին վանկում կա ը ձայնավորը՝ հաջորդ վանկերի ու ձայնավորի ազդեցությամբ դառնում է ու. ինչպես՝ խմցնել > խումցունում, թեհ ներգործականը լինում է թմեի:

Դիտ. 3.— Անցողականի պես են խոնարհվում նաև ցուցուցել, քարցունել բայերը:

Դիտ. 4.— Թողուլ բայը ստանալով -ցնել վերջավորությունը անցողականի ձև է առած և խոնարհվում է վերի ձևով. սակայն հնության իբր մնացորդ կա հրամ. թող, որի նոր ձևերն են թողցուր կամ թողուր: Կատարյալ թողուցի... ձևը կարող է համարվել թե իբրև Դ լծորդության մնացորդ և թե իբրև անցողականի ձև՝ առանց ց-ի. ինչպես՝ հարցուցի և այլն:

ՀԱՄՇԵՆ

Անցողական բայերը Համշենի բարբառունն էլ կազմվում են տալ բայով և կամ -ցնուլ, -ացնուլ, -եցնուլ վերջավորությամբ:

Ուրիշ բարբառներում -ցնել ձևը հատուկ է ոչ-բաղմաթիվ և շատ սովորական գործածությունն ունեցող բայերի. իսկ բայերի մնացյալ ահագին մեծամասնությունը կազմվում է տալ բայով: Համշենի բարբառը այն մեծ տարբերությունն ունի, որ գրաբարի նման կարող է գրեթե ամեն բայ անցողականի վերածել -ցնել ձևով, իսկ փոքրագույն մասը միայն՝ տալ բայով:

Իբրև օրինակ հիշում ենք այնպիսի բայեր, որ մեր բարբառների և աշխարհաբարի համար բոլորովին անսովոր են.

ամանել > օմնուլ — օմնեցընուլ

ալրել > տրուլ — տրեցընուլ

անկանել > ընգնուլ — ընգնեցընուլ

առնուլ > առնուլ — առնեցընուլ

- ասել > ասուու 2 — ասէցընու 2
 արձակել > ացկըրու 2 — ացկըրէցընու 2
 աւելել > ավելու 2 — ավիլէցընու 2
 եփել > էփու 2 — էփէցընու 2
 ընտրել > ընդռու 2 — ընդռէցընու 2
 գործել > կօլձու 2 — կօլձէցընու 2
 թաղել > թագու 2 — թաղէցընու 2
 թափել > թափու 2 — թափէցընու 2
 գրել > կրու 2 — կրէցընու 2
 բովհրել > պօֆրու 2 — պօֆրէցընու 2
 ունենալ > օննու 2 — օննըցընու 2
 որոշել > ուրիշու 2 — քարերը շոկել, հատեղենները մաքրել, իրարից անջատել կովողներին՝ — ուրիշէցընու 2
 տեսանել > դէսնու 2 — դէսըցընու 2
 կարենալ > գայնօմ — գայցընու 2
 աղալ > աղու 2 — ախցընու 2 (դ > յ ց-ի պատճառով):

Անցողական կազմելու կտնոնը հետեյալն է. — վերցնում ենք կատարալի եզակի Ա ղևմքը, հանում նրա վրայից ի, ա, ցի, ցա վերջավորութիւնները և հնացյալի վրա ավելացնում ենք -ցընու 2 վերջավորութիւնը:

Կրավորական բայերն էլ (կամ նաև կրավորակերպ չկողք բայերը) կարող են կազմել այս ձևով անցողական. ինչպես՝

- թավալի > թավըլվու 2 — թավըլվէցընու 2
 ածիլուել > ածիլվու 2 — ածիլվէցընու 2
 փաթաթուել > փատարվու 2 — փատարվէցընու 2
 մոլորուել > մօլորվու 2 — մօլորվէցընու 2
 կորսուել > գօլսըվու 2 — գօլսըվէցընու 2
 թողուել > թօղվու 2 — թօղվէցընու 2 Եապահարգան տալ
 խաբուել > խափվու 2 — խափվէցընու 2
 գդուել > կղվու 2 (շների) — կղվէցընու 2

Կան բայեր, որոնք միաժամանակ ստանում են մի քանի ձևի անցողական. ինչպես՝

բռնել > պռնուռ — պռնցընուռ, պռնէցընուռ
 զերծանել > զէյծնուռ — զհյծցընուռ — զէյծըցընուռ, զէյծընյնուռ,
 անցանել > օնցնուռ — օնցցընուռ, օնցընուռ (առաջինը կանոնա-
 վոր, երկրորդը անկանոն)
 թռանիլ, թռչիլ > թռչուռ — թռչէցընուռ, թրոցընուռ քցատկել
 տունել > ընուռ քանել — ընէցընուռ, ընըցընուռ, տրէցընուռ:

Մի խումբ բալեր չեն հետևում վերի կանոնին և իրենց ան-
 ցողականը կազմում են անկանոն կերպով: Այսպես են՝

դնել > տնուռ — տնէցընուռ
 զարկանել > զարնուռ — զարնէցընուռ (հանելով զայնեցի կա-
 տարյալից և ոչ թե զարգի ձևից)
 իշանել > ինշնուռ — ինշէցընուռ, ինչացընուռ
 երթալ > էշտուռ — էշտըցընուռ (կտր. զնացի)
 ուտել > ուդուռ — ուդէցընուռ (կտր. զէրա) (այլուր ըստ կանոնի
 կերցնել)
 բերել > պէրուռ — պէրէցընուռ
 դալ > էգուռ — էգձըցընուռ (եկած դերբալից և ոչ թե հզա կա-
 տարյալից կազմված)
 հլանել > էլլուռ — էլլէցընուռ
 լինել > ըլլուռ — ըլլէցընուռ, ըլլըցընուռ
 անկանիլ > ընգնուռ — ընգնէցընուռ:

Այն բալերը, որոնք չունեն -ցնել ձևով անցողական և գործածվում
 են առաջին բալով՝ հետևյալներն են. լլեկ դալ «լլցնել տալ», խփիլ դալ
 «փսփսել տալ», աճեկ դալ (կա և տընէցընուռ), ձեճեկ դալ (կա և
 ձէճէցընուռ), գալ ընեկ դալ «կախել տալ», ընգնեկ դալ (կա և
 ընգնէցընուռ), ձճեկ դալ (կա և ձճէցընուռ), դալ դալ և այս բոլոր-
 ից հետո հետաքրքրական պացըցընեկ դալ «բանալ տալ» ձևը, որ
 միևնույն ժամանակ ունի նաև պացընուռ և պացըցընուռ ձևերը:
 Այս օրինակը հայտնապես ցույց է տալիս, թե դալ ձևով անցողա-
 կանի գործածութիւնը բազմաթիվ ց-երի իւճագումից խուսափելու
 համար է: Բանալ բալի կանոնավոր անցողականն է պացընուռ
 (կտր. պացի ձևից կազմված), որ սակայն պիտի շփոթվեր պաց
 ընուռ քբաց անել» ձևի հետ, որ հասարակ ներգործականի ձև է և
 ոչ թե անցողական: Շփոթութիւնն առաջին տունելու համար ստեղ-
 ժել են պացըցընուռ, որ թեև հարմար է, բայց կատարյալում տա-

յիս է պացրցուցի: Սրա ց-երի խճողումից խուսափելու համար ահա կազմվել է պացրցընել դալ, որի կատարյալն է պացրցընել դլի: Նման պատճառաբանությունը մեզ հասցած են նաև ձեռնի դալ (= ձէձէցընուշ) և ձձել դալ (= ձձէցընուշ):

Անցողական բայերը խոնարհվում են հետևյալ ձևով.

ստոր. ցերկա	ստոր. աճկ.	կտր..
խրմէցընիմ	խրմէցընէլ	խրմէցուցի
խրմէցընիս	խրմէցընէլդ	խրմէցուցիր
խմէցընո	խրմէցընէր	խրմէցուց
խրմէցընիմք	խրմէցընալքո	խրմէցուցաք
խրմէցընէք	խրմէցընէլքը	խրմէցուցէք
խրմէցընին	խրմէցընէլնը	խրմէցուցին

հրամ.

դևրբ.

խմէցու, խմէցուր	խմէցընօղ
խմէցուցէք	խմէցընէլու, խմէցընէլիք

Հարցանել > հայցընուշ բայի հրամայականը լինում է հա՛յց, կտր. եզ. Գ դեմքը՝ հհայց:

Ի տես անսովոր անցողականի այս առատ գործածություն՝ հարց է առաջանում, թե ինչ է այս երևույթի բացատրությունը: Արդյոք այսա՞նղ էլ ունենք բարբառիս մեջ սովորական վաղնչական երևույթներից մեկը, թե՞ կա նաև մի այլ դրդապատճառ: Կարծում եմ, որ դարձյալ թուրքերենի ազդեցությունը պետք է տեսնել այստեղ: Թուրքերենը չունի բնավ ալ բայով կազմված անցողական, բայց ազատորեն շինում է բոլոր բայերից ընդ և ընդ մասնիկներով անցողական ձև: Թուրքերենի այս երևույթը ազդել է նաև Համշենի հալ բարբառի վրա, որպեսզի լավ պահի դրաբարից ժառանգած հին հարստությունը և ընթացք չտա անցողականի երկրորդ ձևին, որին դիմել են առավելապես հայերենի ֆուսյալ բոլոր բարբառները:

ԱՌՏԻԱԼ

Անցողական բայ կազմելու համար գրաբարի -եցուցանել, -ացուցանել վերջավորությունը միասնություն օրինքով դարձնում են -ցընել (լեհահայ բարբառում -ցընելու), որից առաջ հաճախ դրվում է հ ձայնավորը:

Երկու տեղ -ցընելու մասնիկի մեջ ը ձայնավորը հեռակելով հաջորդ ե-ին՝ դառնում է նույնպես ե. այսպես են լինահալ բարբառի չէբբըցենէլու «մաքրել» և զբբ'ցենէլու «կպցնել» բայերը:

Հաջորդ ցուցակում հավաքում եմ (Հանուշի բառարանից քաղելով) այն բոլոր անցողական բայերը, որ հիշված են այստեղ՝ իրենց խոնարհման հետ միասին.

արածեցնել > արձէցնելու, դարձէցնում, արձէցուցիլ իմ, ար-
ձէցուցի

բռնկցնել > Բ'բռնցնէլու, Բ'օռուցնէլու «ճրագ վառել», դի Բ'օ-
ռուցնում, Բ'օռուցուցիլ իմ, Բ'օռուցիր ջիրախ
«վառի՛ր ճրագը»

փլցնել > Բ'լլցնէլու, գի Բ'լլցունում, Բ'լլցուցիլ իմ

ցուցնել > ցըցնէլու, գի ցուցնում, ցուցուցիլ իմ

«մաքրել» > չէբբըցնէլու, գի չէբբըցունում

չորացնել > չօրցընէլու, գի չօրցունում

մեծացնել > մէձցընէլու, գի մէձցունում, մէձցուցիլ իմ

մէկտեղցնել > մէգգըլիցնէլու «միացնել, կցել», գի մէգգըլ-
ցունում, մէգգըլիցուցիլ իմ

վերցնել > վէրցընէլու, գի վերցունում, վէրցուցիլ իմ

գիրացնել > գ'էրացնելու

լցնել, լինքցնել > Լլինքըցնէլու, գըլինքըցունում, Լլինքըցուցիլ իմ

աւելացնել > ավէլցընէլու, գավէլցունում, գավէլցունուլի.

ավէլցուցիլ իմ

ուտեցնել > ուղէցնէլու, գուղէցնում, ուղէցուցիլ իմ

իմացնել > իմացնէլու, գիմացնում, գիմացնուլի, իմացուցիլ
իմ, րիմացնում, դիւ ինձի իմաց (հրամայական ձև)

լմնցնել > Լլմընցընէլու, գի Լլմընցնում, Լլմընցուցիլ իմ
«վերջացնել»

կպցնել > Կբբ'ցնէլու, գի Կբբ'ցունում, Կբբ'ցուցիլ իմ

սորվեցնել > սօրվէցնէլու, գի սօրվէցնում, գի սօրվէցնուլի,
սօրվէցուցիլ իմ

սրել, սրեցնել > սըրէցնէլու, գի սըրէցնում, սըրէցուցիլ իմ

շարել, շարեցնել > շարէցնէլու, գի շարէցնում, շարէցուցիլ իմ

շիտկել, շիտկեցնել > շիդգէցնէլու, գի շիդգէցնում, շիդգէ-
ցուցիլ իմ

դարձնել > Գ'արցընէլու, գի Գ'աոցունում, Գ'աոցուցիլ իմ

փոսղաղել > խաղափուցնէլու

ՍՈՒՉԱՆԻՆ

ազանիլ—հաքցընեի
 անցանիլ—անյընեի (չեզոքն է անցնել)
 երկալնեիլ—էրգընցընեի
 իմանալ—իմացնեի
 իջանեիլ—ընչէցնեի
 լաւանալ—լաֆցընեի
 լնուլ—լըցընեի
 կշտանալ—ղիշդ'ացընեի
 կորուսանեիլ—գորսընցընեի
 կպչիլ—պըբցընեի
 հասկանալ—հասզը'ցնեի
 հեռանալ—հեռացնեի = Հնգ. հէռէձնէլու
 հնանալ—հրնացընեի
 ողջանալ—վօխչընչընեի
 պաղիլ—բաղէցընէլ
 փախչիլ—փախցընեի
 ուղեցընեի Հնգ. «կերցնեի»
 բաղեցընեի Հնգ. «սառցնեի»:

Սրանցից դուրս կա նաև տալ բայով պատճառական կազմելու ձևը. օրինակ.

Լհ. Բի դամ մանէլու «մանելու պիտի տամ»:

Բոլոր անցողական բայերը վերջավորվում են ներկայի մեջ -ցանում ձևով և խոնարհվում են չորրորդ լծորդության համաձայն. օրինակ՝

ստոր. ներկա	ավելցունում
» անց.	ավելցունուլի
սահմ. ներկա	գավելցունում
» անկ.	գավելցունուլի
ապառնի	բավելցունում
անց. ապ.	բավելցունուլի
հարակատար	ավելցուցիլ իմ
գերակատար	ավելցուցիլ էի

ՎԱՆ

Վանի բարբառում բուն անցողական բայերը երկու ձև ունեն՝ կարճ և երկար. կարճ ձևը կազմվում է -ուցել վերջավորութամբ,

երկար ձևը՝ -ցուցել վերջավորութեամբ: Սովորականը -ցուցել ձևն է: որից տալիս ենք ահա մի խումբ օրինակներ.

- անցուցանել > ընցուցել
- բարձրացնել > պանցրցուցել
- բռնեցնել > պոնըցուցել
- բանացնել > պոնցուցել
- լացացնել > լոցուցել
- լողացնել > լօխըցուցել
- ծիծաղեցնել > ծրփղացուցել, ծը-
ծըզկըտացուցել
- կարմրացնել > կարմըրցուցել
- կոկեցնել > կոկըցուցել
- կորցնել > կուրիսցուցել
- հալեցնել > խալըցուցել
- հասկացնել > խասկըցուցել
- մեռցնել > մեռցուցել
- ործկացնել > վործկացուցել
- պառաւացնել > պառվըցուցել
- ուռեցնել > ուռուցուցել
- սիրեցնել > սիրիցուցել
- վազեցնել > վազկըցուցել
- վախեցնել > վտխցուցել
- քալեցնել > քէլըցուցել
- փուլցանել > պլըցուցել
- քրտնեցնել > քլրտոնցուցել
- քնեցնել > քլընըցուցել

Սրանց կարգն է անցել նաև հարցանել > խառցուցել: Իբր օրինակ տալիս ենք խասկըցուցել բալի խոնարհումը.

ստոր. ներկա	ստոր. անց.	կար.
խասկըցուցեմ	խասկըցուցի	խասկըցուցի
խասկըցուցես	խասկըցուցիր	խասկըցուցիր
խասկըցուցի	խասկըցուցէր	խասկըցուց
խասկըցուցինք՝	խասկըցուցինք՝	խասկըցուցինք՝
խասկըցուցէ՞ք՝	խասկըցուցի՞ք՝	խասկըցուցի՞ք՝
խասկըցուցեն	խասկըցուցեն	խասկըցուցին.

հրամ.	դերբ.
խասկըցու	խասկըցուցել
խասկըցուցէք՝	խասկըցուցած, խասկըցուցիր
մը խասկըցուցե	խասկըցուցող
մէք՝ խասկըցուցե	խասկըցուցէլու

Արգելականում շիշար (հակառակ ուրիշ բարբառների) դրվում է ոչ թե մի արգելական մակերալի վրա, այլ բալի առաջին վանկի վրա. *ինչպես՝*

մը խասկըցուցե, մը վո՛ղկըցուցե, մը ժը՛ծղացուցե:

Կարճ ձևով անցողականները ավելի քիչ են. ահա մի քանի օրինակ՝

- խաաուցել «սպասել», կար. խատուցի
- քլընուցել (= քլընըցուցել)
- մէոուցել (= մեոցուցել)
- խակլիւցել «հազցնել»
- թոուցել «թոցնել»
- փոթուցել «պոկել, փրցնել»:

Մանրթ. — Նկատելի է, որ երբեմն -ուցել ձևի տեղ դրու-
նում ենք -իւցել. *ինչպես՝* խաէյիւցել, կտր. խաէյիւցի, լա-
ցիւցել, կտր. լացիւցի և այլն: Գլուղական ձև է փախցում,
խարցում *փխ*. փախցուցեմ, խարցուցեմ և այլն:

ԿԻԼԻԿԻԱ

Կիլիկիայի բարբառում անցողական (կամ պատճառական)
բալերը կազմվում են երկու ձևով. կամ բալի վրա ավելացնելով
-ցընի մասնիկը և կամ բալի հետ խոնարհելով տալ՝ դօլ բալը.
օրինակ՝

- մոռանալ > մառնօլ — մաուցընիլ
- ապրիլ > աբլլլ — աբլըցընիլ
- իմանալ > իմնօլ — իմնուցընիլ
- լուալ > վօլօլ — վլացընիլ

.Բայց նաև՝

- լուալ տալ > վօլօլ դօլ
- բերել տալ > բ՛իլիլ դօլ
- բանալ տալ > բ՛աննօլ դօլ

կակղանալ > գագուղնօլ	գագուղցօ	գագըղցընիլ	գագըղցըցա
եղիչնուլ > օլի՛վօնօլ	օլիվօնցօ	ը՛լի՛վընցընիլ	ը՛լի՛վընցըցա
ուռնուլ > ուռնօլ	ուռցօ	ուռցուլ(ը՛)նիլ	ուռցուցա
ուռենալ > ուուռնօլ	ուռիցօ	ուռացուռնիլ	ուռուցուցա
փլչիլ > փը՛լչիլ	փօլօ	փը՛լցընիլ	փը՛լցըցա
մասանիլ > մօդնօլ	մօդօ	մը՛դցընիլ	մը՛դցըցա
անցանեիլ > անցնըլ	անցօ	անցընիլ	անցըցա
աղտոտեիլ > աղղիւղիլ	աղղիւղիցի	աղղիւղցընիլ	աղղիւղցուցա
աշխատիլ > աշխադրլ	աշխադիցո	աշխադցընիլ	աշխադցըցա
եղեղալ > իլիլօլ	իլիլցօ	իլլացընիլ	իլլացըցա
գլտորեիլ > գ՛ը՛լգը՛լիլ		գ՛ը՛լգը՛լցընիլ	գ՛ը՛լգը՛լցըցա
երևիլ > օլօիլօլ		ը՛լը՛վցընիլ	ը՛լը՛վցըցա
իջանիլ > իջնօլ		իչացընիլ	իչացըցա
խաղալ > խաղօլ		խախցընիլ	խախցըցա
խմեիլ > խումիլ		խը՛մցընիլ(ու)	խումցուցա
խոստովանիլ > խուս-		խը՛սդը՛վըցընիլ	խուսդուվան-
տուվանըլ		զը՛սզը՛ձը՛ցընիլ	զը՛սզը՛ձա-
կսկծալ > զը՛սզը՛ձօլ			ցուցա
հանդիպիլ > հանդ՛ըբալ		հանդը՛բցընիլ	հանդըբցուցա
հրամ(ալ)եիլ > հրամալիլ		հըլամցընիլ	հըլամցըցա
նմանիլ > օլմօննօլ		նըմանցընիլ	նըմանցըցա
		օլմօնցընիլ	օլմօնցուցա

Հետաքրքրական է Ջթ. բաբբընիլ բայը, որ համապատասխանում է ուրիշ բարբառների հետացնել բային՝ «սպասել, վերջացնել, Չ. դատարկել» նշանակութամբ: Այս բայը գրաբարի պարագ > բայօբ «գատարկ» բառից է և պարպիլ > բայբընօլ «սպանվել» բայի անցողականն է, որ կա նաև բայբբընիլ ձևով և՛ բարեձևության (euphémisme) համար դարձած է ապա բաբբընիլ, կտր. բաբբբըն՛, հրամ. բաբբուլ:

Դրաբար լնուլ բայը կորցնելով իր նախածայնը՝ դառնում է Ջթ. նօլ, որ կատարյալում տալիս է լը՛ցա՝ գրաբար լցի ձևին համապատասխան: Դրաբար լցուցանել անցողականի դեմ Ջթ. չունի համապատասխան ձև. կարևոր դեպքում կարելի է ասել իլընքընօլ:

Թուրքերեն բառերից էլ կարելի է կազմել անցողական բայ. ինչպես՝ սաղցընիլ «կենդանացնել», թեմիզցընիլ «մաքրել», քուր-նուսցուցընիլ «անդամալուծ դարձնել», բայընջընել «հաշտեցնել»:

Անցողական բայերի շարքումն են դասվում նաև հարցանել > հայցընիլ, հայցըցը՝, հայցույ և ցուցանել > ցը՛ցը՛նիլ, ցը՛ցը՛ցա. ցոցու:

Ս Վ Ե Դ Ի Ա

Սվեդիայի բարբառում անցողականը կազմվում է ցընիլ վեր- շավորությամբ. խոնարհվում է հետեւյալ ձևով.

ստոր. ներկա	ստոր. անց.	սահմ. կար.
խմցընիմ	խմցընէր է	խմցըցա
խմցընիս	խմցընէր	խմցըցիր
խմցընէ	խմցընիր	խմցէօց
խմցընինք	խմցընէր ինք	խմցըցունք
խմցընիք	խմցընէր իք	խմցըցոք
խմցընին	խմցընէր ին	խմցըցէն

հրամ.	դերբ.
խմցէօ	խմցընիլ
խմցըցիք	խմցընիւզ
	խմցըցուձ, խմցուցիր
	խմցընիլա, խմցընիլոք՝

Մի քանի օրինակ էլ բարդ և բաղադրյալ ձևերից.

սահմ. ներկա	սահմ. ներկ. շարունակակաճ
գը խմցընիմ	գու խմցընիմ
գը խմցընիս	գու խմցընիս
գը խմցընէ	գու խմցընէ
գը խմցընինք	գու խմցընինք
գը խմցընիք	գու խմցընիք
գը խմցընին	գու խմցընին

սահմ. անկ.	սահմ. անկ. շարունակական
գը խմցընէր է	գու խմցընէր է
գը խմցընէր	գու խմցընէր
գը խմցընիր	գու խմցընիր
գը խմցընէր ինք	գու խմցընէր ինք
գը խմցընէր իք	գու խմցընէր իք
գը խմցընէր ին	գու խմցընէր ին

ապառնի	անցյալ ապառնի
բըր խմցընիմ	բըր խմցընէր է
բըր խմցընիս	բըր խմցընէր
բըր խմցընէ	բըր խմցընիր
բըր խմցընինք	բըր խմցընէր ինք
բըր խմցընիք	բըր խմցընէր իք
բըր խմցընին	բըր խմցընէր ին
նարակատար	գերակատար
խմցըցիր իմ	խմցըցիր էր է
խմցըցիր իս	խմցըցիր էր
խմցըցիր է	խմցըցիր իր
խմցըցիր ինք	խմցըցիր էր ինք
խմցըցիր իք	խմցըցիր էր իք
խմցըցիր ին	խմցըցիր էր ին

Անցողական բալ կազմելու երկրորդ ձևն է ներգործականի հետ խոնարհել տալ > դվիլ բալը:

Ահա մի քանի օրինակ թե՛ պարզ և թե՛ կրկնակ անցողական-ներից.

բ'իրիլ դվա, թսիլ դվա, թվչիլ դվա «եբգել տվի», խուսը-ցընիլ դվա, նիդոցընիլ դվա, հոսգըցընիլ դվա:

Ամփոփելով այս բոլորը, կտեսնենք, որ անցողականի մաս-նիկն է միջին հայերենում -ցնել, Ջուղայի բարբառում -ացնել, Հնդկաստան -ցանել, Ագուլիս -ցա'նիլ, Մարաղա -ցուցել, Նոր-Նախիջևան, Պոլիս -ցուցնել, Համշեն -ցնուշ, Առտիալ -ցընել (Հն. -ցընեկու), Վան -ուցել, -ցուցել, Գիլիկիա, Սվեդիա -ցընիլ և այլն:

Այս բոլոր ձևերը ծագում են գրաբարի -ցուցանել վերջավորութունից, զանազան սղուխներով: Ամենից հավատարիմը կարելի է կոչել Մարաղայի բարբառը, որ գրաբարի -ացուցանել ձևը վերածելով -ացուցել, ներկայացնում է մեզ ճիշտ այն երևույթը, որ գտնում ենք ամենահին հայերենի մեջ էլ. այն է՝ Բ տիպարի -ան-միջավանկի կրճատումը. ինչպես՝ ոռոգանել—ոռոգել, լուսնալ—լուալ: Մլուսնների մեջ սղումը կատարվում է սչ թե -ան- միջավանկի վրա, այլ ցու վանկի վրա, ինչ որ արագաբանության (hap- lologie) օրենքի արդյունքն է (կրկին ց-երից խուսափելու համար): Այսպիսով՝ Մարաղայի բարբառը կանգնած է այս կետում բոլորո-

վին տարրեր ուղղութիւն վրա, քան մնացլալ բոլոր բարրառները-
թեև բոլորի էլ ընդհանուր նպատակը կրճատումն է:

Առաջին ցու վանկի ուղղակի կրճատումն են ցուլց տալիս
Ագուլիսի և Հնդկաստանի բարրառները, որոնք գրաբար -ցուցանել
դարձնում են -ցանել: Ջուղայի բարրառը գրաբարի -ացուցանել և
-եցուցանել ձևերից ընդհանրացրել է -ացուցանել, որից՝ ճիշտ նա-
խորդ երկուսի նման կրճատելով -ցու- վանկը, ստացել է -ացնել:
Մյուս բարրառների մեծամասնութիւնը գրաբար -ացուցանել, -եցու-
ցանել ձևերից կրճատել է երկրորդ (ցա) վանկը, որով ստացվել է
-ացուցնել, -եցուցնել: Սրա միջից էլ կրճատվելով -ու- ձայնավորը՝
առաջացել է -ցնել, որ մյուս բարրառների, ինչպես և միջին հայե-
րենի ընդունած ձևն է:

Ամենից ավելի կրճատ ձևն ունի Մշո բարրառը, ուր գրաբար
-ացուցանել մասնիկը համառոտվել, դարձել է ցու կամ ու և խո-
նարհվում է իբրև Գ լծորդութիւն, օրինակ՝

կը հարցում	կը հարցունք
կը հարցուս	կը հարցուք
կը հարցու	կը հարցուն

նաև կը հեթորցվում «երգմնեցուցանեմ», կը վերում, կը վերուս,
կը վերու ճկվերցնեմ, կվերցնես, կվերցնես», չըն հա՛սու ժոջ հասու-
յանեն», պոլի մեյ մալ փիսցուն, եթեան փիսցուն «մեր եզան
պիտի սատկեցնեն, թող սատկեցնեն»:

Այս բոլոր ձևերից երկու գրական լեզուները ընտրել են -ցնել
ձևը, որ ա, Ե ձայնավորների հետ միասին դառնում է նաև -աց-
նել, -եցնել:

«Անլուծանելի խնդիր մը եղած է ոմանց»,— ասում է Ալ-
տընյանը (էջ 93).— անցողական բալի -ցնել վերջավորութիւն
դրութիւն ձևը: Գրական լեզվի կաղմավորութիւն ժամանակ երեք
գրչութիւն կար՝ ցունել, ցընել և ցնել: Մինչև անգամ ցուցնել
բալը գրվում էր ցցրնել, ցցունել կամ ցցնել. հասկացնել բալը
գրվում էր հասկըրցընել, հասկուցըրցնել կամ հասկըրցունել: Շփո-
թութիւն պատճառը բնական անորոշ և տարտամ հնչմունքն է
համարում Ալտնյանը: Բալց իրապես միայն այդ չէր պատճառը:
Գրաբարյանները գրում էին -ցունել, որպեսզի զոնե մասամբ պա-
հած լինեն գրաբարի -ացուցանել վերջավորութիւն ցու հետքը:
Օրինակ՝ նուլնիսկ 1899 թվականին, գրաբարյան հեղինակ Սու-
քիաս վ. Պարոնյանը, «Բանասէր» հանդեսում, էջ 84, գրում է
«անդրադարձունել» և ոչ «անդրադարձնել»: Ալտնյանը ինքը, հիմ-

նրվելով աճը սղման օրենքի վրա, պահանջում է գրել -ցընել. և ինքն էլ այդպես է գրում: Այդպես էին գրում նաև միջին շրջանի դրողները ընդհանրապես: Օրինակ Մամուրյանը, «Անիծեալն» վեպի թարգմանություն մեջ, հատոր Բ (Չմյուռնիա, 1875 թ.), էջ 95՝ կ'փալլեցընէին, 92՝ դարձընել, 98՝ զրաղեցընել և այլն: Այս քննադատը հնչման ճշտությունը ապահովելու համար էր, ինչպես որ նույն տեղը էջ 82 գրված է կ'պալլաքին: Ավելի ուշ, մեր ուղղագրության օրենքի համաձայն, ըստ որում բառի մեջ ը չի գըրվում, անցողականն էլ դարձավ -ցնել: Եվ այս ձևը ընդունված է այժմ թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան գրականում:

Արևմտյան գրականում կարևոր է պահել միայն անցընել անցողականը (=գրաբար անցուցանել), զանազանելու համար անցնել (=գրաբար անցանել) չեզոքից, որ շատեր միատեսակ գրում են անցնել: Արևելյան գրականում այս հարցը ընդհանրապես չի դրվում, որովհետև այստեղ տարածված է չեզոքի համար անց կենալ և անցողականի համար անց կացնել ձևը:

Մնում է որոշել, թե՛ նրբ պետք է դնել -ցնել և նրբ -ացնել -եցնել: Այստեղ երկու գրական լեզուները որոշ չափով շեղվում են իրարից, որովհետև արևմտյան գրականը հաճախ ձայնավոր չի դնում. օրինակ՝ արևելյան գրականով ասում ենք խաղացնել, մոռացնել, իսկ արևմտյան գրականով՝ խաղցնել, մոռցնել:

Արևելյան գրականի համար Աքեդյան, «Աշխարհաբար քերականություն», 1906, էջ 94, տալիս է հետևյալ կանոնները.

1) -ալ, -անալ վերջացող բայերի վրա դրվում է -ացնել. ինչպես՝ խաղալ—խաղացնել, զարմանալ—զարմացնել:

2) -ել, -ենալ վերջացող բայերի վրա դրվում է -եցնել. ինչպես՝ խօսել—խօսեցնել, մտենալ—մտեցնել:

3) -չել, -ցնել վերջացող բայերի վրա դրվում է -ցնել. ինչպես՝ թռչել—թռցնել, հասնել—հասցնել, մտնել—մտցնել:

Արևմտյան գրականի համար Այտնյանը էջ 89, որևէ կանոն չի առաջարկում: Մենք վերը Պոլսի բարբառի համար դրել ենք հետևյալ կանոնը.

Անում ենք բայի կատարյալի եզակի Ա դեմքը, հանում սրա վրայից ի, ա, ցի, ցա վերջավորությունները և ավելացնում ենք -ցնել: Այժմ այս կանոնը կարելի է ավելի լավ ձևակերպել հետևյալ ձևով. ս լնում ենք կատարյալի եզակի Ա դեմքը, հանում սրա վերջից ի, ա ձայնավորը և ավելացնում ենք -ցնել վերջավորությունը (եթե պատահի կրկին ց, մեկը շնչվում է):

Այս կանոնը գորում է նաև գրականի համար:

Գազանճյանը, «Նոր քերականութիւն», Պոլիս, 1910 թ., էջ 183, առաջարկում է վերջնել բալի կատարլալի եզակի Գ դեմքը և շնջելով նրա վրալից աւ վերջավորութլունը, ավելացնել -ցնել (երկուց կամ ձ պատահելու դեպքում՝ մին շնջվում է). օրինակ՝ մտնել, մտ-աւ. մտցնել, ւնցնիլ, անց-աւ, անց (ց)նել. դառնալ, դարձ-աւ, դարձ-(ց)նել. յիշել, յիշ-եց, յիշեցնել. խօսիլ, խօսեց-աւ, խօսեցնել. հանդչիլ, հանգչեց աւ, հանգչեցնել. լալ, լաց-աւ, լաց-նել. կենալ, կեց-աւ, կեցնել. զարմանալ, զարմաց-աւ, զարմաց-նել և այլն:

Առաջարկված կանոնների մեջ թվում է, թե այս վերջինն է լավագույնը: Այնուամենայնիվ բոլորն էլ ունեն իրենց բացառութլունները: Պոլիս բարբառի համար վերը ևս դրկլ էի 22 բացառութլուն. բալց, գրականի մեջ, և հասկապես արեւելլան դրականի մեջ, այդ բացառութլուններից շատը շնջվում է. ինչպես՝

արեւելլան արեւմտլան

խաղալ խաղաց խաղացնել խաղցնել
ցաւիլ ցաւեց-աւ ցաւեցնել ցաւցնել
լաջսդիլ լաջողեց-աւ լաջողեցնել լաջողցնել և այլն,

որոնց մեջ արեւմտլան ձևերը կանոնին չեն հպատակվում, իսկ արեւելլանները կանոնավոր են:

Շատ անկաստն են արեւմտլան կորսցնել (= արեւելլան կորցնել) և լեցնել (արեւելլան լցնել) անցողականները:

Սրա հակառակ լալ—լացնել կանոնավոր է արեւմտլան գրականում. իսկ լալ—լացացնել անկաստն է արեւելլան գրականում:

Անցողական բալբրի խոնարհումը երկու գրական լեզուների մեջ հետեւլալ պատկերն ունի (գնում ենք միալն հիմնտլան ժամանակները).

ստոր. ներկա   ստոր. անկ.
դարմացնեմ   դարմացէի
զարմացնես   դարմացէիր
դարմացնէ (ի)   զարմացնէր
զարմացնենք   զարմացնէինք
զարմացնէք   զարմացնէիք
զարմացնեն   զարմացնէին

կտր. (աբևտտահայերեն) կտր. (աբևլլահայերեն)

զարմացուցի	զարմացրի
զարմացուցիր	զարմացրիր
զարմացուց	զարմացրից
զարմացուցինք	զարմացրինք
զարմացուցիք	զարմացրիք
զարմացուցին	զարմացրին

հրամ. (աբևտտ.) հրամ. (աբևել.)

զարմացուր	զարմացրու
զարմացուցէք	զարմացրէք

դերբ. (աբևտտ.) դերբ. (աբևել.)

զարմացուցած, զարմացուցեր	զարմացրած, զարմացրել
զարմացնելու	զարմացնելու

Այսպես են խոնարհվում նաև հարցնել և ցուցնել բայերը, որոնք սակաչն անցողական չեն:

Խոնարհման այս ձևը ընդհանրապես նույն է կանոնավոր բայերի ձևի հետ. տարբեր են միայն հրամայականը երկու գրական լեզուների մեջ, կատարվալը արևելյան գրականում, ինչպես և անցվալ դերբայը:

Այս տարբերությունը պետք է բացատրել ըստ իս հետևյալ ձևով.

Բոլոր ձևափոխությունց սկզբնապատճառը հրամայականից է բխում:

Անցողականի հրամայականը գրաբարում երկու տեսակ վերջավորություն ունի. ո՛ր և ցո՛: Այն բայերը, որոնք ներկայի մեջ վերջանում են -ուցանեմ, հրամայականում դառնում են -ո՛, իսկ այն բայերը, որոնք ներկայում վերջանում են -եցուցանեմ կամ -ացուցանեմ, բնականաբար պիտի ստանան -եցո՛, կամ -ացո՛: Այսպես՝ մի կողմից՝

նստուցանեմ — նստո՛
 արբուցանեմ — արբո՛
 թաքուցանեմ — թաքո՛
 հատուցանեմ — հատո՛

Եվ մյուս կողմից՝

կեցուցանեմ — կեցո՞
 զգեցուցանեմ — զգեցո՞
 բխեցուցանեմ — բխեցո՞
 ապրեցուցանեմ — ապրեցո՞
 լցուցանեմ — լցո՞
 խոնարհեցուցանեմ — խոնարհեցո՞
 խաղացուցանեմ — խաղացո՞

Գրաբարի հրամայականի -ո՛ վերջավորութիւնը առնվելով իբր -ոյ (տես քիչ հետո), դարձել է բարբառներում ո՛ւ (ինչպես՝ մարդոյ > մարդու, հալոյ > հալու), հետևաբար և -ցո՛ վերջավորութիւնը դարձել է -ցու: Պոլսի բարբառը թեև հրամայականի մեջ ընդհանրապես ունի -ցո՛ւ, բայց մի քանի անգ էլ հասցրել է մեզ -ո՛ւ. ինչպես՝ հասո՛ւ, խմո՛ւ, վերո՛ւ, միո՛ւ, թո՛ւ, փախո՛ւ, որոնք լիովին հավասար են հասցո՛ւր, խմցո՛ւր, վերցո՛ւր, մեոցո՛ւր, թոցո՛ւր, փախցո՛ւր ձևերին: Արդ, այս ձևերը ժագում են ուղիղ դժով գրաբար -ո՛ ձևից. այսպես հասո՛ւ < գրաբար հասո՛:

Գրաբարի անցողականները կարող են երկու ձև ունենալ

արբուցանեմ—հրամ. արբո՞

արբեցուցանեմ—հրամ. արբեցո՞

Ենթադրում եմ, որ երկուսից հնագույնը արբուցանեմ ձևն է, որ իր կարճութիւն պատճառով այվիի ուշ ընդարձակվեց եց (կամ աց) մասնիկն ստանալով, ճիշտ ինչպես ունենք մի կողմից ածի, բերի, հանի (հրեք մնացորդ հնութիւն), իսկ մյուս կողմից ընդհանուր տարածված -եցի ձևը:

-ուցանեմ ձևի հապավումը մանավանդ հրամայականի մեջ՝ սկսել էր արդեն Ե դարից: Երգ երգոցի հին թարգմանութիւն մեջ Բ 14 աւենք Լուո՞ ինձ զբարբառ քո (ձեռագրում գրված է նույնիսկ լուո՞), որ սակայն երկրորդ թարգմանութիւն մեջ շնչել դարձրել են Լսելի արա՞ (տես ՀԱ 1924, 221 և անցողակի ՆՀԲ լուուցանեմ բալի տակ):

Ավելի նոր շրջանում էլ, զգալով, որ -ու հրամայականի ձևը շատ կարճ է, իսկ -ցո՛ւ ձևը շատ այվիի ազգու, ժողովուրդը օգտվելով գրաբարի երկրորդ ձև անցողական ունենալու հնարավորութիւնից, անցել է դրան. օրինակ՝ գրաբար հստուցանեմ—հրամ. նստո՞ ձևի դեմ հնարել է նստեցուցանեմ (որ չկա գրաբարի մեջ)

և կազմել է սրանից նստեցնել, որի հրամայականն էլ կլինի նստեցո՛ւ:

Այսպիսով ընդհանրացել է -ցո՛ւ ձևը:

Գրաբարի Բ լծորդութիւնն բ տիպարի հրամայականը վերջանում է -իք (ուսիք), սրա նման էլ Գ լծորդութիւնն բ տիպարը և Դ լծորդութիւնն բ տիպարը վերջանում են -ցի՛ր (գողացիք, գզեցիք): Բարբառում այս -ի՛ր, -ցի՛ր ձևերը մնում են անփոփոխ, բայց նաև առանց ր-ի (ինչպես՝ հագի՛ր=հագիք, մոռցի՛ր=մոռցիք, գողցի՛ր=գողցիք):

Արգելական ձևն էլ, որ ուներ միշտ -ի՛ր, ազդում էր իր վերջածայնով և հրամայականի վրա հաստատվեց -ր:

Այսպիսով գրաբար -ցո՛ւ > աշխարհաբարի -ցո՛ւ հրամայականը դարձավ -ցուր: Արևմտյան բարբառներում այս ձևը շատ սովորական է, որ և միակ ընդունվածն է դրական լեզվի մեջ: Բայց արևելյան բարբառներն էլ ունեցել են այս ձևը նախապես, որի ապացույցը պահում են Ագուլիս նրքո՛ւր, սվըրցո՛ւր և Ջուզա լե-նացո՛ւր, բ՛աճցրացո՛ւր և այլն: Այնուհետև արևելյան բարբառներում շրջվեց -ցո՛ւր վերջավորությունը և ստացվեց հրամ. -ցրո՛ւ: Այս բավական էր, որ ոչ միայն կազմվեր հոգնակի հրամ. -ցրե՛ք (զարմացրե՛ք, հարցրե՛ք), այլև կարծվելով, թե արմատն է զարմացր-, սրանից կազմվեր կտր. զարմացրի, զարմացրիք: Կարծում եմ, որ կատարյալի նախկին ձևն էր *զարմացցի կամ *զարմացի, որ այնուհետև իսպառ անհետացավ: Այս զարմացրի ձևը ընդլայնելով, այժմ էլ կազմեցին (Ա լծորդութիւնն ա տիպարի նման) զարմացրեցի, զարմացրեցիք, ճիշտ ինչպես բերի-բերեցի, աւարի-աւարեցի, դրի-գրեցի և գավառական գլորի-գլորեցի, սիրի-սիրեցի և այլն. սր թեև գավառական, բայց երբեմն երևում է գրական լեզվումն էլ:

Ջուզուլի բարբառը նորից հրամայականի վրա ավելացրեց ր և հարցրո՛ւ ձևն էլ դարձրեց հարցրո՛ւր:

Ասացինք, որ ամեն բայ չի կարող ստանալ -ցնել մասնիկը՝ անցողական կազմելու համար. շատ բայ էլ կա, որ անցողական է գառնում՝ ալ բայի օգնութիւնը: Գազանճլան, Շնոր քերականութիւն, 1910 թ., էջ 184, այս մասին սալիս է հետևյալ կանոնը.

«-ել վերջացող ներգործական բայերի մեծագույն մասը, -նել վերջացող բոլոր ներգործականները, ինչպես նաև -նալ վերջացող ներգործականներից մի քանիսը իրենց անցողականը կազմում են առաջ բայով, ինչպես՝

գրել—գրել տալ
 առնել—առնել տալ
 բանալ—բանալ տալ և այլն:

Չեզոք բայերը, ինչ վերջավորութիւնն էլ որ ունենան, անպատճառ ստանում են -ցնել և ձէ երբեք առաջ, որ հատուկ է միայն ներգործական բայերին:

Նույն կանոնը տալիս է նաև Ալտնյան, 90—91, օրինակ բերելով չեզոք բայերից՝ մեծցնել, չորցնել, տաքցնել, պաղեցնել, գինովցնել, ծերացնել, անօթեցնել, մսեցնել, ծաղկեցնել և այլն: Իսկ ներգործական բայերից՝ բանալ տալ, դոցել տալ, ընել տալ, դնել տալ, կտրել տալ, վճարել տալ և այլն:

Սրանց վրա ավելացնում է և այն հետաքրքիր նկատողութիւնը, որ չեզոք բայերի մի մասը չի ստանում -ցնել մասնիկը, այլ ունենում է առանձին ներգործական բայ. ինչպես՝

մնալ—թողուլ (թողնել)
 ելլել—հանել
 երթալ—ղրկել (ուղարկել) և այլն:

Երբ անցողականը կազմված է տալ բայով, գործածութիւնը մեջ խոնարհվում է միայն առաջ բալը, իսկ առաջին բալը մնում է միշտ անորոշ ձևով. ինչպես՝ բանալ տուր, գոցել տվալ, մաքրիլ տամ, վճարել կու տամ և այլն: Այս դեպքում իլ վերջացող բայերն ստանում են -ել ձևը, ինչպես և -ցնել մասնիկն ստանալու ժամանակ. ինչպես՝ սորվիլ—սորվեցնել, տրամիլ—տրտմեցնել, խօսիլ—խօսել տալ, նալիլ—նալել տալ և այլն:

Կրկին անցողականը կազմվում է -ցնել ձևով անցողականի վրա ավելացնելով առաջ բալը, իսկ եթե անցողականը կազմված է առաջ բալով, այդ առաջ բալը կրկնելով. ինչպես՝ մոռացնել տալ, գրել տալ տուի, կարել տալ տուինք:

Ալտնյան, 90, հատուկ ուշադրութիւն է դարձնում անցողականի կրկին տեսակների վրա, որոնց մասին խոսեցինք վերջը:—Չեզոք բայերից կազմված անցողականները ըստ ձևի միայն անցողական են. իրապես նրանք պարզ ներգործական են, ինչպես՝ մեռցնել, լինցնել, լոգնցնել, կորսնցնել (կորցնել), փրցնել, վերցնել, խաղացնել, կպցնել, թոցնել, զօրացնել, տրտմեցնել և այլն, որոնք կազմված են մեռնիլ, լինալ, լոգնիլ, կորսուիլ, փրթիլ, վերնալ, խաղալ, կպչիլ, թոչիլ, զօրանալ, տրտմիլ և այլն բայերից:

Կան մի խումբ անցողական բայեր, որոնք գրաբարից փոխ առնված լինելով՝ ունեն -ուցանել վերջավորութունը, չեն հպատակվում անցողականի կազմության վերոհիշյալ օրենքներին և չեն խոնարհվում աշխարհաբարի խոնարհման համաձայն: Նրանք կամ բնավ չեն խոնարհվում, կամ խոնարհվում են ստորադասական ներկա և անկատար, ինչպես և պիտի, կը, թող բառիկների հետ միասին, և կամ առ առավելն խոնարհվում են գրաբար ձևով: Այսպես են՝ մատուցանել, յարուցանել, ուսուցանել, սնուցանել, զեկուցունել, հատուցանել, կառուցանել և այլն, ինչպես՝

մատուցանեմ, մատուցանէի, կը կառուցանեմ, պիտի յարուցանէ, թող սնուցանէ, զեկուցի, հատուցի, մատուցի, կառուցի և այլն. այժմ սկսել են սովորական դառնալ զեկուցեց, հատուցեց, կառուցեց և այլն ձևերը:

Վերջացնելու համար այս գլուխը, ավելացնում ենք այն, որ քրդերենում էլ անցողականը կազմվում է danə «տալ» բայով.

danə kəṛəṇə   անել տալ
danə kuštəṇə   սպանել տալ

Խոնարհման ժամանակ խոնարհվում է միայն danə «տալ» բայը (Beidar, Gram. Kurde, 40):

Անշուշտ անցողականի այս ձևը հայերենից է անցել քրդերենին, որովհետև «տալ» բայով անցողականն ոչ պարսկերենում կա և ոչ էլ ուրիշ հարևան մի լեզվում:

3. ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՅ

Կրավորականի կազմության մասին արդեն խոսել ենք՝ մեզ բերելով հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական զանազան լեզուների կրավորական կազմելու բոլոր ձևերը:

Գրաբարում կրավորականը կազմվում է լծորդության փոփոխությամբ, սլախնքն ներգործականի վերջավորութունները վերածելով մի ուրիշ ձևի:

Առաջին լծորդության հրկու տիպարների ներգործականը վերածվում է կրավորականի՝ խոնարհվելով երկրորդ լծորդությամբ: Ահա նրանց համեմատական տախտակը.

Սահմանադեպ եղանակ
ճերկա

ճերգ.	կրավ.	ճերգ.	կրավ.
սիրեմ	սիրիմ	հատանեմ	հատանիմ
սիրես	սիրիս	հատանես	հատանիս
սիրէ	սիրի	հատանէ	հատանի
սիրեմք	սիրիմք	հատանեմք	հատանիմք
սիրէք	սիրիք	հատանէք	հատանիք
սիրեն	սիրին	հատանեն	հատանին

անց. անկ.

սիրէի		հատանէի	
սիրէիր		հատանէիր	
սիրէր		հատանէր	
սիրէաք	(նուին)	հատանէաք	(նուին)
սիրէիք		հատանէիք	
սիրէին		հատանէին	

անց. կար.

սիրեցի	սիրեցալ	հատի	հատալ
սիրեցիր	սիրեցար	հատեր	հատար
սիրեաց	սիրեցաւ	(ե)հատ	հատաւ
սիրեցաք	սիրեցաք	հատաք	հատաք
սիրեցէք	սիրեցալք	հատէք	հատալք
սիրեցին	սիրեցան	հատին	հատան

ազ առնի

սիրեցից	սիրեցալց	հատից	հատալց
սիրեսցես	սիրեսցիս	հատցես	հատցիս
սիրեսցէ	սիրեսցի	հատցէ	հատցի
սիրեսցուք	սիրեսցուք	հատցուք	հատցուք
սիրեսցիք	սիրեսցիք	հատցիք	} հատցիք հատանիցիք
սիրեսցին	սիրեսցին	հատցին	

հրամ.

սիրեան	սիրեաց	հատ	հատիր
սիրեսցիր	} սիրեսցիր սիրիցիր	հատցիր	հատցիր

մի սիրեր	մի սիրեր	մի հատաներ	մի հաաանիր
սիրեցէք	{ սիրեցարուք սիրելիք	հատէք	հատարուք
մի սիրէք	մի սիրիք	մի հատանէք	մի հատանիք

ստոր. ներկա

սիրիցեմ	սիրիցիմ	հատանիցեմ	հատանիցիմ
սիրիցես	սիրիցիս	հատանիցես	հատանիցիս
սիրիցէ	սիրիցի	հատանիցէ	հատանիցի
սիրիցեմք	սիրիցիմք	հատանիցեմք	հատանիցիմք
սիրիցէք	սիրիցիք	հատանիցէք	հատանիցիք
սիրիցեն	սիրիցին	հատանիցեն	հատանիցին

գերբ.

սիրել	սիրիլ	հատանել	հատանիլ
սիրող	—	հատ(ան)ող	—
սիրեալ	սիրեցեալ	հատեալ	հատեալ
սիրելոց	{ սիրելոց սիրելի	հատանելոց	{ հատանելոց հատանելի

Երկրորդ լծորդության երկու տիպարների կրավորականը առանձին ձև չունի, այս կարգի բայերի կրավորականը նույն է ներգործականի հետ, օրինակ՝ համարիմ նշանակում է թե՛ համարում եմ» (ներգործական) և թե՛ համարվում եմ» (կրավորական). դատիմ նշանակում է թե՛ զդատում եմ» և թե՛ զդատվում եմ»: Օրինակ՝ Մի դատիք (ներգ.), ղի մի՛ դատիցիք (կրավ.), զի որով դատաստանաւ դատիք (ներգ.), դատելոց էք (կրավ.) (Մտթ. է 1—2):

Աստուած է՝ որ ծնաւ (սծնվեց», կրավ.) և Աստուած է՝ զոր ծնաւ (սծնեց», ներգ.) (Կոչ. ժա):

Իմաստի տարբերությամբ՝ ձևի այս նույնության պատճառով այս կարգի բայերը կոչվում են հասարակ:

Երրորդ լծորդության կրավորականը կազմվում է հետևյալ ձևով. 1) առաջին տիպարի մեջ ներկան, անկատարը և արգելիականը նույն են ներգործականի հետ. 2) կատարյալը, ապառնին և հրամայականը խոնարհվում են երկրորդ տիպարի պես. 3) ստորագասականի մեջ -եմ վերջավորությունը դառնում է -իմ. 4) երկրորդ տիպարի մեջ ամբողջ բայը, թե՛ ներգործական և թե՛ կրավորական, խոնարհվում է նույն ձևով. 5) միայն ստորագասականում -եմ վերջավորությունը դառնում է իմ:

Ահա արամ և զողանամ բայերի ներգործականի և կրավորա-
կանի համեմատական տախտակը.

սահմ. ներկա

ներգ.	կրավ.	ներգ.	կրավ.
աղամ		գողանամ	
աղաս		գողանաս	
աղայ		գողանալ	
աղամք	(նու չն)	գողանամք	(նու չն)
աղայք		գողանալք	
աղան		գողանան	

տեց. անկ.

աղայի		գողանալի	
աղայիւր		գողանալիւր	
աղայր		գողանալր	
աղայաք	(նու չն)	գողանալաք	(նու չն)
աղայիք		գողանալիք	
աղային		գողանալին	

կառարյալ

աղացի	աղացալ	գողացալ	
աղացեր	աղացար	գողացար	
աղաց	աղացաւ	գողացաւ	(նու չն)
աղացաք	աղացաք	գողացաք	
աղացէք	աղացալք	գողացալք	(կամ գողացարուք)
աղացին	աղացան	գողացան	

ապառնի

աղացից	աղացալց	գողացալց
աղացես	աղացիս	գողացիս
աղացէ	աղացի	գողացի
աղացուք	աղացուք	գողացուք
աղացիք	աղացիք	գողացիք
աղացեն	աղացին	գողացին

նրամ.

աղս	աղացիւր	գողացիւր
աղասչիւր	աղասչիւր	(գողասչիւր)

մի աղար	մի աղար	մի գողանար (նույն)
աղացէք	{ աղացարուք աղասջիք	գողացարուք
մի աղալք	մի աղալք	մի գողանալք

ստոր. ներկա

աղացիմ	աղացիմ	գողանացեմ	գողանացիմ
աղացես	աղացիս	գողանուցես	գողանացիս
աղացէ	աղացի	գողանացէ	գողանացի
աղացեմք	աղացիմք	գողանացեմք	գողանացիմք
աղացէք	աղացիք	գողանացէք	գողանացիք
աղացեն	աղացին	գողանացեն	գողանացին

դերք.

աղալ	աղալ	գողանալ	գողանալ
աղացող	—	—	—
աղացեալ	աղացեալ	գողացեալ	գողացեալ
աղալոց	աղալի	գողանալոց	{ գողանալոց գողանալի

Չորրորդ լծորդության կրավորականը կազմվում է հետևյալ ձևով. 1) առաջին տիպարի մեջ ներկան, անկատարը, արգելականը և հրամայականը նույն են ներգործականի հետ. 2) կատարյալը, ապառնին և հրամայականը խոնարհվում են երկրորդ տիպարի պես. 3) երկրորդ տիպարի մեջ ամբողջ բայը, թե ներգործական և թե կրավորական, խոնարհվում է նույն ձևով. այսպես ընթեռնում, ընթեռնուի, ընթեքցալ, ընթեքցալց... նշանակում են թե «կարդում եմ, կարդում էի, կարդացի, կկարդամ...» և թե «կարդացվում եմ, կարդացվում էի, կարդացվեցի, կկարդացվեմ...»:

Ահա թողում բայի ներգործականի և կրավորականի համեմատական տախտակը (ավելորդ ենք համարում դնել երկրորդ տիպարը, որ ծալրից ծայր նույն է).

ստեմ. ներկա

հրամ.

թողում		թող	թողի՛ր
թողուս		թողջի՛ր	
թողու		մի թողու՛ր	մի թողու՛ր
թողումք	(նույն)	թողէ՛ք	թողարու՛ք

թողուք		մի թողուք	մի թողուք
թողուն			
անկատար		աստորադրասական	
թողուի		թողացում	
թողուիր		թողացուս	
թողոյր		թողացու	
թողաւք	(նույն)	թողացումք	(նույն)
թողուիք		թողացուք	
թողուին		թողացուն	

կատարյալ

ապառնի

թողի	թողալ	թողից	թողայց
թողիր	թողար	թողցես	թողցիս
եթող	եթողաւ	թողցէ	թողցի
թողաք	թողաք	թողցուք	թողցուք
թողէք	թողայք	թողջիք	թողջիք
թողին	թողան	թողցին	թողցին

դերք.

թողուլ	թողուլ
թողող	—
թողեալ	թողեալ
թողլոց	թողլոց
	թողլի

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1) Ըստ այս պատկերի, իբրև ընդհանուր կանոն կրավորականի, կարող ենք ասել, որ.

ա) ներգործականի վերջավորութիւն մեջ ե գառնում է -ի- ինչպես՝ սիրեմ—սիրիմ, սիրեցեմ—սիրեցիմ, սիրեցես—սիրեցիս և այլն:

բ) եի մնում է եի. ինչպես՝ սիրէի—սիրէի, խօսէի—խօսէի, հատանէի—հատանէի և այլն:

գ) իմ մնում է իմ. ինչպես՝ խօսիմ—խօսիմ, բայց -ի, -եցի, -ացի վերջավորութիւնները գառնում են -այ, -եցայ, -ացայ և սրանց հետևանքով էլ -ից, -եցից, -ացից գառնում են -այց, -եցայց, -ացայց. ինչպես սիրեցի—սիրեցայ, սիրեցից—սիրեցայց, առի—առայ, բարձի—բարձայ, աղացի—աղացայ, թողի—թողայ և այլն:

դ) ա, ու ձայնավորները մնում են անփոփոխ. ինչպես՝ աղամ—աղամ, գողանամ—գողանամ, աղալի—աղալի, գողացայ—գողացայ, գողացայց—գողացայց, թողու—թողու, թողուցու—թողուցու, սիրեսցուք—սիրեսցուք և այլն, բոլորն էլ թե՛ ներգործական և թե՛ միանգամայն կրավորական:

Կրավորականի կազմության մեջ կանոնների (ձայնափոխության) այս բազմազանությունը և միօրինակության այս բացակայությունը արդյունք են այն բանի, որ կրավորականի լուրաքանչյուր եզրի վեց դեմքերը կազմվում են ոչ թե առաջին դեմքի հետևողությամբ, այլ լուրաքանչյուր դեմք իր համապատասխան ներգործական ձևի վրայից: Եվ արդարև, եթե, օրինակ, մի ակնարկ ձգենք թողից բայի կրավորականի վրա, կտեսնենք, որ Բ, Գ դեմքերը (թողցիս, թողցի) ծագում են ոչ թե Ա դեմքից (թողայց), այլ իրենց համապատասխան թողցես, թողցե ձևերից. ըստ որում, եթե թողցիս, թողցի կազմված լինեին թողայց ձևից, պիտի լինեին թողայցիս, թողայցի, քանի որ այ երկբարբառը չի ջնջվում հայերենում: Այսպես նաև հաջորդ դեմքերը (Չալի. 123, Ժան. 1): Հմմտ. սակայն Ա գիրք, էջ 309, ուսայց—ուսցիս և այլն շարքը:

2) Ուր որ ներգործական և կրավորական միևնույն ձևով են. ինչպես ասել ենք. բայի սեռը որոշվում է խնդրառություններով: Տրված օրինակների վրա ավելացնում ենք նաև հետևյալները.

Մոռացալ զիշատակ նոցա (ամոռացալ), ներդրծական, որովհետև սեռի խնդիր կա).

Մոռացալ իշատակ նոցա (ամոռացվեց), կրավորական է, որովհետև սեռի խնդիր չկա, յիշատակ ենթակա է).

Մոռացի զիս պիտի մոռանա ինձ (ներգ.).

Անունս մոռացի թախ անունը պիտի մոռցվի» (կրավ.).

Իմասցին զբանսն թախ խոսքերը թող հասկանան» (ներգ.).

Իմասցին բանքն թախ խոսքերը թող հասկացվեն» (կրավ.).

(Չալիս, 99):

3) Բայց լեզուն սիրում է ավելի պարզ և հասկանալի ձևեր. երկդիմությունը տանելի երևույթ չէ. ուստի կրավորականի համար ստեղծել են լինել բայով կազմված ձևեր. ինչպես՝

մոռացեալ լինիմ ամոռացվում եմ»

մոռացեալ լինէի ամոռացվում էի»

մոռացեալ եղէ ամոռացվեցի»

մոռացեալ եղէց պիտի մոռացվիմ»

մոռացեալ լինի «մոռացվիր»

մոռացեալ լինել «մոռացվել»:

Այսպէս նաև՝ մի լինիր տղացեալ, բնկեցեալ լինի, լինէր, հղե, լիցի, առեալ լինիմ, առեալ լինէի. առեալ լնր (փոխանակ *առի՛ր), առեալ լերուք (փոխանակ *առա]ք, *առա-րուք, որոնք գոյութիւն չունեն), առեալ լինիցիմ և այլն:

Գիտացեալ լինիմ «գիտացվեմ», գիտացեալ հղէ «գիտացվեցա» և այլն:

Այսպէս նաև անկանոն բալերի մի մասը:

Լիցիմ (բալց ս՛չ եմ) օժանդակով կրավորական կազմելու ալս ձևը հատուկ է գլխավորապէս Գ և Գ լծորդութեանց (-ամ, -ում), որոնց հիմնական ժամանակները միշտ զուրկ են կրավորականից:

Բալց օրինակը տարածվել է հետո նաև մյուս բոլոր լծորդութեանց վրա. այնպէս որ նուրիսկ այն դեպքերում, երբ ներգործական և կրավորական տարբեր են, դարձյալ հաճախ թողնում են սովորական կրավորական ձևը և նրա փոխարեն գործածում լիցիմ օժանդակով կազմված ձևը: Հատկապէս անցյալ ժամանակում. օրինակ՝

լցեալ հղև (փխ. լցաւ)

հղիցես լքեալ (փխ. լքցիս)

թողեալ լիցին (փոխանակ թողցին)

պատուեալ լինէր և այլն:

4) Կրավորական կազմելու երկրորդ ձևն է ոճավոր դարձվածք, որին դիմում են հաճախ մեարդայան ընտիր հեղինակներ. ինչպէս՝

մոռացօնք հղեն նմա «մոռացվեց»

ի մոռացօնս լիցի ձեզ

ի մոռացումն անկանի:

Եզնիկ, էջ 15, պաշտել «պաշտել» կամ «պաշտվել» բառի երկդիմութեան առաջին առնելու համար, ասում է.

Իբրև խօսուուն բերանով անշշունջն բողոքէ, եթէ չեմ արժանի պաշտօն առելոյ (պաշտելու), այլ պաշտօն հարկաւելոյ (պաշտվելու):

Հետին հեղինակները ավելի ընդհանուր միջոցի դիմեցին. Ա լծորդութեան անկատարի եզակի Գ դիմքի կրավորականը ներգոր-

ժականից զանազանելու համար հնարեցին -իւր վերջավորութիւնը. այսպես՝

ճերգործական	կրավորական	
սիրէր	սիրիւր	«սիրվում էր»
գործէր	գործիւր	«գործվում էր»
պատուէր	պատուիւր	«պատվւում էր» (Ոսկ. գծ. 351)
հատանէր	հատանիւր	«կտրվում էր»
տեսանէր	տեսանիւր	«տեսնվում էր»

Իսկ Գ և Դ լծորդութիւնց կրավորականի ուղիղ ժամանակները զանազանելու համար Բ լծորդութիւն բ տիպարի ձևը տալով՝ կաղմեցին հետևյալ ձևերը.

- ստացանիլ «ստացվել»
- մոռանի «մոռացվում է»
- բանի «բացվում է»
- լնանիցի «լցվի»
- հեղանիւր «թափվում էր»
- ընթերցանիլ «կարդացվել»
- սքանչանիլ «սքանչացվել»
- զենիլ, դենանիլ «մորթվել»
- առնանիլ «առնվել» (Չալխ. 100)
- խարիցաք «խարվեցինք»
- փոխեցիր «փոխվիր»
- մի խարիցուք «չխարվենք»
- երկրպագիլ «երկրպագվել»

5) Երբ մի կողմից այսպես հնարվում էին ձևեր ներգործականից տարբեր կրավորական ունենալու համար, մյուս կողմից ի հակառակին կաղմվում էին ձևեր՝ կրավորականից տարբեր ներգործական ունենալու համար:

Որովհետև ընդհանուր սկզբունքով ք ձայնավորը նշան էր ներգործականի և ի ձայնավորը նշան էր կրավորականի, ուստի այն ներգործական ձևերը, որոնք ունեին բնականից ի, սկսեցին շուտ գալ Ե-ի: Այսպես ստեղծվեցին ապառնիի մեջ՝

- կալցես (փխ. կալցիս)
- տարցեն (փխ. տարցին)

ծնցէ (փխ. ծնցի)

ընթերցցես (փխ. ընթերցցիս) և այլն:

Բայց այս շարժումը զարգացում չստացավ և սրանք սովորական ձևեր չեն:

6) Այսպիսի անհաշոյ փորձերից մեկն է կատարյալի մեջ կրավորականի համար և ձայնավորի հավելումը. այսպես Բուզ. Գ ժգ (էջ 39) կարդում ենք՝

Կործանեցալք լքեայք կասեցէք կաղացալք:

Ավելի ուշ ժամանակի գրվածքներից՝

Ծնեաւ ի կուսէ (Աթան. 128).

Ծնաւ զիս... զի եթէ ծնեաւ Որդի, յայտ է թէ ոչ ստացեաւ. և եթէ ստացեաւ, ոչ ծնեաւ (Աթան. 150):

Սրանց մեջ ծնաւ ներգործական է, իսկ ծնեաւ, ստացեաւ, լքեայք կրավորական են (վերջինը անշուշտ ուշ ժամանակի սրբագրութիւն):

Անկանոն բայերի կրավորականի խոնարհմունքն էլ կատարվում է նույն հիման վրա: Ահա նրանց ցուցակը.

1) Առնիլ.— Սահմ. ներկա.— առնիմ, առնիս, առնի, առնիմք, առնիք, առնին.

Անկար.— առնէի... նույն ընդ ներք.

Կտր.— արարայ, արարար, արարաւ, արարաք, արարալք, արարան.

Ապռ.— արարայց, արասցիս, արասցի, արասցուք, արասջիք, արասցին.

Հրամ.— արասջիր, առնիջիր, մի առնիր, արասջիք, առնիջիք, մի առնիք:

Ստոր.— առնիցիմ, առնիցիս, առնիցի, առնիցիմք, առնիցիք, առնիցին.

Դերք.— առնիլ, արարեալ, առնելոց կամ առնելի:

2) Դեիլ.— Սահմ. ներկա.— դնիմ, դնիս, դնի, դնիմք, դնիք, դնին.

Անկ.— դնէի... նույն ընդ ներք.

Կտր.— եդայ, եդար, եդաւ, եդաք, եդալք (եդարուք), եդան.

Ապռ. եդայց, դիցիս, դիցի, դիցուք, դիջիք, դիցին.

Հրամ.— դիջիր, դնիջիր, մի դնիր, եդարուք, մի դնիք,

Ստոր. դնիցիմ, դնիցիս, դնիցի, դնիցիմք, դնիցիք, դնիցին.

Դերբ.— ղնիլ, եղևալ, ղնեւոց, ղնէի:

3) Ըմպիլ.— Սահմ. ներկա, ըմպիմ, ըմպիս, ըմպի, ըմպիմք, ըմպիք, ըմպին:

Անկտր.— ըմպէի... նույն ընդ ներգ.

Կտր.— արբալ, արբար, արբաւ, արբաք, արբալք, արբան:

Ապռ.— արբալց, արբցիս, արբցի, արբցուք, արբջիք, արբբցին.

Հրամ.— (արբիբ), մի ըմպեր, արբերուք (արբարուք) մի ըմպիք.

Ստոր.— ըմպիցիմ, ըմպիցիս, ըմպիցի, ըմպիցիմք, ըմպիցիք, ըմպիցին.

Դերբ.— ըմպիլ, արբեալ, ըմպիլի:

4) Լսելի լիճել.— Սահմ. ներկա.— լսիմ, լսիս, լսի, լսիմք, լսիք, լսին կամ լսելի լինիմ...

Անկ.— լսէի... նույն ընդ ներգ.

Կտր.— լսելի եղէ, լսելի եղեր, լսելի եղև...

Ապռ.— լսելի եղէց, լսելի եղիցիս... կամ լուիցիս, լուիցի, լուիցուք, լուիջիք, լուիցին.

Հրամ.— լսելի լեր, մի լինիր լսելի կամ մի լսիր, լսելի լերուք, մի լինիք լսելի կամ մի լսիք.

Ստոր.— լսիցիմ, լսիցիս. լսիցի, լսիցիմք, լսիցիք, լսիցին կամ լսելի լինիցիմ, լսելի լինիցիս...

Դերբ.— լսիլ կամ լսելի լինել, լուեալ կամ լսելի լեալ, լսելոց կամ լսելի:

5) Ճանաչիլ.— Սահմ. ներկա.— ճանաչիմ, ճանաչիս, ճանաչի, ճանաչիմք, ճանաչիք, ճանաչին.

Անկ.— ճանաչէի... նույն ընդ ներգ.

Կտր.— ծանուցալ, ծանուցար, ծանուցաւ, ծանուցաք, ծանուցալք, ծանուցան կամ ծանօթ եղէ, ծանօթ եղեր...

Ապռ.— ծանուցալց, ծանիցիս, ծանիցի, ծանիցուք, ծանիջիք, ծանիցին կամ ծանօթ եղէց, ծանօթ եղիցիս...

Հրամ.— ծանիջիր կամ ծանօթ լեր, մի ճանաչիր կամ մի լինիր ծանօթ, ծանիջիք կամ ծանօթ լերուք, մի ճանաչիք կամ մի լինիք ծանօթ.

Ստոր.— ճանաչիցիմ, ճանաչիցիս, ճանաչիցի, ճանաչիցիմք, ճանաչիցիք, ճանաչիցին կամ ծանօթ լինիցիմ...

Դերբ.— ճանաչիլ կամ ծանօթ լինել, ծանուցեալ կամ ծանօթ լեալ, ճանաչելոց կամ ճանաչիլի:

Դիւս. — Կատարլալը ամբողջ և ապառնիի եզակի Ա դեմ-
քը սեփական ձև չունենալով՝ փոխ են առնված ծանուցանել
բալից:

6) Յանելի. — Իբրև չեզոք՝ չունի կրավորական:

7) Ուտիլ. — Սահմ. ներկա. — ուտիմ, ուտիս, ուտի, ուտիմք,
ուտիք, ուտին.

Անկտր. — ուտէի... նուլն ընդ ներք.

Կտր. — կերալ, կերար, կիրաւ, կերաք, կերալք, կերան (որոնք
նաև ներգործական են) կամ կեր եղէ, կեր եղեր...

Ապռ. — կեր եղէց, կերիցիս, կերիցի, կեր լիցուք, կեր լիչիք,
կեր լիցին կամ կերիցուք, կերիչիք, կերիցին:

Հրամ. — կեր լեր կամ կերիչիբ, մի ուտիբ, լերուք կեր կամ
կերիչիք, մի ուտիք.

Ստոր. — ուտիցիմ, ուտիցիս, ուտիցի, ուտիցիմք, ուտիցիք,
ուտիցին.

Դերբ. — ուտիլ կամ կեր լինել, կերեալ, ուտելի:

8) Ունիմ բռնեմ» բալի համար կրավորական առանձին ձև
չկա, ալ գործ է ածվում կալեալ լինիմ, կալեալ լինէի, կալեալ
եղէ, կալեալ եղէց, կալեալ լեր, կալեալ լինիցիմ, Կալեալ լինել,
կալեալ և ապառնի դերբալ ունելի:

Կարելի է նաև ասել քմբռնիլ, քնկալեալ լինել, քնգռնելի
լինել կամ ձերբակալ լինել...:

9) Տանիլ բալի կրավորականն է տարեալ լինել, որից նեակա
տարեալ լինիմ, անկ. տարեալ լինէի, կտր. տարեալ եղէ, ապռ.
տարեալ եղէց, հրամ. տարեալ լեր, ստոր. տարեալ լինիցիմ կամ
տանիցիմ, տանիցիս, տանիցի, տանիցիմք, տանիցիք, տանիցին.
դերբ. տարեալ, տանելի:

10) Գալ իբրև չեզոք՝ չունի կրավորական:

11) Երթալ՝ նուլնպիս:

12) Տուեալ լինել. — Սահմ. ներկա. — տուեալ լինիմ... անկ.
տուեալ լինէի...

Կտր. — տուալ, սուար, սուաւ, տուաք, տուալք, տուան.

Ապռ. — տուալց, տացիս, տացի, տացուք, տաչիք, տացին.

Հրամ. — տաչիբ, մի լինիբ տուեալ, տաչիք (կամ տուարուք),
մի լինիք տուեալ.

Ստոր. — տալցիմ, տալցիս, տալցի, տալցիմք, տալցիք, տալ-
ցին.

Դերբ. — տուեալ լինել, տուեալ, տալոց կամ տալի:

Եթե մի ընդհանուր հայացք ձգենք գրաբարի կրավորականի կազմութեան վրա, կտեսնենք, որ գրաբարը կրավորականի համար մի ընդհանուր օրենք կամ ձև չունի: Կրավորականը կախված է բայի վերջավորութիւնից, բայց չկա մի արնպիսի վերջավորութիւն, որ բոլոր բալբրի համար էլ ընդհանուր լինի: Ընդհանրապես ե ձայնավորը նշան է ներգործականի, օրիհնակ՝ ի, եցի, ացի ներգործական են, որոնց կրավորականն էլ այն ժամանակ դառնում է այ, եցայ, ացայ: Բավական է ասել, որ շատ բայաձևեր ոչ մի ձև չունեն կրավորականի, և նրանց ներգործականը նաև կրավորական է. այսպես Ա լծորդութեան անկատարը, Բ լծորդութիւնը ամբողջ, Գ լծորդութեան և տիպարի ներկան և անկատարը, Բ տիպարը ամբողջապես (բացի ստորադասականից), Դ լծորդութեան և տիպարի ներկան, անկատարը, ստորադասականը և Դ լծորդութեան Բ տիպարը ամբողջութեամբ:

Եթե գումարենք այս բոլորը, կտեսնենք, որ չորս լծորդութեանց կրկին տիպարներում (ընդամենը 8 տիպար), յուրաքանչյուր բայի խոնարհման մեջ ընդունելով 6 եզր, ընդամենը 48 եզրից 22 ձև ներգործական է, 26 ձև հասարակ: Սա նշանակում է, թե խոնարհման կեսից ավելին կրավորական չունի և իմաստով երկդիմի է: Եվ այս երկդիմութիւնն են ահա մատնանշում բոլոր այն դերբայական ձևերը և մասնավոր ոճաբանութիւնները, որոնցով Ե դարի ոսկեդիմիկ գրողները աշխատել են խուսափել չարիքից:

Բայց չարիքից խուսափել չի նշանակում չարիքը դարմանել: Այս գործով զբաղվեցին ավելի ուշ շրջանում:

Ստորին դարերի զանազան գրվածքներում գտնում ենք այնպիսի նորօրինակ ձևեր, որ ոչ գրաբար են, ոչ աշխարհաբար, ոչ ներգործական են ըստ հին լեզվի և ոչ կրավորական ըստ նոր լեզվի: Իրավացի է Ալտնյան 73, որ այս յետոթ խոնարհմունքները՝ համարում է ժամանակի ռոամկօրէնէն փոխառեալ» ձևեր: Անշուշտ զանազան գավառներում հալ ժողովուրդը փորձեր էր անում մերթ հինը ծռելով, մերթ նորը սարքելով՝ մի հարմարավոր ձև ստեղծելու: Այս մասնավոր և անշատ փորձերի արդիւնքից են քաղված հետևյալ օրինակները.

կացաւ ակեցավ, ֆաց» (գրբ. եկաց)

հարցաւ ճարցրեց» (գրբ. հհարց)

բարձան Վերցրին» (գրք. բարձին)
 չիք ճեղհք» (գրք. չիւուք)
 եկալ ճբնեց» (գրք. կալաւ)
 վարժեաց Վարժվեց» (գրք. վարժեցաւ)
 վախաց Վախեցաւ»
 խստնց Վստացավ, սաստկացավ»
 բունկեց ճբորբոքեց» և այլն (Այտն. 73):

Ինչպես վերը տրված օրինակներից երևում է, կրավորականի համար ստեղծված նոր վերջավորութիւնների մեջ ամենից շատ հանդիպում ենք ի ձայնավորին, որ գրաբարի մեջ կրավորական կազմող հայանի նշանն է: Բայց պատահում ենք նաև ու ձայնավորին, որի ծագումը պիտի որոնենք այժմ:

Այտնյան, 73, կարծում է, որ այդ ու ձայնավորը այն է, որ գտնում ենք գրաբարի զարծուած, դարձուած, յօրինուած և այլն բառերի մեջ, որոնց ցանկը տվել ենք արդէն: Petermann, Abhandlungen d. Ak. d. Wiss. zu Berlin, 1866, էջ 75, 76 այս ու ձայնավորի երևումը ուրիշ տեսակ է բացատրում, որին համամիտ են նաև Հյուբշման KZ 23, 12, ապա Karst 297: Հստ Petermann-ի գրաբարի Դ լծորդութիւն բալերը չունենալով առանձին կրավորական ձև, այս թերին լրացնելու համար ներկայի ու ձայնավորի վրա ավելացրին ի ձայնավորը, որ Ա լծորդութիւնը կրավորականի վերածելու սովորական միջոցն էր: Այսպիսով, ներգործական զեմուլ, լնուլ ձևերի կողքին ստեղծվեցին կրավորական զեմուլիլ, լնուիլ ձևերը, ինչպես օր նախակիլիկյան շրջանում ստեղծված էին արդեն ամբ բալից իբր կրավորական տուլիմ, տուլիս, տուլի, տըբուլի շարուիմ, տրուլիս, տրուլի, տրուլիւ (Այտն. 73): Շուտով այս սխալ ձևը տարածվեց նաև մյուս լծորդութիւնց վրա և բոլոր բալերից էլ կազմվեցին ներկա -ուլիմ, անորոշ դերբալի -ուլի ձևերը, որոնք և խոնարհվում էին կրավորական Բ լծորդութիւն ձևով:

Karst, 297 սրան ավելացնում է այն նկատողութիւնը, թե կրավորականի այսպիսի ձևը նախ ներկայի և անորոշ դերբալի համար էր. ավելի ուշ անցան կատարյալին, հետևյալ ձևով.

Գրաբար ասվում էր կրավորական կտր. թողաւ, բացաւ, սպաճաւ, կերաւ, առաւ և այլն. կրավորականի նորահնար ու մասնիկը եկավ մտավ սրանց մեջ և դարձան թողուաւ, բացուաւ, սպաճուաւ, կերուաւ, առուաւ և այլն:

Այս օրինակով կազմվեցին նաև անորոշ դերբալի լուացուիլ, յիմընուիլ ճիմացուիլ, գողընուիլ ճգողացուիլ, բանուիլ, գնուիլ

«գրուի», բանուիլ «թրջուիլ», լնուիլ «լլուիլ», ավուիլ «տրուիլ», ուտուիլ, գտուիլ, հանչուիլ և այլն ձևերը՝ լուանալ, իմանալ, գողանալ, ուտել, գանուլ, ճանչել անորոշներից: Սրա համեմատ ներկան էլ լինում էր լվանուիմ, լիմընուիմ, դողընուիմ, տվուիմ, քնուիմ, բանուիմ, թանաւիմ, ուտուիմ, ճանչուիմ. օրինակ՝

Չուան տուալ երթալը կախուիլ (Վրք. հց. Բ 411).

Արծաթով գնուի (Մաթ. Եւագր. 42).

Ի ձեռն արծաթով լինի և գնաի (անդ, 47).

Թաղուի (անդ, 117):

Այլևի ուշ կատարյալի բնի վրայից կազմվեց նոր անորոշ դերբայ՝ լուացուիլ, թացուիլ, լցուիլ, բացուիլ, դրուիլ, կերուիլ, սալուիլ, գտուիլ, իմացուիլ... ձևով, որ մրցման մեջ մասով նախորդ լուացուիլ և այլն (ներկայաբուն) ձևի հետ և ի վերջո հաղթեց: Այժմ լուացվիլ, դեվիլ և այլն դավառական ձևեր են միայն և գրականի մեջ ընդունված է միայն լուացուիլ, դրուիլ և այլն:

Ի վերջո Karst, 298, ու մասնիկի ծագման համար հիշեցնում է նաև գրաբար ցրեմ—ցրուեմ, կծեմ—կծուեմ, կտեմ—կտուեմ բառերի համեմատությունը, որոնց վրա մենք էլ կարող ենք ավելացնել դրդել—դրդուել¹:

Իսկ այս բուրբի մեջ ու ավելի գորացուցիչ է և ոչ բնավ կրավորական:

Պետք է որոշել, թե միջին հայերենում ինչպես էր հնչվում կրավորականի վերջավորությունը: Թեև գրվում էր -ուիլ, բայց ու ալտանդ բաղաձայն էր և հնչվում էր վ. այդ ապացուցանում է վիլ կամ -ւիլ գրչութիւնը, որ հավասարապես գործ է ածվում առաջինի, հետո: Այսպես Karst, էջ 295 ունենք գտուի, գտվի, գտւի «գանուի» և լվացվի, լուացվի, լվացւի երեք տարբեր գրչութիւնները:

Կարևոր է իմանալ նաև -ուիլ կրավորականի ծագման ժամանակը: Մխիթար Հերացին իր «Ջերմանց մխիթարություն» աշխատության մեջ (1184 թ.) գործածում է այս ձևը. օրինակ՝ խաշուի էջ 18, քաշուի 39, արկնուի (արկանի) 48, 63, լուանվիլ 12, լուացվի, լվացվի, լւացվի 26, 27, 28, բացւի 12, գտուի, գտվի, գտւի 22, 38.

¹ Վերը, տեսանք մի խումբ լեզուներ. հատկապես աֆրիկյան բանտու լեզուներից, որոնց մեջ կրավորականը կազմվում է W մասնիկով: Սրա նմանությունը հայերենի հետ պատահական է և այդ երեսուրդ է հատկապես նրանից, որ ըստ Meinhof, Grundzüge einer vergl. Gram. էջ 76, այդ մասնիկի հին ձևն է U-wa, որ ամեն տեղ կրճատվելով դարձել է W:

44, 45: Այնպիսի շատ օրինակներ տալիս է Վաստակոց գիրքը-ը-
 քրանց հավաքումը անս Karst, 295: Այս բոլորը մեզ մատնանշում
 են ժԲ գարը, երբ կրավորականի այս նոր ձևը արդեն հաստատ-
 ված իրողութիւնն էր:

Այժմ մնում է մեղ իբր օրինակ միջին հալերենի կրավորա-
 կանի խոնարհման՝ մեջ բերել այստեղ այն, ինչ որ տալիս է Karst
 իր Գերականութիւն վերջում առանձին տախտակով.

սսոր. ներկա

լոսվիմ	տարվիմ	գողնվիմ	գտվիմ
լոսվիս	տարվիս	գողնվիս	գտվիս
լոսվի	տարվի	գողնվի	գտվի
լոսվինք	տարվինք	գողնվինք	գտվինք
լոսվիք	տարվիք	գողնվիք	գտվիք
լոսվին	տարվին	գողնվին	գտվին

սսոր. անկ.

լոսվէի	տարվէի	գողնվէի	գտվէի
լոսվէիր	տարվէիր	գողնվէիր	գտվէիր
լոսվէր	տարվէր	գողնվէր	գտվէր
լոսվէաք	տարվէաք	գողնվէաք	գտվէաք
լոսվէիք	տարվէիք	գողնվէիք	գտվէիք
լոսվէին	տարվէին	գողնվէին	գտվէին

ստմմ. ներկա

կու լոսվիմ	կու տարվիմ	կու գողնվիմ	կու գտվիմ
կու լոսվիս	կու տարվիս	կու գողնվիս	կու գտվիս
կու լոսվի	կու տարվի	կու գողնվի	կու գտվի
կու լոսվինք	կու տարվինք	կու գողնվինք	կու գտվինք
կու լոսվիք	կու տարվիք	կու գողնվիք	կու գտվիք
կու լոսվին	կու տարվին	կու գողնվին	կու գտվին

տնկատար

կու լոսվէի	կու տարվէի	կու գողնվէի	կու գտվէի
կու լոսվէիր	կու տարվէիր	կու գողնվէիր	կու գտվէիր
կու լոսվէր	կու տարվէր	կու գողնվէր	կու գտվէր
կու լոսվէաք	կու տարվէաք	կու գողնվէաք	կու գտվէինք
կու լոսվէիք	կու տարվէիք	կու գողնվէիք	կու գտվէիք
կու լոսվէին	կու տարվէին	կու գողնվէին	կու գտվէին:

Կ Բ Ա Վ Ո Ր Ա Կ Ա Ն Ը Բ Ա Ր Բ Ա Ռ Ն Ե Ր Ո Ւ Մ

ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌ

Նոր-Ջուղայի բարբառում կրավորականը կազմվում է -վել վերջավորութլամբ. ինչպես՝

- Ա լծորգութլուն.— սիրել--սիրվել
- Բ » — խագ՛նել—խագ՛նվել
- Գ » — կարդ՛ալ—կարդ՛ացվել
- Դ » — մոռանալ—մոռացվել

Բազաձայնների խճողման պատճառով երբեմն միավանկի կորած ա ձայնավորը վերականգնվում է, ինչպես՝ գ՛դ՛նել—գ՛դ՛անվել, կորցել—կորչիլ» բայի կրավորականն է կորցնվել, որ կորցնել ձևից է կազմված. ճագնիլ բախից կա և՛ խագ՛նվել, և՛ խագ՛ացվել:

Անկանոն բայերի կրավորականներն են՝

անել—արվել	լվանալ—լվացվել
առնել—առնվել	ուտել—ուտվել
ասել—ասվել	վեռնել—վեռնվել
բ՛անալ—բ՛ացվել	տալ —տրվել, տվվել
բ՛երել—բ՛երվել	տանել—տարվել, տանվել
դ՛նել—դ՛րվել, դ՛նվել	տեսնել—տեսնվել
թողնել—թողնվել	

Այս բոլորը խոնարհվում են Ա լծորդութլան համաձայն. ալապես՝

ստոր. ներկա

սիրվեմ	խագ՛նվեմ	կարդ՛ացվեմ	մոռացվեմ
սիրվես	խագ՛նվես	կարդ՛ացվես	մոռացվես
սիրվի	խագ՛նվի	կարդ՛ացվի	մոռացվի
սիրվենք	խագ՛նվենք	կարդ՛ացվենք	մոռացվենք
սիրվէք	խագ՛նվէք	կարդ՛ացվէք	մոռացվէք
սիրվեն	խագ՛նվեն	կարդ՛ացվեն	մոռացվեն

անցյալ

սիրվի	խագ՛նվի	կարդ՛ացվի	մոռացվի
սիրվիր	խագ՛նվիր	կարդ՛ացվիր	մոռացվիր

սիրվէր	խագ՛նվէր	կարդ՛ացվէր	մոռացվէր
սիրվինք	խագ՛նվինք	կարդ՛ացվինք	մոռացվինք
սիրվիք	խագ՛նվիք	կարդ՛ացվիք	մոռացվիք
սիրվին	խագ՛նվին	կարդ՛ացվին	մոռացվին

կատարյալ

սիրվեցի	խագ՛նվեցի	կարդ՛ացվեցի	մոռացվեցի
սիրվեցիր	խագ՛նվեցիր	կարդ՛ացվեցիր	մոռացվեցիր
սիրվէց	խագ՛նվէց	կարդ՛ացվեց	մոռացվէց
սիրվեցինք	խագ՛նվեցինք	կարդ՛ացվեցինք	մոռացվեցինք
սիրվեցիք	խագ՛նվեցիք	կարդ՛ացվեցիք	մոռացվեցիք
սիրվեցին	խագ՛նվեցին	կարդ՛ացվեցին	մոռացվեցին

հրամ.

սիրվիր	խագ՛նվիր	կարդ՛ացվիր	մոռացվիր
մի սիրվել	մի խագ՛նվել	մի կարդ՛ացվել	մի մոռացվել
սիրվէք	խագ՛նվէք	կարդ՛ացվէք	մոռացվէք
միք սիրվել	միք խագ՛նվել	միք կարդ՛ացվել	միք մոռացվել

գերբայներ

սիրվել	խագ՛նվել	կարդ՛ացվել	մոռացվել
սիրվում	խագ՛նվում	կարդ՛ացվում	մոռացվում
սիրվէլ	խագ՛նվէլ	կարդ՛ացվէլ	մոռացվէլ
սիրված	խագ՛նված	կարդ՛ացված	մոռացված
սիրվելու	խագ՛նվելու	կարդ՛ացվելու	մոռացվելու

Կրավորական բայերը գործ են ածվում բացի կրավորակա-
նից, նաև իբր կարողական, փոխադարձ, կրավորակերպ չեզոք և
պարզ չեզոք, ինչպես՝

կարողական — կարգ՛ացվել *«կարելի լինել կարդալ»*, լրասկաց-
վել *«կարելի լինել հասկանալ»*, գ՛ողացվել *«կարելի լինել գողա-
նալ»*։

փոխադարձ — թաղվել *«իրար թակել»*,

կրավորական — չեզոք — խագ՛նվել *«ինքը իրեն հագնել»*,
առնորվել *«ինքը իրեն սանդրել»*, չեզոք — յալվել *«ծիւրիլ, մաշել»*։

ՄԱՐԱՀԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌ

Կրավորական բայերը կազմվում են -վել վերջավորութամբ, որ
իբր հարազատ ձևի տակ հնչվում է լքել. ինչպես՝ աւել — աււըել,

պերեկ—պերլըւեկ .և այլն. անկանոն բայերից՝ տանիլ—տարւրեկ, ուտել—ուտւրեկ կամ կերւրեկ, տալ—տասւրեկ, տեսնել—տեսնըւրեկ .և այլն:

Հին հայերենի Բ լծորդութիւն պատկանող բայերից շատերը՝ ստանալով կրավորականի մասնիկը՝ պահում են չեզոքի նշանակութիւն. ինչպես՝ կ'ոնգ՝.ուս ուրեկ «գանգատվել», խօստովանել «խոստովանվիլ», կուրսուլըկ «կորչել», վախնանըկ «վախճանվել, մեռնել», խլըրեկ «խրվել», պապանըկ «պապանձվել» և այլն:

Կրավորական բայերը խոնարհվում են Բ լծորդութիւն առաջին տիպարի համաձայն. ինչպես՝

ստոր. ներկա	կտարյալ	հրամ.	դերբ.
տարվրիմ	տարվամ	տարվը՛	տարւրէլ
տարվրիս	տարվար	տարվըէ՛ք՝	տարված
տարվր	տարվավ		տարվող
տարվընէ՛ք՝	տարվանք		տարվօլը
տարվէ՛ք՝	տարվաք		
տարվրեն	տարվան		

Սրանց համեմատ նաև մլուս ձևերը. ինչպես՝ ներկա տարւրեկիմ, անկատար տարւրեկիմ էր, ապառնի կտարվրիմ, անցյալ ապառնի կտարվրիմ էր, անցյալ ստորադասական տարվրիմ էր .և այլն:

Ամբողջ խոնարհման ժամանակ վ դառնում է լ՝ հաջորդական է, ըէ ձայնների մոտ. ուրիշ ձայնավորի մոտ մնում է վ:

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

Կրավորական կազմելու համար ներգործականի վերջավորութիւնը դարձնում ենք -վիլ. օրինակ՝ խրա՛վվիլ «խորովվիլ», սա՛յրվիլ «սիրվիլ», ա՛րվիլ «արվիլ, անվիլ», ա՛սվիլ «ասվիլ», տա՛նվիլ «տարվիլ», մա՛նվիլ «մոռացվիլ» և այլն:

Գ լծորդութիւն պատկանող բայերը լինելով չեզոք՝ չունեն կրավորական:

Կրավորական բայերը խոնարհվում են Ա լծորդութիւն համաձայն, ինչպես՝ մա՛նվիլ «մոռացվիլ», ըղձ. մա՛նվիմ, կար. մա՛նվամ, հրմ. մա՛նվա, մըռընվա՛նիք՝, դերբ. մա՛նվամ մըռընվե՛լոց և այլն:

Գ լծորդութիւն մեջ իբր բացառութիւն հիշված բայերը կրավորական դառնալու ժամանակ՝ ներկա դերբայի մեջ ստանում են երկու ձև, այսինքն վ մասնիկը առաջ կամ հետ. այսպես՝ խսե՛լվիս կամ խըսվե՛լիս «խոսվելիս», հըվըտե՛լվիս կամ հըվըտվե՛լիս «հավատացվելիս», կըղըվո՛ւիս կամ կըղո՛ւվիս «կարողացվելիս», ճընըչվե՛լիս կամ ճընըչվե՛լվիս «ճանաչվելիս»:

Գ՛ա՛ղվիլ բայը թեև կրավորականի ձև ունի, բայց թի՛ ներգործական է և թի՛ կրավորական, «ծածկել» և «ծածկվել» իմաստներով:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌ

Ղարաբաղի բարբառում կրավորական բայերը ներգործականի ել, իլ վերջավորութիւնից առաջ մոծում են վ մասնիկը. օրինակ՝ կա՛րվիլ կամ կա՛րվել, սի՛րվիլ կամ սի՛րվել և այլն: Սրա համեմատ էլ ամբողջ բայի խոնարհումը, ինչպես՝ սի՛րվում ըմ, սի՛րվում ըմ, սի՛րվում ի, սըրվէցա կամ սըրվէցի, սըրվըւնկան ըմ, սըրվըւնցուք ի, սի՛րված ըմ, սի՛րված ըմ ըլալ, սի՛րված ի ըլալ, մոռնցված ի ըլալ և այլն:

ՊՈՒՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

Պուսի բարբառում կրավորականը կազմվում է ներգործական բայից, երբեմն էլ նույնիսկ չեզոք բայից, Ա և Բ լծորդութիւն անորոշի վերջավորութիւնը դարձնելով -վիլ, իսկ Գ լծորդութիւն կրկին տիպարների մեջ կատարյալի եղակի առաջին դեմքի ի, ա վերջավորութիւնը ջնջելով և Պաղլալի վրա դնելով -վիլ (բաղաձայնների խճողման դեպքում -ըվիլ). օրինակ՝

- սիրել—սիրվիլ
- խածանել > խազնէլ, խազնըվիլ
- խօսիլ—խօսվիլ
- անցանել > ասնիլ, ասնըվիլ
- մոռնալ, մոռցա > մոռցըվիլ
- լուալ > վալ, վացի—վացվել
- Այսպես նաև՝
- կենալ, կեցա > կեցվիլ
- գիտնալ, գիծծա > գիծծըվիլ
- դիմանալ, դիմացա > դիմացվիլ
- իմանալ, իմացա > իմացվիլ
- լալ, լացի > լացվիլ

բանալ, բացի > բացվիլ
 լինալ, լեցա > լեցվիլ
 ժողովել > ժողովել, ժողովրդիլ
 ուանիլ — ուտվիլ

Դիւ. — Կրավորականի -վիլ մասնիկից առաջ պատահած ց ձայնը կարող է դառնալ ս. ինչպես՝ վլասվիլ, բալց ընդհանրապես չի փոխվում, ինչպես վերի օրինակների մեջ. նույնիսկ ասվում է վլացվիլ:

Անցողական բայերը կարող են դառնալ կրավորական՝ -ցնել > ցունել վերջավորութունը վերածելով -ցվիլ. օրինակ՝ խմցունել — խմցրվիլ, խօսեցունել — խօսեցվիլ, հարցունել — հարցրվիլ, վերցունել — վերցրվիլ, ինչեցունել — ինչեցվիլ և այլն:

Բայց, որովհետև Գ լծորդության բայերն էլ կրավորական են դառնում -ցրվիլ վերջավորությամբ, ուստի հաճախ կարելի չէ իմանալ, թե տվյալ կրավորական ձևը հրորոգ լծորդութունից է առաջանում, թե անցողականից:

Այսպես բոլորովին նույն են՝

խէնթէնալ	խէնթէցունէլ — խէնթէցվիլ
էվէլնալ	էվէլցունէլ — էվէլցրվիլ
խնդալ	խնդացունէլ — խնդացվիլ
գօղնալ	գօլածունէլ — գօլածրվիլ
մօռնալ	մօռցունէլ — մօռցրվիլ
լէնալ	լէցունէլ — լէցվիլ
վէրնալ	վէրցունէլ — վէրցրվիլ

Մյուս լծորդությանց մեջ նման շփոթութիւն չի պատահում և հրկու ձևերը տարբեր են լինում. ինչպես՝

խմէլ — խմվիլ	խմցունէլ — խմցրվիլ
գրւէլ — գրւրվիլ	գրւէցունէլ — գրւէցրվիլ
մաշէլ — մաշվիլ	մաշէցունէլ — մաշէցրվիլ
խօսիլ — խօսվիլ	խօսէցունէլ — խօսէցրվիլ
ուղէլ — ուղվիլ	գէրցունէլ — գէրցրվիլ

Այս չորսից դուրս բայը կարող է ունենալ նաև մի հինգերորդ ձև, այսպես՝ ծռել բալից՝

ձռել (ներգործական ձև). օրինակ՝ հասա էրգաթը ձռեցի.
 ձռվիլ (կրավորական ձև). օրինակ՝ վրան նստելու ձռվեր է.

ձռիլ (չեզոք ձև). օրինակ՝ ձռեցա, գեղիճը բաքի.
 ձռեցունեկ (անցողական). օրինակ՝ երգու ձռաքով ձռեցուցի-
 ձռեցվիլի (անցողականի կրավ.). օրինակ՝ մեկ ձռաքով զը
 ձռեցվի՞:

Վերևում ասացինք, որ Պոլսի բարբառը, հակառակ գրաբարի
 և նմանութլամբ թուրքերենի՝ կարող է չեզոք բալերից էլ կազմել
 կրավորական: Բայց այս երևուլթը ընդհանուր չէ և կան շատ չե-
 զոք բալեր, որոնք չունեն կրավորական: Այս պարագային՝ կրավո-
 րականը կազմվում է անցողականից. օրինակ՝

չեզոք	կրավորական	տեցողական	կրավորական
փրթիլ	—	փրցունէլ	փրցըվիլ
փագիլ «փակչիլ»	—	փակժունէլ	փակժըվիլ
փախիլ «փախչիլ»	—	փախժունէլ	փախժըվիլ

Կրավորական բալերի մի մասը կազմվում է անկանոն կեր-
 պով, այսպես են՝

- կրթալ > էրթալ — էրթըցվիլ (կէրթցվի — կէրթվի)
- գալ > գալ — գացվիլ
- գտանել > գտնալ — գտնըվիլ
- տեսանել > դէսնալ — դէսնըվիլ
- լինել > ըլալ — ըլըվիլ
- դնել > դնէլ — դրվիլ
- սգանիլ > հաքնիլ — հաքըվիլ
- ելանել > էլալ — էլըվիլ, էլըցվիլ (կէլըվի — կէլըցվի)
- տալ > գալ — գրվիլ, դացվիլ
- տանիլ > դանիլ — դարվիլ
- իջանել > իջնալ — իջնրվիլ

Այս բոլորի անկանոնութլունը նրանուճն է, որ կրավորականը
 կազմվում է անորոշից, մինչդեռ պիտի կազմվեր կատարլալից (ալս-
 պես են կրթալ, գալ, գրնալ, տեսնալ, ըլլալ, էլլալ, տալ, իջնալ), և
 կամ ընդհակառակը՝ կրավորականը կազմվում է կատարլալից, մինչ-
 դեռ պիտի անորոշից կազմվեր (այսպես են՝ դնել, հաքնիլ, տանիլ):

Անկանոնութլունների մի մասը ուղղված է գրական լեզվում
 այն պարզ միջոցով, որ -ալ վերջալորութլունը դարձրել են -ել-
 ալսպես են տեսնալ, գտնալ, իջնալ, էլլալ:

Քակել > քագել բայի կրավորականը բոլորովին անկանոն կերպով դառնում է քաղվիլ:

Ընել բայը չունի կրավորական, դրա փոխարեն գործածվում է քաղվիլ, որ քալ բայի կրավորականն է:

Պոլսի բարբառի համար անսովոր ձև է ըբուլի, որ երկու անգամ գործածել է Շանթ, «Ընկած բերդի իշխանուհին» պիեսի մեջ, «Հայրենիք», 1923, № 10, էջ 21բ (ի՞նչ պետք է ըբուլի, ի՞նչ պիտի ըբուլի), աղղված Կովկասի արուլի ձևից:

Կրավորական բայերը գործ են անում ոչ միայն իբրև՝

ա) կրավորական, այլև՝

բ) կարողական, ինչպես՝ լսվիլ «կարելի լինել լսել», գերթըցվի «կարելի է երթալ», ազօր համար գու լացվի՞՞ «դրա համար լալ կարելի՞ է» և այլն: (Չեզոք բայերից կազմված կրավորականները ընդհանրապես այս կարգին են պատկանում և սրա համար էլ կրավորական ձև են ստացած: Այսպես նաև անկանոն կրավորականներից մի քանիսը. ինչպես՝ էլլըցվիլ, գացվիլ, մինչդեռ սրանց կրկնակները՝ էլլըվիլ, տրվիլ՝ իսկական կրավորական են):

Կրավորականը իբրև կարողական գործածելու սովորությունը կա նաև թուրքերենի մեջ. ինչպես՝ gidilir «կերթցվի, կարելի է երթալ», yazılir «կգրվի, կարելի է գրել», նաև հնդկական գուշրաթի լեզվում, ինչպես՝

lakhāy «կդրվի (կարելի է գրել)

dēkhāy «տեսնվի (կարելի է տեսնել):

(Grierson, հատ, 9, մաս 2-րդ, էջ 343):

գ) փոխադարձ, ինչպես՝ ծեծել—ձեռքըվիլ, ձեռքըվիլ «երար ծեծել», փաթաթուլի > փաթաթվիլ «երար փաթաթվել», պագանել > բաքսըվիլ «երար համբուրել», տեսանել—գեսնըվիլ «երար հետ տեսակցություն ունենալ» և այլն:

դ) Անգրադարձ կամ կրավորակերպ չեզոք. ինչպես՝ քերել—քերվիլ, քերվըգվիլ, քսել—քսվիլ, կուտրել—գոգրըվիլ «ամօթահար լինել», հանել—հանվիլ «մերկանալ, շորերը հանել», սոթաել—սոթաըվիլ «թևերը քշտել», սրբել—սըրփըվիլ «իրեն սրբել», լուալ—վլաավիլ «իրեն լվալ» և այլն:

Անդրադարձ բայերի մի ուրիշ ձև էլ կա, որ կաղմվում է վօրի (<աւորիլ) մասնիկով, այսպես են ուռեցվօրի «մարմինը ուռչիլ, սօթաըվօրի «իր թևերը քշտել», փեռցըվօրի (ըստ Թէո-

դիկի) «բեռնավորվել», հազըրվօրիլ «պատաստութլուն տեսնել» (թրք. հազըր բառից):

Կրավորական բայերը խոնարհվում են Բ լծորդութլան ա տի-
պարի համաձայն. օրինակ՝

սիրվիմ	սիրվէլի	սիրվէցա
սիրվիս	սիրվէլիր	սիրվէցար
սիրվի	սիրվէր	սիրվէցավ
սիրվինք	սիրվէլինք	սիրվէցանք
սիրվիք	սիրվէլիք	սիրվէցաք
սիրվին	սիրվէլին	սիրվէցան

հրամ.	գերր.
սիրվէ	սիրված, սիրվէր
սիրվէցէք	սիրվօղ
	սիրվէլու, սիրվէլիք

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Կրավորական բայերը կազմվում են ներգործական (երբեմն նաև չեզոք) բայերի անորոշ վերջավորութլունը դարձնելով -վել, -լսլպես՝

- Ա լծորդութլուն — լսել—լսվել.
խաձնել—խաձնըվել.
- Բ լծորդութլուն — բըսնել—բըսնըվել.
հաքնել—հաքնըվել, հաքվել.
- Գ լծորդութլուն — խաղալ—խաղացվել.
մօռնալ—մօռցվել.
- Դ լծորդութլուն — առնուլ—առնվել:

Այս բոլոր բայերն խոնարհվում են Բ լծորդութլան համե-
մատ, հետևյալ ձևով.

ստոր. ներկա	ստոր. անց.	կատարյալ	հրամ.	գերր.
լսվիմ	լսվէի	լսվէցա	լսվէ	լսված
լսվիս	լսվէլիր	լսվէցար	լսվէցէք	լսվիլ
լսվի	լսվէր	լսվէցավ		լսվօղ
լսվինք	լսվէլինք	լսվէցանք		լսվելու, լսվէլիք
լսվիք	լսվէլիք	լսվէցաք		
լսվին	լսվէլին	լսվէցան		

Այս ձևով է կազմվում և խոնարհվում նաև անցողական բայերի կրավորականը, ինչպես՝ գողցնել—գողցվել, հավցնել—հավցեցվել և այլն:

Անկանոն բայերի կրավորականը սովորաբար կանոնավոր է. բայց մի քանիսն անկանոն են, ուստի կարևոր ենք համարում բոլորի կրավորական ձևերը նշանակել այստեղ.

- անկանիլ > իջնել
- առնել > անել—արվել
- առնուլ > *առնուլ—առնվել
- ասել > ասել—ասվել
- բանալ > բանալ—բացվել
- բերել > բերել—բերվել
- գալ > քալ—քացվել
- դնել > դնել—դրվել
- ելանել > էլել—էլլեցվել
- երթալ > էթալ—էթլեցվել
- զարկանել > զարնել—զարնվել
- լալ > լալ—լացվել
- լինել > ըլալ—ըլվել
- լնուլ > ուլել—լցվել
- լուանալ > վանալ—վացվել
- կորչիլ > գորցրվել
- նստիլ > նստել—նստրվել
- ուտել > ուղել—ուգվել
- տալ > գալ—գրվել
- տանիլ > դանել—գարվել

Կրավորական բայերը գործ են ածվում ոչ միայն իբրև՝

- ա) կրավորակաճ, այլև՝
- բ) կարողակաճ, ինչպես՝ զբլավի կարող է լավել, կարելի է լսել», գեղբրցվի կարելի է երթալ» և այլն:
- գ) փոխադարձ, ինչպես՝ ձէձգվիլ թիրար ծեծել», մեմեգգի հեգ զբ ձեձգըվից թիրար հետ կծեծկվեն»:
- դ) անգրադարձ կամ կրավորակերպ չեզոք. ինչպես՝ զբլացվիմ, քբ սանդուղի, քբ հաքվի և այլն:
- ե) չեզոք, ինչպես՝ մաշվիլ ճիւղծկել». ինչո՞ւ զբ մաշվիս:

Գլխավորապես կարողական նշանակութիւն պատճառով է, որ Նոր-Նախիջկանի բարբառում ոչ միայն ներգործականները, այլև

առհասարակ ամեն բայ կարող է կրավորական ձև ստանալ. մինչև անգամ գալ բայից քացվել և նման ձևեր:

ՀԱՄՇԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Կրավորականը կազմվում է սովորական ձևով՝ արմատի վերջավորութիւն մեջ ներմուծելով վ. խոնարհումը լինում է Բ լծորդութիւն համաձայն. օրինակ՝

ստոր. ներկա	ստոր. անկ.	կտր.	հրամ.	դերք.
սիրվիմ	սիրվէլը	սիրվէցա	սիրվո՞	սիրվօղ
սիրվիս	սիրվէլչ(ը)	սիրվէցար	սիրվէցէք	սիրված
սիրվի	սիրվիր	սիրվէցավ		սիրվիլ
սիրվինք	սիրվա՛յք(ը)	սիրվէցաք		սիրվուշ
սիրվիք	սիրվէլք(ը)	սիրվէցաք		սիրվէլիք, սիրվէլու
սիրվին	սիրվէլն(ը)	սիրվէցօն		

Կարևոր է հիշատակել անկատարի մեջ -վիր վերջավորութիւնը, որ միակ տարբերութիւնն է ներկայացնում Բ լծորդութիւն խոնարհման մեջ: Այս տարբերութիւնը առաջացել է հաջորդը-ի պատճառով. որ իրենից առաջ գտնված շեշտյալ ե. է ձայնավորը դարձնում է հաճախ ի:

Կրավորական կազմելու ժամանակ նկատելի է ն ձայնի կորուստը վ-ից առաջ մի խումբ բայերի մեջ. ինչպես՝

- պրորվուշ բռնվել»
- կըդըվուշ գտնվել»
- հաքըվուշ հազնվել»
- դեսըվուշ տեսնվել»
- խառըվուշ խառնվել»:

Կան մի խումբ բայեր, որոնք ձևով ներգործական, բայց իմաստով թե ներգործական են և թե կրավորական: Այսպես՝ խեխտուշ բայից՝

ձուրն ընգա, խեխտիմ գու.
Հիմի կելլիմ քեզի խեխտիմ գու.

այսպես են նաև հալուշ, մաշուշ, նեղուշ, տրուշ բայերը, ձուշ-ձուվել» և այլն: Այս բոլորը նրանից է, որ այդ բայերը հին հայե-

րենում ունեցել են ներգ. -եմ, չեզ. -իմ, ձեռ, որոնք Համշենի բարբառում հավասարապես դառնում են -իմ: Եզակի Բ դեմքից սկսած երկու սեւերը տարբերվում են. խեխտախ գու. խեխտախ գու. և այլն:

ԱՌՏԻԱԼԻ ԲԱՐԲՍՆ

Կրավորականը կազմվում է ներգործական բալի վերջավորութիւնը վերածելով Սչ. -վել=Հհ. -վելու ձևին. օրինակ՝ Սչ. խառնըվել, խօրվըվել, հաղօթվել, մըրըրըվել «մագերը խուզել», բարբըվել:

Խոնարհումը լինում է հետևյալ ձևով.

ստոր. ներկա	ստոր. անկ.	հարակատար	գերակատար
գախվիմ	գախվէի	գախվիլ իմ	գախվիլ էի
գախվիս	գախվէիս	գախվիլ իս	գախվիլ էիս
գախվէ	գախվէր	գախվիլ է	գախվիլ էր
գախվինք	գախվէինք	գախվիլ ինք	գախվիլ էինք
գախվիք	գախվէիք	գախվիլ իք	գախվիլ էիք
գախվին	գախվէին	գախվիլ ին	գախվիլ էին
սահմ. ներկա	սահմ. անկ,	ապառնի	անց. ապառնի
գի գախվիմ	գի գախվէի	բի գախվիմ կամ	բի գախվէի կամ
		բիդօր գախվիմ	բիդօր գախվէի

Ահա Հանուշից հավաքած օրինակներս.

- խեղդուի > խըխդ'ըվելու, գի խէխդ'ըվիմ, խէխդ'վիլ իմ
- լիշուի > իշվելու, գիշվիմ
- ցցուի > ցըցվելու, գի ցըցվիմ
- երագի > էրձէվելու, գէրձէվիմ, էրձէվիլ իմ
- կախուի > գախվելու, գի գախվիմ, գախվիլ իմ
- լուացուի > լըվացվելու, գի լըվացվիմ, լըվացվիլ իմ
- հագնուի > հագ'նըվելու, գի հագ'նըվիմ, գի հագ'նըվէի, հագ'նըվիլ իմ
- խառնուի > խառնըվելու, գի խառնըվիմ
- գրուի > գ'ըրվելու
- գարթնու > գարդ'ըվելու
- թրջուի > թացուղվելու

կարգուիլ > դ'արգ'ըվէլու
 ճկիլ > ջիգվէլու
 ուղղորդել > խօրդ'վէլու
 քաղել > քաղվէլու

Այս ձևերից մի մասը իրապես կրավորական է, ուրիշները՝ կրավորակերպ չեզոք (հագնուիլ, լվացուիլ), կա էլ որ՝ միայն չեզոք (հրազել)։

Վ Ա Ն Ի Բ Ա Ր Բ Ա Ն

Վանի բարբառում կրավորական բայերը կազմվում են -վել վերջավորությամբ և խոնարհվում են Բ լծորդության ա տիպարի ձևով. օրինակ՝

ստոր. ներկա	ստոր. անց.	սանմ. կտր.	հրամ.	դերբ.
ազատվիմ	ազատվի	ազատվա	ազատվի	ազատվել
ազատվես	ազատվիր	ազատվար	մ'ազատվե	ազատվօզ
ազատվին	ազատվէր	ազատվավ	ազատվէք՝	{ ազատված ազատվեր
ազատվիք՝	ազատվինք՝	ազատվանք՝	մեք՝ ազատվե	ազատվէլու
ազատվէք՝	ազատվիք՝	ազատվաք՝		
ազատվեն	ազատվին	ազատվան		

Մանրոք. — Երբ բարբառում վերջանում է կ բաղաձայնով, կրավորականի վ ձայնի մոտ դառնում է յ. օրինակ՝ փակել > փակելի, փռել > փռելի, քակել > քակելի, քայլել > քայլելի, պսակել > փսակելի, փսայլել & ակլի։

Երևանի բարբառի նման՝ Վանի բարբառի մեջ էլ կրավորական ձևի բայը կարող է փոխանակել հին հայերենի Բ լծորդության չեզոքի ձևը. օրինակ՝

մուրրիլ > մէօլլրիլ, մէօլլրվիլ, կտր. մէօլլրա, մէօլլրվա
 պատուիլ > պատուել, պատուրվել, կտր. պատուա. պատուրվա
 գանգատիլ > կտր. կլոնգլլրտվա, կլոնգլլրտվար, կլոնգլլրտվալ...
 և կլոլտալ «գանգատվեց», որ սակայն չի խոնարհվում։

կրավորական բայերը գործ են ածվում նաև իբրև՝
 ա) կարողակաց, ինչպես՝

Էրթուլ — էրթացվի «կարելի լինել հրթալ» օրինակ՝ ստեղծվ կէրթացվի՞ «այս տեղով կարելի է հրթալ, ճամբա կա»։

կյուլ—կյոցվել *«գալը կարելի լինել»*։ օրինակ՝ ստեղծվ կու կյոցվի՞ *«ալա տեղով կարելի է գալ»*։

կլնել—կլնրվել *«բարձրանալը կարելի լինել»*։

տալ—տըրվել *«կարելի լինել տալ»*, երկու կուռուշ կը արվի՞ *«կարելի է միժե երկու դրուշ տալ»*։

եհնել—եհնըվել *«կարելի լինել իջնել»*։

բ) փոխադարձ, *ինչպես՝*

ծեծել—ծիծկըվել *«խրար ծեծել»*։

տըփել—տըփվել *«նույն նշ.»*։

կյըրկել—կյրյկվել *«խրար գրկել»*։

պաքյել—պաքյվել *«խրար համբուրել»*։

փոթիւթել—փոթիւթվել *«խրար փաթաթվել»*։

գ) անդրադարձ կամ կրավորակերպ չեզոք բայ. *ինչպես՝*

խայնել—խայնըվել *«հնքը իր շորերը հագնել»*։

խանել—խանվել *«հնքը իր շորերը հանել»*։

սանդրել—սանդրվել *«հնքը իր մազերը սանրել»*։

լվալ—լվացվել, լվաւվել *«հնքը իրեն լվալ»*։

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌ

Կրավորականները կազմվում են ներգործական բայերից, երբեմն էլ նույնիսկ չեզոք բայերից։ Կրավորականը կազմվում է առաջին և երկրորդ լծորդության անորոշի վերջավորությունը զարձնելով վալ, իսկ երրորդ լծորդության կրկին տիպարների մեջ կատարյալի եզակի Ա դեմքի ը, ո վերջավորությունը ջնջելով և ձևացյալի վրա դնելով -վալ կամ վըլ (բազաձայնների խճողման դեպքում -ըվալ) մասնիկը։ Այսպես՝

սիրել > սիրիլ—սիրվալ

խածանել > խածնիլ—խածնըվալ

խօսիլ > խուսալ խուսվալ

անցանել > անցնըլ—անցնըվալ

հաւաքել > հաֆքիլ—հաֆքըվալ

ուտել > ուդիլ—ուդվալ

խմել > խումիլ—խումվալ

կլանել > գր՝լլիլ—գը՝լլըվալ

մաշել > մէշիլ—մէշվալ

բանալ > բ՛անօլ—բ՛աղվըլ

լուալ > վօլօլ—վըլացվըլ

գիտել > գ'իղնօլ — գ'իղցրվալ
 դիմանալ > դ'իմանօլ — դ'իմացվալ
 իմանալ > իմնօլ — իմացվալ
 լալ > լօլ — լացվալ
 լնուլ > նօլ, լը՝ցա — լը՝ցվալ
 կենալ > գինօլ — գիցվալ
 մոռանալ > մառնօլ — մառնրվալ

Կորչիլ բայը ստացել է գըշը՝վալ ձևը, որ կրավորականի ձևն ունի. սրա ներգործականն է գըշըր', որ է սկորցնել, ալս էլ անցողական է դառնում գըշըրցընել ձևով:

Անցողական բայերն էլ կարող են ունենալ իրենց կրավորական ձևը. օրինակ՝

խմել > խումիլ — խումցունիլ — խումցուվալ
 կլանել > գ'ըլիլ — գը՝լը՝ցը՝նիլ — գը՝լը՝ցվալ
 մաշել > մէշիլ — մէշըցընիլ — մէշըցվալ
 խօսել > խուսալ — խուսուցունիլ — խուսուցվալ
 ուտել > ուդիլ — գը՝լցը՝նիլ — գը՝լցը՝վալ

Կրավորական բայերը խոնարհվում են հետևյալ ձևով.

ստոր. ներկա.	ստոր. անկ.	կատարյալ	հրամ.	գերբ.
սիլվամ	սիլվա, սիլվի	սիլվիցո	սիլվե	սիլվալ
սիլվաս	սիլվիչ	սիլվիցուլ	սիլվիցէք	սիլվօձ, սիլվիլ
սիլվա	սիլվէլ	սիլվիցով		սիլվէօղ
սիլվանք	սիլվօնք	սիլվիցօ(ն)ք		սիլվիլօ, սիլ-
սիլվաք	սիլվիք	սիլվիցոք		վիլէք
սիլվան	սիլվին	սիլվիցօն		

ՍՎԵԴԻԱՅԻ ԲԱՐԲԱՍԻ

Սվեդիայի բարբառում կրավորական բայերը կազմվում են ներգործական բայերից, երբեմն էլ շեզօք բայերից, վերջավորութունը դարձնելով -վիլ, -ըվիլ, -ցըվիլ և խոնարհվում են Բ լծորդության համաձայն: Օրինակ՝

ստոր. ներկա	ստոր. անկ.	սահմ. կար.	հրամ.	գերբ.
սիրվէմ	սիրվէր է	սիրվիցօ	սիրվէ	սիրվիլ
սիրվէս	սիրվէր	սիրվիցուր	{ սիրվիցէք սիրվաք	սիրվիւղ
սիրվա	սիրվիր	սիրվիցուվ		

սիրվա	սիրվիր	սիրվիցուվ	սիրվուծ, սիրվիր
սիրվէնք	սիրվիր ինք	սիրվիցունք	սիրվիւա
սիրվոք	սիրվէր իք	սիրվիցոք	սիրվիւաք
սիրվէն	սիրվէր ին	սիրվիցուն	

Մի քանիսը՝ նաև բարդ և բաղադրյալ ձևերից.

ապառնի   անցյալ ապառնի

բըր սիրվէմ	բըր սիրվէր է
բըր սիրվէս	բըր սիրվէր
բըր սիրվա	բըր սիրվիր
բըր սիրվէնք	բըր սիրվէր ինք
բըր սիրվոք	բըր սիրվէր իք
բըր սիրվէն	բըր սիրվէր ին

սահմ. ներկա   սահմ. ներկա շարունակապես

գը սիրվէմ	գու սիրվէմ
գը սիրվէս	գու սիրվէս
գը սիրվա	գու սիրվա
գը սիրվէնք	գու սիրվէնք
գը սիրվոք	գու սիրվաք
գը սիրվէն	գու սիրվէն

սահմ. անկ.   սահմ. անկ. շարունակապես

գը սիրվէր է	գու սիրվէր է
գը սիրվէր	գու սիրվէր
գը սիրվիր	գու սիրվիր
գը սիրվէր ինք	գու սիրվէր ինք
գը սիրվէր իք	գու սիրվէր իք
գը սիրվէր ին	գու սիրվէր ին

հարակատար   գերակատար

սիրվուծ իմ	սիրվուծ էր է
սիրվուծ իս	սիրվուծ էր
սիրվուծ է	սիրվուծ իր
սիրվուծ ինք	սիրվուծ էր ինք
սիրվուծ իք	սիրվուծ էր իք
սիրվուծ ին	սիրվուծ էր ին

Անցողական բայերն էլ կարող են կրավորական դառնալ. ինչ-

պես՝ գ'իդացվիլի, գուռգ'ուցվա կամ գուռգ'ուլվա, Վերթցվի, կարելի է երթալ, ուռգ'ուցվի կամ ուռգ'ուլվի Վարելի լինել երթալ:

Արեւմտյան գրականում կրավորական կազմելու համար Ա և Բ լծորդութիւն կրկին տիպարների -ել, -իլ վերջավորութիւնը դարձնելով -ուիլ, իսկ Գ լծորդութիւն կրկին տիպարների մեջ նույն -ուիլ մասնիկը գնելով կատարելի արմատի վրա. ինչպես՝

սիրել—սիրուիլ	իմանալ—իմացուիլ
պագնել—պագնուիլ	տեսնել—տեսնուիլ
խօսիլ—խօսուիլ	գտնել—գտնուիլ
կարդալ—կարդացուիլ	իջնել—իջնուիլ
անցնիլ—անցնուիլ	ելիլ—ելուիլ

Դիտ. 1.— Պետք է նկատել, որ թե Ա և թե Բ լծորդութիւն բ տիպարների մեջ և ձայնը չի կորչում կրավորական կազմելու ժամանակ: Միտլն հագնիլ, հարցնել, ցուցնել բայերը կորցնում են իրենց և ձայնը, դառնում են կրավորական հագուիլ, հարցուիլ, ցուցուիլ:

Դիտ. 2.— Ըլլալ բայը անկանոն կերպով դառնում է կրավորական ըլլուիլ, իբր թե անորոշը լինել ըլլել:

Արեւելահայ գրականում կանոնը նույն է. միայն թե փոխանակ ավելացնելու -ուիլ վերջավորութիւնը, դնում են -ուել (Բ լծորդութիւնը ըստ սովորականին վերածված Ա-ի):

Այստեղ նույնիսկ բացառութիւնները վերացվում են. հագնել դառնում է կրավորական հագնուել, ցուցնել բայը շնչված է և նրա տեղը գործ է ածվում ցուլց աալ. իսկ հարցնել բայի հարցվել գործածական չէ:

Կրավորական բայերը խոնարհվում են արեւելահայոց մեջ Ա լծորդութիւն համաձայն, իսկ արեւելահայոց մեջ՝ Բ լծորդութիւն համաձայն:

Տալիս ենք այստեղ միայն հիմնական եզրերը.

սառք. ներկա	աճկ.	կտր.		
սիրուեմ	սիրուիմ	սիրուէի	սիրուեցի	սիրուեցալ
սիրուես	սիրուիս	սիրուէիր	սիրուեցիր	սիրուեցար
սիրուի	սիրուի	սիրուէր	սիրուեց	սիրուեցաւ
սիրուենք	սիրուինք	սիրուէինք	սիրուեցինք	սիրուեցանք

սիրուէք	սիրուիք	սիրուէիք	սիրուեցիք	սիրուեցաք
սիրուեն	սիրուին	սիրուէին	սիրուեցին	սիրուեցան

ճրամ.

դերբ.

սիրուիր, սիրուէ
սիրուեցէք

սիրուող
սիրուած, սիրուել (բ)
սիրուելու, սիրուելիք

Անցողական բայերն էլ կարող են վերածվել կրավորականի՝
-ցնել վերջավորութունը դարձնելով արեւտահայերեն -ցուիլ=արե-
վելահայերեն -ցուել (երկուսի մեջ էլ կրճատելով և ձայնը) օրի-
նակ՝

լատկացնել—լատկատցուիլ, լատկացուել
վերացնել—վեր(ա)ցուիլ, վերացուել
ներկայացնել—ներկայացուիլ, ներկայացուել
հեռացնել—հեռացուիլ, հեռացուել
մտցնել—մտցուիլ, մտցուել
խմցնել—խմցուիլ, խմցուել
մոռացնել—մոռցուիլ, մոռացուիլ

Երբ անցողականը կազմված է տալ բայով, կրավորականի է
վերածվում միայն տալ բայը. օրինակ՝ բերիլ տալ—բերել կարուի:
Անկանոն բայերի կրավորական ձևերն են.

անել	ըլուիլ	արուել
դնել	դրուիլ	դրուել
ուտել	ստուիլ	ուտուել
տանիլ	տարուիլ	տարուել
գալ	գացուիլ	գացուել
երթալ	երթ(ա)ցուիլ	երթացուել
տալ	արուիլ	արուել

-չիլ վերջացած բայերից կրավորական չի կազմվում:

-ցնել վերջավորած բայերի կրավորականը հաճախ եզակի Գ
դեմքով գործածվում է իբրև անդեմ բայ. ինչպես՝

Թույն կխմցուի կմեռցուի (այսինքն թե թույն են խմաց-
նում մեռցնում):

Անցողականի կրավորականը հաճախ շփոթվում է Գ լծորդու-
թյան երկու տիպարների կրավորականի հետ, որովհետև երկուսի

համար էլ մասնիկն է -ցուել կամ -ցուիլ:

Այսպես արևմտյան գրականում՝

խենթենալ	խենթեցնել	խենթեցուիլ
աւելնալ	աւելցնել	աւելցուիլ
խնդալ	խնդացնել	խնդացուիլ
գողնալ	գողցնել	գողցուիլ
մոռնալ	մոռցնել	մոռցուիլ
լինալ	լեցնել	լեցուիլ
վերնալ	վերցնել	վերցուիլ

Արևելյան գրականումն էլ՝

կարդալ	կարդացնել	կարդացուել
լատկանալ	լատկացնել	լատկացուել
վերանալ	վերացնել	վերացուել
ներկալանալ	ներկալացնել	ներկալացուել
հեռանալ	հեռացնել	հեռացուել
մտնել	մտցնել	մտցուել

Բայց մյուս լծորդութիւնաց մեջ նման շփոթութիւն չի պատահում և երկու ձևերը տարբեր են լինում. ինչպես՝ արևմտահայ գրականով՝

խմել—խմուիլ	խմցնել—խմցուիլ
մաշել—մաշուիլ	մաշեցնել—մաշեցուիլ
կլկել—կլկուիլ	կլկեցնել—կլկեցուիլ
խօսիլ—խօսուիլ	խօսեցնել—խօսեցուիլ
ուտել—ուտուիլ	կերցնել—կերցուիլ

Նույնը արևելյան գրականով՝

խմել—խմուել	խմացնել—խմացուել
մաշել—մաշուել	մաշեցնել—մաշեցունել
խօսել—խօսուել	խօսեցնել—խօսեցուել
ուտել—ուտուել	կերցնել—կերցուել

Այս շփոթութիւնը դարմանելու համար արևելյան գրականում մտածել են պարզ կրավորականին դնել -ուել մասնիկը, իսկ անցողականի կրավորականին -նուել: Այսպես՝

լատկանալ — լատկացուել	լատկացնել — լատկացնուել
ներկալանալ — ներկալացուել	ներկալացնել — ներկալացնուել

մօտենալ—մօտեցուել	մօտեցնել—մօտեցնուել
վերանալ—վերացուել	վերացնել—վերացնուել
մանել—մտցուել	մտցնել—մացնուել

Արեղյան (Աշխ. քեր. 1906, էջ 95), չի ըմբռնում ոչ այս երկու դրուժյանց տարրերու թյունը, ոչ նորոգության պատճառը և ոչ էլ նպատակը, և համարում է ճնոր մտած մի անուղիղ ձև... փոխանակ հին և ավելի գործածական ձևերին»:

Արեմտյան դրականը ոչ մի միջոցի չի դիմել շփոթությունը վերացնելու համար: Ըստ այսմ Այտն. 93 դրում է թե Վամէն անցողական կրտուրական չունենար. այլ անոր տեղ իւր ներգործականին կրաւորականը կը դրուի, որ շատերունն արդեն նոյն է. օր. ճանչցուիլ, գողցուիլ, կարդացուիլ: Նույնպէս ցնել վերջաւորած ներգործականներուն՝ շատ անգամ իրենց չեզոքն է իրենց կրաւորականը»:

Վերեւում ասացինք, որ կրավորական կազմվում է երբեմն նաև չեզոք բայերից: Երևույթը ընդհանուր չէ և կան շատ չեզոք բայեր, որոնք չունեն կրավորական: Այս պարագային կրավորականը կազմվում է անցողականից. ինչպես՝

չեզոք	կրավորկ.	անցողակաւ	կրավորկ.
փրթիլ	—	փրցնել	փրցուիլ
փակչիլ	—	փակցնել	փակցուիլ
փախչիլ	—	փախցնել	փախցուիլ

Չեզոքից կրավորական կազմելը ինքնին անսովոր երևույթ է քերականության մեջ. այս երևույթը մտել է հայերենի մեջ թուրքերենի ազդեցութեամբ՝ ստեղծելու համար կարողական բայը, որ հայերենի մեջ առանձին քերականական կարգ չէր:

Հին ձևով ասվում է՝ հնար է, մարթ է, կարելի է ուտել, ասել, լսել, բերել և այլն. իսկ այս նոր ձևով՝ կուտուիլ, կասուիլ, կլսուիլ, կբերուիլ և այլն:

Սրանց համեմատ նաև չեզոք բայերից՝

կերթացուի (կերթցվի—կարելի է երթալ
կլացուի (կու լացուի)—կարելի է լալ
կելնուի (կելլցուի)—կարելի է ելնել և այլն:

Կրավորական բայը գործածվում է բացի՝

1) կրավորականից, որ նրա իսկական արժեքն է,

2) կարողականից, որ մտել է մեր մեջ թուրքերենի ազդեցութիամբ,

նաև իբրև

3) փոխադարձ բալ. ինչպես՝

տեսնել—տեսնուել չիրար հետ տեսակցութիւն ունենալ»

փաթաթուել—իրար փաթաթուել

համբուրուել—իրար համբուրել

ծեծկուել—իրար ծեծել

բոնուել—իրար բոնել

խառնուել—իրար խառնուել,

4) անդրադարձ կամ կրավորակերպ չեզոք (այսինքն իր վրակատարված մի գործողութիւն), ինչպես՝

լուացուել, սանդրուել, սրբուել, քորուել, հանուել (իր շոբերը հանել), հագնուել և այլն:

ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆԻ ՎԵՐՁԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կրավորականի վերջավորութիւնը (-վել, -վիլ և այլն, իրենց բոլոր խոնարհյալ ձևերով) միջին հայերենից սկսած՝ տատանվում է գրութիւն ձևի կողմից: Համաձայն հին հայերենի ուղղագրական կանոններին, v (վ) հնչուինը գտնվելով բաղաձայնի և ձայնավորի միջև՝ գրվում է ու, ինչպես Երուանդ, աղուէս, յօղուած, հատուած և այլն: Ըստ այսմ կրավորականի վերջավորութիւնն էլ գտնվելով բաղաձայնի ու ձայնավորի միջև, պիտի գրվեր միշտ ու. ինչպես՝ հալուիլ—հալուել, տարուիլ—տարուել: Այսպես թե՛ արևելահայ և թե՛ արևմտահայ ուղղագրութիւնը:

Բայց երբ սկսվեցին ուղղագրութիւնը բարեփոխելու առաջին փորձերը, առաջին հարվածը սկսավ հենց կրավորականից այն պատճառով, որ կրավորականը չափազանց սովորական (շատ գործածված) մի ձև էր, և բացի սրանից՝ լինելիք փոփոխութիւնը շատ թեթև կամ հարմար էր: Առաջացավ երկու ձև, -վել և -ւել, առաջինը հնչական և վճռական, երկրորդը տատանվող միջին ձև, որ մասամբ նման էր հին գրչութիւն (-ուել) և մասամբ էլ նման նորին (-վել): Այս տատանյալ դրութիւնը քնաց և քնում է դեռ արևմտյան գրականում, իսկ արևելյան գրականը անցել է -վել ձևին:

Արևմտյան գրականի համար հատկապես ծանր է այն բառերի կրավորականը, որոնք ունեն իրենց արմատի մեջ վ ձայնը. այս—

պես հաշիւ, հովիւ, պատիւ և այլն, որոնց կրօնականը անշը-
նորէք ձեռով գրվում է հաշուըուի, հովուըուի, պատուըուի
և այլն:

Այս երկու գրութիւննից դուրս գալու վերջին միջոցն է՝ հաշ-
վըվի, հովվըվի, պատվըվի և այլն:

4. ՐԱՅԱՍԱԿԱՆ ՐԱՅ

Բացասականը դրական գաղափարի հերքումն է. դա մի հա-
մաշխարհային լեզվական երևույթ է և չկա մի լեզու, որ հաստա-
տականի կողքին նաև բացասական չունենա:

Կարելի էր կարծել, որ բացասականը իբրև վճռական մի երև-
վույթ իր տեսակները և նրբութիւնները չունենար լեզուների մեջ:
Բայց կան մի քանի լեզուներ, որոնք այս կետումն էլ սահղծել
են տարբերութիւններ:

Ճապոներենում սովորական բացասականի հետ կա նաև մի
ախպիսի բացասական, որ ցույց է տալիս *եղեռն* ո՛չ, *դեռ* բնավ ո՛չ»:
Օրինակ՝ հարց է տրվում՝

— Ճապոներալում եղե՞լ ես:

— Դեռ բնավ չեմ եղել:

(Plaut, 118)

Այս լեզվի մեջ կա նաև մի բացասական, որ սաստկականի
իմաստ ունի. իբր թե «ոչ քիչ, այլ շատ»: Օրինակ՝ Երբ նրա երե-
սը տեսավ, քիչ չվախեցավ (այլ շատ):

(Plaut, 119):

Աֆրիկյան սվահիլի լեզվումն էլ կա մի տեսակ բացասական
ձև, որ Seidel (Suahili, 49) կոչում է *Noch-nicht-perfektum* *եղեռն*
ոչ կատարյալ» և որ ցույց է տալիս, թե *եղեռն* այս ինչ գործողու-
թիւնը չարի»: Օրինակ՝

si ja piga

դեռ չգարկի

որի մեջ մասնիկն է ja *եղեռն* ոչ»:

Կա նաև սրա ավելի բարդ ձևը. որ ցույց է տալիս, որ թեև
գործողութիւնը մինչև այդ ժամանակ չի կատարել, բայց քիչ հե-
տո պիտի անի. օրինակ՝

si ja piga bado

«նոր պիտի դարնեմ».

(մասնիկն է բալից առաջ դրված ja գեռն ոչ) և բալից հետո bado):

Մալալո-պոլինեզյան Իննտոկ-իզորոտ լեզվի մեջ հինգ տեսակ տարբեր բացասական կա. այսպես՝

adi ոչ, չ (սովորական բացասական)
 iga բոլորովին ոչ (սասական)
 maid չկա, գոյութուն չունի
 faken այն չէ, ինչ որ կարծում էին
 isaan դեռ ոչ:

Այս բոլորը բալ են և խոնարհվում են իբրև բայ:

(Seidenadel 138, 140, 141, 144, 146)

Մորզովիներեն լեզուն էլ ունի 5 տեսակ բացասական իրենց զանազան խոնարհումներով:

(Евсеев, Հավել., էջ 279)

Բացասականի մի անսովոր ձև ունի ամերիկյան կրի լեզուն. բառի ծայրին դնում է ban, որով իմացվում է, որ նա չկա, մեռել է կամ կորել է. օրինակ՝

ni musomi-ban հանգուցյալ պապս
 ki musomi-ban հանգուցյալ պապդ:

Այս միևնույնը կազմում է նաև բալի անկատար անցյալը:

(Lacombe, 18)

Ինչ ձևեր կան լեզուների մեջ արահայտելու համար բացասականը:

Տարօրինակ է աֆրիկյան փուլ լեզուն, որ բացասականը արտահայտում է միայն տոնի բարձրությամբ, առանց որևէ մասնիկի կամ վերջավորության. օրինակ՝

mi warata «պիտի սպանեմ» (վերջածայնը մյուս վանկերին հավասար տոնով).

mi waratà «չպիտի սպանեմ» (վերջին վանկը բարձր տոնով).

mi piya «խփում եմ».

mi piyá «չեմ խփում»:

Սրա նման աֆրիկյան նձիմա լեզուն էլ բացասական ադաունին զանազանում է դրականից միայն շեշտի տարբերությամբ. այսպես՝

nwoli «պիտի ուտեմ».

nwóli «չպիտի ուտեմ»:

(Welman, A preliminary study of the nzima, 107)

Ջարմանալի է նաև Դրավիդյան տելուգու լեզուն, որ թեև իր բայական զանազան ժամանակները կազմում է lēdu «չիք, ոչ» մակբայով, բայց ներկայի և անցյալի համար չունի ժխտական-սրանց տեղ դնում է aoriste-ի գրական ձևը (առանց ժխտականի, բայց ժխտական իմաստով). օրինակ՝

kottanu «չեմ ծեծում. չծեծեցի, չպիտի ծեծեմ»

kottavu դու kottamu մենք

kottadu նա kottaru դուք, նրանք

kottadu նե կամ չեզ. kottavu նրանք (չեզ.):

(Lakshminarasayya, 25—26)

Մնացյալ բոլոր լեզուներում բացասականը կազմվում է ինչ որ մասնիկով, որ դրվում է սովորաբար ժխտելի բառի սկիզբը, կամ նաև վերջը և կամ բառի ու վերջավորութայն միջև: Այսպես վրացերեն ար ժխտականը, որի հետ նույն է նաև լազերեն var, դրվում է բառի կամ բալի սկիզբը:

Ամերիկյան աուկա լեզվում (Չիլի) երեք բացասական մասնիկ կա՝ la, qui, no (որոնցից la պատահաբար նման արաբականին, no պատահաբար նման եվրոպականին): Առաջինը դրվում է սահմանական եղանակում, երկրորդը ստորադասականում և դերբայների վրա:

(Grasserie 34, Febres, 8)

Սրա նման աֆրիկյան կենյան (բանտու) լեզվումն էլ բացասականի մասնիկը ըստ բայի ժամանակի զանազան է լինում. այսպես՝ ներկայի և ապառնիի համար դնում են pù, անցյալի զանազան տեսակների համար béke, հրամայականի համար ké:

(Ittmann, 198)

Աֆրիկյան սարա լեզվում բացասական կազմելու համար բալի դրական ձևի վերջում դնում են nge մասնիկը

musu ուտում եմ musange չեմ ուտում

yusa ուտում ես yusange չես ուտում

nusa ուտում է nusange չի ուտում

zusa ուտում ենք zusange չենք ուտում

susa ուտում եք   susange   չեք ուտում
 zusa ուտում են   zusange   չեն ուտում
 ապր. inusa ngena պիտի ուտեմ
 musangenange   չպիտի ուտեմ և այլն:
 (Delafosse, 25)

Նույնպես և սրանց կրավորականը. ինչպես՝

musanga ուտվում եմ   musangange   չեմ ուտվում
 yusanga ուտվում ես   yusangange   չես ուտվում
 musangenangange   չպիտի ուտվեմ:
 (անդ, էջ 26)

Ամերիկյան վապո լեզվի մեջ բացասական մասնիկն է in կամ
 laki (Radin, 139), որ պատահաբար նման է արաբերենին:

Մալդաշերեն լեզվի բացասական մասնիկն է tsy, որ պատահաբար
 նման է մեր չ-ին (Montagné, 77):

Հետաքրքրական է եթովպական դալլա լեզվում արգելականի
 եզակի արական, իգական և հոգնակի ձևերը կազմելու համար
 jedi բառիկը, որ նշանակում է բուն «ասած» և համապատասխանում է
 մեր «թող» մասնիկին. օրինակ՝

ասած (նրան) չերթա, չտա, չգրի
 ասած (նրանց) չերթան, չգան
 ասած (ներան) չերթա և այլն.

փոխանակ թող չերթա և այլն:

(Hodson, 43)

Աֆրիկյան խասու լեզվում կա բացասականի զգեստը՝ ձևը,
 որ կազմվում է na մասնիկով. օրինակ՝

tenabiga «նա դեռ չի զարկել»
 tetunaimba «մենք դեռ չենք երգել»:

(Kotz, 19)

Աֆրիկյան կինգա (բանտու) լեզվումն էլ բացասականը կազմվում է
 ne մասնիկով, որ զրվում է բալից առաջ:

(Wolff, 80)

Սումերերենումն էլ բացասականի մասնիկն է nu, որ զրվում է
 խոսքի սկիզբը. սրանով է կազմվում նաև արգելականը:

(Deimel, 231)

Պերուի ռունա սիմի կամ կեչուա լեզվում բացասականը կազմվում է ֆրանսերենի նման. — բացասականի մի մասը ղնելով բալից առաջ, մյուսը բալից հետո. այսպես՝

puñuni քնում եմ.

mana puñuni-չս չեմ քնում.

(պատահաբար առաջինը նման հայերեն մի՛ և երկրորդը չե բառին):

(Middendorf, 103)

Հնդկական չուտիյա լեզվում բայը բացասականի վերածելու համար բառի ներսում ղնում են a մասնիկը, ինչպես՝

lari-ri տվի → lari-a-ri չտվի

lari-rumde տվել էի → lari-ā-rumde չէի ավել

no-ni տվել եմ → no-yā-ni չեմ տվել

no-n պիտի տամ → no-yā-n չպիտի տամ:

(Grierson III, մ. 2 էջ 121)

Դրավիդյան բրահուի լեզվումն էլ բացասական կազմելու համար բալի մեջ պետք է մուծել a մասնիկը:

(Bray, 139)

Աֆրիկյան ցվա (բանտու) լեզվում բացասական կազմելու համար բալի սկիզբը ղնում են a ինչպես՝

nza famba ման եմ գալիս, a nzi fambi ման չեմ գալիս

nzi ranza սիրում եմ, a nzi ranzi չեմ սիրում:

Այս առթիվ այս լեզվի քննիչը (Persson, 51) անում է հետևյալ նկատողությունը. «Ենվրոպացիք բացասականը կազմում են բալի դրական ձևից՝ ավելացնելով «ոչ»։ բայց բանտու լեզուները այդպես չեն. բացասականը կազմում է նրանց մեջ բալի մասը: — Չկարողացա հասկանալ հեղինակի միտքը. արդյոք նա ասում է այսպես՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը՝ որ «ոչ» (անդլ. not) բառը առանձին է գրվում, թե մի այլ հանգամանք: Եթե առաջինն է, ավելի ուժեղ է նախորդ չուտիյա լեզվի դրությունը կամ թուրքերեն ma, որ մտնում-թաքնվում է բառի մեջ. ինչպես՝

alma-dəm չառի

sāt-ma-də չժախեց և այլն:

Նաբիերենում բացասականը կազմվում է min օժանդակով, որ ձևացնում է առանձին խոնարհում բոլոր ժամանակներին և բոլոր 15 լծորդութունների համար, նաև տրական բայաձևով (verbum dativum). օրինակ՝

hur-re սպանում եմ
 hur-mind e չեմ սպանում
 hur-ndi-re նրան սպանում եմ
 hur-nu-md-e նրան չեմ սպանում:

(Kauczor, 227—250)

Կովկասյան ուրիխ լեզվով բացասական մասնիկն է m, որ կարող է դրվել բալից առաջ կամ հետո. օրինակ՝

u-z-bie-n քեզ ես տեսնում եմ
 u-s-əm-bie-n քեզ ես չեմ տեսնում
 u-z-bie-qa-ma քեզ ես չեմ տեսել:

Բացի սովորական m բացասականից, կա նաև «բնավ ոչ» բացասականը, որի մասնիկն է bz. օրինակ՝

a-s-əm-bie-n նրան ես չեմ տեսնում
 a-s-əm-bie-bzä-n նրան ես չեմ տեսնում բնավ:

(Dumézil, 60, 62)

Կովկասյան լեզգիերեն լեզվում բացասական կազմելու համար բալի վերջում դրվում է Շ. իսկ արգելական կազմելու համար զըրվում է mir, նույնպես բառավերջում:

(Жирков, 93, 96)

Աֆրիկյան հարար լեզվի մեջ բացասականը կազմվում է բալի մեջ ներմուծելով um բացասական մասնիկը. ինչպես՝ gadala «սպանել» բալից՝ անկատար ժամանակ՝

դրակաճ	բացասական
հզ. Ա igadl-aḥ	igadl-um-ieh
Բ igadl-aḥ	tegadl-um-ieh
հոգ. Ա nigadl-ana	negadl-um-ie-na

(Cerulli, 90)

Բացասական բալ կազմելու մի անսովոր ձև էլ կա հնդկականը:

առջասթանի լեզվի մարվարի բարբառում. այդ է դրական բայի վրա ավելացնել rahaṇō «մնալ». օրինակ՝

gātō Կրգել— gātō rahaṇō չԿրգել:

(Grierson, հատ. 9, մաս 2, էջ 29)

Նենեց (սամոյեզ) լեզուն ունի բայի ժխտականը կազմելու առանձին մի ձև. նա ունի nisʷ ժխտական բայը, որ խոնարհվում է իրրև առանձին բայ՝ բոլոր ձևերով և նրա կողքին դրվում է դրական բայը անփոփոխ:

(Терещенко, 239)

Կան և սրա հաստատական ձևերը, որոնք են՝

vunisʷ իհարկե ոչ (իհարկե չգնացի)

xaʹnyasʷ չէ՞ որ (չէ՞ որ չգնաց):

Սրանց հետ պետք է հիշել նաև՝

xaçyasʷ քիչ մնաց որ... (քիչ մնաց որ ընկնէր, բայց չընկավ):
(անդ, 240)

Նենեց լեզվին ցեղակից սելկուպ լեզուն էլ, բացի այն, որ ունի 2 տեսակ բացասական մասնիկ, նախ assa «չ» որ կցվում է բայի զանազան ժամանակների վրա, և երկրորդ օձա «մի», որ կցվում է միայն հրամայականի վրա,— ունի նաև «անկարող լինել, չկարենալ» և «պակասել» բայերը, որոնք նախորդի ձևով իրենք միայն խոնարհվում են դրական բայի կողքին և տալիս են նրան բացասական իմաստ:

(Прокофьев, 95—96)

Չեչեն լեզվի մեջ էլ բացասական մասնիկը երկու է. ca (ծա), որ սովորական բացասական է, և ma, որով կազմում են արգելականը. ինչպես՝

dieša կարդա

ma dieša մի կարդար:

(Мадиев, 123)

Նվրոպական շատ լեզուների մեջ բացասականն է ne, որ դրվում է խոսքի սկիզբը. ինչպես, հայերեն ոչ և հունարեն ου, ουα, ουχ. օրինակ՝ լատիներեն nescio չգիտեմ = հայերեն ոչ գիտեմ, ռուսերեն не хочу ոչ կամիմ, հունարեն οὐφημι ոչ ասամ, οὐκ ἐθέλω ոչ կամիմ, οὐ λῶσω ոչ թողից, οὐκ ἐρεῖς չէս ասելու և այլն:

Գերմաներենում և անգլերենում բացասականը դրվում է խոսքի վերջում, ինչպես՝

գերմ. Ich habe nicht } ունեմ ոչ = չունեմ:
անգլ. I have not }

Այսպես նաև ամերիկյան չիբչա լեզվում, ուր բացասականը կազմելու համար բալի խոնարհման բոլոր ձևերի վերջում գրվում է -za մասնիկը. ինչպես՝

zebquyscuaza չեմ անում
umquyscuaza
abquyscuaza և այլն:

(Uricoecha, 40)

Բերբերական կարիւերեն լեզվում բացասական կազմելու համար բալից առաջ դնում են ur, իսկ բալից հետո ara (որ պատահաբար նման է վրացերեն ara բացասականին). օրինակ՝

ur Ĕssiner ara չգիտեմ
ur thennidh ara չասացիր:

(Hanoteau, 175)

Մունդա խմբից կոհլ լեզվով բացասական կազմելու համար բալարմատից առաջ դրվում է ka մասնիկը և այս առթիվ դերանուն վերջավորութունն էլ առաջ է անցնում. օրինակ՝

aing sentan-aing գնում եմ
aing ka-ing sentana չեմ գնում:

(Nottrott, 50)

Թուրքերենում մասնիկն է ma կամ me, որ դրվում է բալի արմատի վերջում՝ բալական վերջավորութունից առաջ և նախավոր շեշտով. օրինակ՝

ál-ma-dəm չառի
vér-me-dim չավի:

Այս շեշտը անհրաժեշտ է, առանց որի բալը դառնում է հաստատական. ինչպես՝

qavúrma մի տապակեր
qavurma տհալ, զավուրմա

dondürma մի սառեցնել
 dondurma պաղպաղակ
 késmé մի կտրել
 kesmé կտրական:

(Այս երևույթի համար հմտ. էջ 338 *poul* լեզվի ձևը):

Անհրաժեշտ է, որ այսինչ կամ այնինչ լեզուն ունենա մի-
 այն մի բացասական մասնիկ: Կարող է ունենալ և մեկից ավելին: Օրինակ՝ արաբերենում բացասականի մասնիկը երկու է՝ *mā* և *lā*. առաջինը գրվում է կատարյալ ժամանակի վրա, երկրորդը ներկայի վրա. օրինակ՝

mā kataba չգրեց
lā yaktubu չի գրում:

(Belot, 29)

Հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ բացասական կազմելու հա-
 մար բալի կամ բառի վրա զնում էին *ne*, որ պահում են սանս-
 կրիտը *nā*, պարսկերեն *na*, մյուսները *ne* ձևով. ինչպես՝

սանս. *nā* tvāvan Indra kâç cana
nā jāto *nā* janīṣ yate
 Չկա քեզ նման ով Ինդրա
 Ոչ ծնվել է, ոչ կծնվի:

լատ. *ne-scio* ոչ գիտեմ
 լիտ. *âš* nègerlu չեմ խմում
 պրս. *nā* dādam չավի:

Հնդեվրոպական աշխարհի արեելյան ճյուղում բացասականը
 երկու էր. բացի *ne* ձևից՝ կար նաև *mē*, որ պահում են արիական,
 հույն և հալ լեզուները միայն, հրամայականի մեջ՝ արգելական
 կազմելու համար. օրինակ՝ սանս. *mā* bharah=պրս. *mā* bur=հուն.
 μη φέρε=հայ. մի՛ բերեր:

Հայերենը ունի երկու տեսակ բացասական բառիկ՝ ոչ (որի
 կրճատ ձևն է չ) և մի՛:

Ոչ կամ չ գործածվում է բոլոր տեսակի բացասականների
 համար, իսկ մի՛ միայն արգելականի մեջ:

Շատ լեզուների մեջ բացասական և արգելական կազմվում
 են նույն ձևով և նրանց մեջ խառուլթյունը չկա. օրինակ՝

ռուս. не говорит, не читает ևն
не говори, не читай ևն:

Բայց կովկասյան մի խումբ լիզունների մեջ արգելականը զարմանալի կերպով տարբեր է սովորական բացասականից: Օրինակ՝ ինգուշերենում սովորական բացասականը կազմվում է *ca* նախաձայնիկով, որ դրվում է անորոշի սկիզբը. ինչպես՝ *cedešir* *εջսովորելիս* (Мальсагов, 60): Սրա հետ նույն են չեչեներեն *ca*, *ca* բաց. *co*. իսկ արգելականը կազմվում է *ma* մասնիկով (Dumézil, BSL 34, էջ 109): Այս վերջինիս հետ էլ նույն են թարասարան *me, mi* (Жирков, 138 դնում է *m*), հյուրկիլի *ma-*, ազուլի *m*, կյուրիներենումն էլ *-mir*, որ վերջահար է. օրինակ՝

kač «առնել» բայից *kačûmir* մի առներ:

(Dirr, 294)

Այս ձևերի հետ նույն են դարձյալ բուդուխ. *-ma, -mo*, արխազ. և ուբիխ. *m*, կաբարդին. *mə*. ինչպես՝

t'xə գրիբ, *a-u-mu-t'xə* մի գրիբ, *mə-šen* չգիտենալ:

(Dirr, Einführ, 48—49)

Հագերենումն էլ ունենք մո՛ գարուփ «մի գրիբ, մո՛ գարուփ» մի գրեք:

(Маррь, Грам. чан. яз. 55)

Այս բոլորը շատ նման են հայերենին. ինգուշ. *ca*, չեչեն. *ca*, *ca*, բաց. *co* նույն են հնչում հայերեն *ոչ*, *չ* ձևի հետ, իսկ մյուսները հայերեն մի՛ ձևի հետ: Հատկապես հյուրին. *mir* նույն է ճիշտ Ղրբ. մրեբ ձևին, որ նրա պես թե՛ վերջահար է և թե՛ կրում է *p* վերջավորութունը. այսպես Ղրբ. կ'օ՛ռռալ մրեբ «մի գոռա», մրաա՛նալ մրեբ «մի մոռանա»:

չ բացասականի հետ մեծ նմանութուն է ցույց տալիս նաև պարսկական մինջանի բարբառը, ուր ունենք *č* (ամբողջական ձևը), *ə* չձ նշանակութված: Սրա կրճատ ձևն է *č*-, որ գործածվում է իբրև բացասական մասնիկ բայերից և գոյականներից առաջ. ինչպես՝

*č*idə՛m չեմ զարնում

*za č*ivzānə՛m ես չգիտեմ

*č*ipərsa չհարցնես, մի հարցնի և այլն:

Տարախույս չկա, որ այս բառը պրս. hič Երնսոյ, ոչ ոք» ձևն է (Gauthiot MSL 19, 145), բայց թե՛ կովկասյան ձևերի և թե՛ մինչդանի ձևի բացարձակ նմանութիւնը հայերենի հետ զուտ արդունք են պատահականութեան, ինչպես որ պատահականութիւն է նաև այն, որ բացասականի այս ma ձևը ընդհանուր է շատ բազմաթիւ լեզուների մեջ՝ սկսած չինարենից, թուրքերենից, կովկասյաններից, մինչև արաբերեն և ավելի հեռավոր ամերիկյան լեզուներ:

Պատահական է նաև ճԷ, որ մալայան էնզգանո լեզվի մեջ բալը բացասականի է վերածում. օրինակ՝

ճԷ sai-1 չվազես:

(Kähler, 123)

Մեկանեզյան իաի լեզվով բացասական մասնիկն է ճա. օրինակ՝

oge	ma	ča	he	ka	he
ես		չ	պիտի	երթամ:	

(Ray, 99)

Այս բոլորը պատահական բաներ են, ինչպես որ պատահական է նաև աֆրիկյան ջիզգի (բանտու) լեզվով էական բալի բացասականը tsi=հայ. չի:

(Raum, 108)

Հայերեն մի՛ ծագում է հնիս. me ձևից (ē ըստ օրինի դառնում է ի):

Ինչպես ասացինք, հնդեվրոպական նախալեզուն ուներ երկու աեսակ բացասական բառիկ՝ ne, որ գործածվում էր բալական բոլոր ձևերի համար և mē, որ գործածվում էր միայն արգելականում: Այս վերջինը հատուկ է միայն արևելյան ճուղին, բայց քանի որ այնպիսի հին և պահպանողական լեզուներ (ինչպես են սանսկրիտն ու հունարենը) պահում են այն, պետք է կարծել, որ նա ընդհանուր էր նաև մյուս շեղուներին:

Երկու ուղղականների նմանութիւնը մի կողմից (n և m) և ավելորդ հոմանիշներից մեկի ջնջման օրենքը մյուս կողմից հեռացրին վերջապես mē ձևի գործածութիւնը մյուս լեզուներից: Նույնիսկ հնդկական պալի լեզուն արգելականում թեև ունի mā, բայց ավելի շատ՝ na (V. Henry, 100):

Մըցումը տարվել է երկու ուղղութիւնք. մինչդեռ լատինե-

բենը, գերմաներենը և սլավերենը շնչել են mē ձևը և ընդհանրացրել ne, ընդհակառակը թոխարերենը շնչել է ne ձևը և ընդհանրացրել է mē: Բայի բոլոր բացասական ձևերը թոխարերենում կազմվում են անխոր mā (նաև mar) մասնիկով (Sieg u. Stegling 316):

Հնդկականում էլ կա նմանօրինակ շարժում. մինչդեռ սանսկրիտին հատուկ է միայն mā արգելականը, արդի լեզուներից, օրինակ, սինհալի լեզուն գործածում է արգելականում no. ինչպես՝

no-kiya «մի ասա» (Geiger, 150):

Նույն մրցումը տարվում է նաև այսօր իրանական ճյուղի մեջ՝ պարսկերեն լեզվում:

Պարսկերենում, ինչպես գիտենք, բացասականի մասնիկն է na, իսկ արգելականինը՝ ma: Բայց այժմ պարսկական ժողովրդական լեզվում արգելականն էլ փոխանակվում է ne ձևով. ինչպես՝

né-ters = գրակ. mé ters «մի վախեր»

né-gū = գրակ. mé-gū «մի ասիր».

(Jensen, Neup. gram. 168)

Ավելի զարմանալին այն է, որ ածականի և գոյականի բացասականի nā -ան մասնիկը նույնպես անցնում է բայերին: Ճանապարհը այսպես է: Ածականը ունի nā մասնիկը. ինչպես՝ nā-pak «անմաքուր». հետո անցյալ դերբայը՝ իրրև ածական, ստանում է նույն nā մասնիկը. ինչպես՝ nā āzmūde «անփորձ» (իրրև անփորձված). այստեղից էլ անցել է անորոշ դերբայի վրա. ինչպես՝ nā giriftēn «չգրավել», nā tālebīden «չպահանջել»: Բայց երևույթը այստեղ կանգ է առել և դեռ խոնարհման մեջ չէ մտել (Jensen, Neupers. gr. 169): Չարմանալի է նույնպես այն, որ պարսկական թալիշի բարբառով բացասականը՝ փոխանակ զրվելու բայի սկիզբը, մտել է բայի և վերջավորութայան միջև. օրինակ՝ ōmām եկա, ōmā-n-im չեկա (Grund. ir. phil, I 366):

Հայտնի է, որ թուրքական լեզուների մեջ ժխտական մասնիկն է ma. Բայց դա ձայնական զանազան փոփոխություններով կարող է դառնալ h, p, օրինակ՝ Սիրիերի թուրքական խակաս լեզվով նույնը դառնում է m, b, p:

(Дыренкова, 67)

Թուրքական շոռ լեզվի մեջ էլ բացասականը կազմվում է pa, pe, ba, be, me մասնիկով (Дыренкова, 151):

Գալով հայերենն ոչ-չ բառիկին, ըստ Meillet MSL 23, 224, սա բաղկացած է երկու մասից՝ ու-չ, վերջինը անորոշի նշանն է, որ գտնում ենք նաև ինչ բառի ժայրին. իսկ ո բուն բացասականն է, որ պետք է կցել հսլ. otū, սանս. āti «հակառակ» բառերին: Այս բառերի իբրև բացասական գործածության համար համար սանս. āti vratām «ընդդէմ օրինի», հսլ. ot-roū = ռուս. отрокъ «մանուկ» (իբրև լատ. in-fans «անխոս» = մանուկ): Ըստ այսմ ոչ նշանակում է «ոչ մի», իսկ սղյալ չ ձևի մեջ մնացել է միայն «մի, մեկ» գաղափարը: Վերջին երևույթի հետ նույն է թրք. hiç bir şey «ոչ մի բան», որ Պոլսի ժողովրդական լեզվում կրճատվելով դարձել է bişey «մի բան»:

Գրաբարի մեջ հնդեվրոպական նախալեզվի նման, թե նախադասությունը և թե բալի խոնարհումը բացասական լինելու դեպքում բացի ոչ բացասականը վերջնելուց, ուրիշ ոչ մի փոփոխություն չէին կրում:

Մի՛ արգելականի գործածության ձևը բոլոր լծորդությունների մեջ արդեն տեսանք: Դնում ենք այստեղ նաև ոչ բացասականի համար իբր օրինակ Ա լծորդության ներկալի խոնարհումը. Զնացյալը բոլորովին նույն է.

ոչ սիրեմ	կրճատ	չսիրեմ
ոչ սիրես		չսիրես
ոչ սիրէ		չսիրէ
ոչ սիրեմք		չսիրեմք
ոչ սիրէք		չսիրէք
ոչ սիրեն		չսիրեն

Ոչ գործածվում է ոչ միայն բայական ձևերի, այլև ուրիշ մասունք բանիների հետ. օրինակ՝ ոչ ապաքէն, ոչ բնաւ, ոչ այսօր և ոչ վաղիւ, ոչ լառաջ և ոչ լեանոյ և այլն: Արդի աշխարհաբարում գրեթե բացասական մասնիկի ձև է ստացել. ինչպես՝ ոչ-բարի, ոչ-ապարդույն, ոչ-մեծ, ոչ ալնքան կարեւոր, ոչ ավել-ոչ պակաս: Գրաբարում բացասական մասնիկ է չ ձևով. ինչպես՝ չերէց, չքահանայ, չգիտանք, չգոյ, չմարդի, նույնիսկ բառի ներսում՝ չափ-չգիտութիւն: Նույնպես նաև արդի բարբառներում, ինչպես՝ չհաս, չբեր, չտես, չհասություն և այլն:

Մի՛ իբրև արգելական կցվում է ոչ միայն հրամայականի հետ, այլև ապառնիի, ստորադասականի և աներևույթի հետ. օրինակ՝ մի՛ լուիցես, մի՛ տեսցէ, մի՛ առնուցուս յանձն, մի՛ տեսցես, մի՛ տե-

ասնիցես, մի տեսանիլ: Կարող է լինել նաև հետադաս. ինչպես՝ Որ ոչ աշխատ լինիցի, կերիցէ մի: Վերջապես կարող է դործածվել որևիցե բառի վրա առանց բալի և այլ դեպքում բալը գորութիւմը կիմացվի. օրինակ՝ Մի, մի այս (այսինքն այստեղ մի բերեք): Այժմ ասում ենք մի և հասկանում ենք մի՛ անիր:

Մի արգելականը կարող է իր բալից բոլորովին հեռանալ՝ անշատվելով բազմաթիվ բառերով: Դասական օրինակ է Եղնիկի հետեյալ տողը՝

Ձի մի մթարքն, որ դբքքն շողայցեն, արգել հայելոյ ի յտակութիւն լուսոյն լիցին:

Սովորական կարգով այս հատվածը պիտի լիներ այսպես.

Ձի մթարքն, որ դբքքն շողայցեն, մի լիցին արգել հայելոյ ի յտակութիւն լուսոյն:

Վերի ձևով մի՛ ոչ միայն բաժանված է իր բալից Տ բառով, այլև մի ամբողջ հարաբերական նախադասութիւմը:

Միջին հայերենում, բայական այն եզրերը, որոնք գրաբարի հետ նույն էին մնացել դրականում, բացասականի մեջ էլ անփոփոխ պահեցին գրաբարի բացասական ձևը: Այստեղ սակայն հարկավոր էր ընտրութիւն անել ընդարձակ ոչ և սղլալ չ ձևերի միջև: Միջին հայերենը բնականաբար պիտի ընտրեր կարճ ձևը:

Սխալվում է Karst, 373 ծան., որ կարծում է, թե ընտիր դասական հայերենում ընդունված էր միայն ոչ ձևը և չ ժողովրդական էր և թե ընտիր դասական հայերենում ավանդված չ-ով ձևվերը հարազատ չեն: Ուրեմն հարազատ չէն չիք. չնչին, չնաշխարհիկ, չերեց, չքոտի և այլն ձևերը և պետք է սրանց հարազատ ձևերն համարել՝ ոչիք, ոչնչին, ոչնաշխարհիկ, ոչերէց, ոչքոտի և այլն: Եվ երբ Եղնիկը իր սուր հեղնութիւմը և բառախաղով գրում է «Ձերն չէին վասն չէին յաշտ առնէր»՝ պետք է համարել անհարազատ և ուղղել՝ Ոչ էրն ոչ էին վասն ոչ էին յաշտ առնէր:

Ձիարդ և իցէ. գրաբարի մեջ կային ուրեմն հավասարապես ոչ և չ ձևերը: Ավելի ուշ, ժողովրդական լեզվի մեջ գերակշռեց կարճ ձևը և անփոփոխ ժառանգութիւն անցավ միջին հայերենին: Այսպիսով, միջին հայերենը ստացավ կատարյալի, հարկատարի, գերակատարի, անորոշ դերբալի, ինչպես նաև արգելականի ձևերը, համարյա անփոփոխ գրաբարից: Օրինակ՝ չառի, չեկիր, չգալոյն, չես ասցել, չէ հրաւիրել, չես խօսել, չլինի խօսել, չլինի ծնել, չլինի առել, չլինի ցուցուցել, չէ ընդունած, մի այնէք, մի գողնալք (Karst, 374):

Իսկ այն բայական ձևերը, որոնց դրականը փոփոխվել էր միջին հայերենում, ընաչառնաբար իրենց բացասական ձևն էլ պիտի փոխենին: Նախ ջնջվեցին գրաբարի ապառնին (չսիրեցից) և ստորադասական ներկան (չսիրեցեմ): Երկրորդ՝ գրաբարի սահմանական ներկան և անկատարը վերածվելով միջին հայերենում ստորադասական ներկայի և անկատարի, անփոփոխ տեղափոխվեցին այստեղ (չսիրեմ, չսիրէի). օրինակ՝ կու աղաչենք զքեզ որ չծախես. նա իսկի չայնէ, նա վասն այնոր չաւտայ դարպասն. նա այլ չընդունվի բնաւ. թէ այնէ այրիկն տիաթիկ ու թէ չայնէ (ամուսինը կտակ անե թե չանե). չառնուն, որ չգտնուն, չարգելեն, չբանան, որ չտան (Karst, 376):

Ամենակարևորը սահմանական ներկան և անկատարն էին, որոնք միջին հայերենում ստանալով կու բառիկը, բոլորովին փոխել էին իրենց կերպարանքը:

Անշուշտ կարելի էր նորաստեղծ ներկայի և անկատարի վրա ավելացնել չ բացասականը և կազմել նոր ձև, իբր *չկու սիրեմ, *չկու սիրեի կամ ավելի լավ՝ *կու չսիրեմ, *կու չսիրեի:

Այսպեսի մի փորձ արել է հաջողութամբ հեսարիայի բարբառը, որից իբր օրինակ ունենք՝

չկամ կարդամ   «չեմ կարդում»

չկար գրէի   «չէի գրում»

չկաս գրէիր   «չէիր գրում»:

(Ալպոյաճյան, Պատմ. հայ Կես. Բ 1644)

Դժբախտաբար այս օրինակները շատ քիչ են և բավական անհարիր՝ հասկանալու համար կանոնը: Երևում է, որ օժանդակն է կալ բալը, որ ներկայի եզակի Ա դեմքի մեջ բայի հետ միասին խոնարհվել է (չկամ կարդամ), անկատարի մեջ եզակի Ա դեմքում ունենք չկար գրեի. ուրեմն եզակի Գ դեմքը ընդհանրացել է. բայց ինչո՞ւ եզակի Բ դեմքում ասվում է չկաս գրեիր, ուր չկաս թե խոնարհված է ներկա և թե եզակի Բ դեմք է: Ավելի հետո (անդ, էջ 1665) կամ բայի տեղ դրվում է գամ. արն է ստույգ:

Անհրաժեշտ է մի քանի օրինակ էլ՝ ավելի լավ պարզաբանելու համար օրենքը:

Բայց այս փորձը կղզիացած է այս միակ վայրում և այլուր նույնը չարավ ժողովուրդը և դիմեց մի ուրիշ միջոցի, այն է՝ անորոշ դերբայի ներգոյականով կազմված ներկա և անկատար ձևվին, որ արդեն գոյութունն ունեւ լեզվի մեջ: Ավելացնելով չ բա-

ցասականը սրանց վրա, կազմվեցին միջին հայերենի ներկան և անկատարը. օրինակ՝ չեմ լերթալ շչեմ դնում», չեմ յառնուլ շչեմ առնում», չես ի կարել շչես կարողանում», չէիր ի խօսել շչէիր խօսում», չէ ի վճարել շչի վճարում», չէ ի հասնել շչի հասնում», չէ ի հաճեցնել շչի հաճեցնում», չէ ի հրամայել շչէ հրամայում», չէ ի տալ շչի տալիս», չի ճանչել շչի ճանաչում», չի լինիլ շչի լինում», չէր ի փնդուել շչէր փնդում», մենք չէաք ի հավելիլ շչէինք հավանում», չեն ի կարել շչեն կարում», չեն ի յայրել շչեն այրում», չեն ի յուրանալ շչեն ուրանում», չեն ի պակսիլ շչեն պակասում», չեն ի պատկառիլ շչեն պատկառում», չէ ի լեւրեսել շչէ երեսում», չէ ի լերեսնալ շչի երևում», չէ ի պակասել շչի պակասում», չեն ի պակասել շչեն պակասում», չլինի ի տալ շչի տալիս կամ չպիտի տա»:

(Karst, 374—5)

Օրինակներից երևում է, որ որևէ բայի սահմանական ներկան և անկատարը կազմելու համար, վերցնում ենք բայի անորոշ դերբայը, ավելացնում նրա վրա ի (բաղաձայնի մոտ) կամ յ (ձայնավորի մոտ) նախդիրը և ամբողջը խոնարհում ենք էական բայի ներկայի և անկատարի հետ:

Ներկա եզակի Գ դեմքում, ձայնավորների հանդիպման ժամանակ, կարող է կրճատվել էական բայի և ձայնավորը և ստացվել նախդիր միացած չ-ի հետ, ինչպես՝ չի լինիլ: Ձայնավորով սկսվող բայերի առաջ էլ նախդիրը կարող է կրկնվել ի և յ ձևերով, ինչպես՝ չէ ի լերեսել, չէ ի լերեսնալ:

Այս ձևով ներկան միատամանակ ունի նաև ապառնիի արժեք. և ահա այս ձևն է, որ մինչև այժմ պահել է Ագուլիսի բարբառը՝ իբրև բարդ ապառնի:

Արգելականը ունի երկու ձև. առաջինը վերջանում է յ բաղաձայնով և ուղղակի շարունակութունն է գրաբարի, երկրորդը վերջանում է լ բաղաձայնով, որ առաջացել է ներկայի կամ անորոշ դերբայի նմանութիւմբ: Karst, 378 տալիս է հետևյալ օրինակները՝ երկու ձևով արգելականի.

մի այներ	մի տալ
մի առնուր	մի առնուլ
մի ըողցներ	մի արգելել
մի դներ	մի լսել
մի տար	մի հասցնել

մի արծկեր	մի պատրաստեցնել
մի մատներ	մի քամել
մի մտեր	մի գահել
մի վազցներ	մի հանել
մի լամեցներ	

Մի քիչ ավելի հին օրինակ է մի ելանել (Վրք. հց. ա. 620):
 Կա նաև արգելական մի երրորդ ձև, որ վերջավորում է ս
 քաղաձայնով, որ ստորադասական ներկայի եզակի Բ դեմքի նմա-
 նությամբ է առաջացած: Karst, 378 առլիս է հետևյալ օրինակները,
 որոնց մեծ մասը Մխիթար Հերացուց է. ինչպես՝

մի ջինես	մի դնես
մի արգիլես	մի ընդունիս
մի հովցնես	մի տաս

Պետք է ավելացնել նաև, որ բալի բոլոր ձևերն էլ չ բացա-
 րականի փոխարեն կարող են ստանալ չի, որ նրա ավելի քնքուշ
 ձևն է. օրինակ՝

չիբունես (չբունես)
 չի հովցնես (չհովցնես)

չիլուանաս, չիտաս, չի լաւելցնես, չիգտուի, չիդատէ, չիդա-
 տի, չիթողու, չի լինի, չի լուծանի, չի լուծի, չիխմէ, չի խոցնայ,
 չիկցկի, չիկալ, չիքաշէ, չիկարէ, չիկենալ, չիմտէ, չէ լամէ, չի
 լաջողի, չի շտապի, չի պատահի, չի սփռի, չի տանի, չիմնաց,
 չիհանդիպեցաւ (Karst, 379): Նույնիսկ ձայնավորի մոտ ասվում է
 չիընդունի:

Ահա լուսել բալի բացասականի խոնարհման պատկերը ըստ
 Karst, 377.

Ներգործական

կրավորական

սանմ. ներկա

չեմ ի լոսել	չեմ ի լոսվիլ
չես ի լոսել	չես ի լոսվիլ
չէ ի լոսել	չէ ի լոսվիլ
չի լոսել	չի լոսվիլ
չենք ի լոսել	չենք ի լոսվիլ

չէք ի լոսել	չէք ի լոսվիլ
չեն ի լոսել	չեն ի լոսվիլ

սահմ. անկ.

չէի ի լոսել	չէի ի լոսվիլ
չէիր ի լոսել	չէիր ի լոսվիլ
չէր ի լոսել	չէր ի լոսվիլ
չէաք ի լոսել	չէաք ի լոսվիլ
չէիք ի լոսել	չէիք ի լոսվիլ
չէին ի լոսել	չէին ի լոսվիլ

կատարյալ

չլոսեցի	չլոսվեցալ
չլոսեցիր	չլոսվեցար
չլոսեց	չլոսվեցաւ
չլոսեցաք	չլոսվեցաք
չլոսեցիք	չլոսվեցալք
չլոսեցին	չլոսվեցան

ստոր. ներկա

չլոսեմ	չլոսվիմ
չլոսես	չլոսվիս
չլոսէ	չլոսվի
չլոսենք	չլոսվինք
չլոսէք	չլոսվիք
չլոսեն	չլոսվին

ստոր. անկ.

չլոսէի	չլոսվէի
չլոսվէիր	չլոսվէիր
չլոսէր	չլոսվէր
չլոսէաք	չլոսվէաք
չլոսէիք	չլոսվէիք
չլոսէին	չլոսվէին

արգելական

մի լոսեր	չէ վկայված
մի լոսել	
մի լոսէք	

անորոշ

չլուսել

չլուսվիլ

Այտնյան, 87, ասում է, որ ԺԳ դարում արդեն գտնում ենք արդի բացասականի ձևը՝ չեմ վախճար, չեմ նախանձիր:

Այս վիճակին հասնելու համար միջին հայերենի բացասականը կրել է երկու փոփոխություն. 1) նախդիրի շնչումը անորոշի վրայից, 2) անորոշի վերջին լ բաղաձայնի վերածումը ր-ի.

Առաջինը բնական և սովորական երևույթ է հայերենի համար, ուր բոլոր նախդիրները վերջ ի վերջո շնչվեցին: Երկրորդը կարծում եմ, որ արգելականի պատճառով է: Ինչպես որ արգելականի բնական ը ձայնը (որ ժառանգություն էր գրաբարից) ազդվելով անորոշ դերբայի լ վերջաձայնից՝ դարձավ լ, նմանապես և փոխադարձաբար սահմանականի լ վերջաձայնը ազդվելով արգելականի ր-ից՝ դարձավ ր:

Ահա երևույթի ընթացքը խոսակցության մեջ.

- 1) — Մի այնեք
— Չեմ (ի) այնել
- 2) — Չեմ այնել
— Մի այնել
- 3) — Մի այնեք
— Չեմ այնեք

Առաջին աստիճանը միջին հայերենի հին և սովորական վիճակն է. երկրորդը մնում է մինչև այժմ արևելյան գրականում, երրորդը սովորական դարձավ արևմտյան գրականում:

Բայց դեռ ժՁ դարում կենդանի էր հին ձևը. հմմտ. չեմ ի հասկանալ չչեմ հասկանում» 1589 թվի մի հիշատակարանում (տե՛ս Անան. Շիր. Գ. Տ. Մկրտչյանի, էջ 29):

Այժմ քննենք բացասականի կազմությունը մի քանի կարիվոր բարբառներում:

Նոր-Ջուղայի բարբառում բայերի բացասական ձևը կազմելու համար ստորադասական ներկա և անցյալ, կատարյալ, պարտավորական ներկա և անցյալ, հարկադրական ներկա և անցյալ ժամանակների դերբայների վրա ավելացնում ենք պարզապես չ մասնիկը: Բարդ ձևերից սահմանական ներկայի և անկատարի կրկին տեսակները, հարակատարը, գերակատարը կազմվում են նույն ոճով, միայն էական բայը նախադաս ղնելով, որին կցվում է բացասականը:

Բացի սրանից էականը գործածվում է չեմ, չես, չի, չեմք, չեք, չեն ձևով և ոչ թե չամ, չաս, և այլն. չ մասնիկը և ե ձայնի վրա դրված շեշտը պատճառ են դարձել, որ էականի ձայնավորը լավ պահպանվի և չվերածվի ա:

Մահամանականի ներկան և անկատարը, բացի սովորական ձև-վերից (օրինակ՝ չեմ մաշում, չեմ մաշման, չի մաշում, չի մաշման), ունի նաև մի երրորդ ձև, որ կազմվում է էական բալի բացասական ձևը կցելով բալի անորոշ եղանակին. այսպես չեմ մաշել շեմ մաշում, չի մաշել շեչի մաշում: Այս երեք ձևերից ամենագործածականը առաջինն է. երրորդ ձևի համար պետք է հասկանալ նույնը՝ ինչ որ ասել ենք դրականի համար. գալով երրորդին, այս ձևը միևնույն է պարզ ապառնիի հետ և անխտիր նույն իմաստով գործ է ածվում. օրինակ՝ աչքս չեք տեսնել շաչքս չէր տեսնում. Վարժապետները լեվ չից սովորացնել. Ստեղից չեք արելվալ. էս խոսքը չոր է, չի ուտվել (չի ուտվում և չի ուտվիլ). Ձի ուզել շարժի (չի ուզում շարժել):

Արգելականի մասնիկն է եզակի մի՛, հոգնակի մի՛ք, երբեմն մե՛ք. եզակիում կարելի է գտնել նաև մի՛ն ձևը, որ թե՛ նախադաս և թե՛ հետադաս կարող է լինել. օրինակ՝ մի՛ն գ՛նալ, գ՛նալ մի՛ն:

Բուշիռի հայոց մեջ արգելականը կազմվում է դրականից. ինչպես՝ մի՛ առւր, մի՛ ար ռմի առներ, մի՛ արա ռմի անիլ:

Ահավաստիկ չորս լծորդութիանց բացասականի խոնարհման աղյուսակը.

Մահմ. ներկա (Ա).— չեմ մաշում, չես, չի, չենք, չէք, չեն մաշում, խազ՛նում, խազում, մոռանում:

Մահմ. ներկա (Բ).— չեմ մաշման, չես, չի, չենք, չէք, չեն մաշման, խազ՛ման, խազման, մոռաման:

Անկատար (Ա և Բ).— չի մաշում, չի մաշման, չիր, չէր, չինք, չիք, չին մաշում, մաշման, խազ՛նում, խազ՛ման, խազում, խազման, մոռանում, մոռաման:

Մահմ. ներկա (Գ) և ապառնի.— չեմ մաշել, չես, չի, չենք, չէք, չեն մաշել, խազ՛նել, խազալ, մոռանալ:

Անցյալ ապառնի և անկատար (Գ).— չի մաշել շեչի մաշիլ, չէի մաշում, չիր մաշել, չէր, չինք, չիք, չին մաշել, խազ՛նել, խազալ, մոռանալ:

Պարտավորական ներկա.— չպտկա մաշեմ, մաշես, մաշի, մաշենք, մաշէք, մաշեն, խազ՛նեմ, խազամ, մոռանամ. — կարելի է ասել նաև պակա չմաշեմ և այլն:

Անցյալ.— չպտկա մաշի, մաշիր, մաշեր, մաշինք, մաշիք, մաշին, խագ՛նի, խագի, մոռանի. կարելի է ասել նաև պտկա չ մաշի և այլն: Հնդկահայոց մեջ գործածական է նաև չի պիտիլ **Եպետք չէ՞՞ ձևով.** *ինչպես՝* չի պիտիլ հավատալ: Սովորական գործածութիւն չունեն չեմ ասելու, չի ասելու, ասելու չեմ, ասելու չի ձևերը:

Հարակատար.— չեմ, չես, չի, չեմք, չեք, չեմ մաշել, խագ՛էլ, խագացել, մոռացել:

Դերակատար.— չի, չիր, չեր, չինք, չիք, չին մաշել, խագ՛էլ, խագացել, մոռացել:

Կատարյալ.— չմաշեցի, չմաշեցիր, չմաշեց, չմաշեցինք, չմաշեցիք, չմաշեցին, չխագ՛ա, չխագ՛ար, չխագ՛ավ, չխագ՛անք, չխագ՛աք, չխագ՛ան, չխագացի, չխագացիր, չխագաց, չխագացինք, չխագացիք, չխագացին, չմոռացա, չմոռացար, չմոռացավ, չմոռացանք, չմոռացաք, չմոռացան:

Ստոր. ներկա.— չմաշեմ, չմաշես, չմաշի, չմաշենք, չմաշեք, չմաշեն, չխագ՛նիմ, չխագ՛նես, չխագ՛նի, չխագ՛նենք, չխագ՛նեք, չխագ՛նին, չխագամ, չխագաս, չխագա, չխագանք, չխագաք (չխագէք), չխագան, չմոռանամ, չմոռանաս, չմոռանա, չմոռանանք, չմոռանեք, չմոռանան:

Ստոր. անցյալ.— չմաշի, չմաշիր, չմաշեր, չմաշինք, չմաշիք, չմաշին, չխագ՛նի, չխագ՛նիր, չխագ՛ներ, չխագ՛նինք, չխագ՛նիք, չխագ՛նին, չխագի, չխագիր, չխագէր, չխագինք, չխագիք, չխագին, չմոռանի, չմոռանիր, չմոռանէր, չմոռանինք, չմոռանիք, չմոռանին:

Դերբայներ.— չմաշել, չխագ՛նել, չխագալ, չմոռանալ, չմաշած, չխագ՛ած, չխագացած, չմոռացած, չմաշելու, չխագ՛նելու չխագալու, չմոռանալու: (Ներկա դերբայի մաշում և անցյալ դերբայի մաշել ձևերը բացասական չունեն):

Ազուլիսի բարբառում բացասական բայերը կազմվում են չորս ձևով.

1) Դերբայները և պակասավոր բայերը ստանում են չ, չի նախամասնիկը. *ինչպես՝ չ՞նիմ շչունեմ», չիկօ կամ չկօ շչկա», չիմ շչեմ», չի կօ ցեկ կամ չկօ ցեկ շչկար»:*

2) Բոլոր այն ձևերը, որ կազմվում են էական բայի հարադրութլամբ, բացասականի են վերածում միայն էական բայի ներկան, որ թէ՛ ծանր և թէ՛ թեթև բառերի համար հավասարապես լինում է այլպես՝

չիմ	չիբ'
չիս	չիբ'
չի	չին

Այս ձևերը դրվում են սովորաբար դերբայից հետո. իսկ երբ նախորդ բառը շեղաված է, լինում է նախադաս, ինչպես՝ նօ թակալ չի, նօ չի թակալ:

3) Արգելականը կազմվում է հետադաս մա, մո կամ մոն, ման, հոգնակիում մաք, մոք մասնիկներով, որոնք դրվում են բայի անորոշ դերբայի վրա կամ ուղղակի և կամ վերջածայն յ ջնջելով: Ա և Բ լծորդության մեջ բայը վերջանալով ՚ի, բնականաբար դրվում է թեթև մո, մոն, մոք ձևերը. իսկ Գ լծորդության մեջ բայը վերջանալով օ, դրվում է մա, մաք: Օրինակ՝ լեճ մոն ամի լաճ, խղճօ մա ամի հազոճ, խզոճ մաք ամի հազաք, սօ ման, սօ մաք ամի տար, մի տաք և այլն: Ձայնավորով սկսվող բայերը ըստ սովորականի ստանում են ն նախածայնը: Ինչպես՝ նսնւի մոն ամի առնիլճ, նժաի մոն ամի ուտիլճ, ննրի մոն ամի անիլճ, նահի մոն ամի ասիլճ և այլն:

Շեշտյալ բառի մոտ գործածված ժամանակ արդելական մասնիկը նախադաս է լինում. ինչպես՝ դիւս մաք քաշիլ Շգուրս մի քաշեք, դիւս մո՝ տօլ Շգուրս մի տալ, մի ցնդաբաներճ, աճկ մա գլիճիլ Շտալիլ մի ձգերճ, վէր մա՝ նաճիլ ամի թալիլճ, չլօլ մա նէլիլ ամի կալիլճ, շօռ մա գլիլ ամի շրջիճ, վէզ մո՝ տօլ ամի վազիճ: Ինչպես տեսնվում է, այս պարագային գործածվում է անորոշ դերբայը իր յ հանգով միասին. իսկ մասնիկը հպատակվում է նախորդ բառի ծանրության և թեթևության:

Սարգսյան, էջ 121 տալիս է նաև Ագուլիսի համար մի՛, մի՛ք մասնիկները. բայց այդ մասնիկները չկան Ապուլիսում, ուստի պիտք է դնել միայն Յդնտլի ենթաբարբառին հատուկ:

4) Հղականի բացասականը կազմվում է հետադաս ունչ (< ոչ) մասնիկով, որ շեշտ ստանալով կարող է լինել նախադաս. ինչպես՝ աի՛նիս ունչ կամ ո՛ւնչ սի՛նիս Շտեսեսա. իսկ կատարբայի առաջին ձևը բացասական չունի:

Անցյալ ձևերի նեկ մասնիկը դրվում է միշտ հետո. օրինակ՝ կօն ունչ նեկ Շկայինճ. և ոչ թե կօն նեկ ունչ, թա՛կամ չիմ նեկ Շէի թակումճ և ոչ թե թա՛կամ նեկ չիմ:

Ահավասիկ թակել բայի բացասականի ամբողջ խոնարհումը.

ներկա

Թակամ չիմ
 Թակամ չիս
 Թակամ չի
 Թակամ չիք՝
 Թակամ չիք՝
 Թակամ չին

ապառնի

Թակիլ չիմ
 Թակիլ չիս
 Թակիլ չի
 Թակիլ չիք՝
 Թակիլ չիք՝
 Թակիլ չին

անկատար

Թակամ չիմ նէլ
 Թակամ չիս նէլ
 Թակամ չի նէլ
 Թակած չիք՝ նէլ
 Թակամ չիք՝ նէլ
 Թակամ չին նէլ

հարակատար

Թակած չիմ
 Թակած չիս
 Թակած չի
 Թակած չիք՝
 Թակած չիք՝
 Թակած չին

կատարյալ

Թակալ չիմ
 Թակալ չիս
 Թակալ չի
 Թակալ չիք՝
 Թակալ չիք՝
 Թակալ չին

գերակատար

Թակած չիմ նէլ
 Թակած չիս նէլ
 Թակած չի նէլ
 Թակած չիք՝ նէլ
 Թակած չիք՝ նէլ
 Թակած չին նէլ

ըդձ. ներկա

Թակիմ ունչ
 Թակիս ունչ
 Թակի ունչ
 Թակիք՝ ունչ
 Թակիք՝ ունչ
 Թակին ունչ

ըդձ. անց.

Թակիմ ունչ նէլ
 Թակիս ունչ նէլ
 Թակի ունչ նէլ
 Թակիք՝ ունչ նէլ
 Թակիք՝ ունչ նէլ
 Թակին ունչ նէլ

հրամայական

Թակիլ մո(ն)
 Թակի մո(ն)

Թակիլ մոք
 Թակի մոք

դերբայներ

անորոշ՝ չթակիլ
 անցյալ՝ չթակած

Մտարգայի բարբառում բայերի բացասականը կազմվում է շատ պարզ ձևով. բոլոր պարզ ժամանակները դրականի վրա ավելացնում են չ մասնիկը, եթե բայը սկսվում է բաղաձայնով. — չը, եթե սկսվում է բաղաձայնով, որին հաջորդում է ծանր ձայնավոր. — չի, եթե բաղաձայնին հաջորդում է թեթև ձայնավոր. — լու, եթե այդ ձայնավորն է ու. *ինչպես՝* չի գիգամ, չի քիցքմ, չի քինամ, չի գեօվամ, չը տանիմ, չը տամ, չի պլեքիմ, չուտուռում *աչտվի՜ս*: — Այն ձևերը, որ կազմված են օժանդակով, օժանդակը դարձնում են նախադաս և վրան ավելացնում նույն չ մասնիկը. ապառնին կազմվում է նույնպես նախադաս օժանդակով, իսկ բայը դրվում է ստորադասական ներկայի դրականի եզակի Գ դեմքի ձևով. արգելականը ստանում է մի՛ մասնիկը: Ահա ուզել բալի բացասականի խոնարհումը.

ստոր. ներկա

կատարյալ

չիւզիւմ
 չիւզիւս
 չիւզիւ
 չիւզիւնք՝
 չիւզիք՝
 չիւզիւն

չիւզում
 չիւզիւր, չիւզիր
 չիւզիւց, չիւզից
 չիւզունք՝
 չիւզուք՝
 չիւզուն

արգելակամ

մի՛ իւզիւ
 մի՛ փւզէք՝

դերբայներ

արգելակամ

չիւզէլ
 չիւզած
 չիւզող
 չիւզօլը

մի՛ իւզիւ
 մի՛ իւզէք՝

սահմ. ներկա

անց. անկ.

ստոր. անց.

չիմ իւզէլի
 չիս իւզէլի

չիմ էր իւզելի
 չիս էր իւզէլի

չիւզիւմ էր
 չիւզիւս էր

չիւղէլի	չէր իւղէլի	չիւղէր
չինք՛ իւղէլի	չինք՛ էր իւղէլի	չիւղիւնք՛ էր
չէք՛ իւղէլի	չէք՛ էր իւղէլի	չիւղէք՛ էր
չին իւղէլի	չին էր իւղէլի	չիւղիւն էր

սպառնի

անց. ապառ.

չիմ իւղիւ	չիմ էր իւղիւ
չիս իւղիւ	չիս էր իւղիւ
չիւղիւ	չէր իւղիւ
չինք՛ իւղիւ	չինք՛ էր իւղիւ
չէք՛ իւղիւ	չէք՛ էր իւղիւ
չին իւղիւ	չին էր իւղիւ

հարկ. սպառ.

անց. հարկ.

չիմ իւղօլը՛	չիմ էր իւղօլը՛
չիս իւղօլը՛	չիս էր իւղօլը՛
չի իւղօլը՛, չիւղօլը	չէր իւղօլը՛
չինք՛ իւղօլը՛	չինք՛ էր իւղօլը՛
չէք՛ իւղօլը՛	չէք՛ էր իւղօլը՛
չին իւղօլը՛	չին էր իւղօլը՛

Այսպես նաև մյուս բարդ ձևերը. ինչպես՝ իւղած չիմ, իւղած չըլիմ և այլն:

Հարկադրական ապառնին, որ բացի -ը ձևից, լինում է նաև -ու ձևով, կարող է վերջում ստանալ նաև շեշտյալը՝. ինչպես՝ չիմ հթալույը՛, չի կ՛ալույը՛, չին հր պերօլույը՛ և այլն:

Բացասական կազմելիս Ա և Բ լծորդության առաջին տեսակի-մեջ ապառնին և հարակատարը նույն ձևն են ստանում. ինչպես՝ չիմ խարփը նշանակում է չչեմ հարբիլ» և չչեմ հարբել» . իսկ մյուսները տարբեր են. ինչպես՝ չիմ խազզա չչեմ հազալ», չիմ խազզացք չչեմ հազացել»: Այսպես նաև անցյալ ապառնին և գերակատարը. օրինակ՝ չիմ էր իւղիւ չչէի ուղիւ» և չչէի ուղեցել»:

Չայնսպիրով սկսվող բայերի բոլոր լծորդությանց ստորադասական ներկա և ապառնի եզակի Գ դեմքը ձևով նույն է. տարբերությունը կախում է միայն շեշտի մեջ, որ ապառնիում նախաձայնի վրա է, ստորադասականի մեջ՝ վերջավանկում. ինչպես՝ ստոր. չիւղիւ, ապառ. չիւղիւ:— Նկատելի է լինել բայի ստոր. չըլը՛ չչինի» և ապառ. չը՛լը չչի լինիլ» ձևերը, որոնք տարբերվում են շեշտով և լ-ի կրկնությամբ:

Օժանդակով կազմված ձևերի մեջ բացասականի հեռացումը ընդունելի չէ. կարելի չէ ասել իւզօլու չիմ, չիւզօլու իմ, չիւզօլու իմ եր և այլն:

Ալն բալբը, որոնց նախավանկը ունի իւ կամ եօ ձայնավորը, կարող են օժանդակի ի ձայնը դարձնել իւ. *ինչպես՝ չիմ իւզէլի կամ չիւմ իւզէլի, չիւ իւզէլի կամ չիւս իւզէլի և այլն:*

Արգելականը բոլորովին կանոնավոր է. *լինչ ձևի էլ լինի խոնարհումը, կազմվում է միշտ դրականի վրա ավելացնելով մի՛ մասնիկը. այսպես՝ մի՛ ազատը՝, մի՛ ազատեք,՝ մի՛ խաքը՝, մի՛ խաքեք,՝ մի՛ ճուշացը՝, մի՛ ճուշացեք,՝ մի՛ բզզա, մի՛ առ, մի՛ ասա, մի՛ մըտը, մի՛ պի կամ մի՛ պիբ յձի բերեր,՝ մի՛ տի, յձի գնի,՝ մի՛ տու յձի տար,՝ մի՛ կի յձի ուտիլ,՝ մի՛ տար յձի տանի,՝ մի՛ քօ յձի թողնի,՝ մի՛ տի կամ մի՛ տիս յձի տեսնի,՝ մի՛ լա կամ մի՛ լոց յձի լար,՝ մի՛ յիլ յձի լինի,՝ հոգ. մի՛ իլեք՝ (ոչ թե մի՛ յիլեք) և այլն:*

Առաջին վանկում ծանր ձայնավոր պարունակող բալբերի մի արգելականը կարելի է դարձնել մը՝. *ինչպես՝ մը՝ խան կամ մի՛ խան յձի հաներ,՝ մը՝ տար կամ մի՛ տար և այլն:*

Ձայնավորով սկսվող բալբերի մոտ կարելի է մի արգելականի ձայնավորը ջնջել կամ պահել. *ինչպես՝ մի՛ տրեք, կամ մա՛րեք՝ յձի անք,՝ մի՛ աքեք կամ մա՛քեք՝ յձի առք,՝ մի՛ իւշացեք՝ կամ մի՛ լշացեք՝ յձի ուշանք,՝ մի՛ օրօրվիլք, կամ մօ՛րօրվիլք՝ յձի օրօրվեք,՝ մի՛ քիքեք կամ մե՛քիքեք՝ յձի եփեք,՝ մա՛րա յձի անիլ,՝ մա՛ա յձի ասիլ» և այլն:*

Պոլսի բարբառում բալբերի բացասականը կազմելու համար սովորաբար դրականի սկիզբը դնում ենք չ. *այսպես են ստորագասական ներկան և անկատարը, կատարյալը և դերբայները. օրինակ՝ լսեմ, չլսեյի, չլսեցի, չլսել, չլսող, չլսած, չլսեր, չլսելիք, չլսելու:*

Սահմանական ներկայի բացասականը կազմելու համար էական բալի ներկան կցում ենք տվյալ բալի անորոշի հետ, միայն վերջինիս լ ձայնը վերածելով ր. *այսպես.*

*չէմ սիրէր, չէս սիրէր, չի՛ սիրէր,
չէնք սիրէր, չէք սիրէր, չէն սիրելու:*

Եզակի Գ դեմքի մեջ փոխանակ չե ձևի՝ դրվում է շեշտյալ չք՝ (կարելի է երբեմն նաև չի՛): Ձայնավորով սկսվող բալբերի մոտ

գրվում է միայն չ, իսկ շեշտը անցնում է բայի առաջին վանկի վրա. *ինչպես*.

չէրթար, չհղէր, չը՛սէր, չը՛նէր և այլն:

Սրանով այս բալածեր նույնանում է ստորադասական անցյալի հետ. բայց շփոթութունը վերանում է շեշտի միջոցով, որ ստորադասական անցյալի մեջ բայի վերջին վանկի վրա է. *այսպես՝*

ներկ. չէրթար, չհղէր

ստոր. անց. չէրթա՛ր, չուղէ՛ր:

Միավանկ բայերի մոտ (գալ, տալ, լալ) ավելանում է նաև ի. *այսպես՝*

չէ՛մ ի քար, չէ՛ս ի քար, չի՛ք քար,

չէ՛նք ի քար, չէ՛ք ի քար, չէ՛ն ի քար և այլն:

Սահմանական անկատարը կազմելու համար էական բայի անկատարը խոնարհում ենք բայի անորոշի հետ (լ վերջածայնը վերածելով ը). *ինչպես՝*

չէլի՛ սիրէր, չէլի՛ր սիրէր, չէր սիրէր

չէլի՛նք սիրէր, չէլի՛ք սիրէր, չէլի՛ն սիրէր:

Միավանկ բայերը նույն ձևով են կազմվում. *ինչպես՝*

չէլի՛ ի դար, չէլի՛ր ի դար, չէր ի դար

չէլի՛նք ի դար, չէլի՛ք ի դար, չէլի՛ն ի դար:

Այս երկու ժամանակների շարունակականը կազմվում է սովորական կոր > գօլ մասնիկի հավելմամբ. *ինչպես՝*

ներկ. չէ՛մ սիրէր գօր, չէ՛ս սիրէր գօր, չը՛ սիրէր գօր

չէ՛նք սիրէր գօր, չէ՛ք սիրէր գօր, չէ՛ն սիրէր գօր

չէ՛մ ի գար գօր...

անկ. չէլի՛ սիրէր գօր, չէլի՛ր սիրէր գօր, չէր սիրէր գօր

չէլի՛նք սիրէր գօր, չէլի՛ք սիրէր գօր, չէլի՛ն սիրէր գօր

չէլի՛ ի գար գօր...

Ապառնին և անցյալ ապառնին կազմվում են դրականի վրա գնելով չը կամ չի. *ինչպես՝*

չը՛ բեղի սիրէ՛մ, չի՛ բեղի սիրէ՛մ, չսիրէ՛մ բեղի...

չը՛ բեղի սիրէլի, չի՛ բեղի սիրէլի, չսիրէլի բեղի...

Կարելի է ասել սիրեմ չբիգի, սիրեյի չբիգի և այլն:

Բաղադրյալ ձևերի մեջ բացասական չ մասնիկը սովորաբար

դրվում է էական բայի վրա, բայց կարելի է նաև զննել դերբայի վրա: Կարելի է դարձյալ անել զանազան տեղափոխութիւններ. օրինակ՝

չեմ սիրեք, չսիրեք եմ, չեի սիրեք, չսիրեք էի, սիրած չեմ, չե՛մ սիրած, չսիրած եմ, դեսած չէյիճք, չդեսած էյիճք (Իբր թրք. gōrmemiş idik), սիրած չը՛բիգի ըլլամ, սիրած բիգի չըլլամ, սիրած չըլլամ բիգի, չըլլամ բիգի սիրած, չսիրած բիգի ըլլամ, չսիրած ըլլամ բիգի, չը՛ բիգի սիրած ըլլամ, չը՛ բիգի ըլլամ սիրած, բիգի սիրած չըլլամ (կարելի չէ միայն ասել սիրած ըլլամ չբիգի, ըլլամ չպիտի սիրած. իսկ բիգի չըլլամ սիրած, բիգի ըլլամ չսիրած, ըլլամ բիգի չսիրած ձեերը թեև կարելի, բայց սովորական չեն):

Կարելի չէ նաև ասել սիրեք չեմ չչեմ սիրած. իսկ չեմ սիրեք երկրմաստ է. նշանակում է թե՛ չչեմ սիրում» (սահմանական ներկա), և թե՛ չչեմ սիրած» (հարակատար). միաժամանակ ապառնի է և նշանակում է չչեմ սիրիս:

Արգելականի մասնիկն է մի՛ կամ մը՛ (ձայնավորի մոտ մ. իսկ բայը դրվում է եզակի Բ դեմքում բացասական բալաձևով, հոգնակի Բ դեմքում՝ ստորադասական ներկա հոգնակի Բ դեմքով. ինչպես՝ մի՛ սիրեք, մի՛ սիրեք, մի՛ խաղար, մի՛ խաղաք, մերթար, մե՛րթաք, մը՛նեք, մը՛սեք, մը՛լլար, մի՛յնար, մը՛ սիրեք, մը՛ սիրեք, — մի՛ կամ մը՛ արգելականի գործածութիւնը ազատ է բազմապանկ բայերի հետ. իսկ միապանկ բայերի հետ գործածվում է միայն մի՛. ինչպես՝ մի՛ լար, մի՛ դար, մի՛ քար (Պոլսի բարբառում կարելի չէ ասել մը՛ լար և այլն):

Թեև հրամայականի մեջ վերջաձայն ր-ի գործածութիւնը բոլորովին ազատ է, բայց արգելականում դրվում է միշտ ր. ինչպես՝ հաքո՛ւ, հաքո՛ւր, հաքծո՛ւ, հաքծո՛ւր (չորս ձև) նշանակում են ճհագցրու, իսկ արգելականն է միայն մի՛ հաքծուեք (մը՛ հաքծուեք):

Բացասական բայը հաստատականի հետ կրկնված՝ տալիս է «անմիջապես» գաղափարը. օրինակ՝ հզով չհզով «անմիջապես որ եկավ». օրինակ՝

Առնելիքս առնեմ չառնեմ՝ բարաքքս բիգի գամ:

Նար-Նախիջևեհի բարբառում բայերի բացասականը կազմելու համար սովորաբար դրականի սկիզբը ավելացնում են չ կամ չի բացասական մասնիկը. այսպես են ստորադասական ներկան և անցյալը, կատարյալը և դերբայները. օրինակ՝ չլսիմ, չլսե՛յի, չլսեցի-

չլսող, չլսած կամ չի լսիմ, չի լսե՛լի, չի լսեցի, չի լսող, չի լըսած և այլն:

Սահմանական ներկայի բացասականը հինգ ձև ունի. առաջին ձևը կազմելու համար կը (կու և այլն) մասնիկը ջնջվում է և նրա տեղ դրվում է չիմ չիս, չի, չիճք, չիք, չիճ էականը. իսկ բուն բալը դրվում է բացասական բայածև, որ կազմվում է ստորադասական ներկայի Ա դեմքի մ վերջածայնը վերածելով լ. ինչպես՝ չիմ լսի, չիս լսի, չի լսի և այլն:

Երկրորդ ձևը կազմելու համար զը, գու մասնիկը ջնջվում է և մնացյալի վրա դրվում է չի մասնիկը, որ ձայնավորի մոտ դառնում է չ. սրանով սահմանական ներկայի բացասականը ձևապես նույնանում է ստորադասական ներկայի բացասականի հետ. բայց շիոթության առաջն առնելու համար սահմանականում բացասական մասնիկի վրա դրվում է մի դորավոր շեշտ, որից զուրկ է ստորադասական ներկայի բացասականը. օրինակ՝

սահմ. ներկ.— չի՛ լսիմ չչեմ լսում», չե՛րթամ չչեմ դնում».

ստոր. ներկ.— չլսի՛մ, չի լսի՛մ, չչլսեմ», չե՛րթամ չչգնամ»:

Ըստ այսմ եզակի Գ դեմքը պիտի լիներ չի՛ լսե. բայց այս ձևը բնավ գործածական չէ և կա միայն առաջին ձևով. ինչպես՝ չի լսի, չի բաքնի, չի հաքնի և այլն: Բացառություն է կազմում միայն ուզել բալը, որից երկրորդ ձևով ունենք չուզե. օրինակ՝ հաց չուզե, ջուր չուզե, երեսս դեսնեի չուզե:

Երրորդ ձևը նույն է առաջին ձևի հետ, միայն այստեղ ջընջված է բայի վերջածայն լ. ինչպես՝ չիմ լսի, չիս լսի, չի լսի, չիճք լսի, չիք լսի, չիճ լսի և այլն:

Չորրորդ ձևը նույն է երկրորդի հետ. միայն այստեղ էականը փոխանակ լինելու չի՛ դրվում է հավասարապես չիճ բոլոր դեմքերի համար, բացի եզակի Գ դեմքից, որ մնում է առաջին ձևով. ինչպես՝ չիճ լսիմ, չիճ լսիս, չի լսի, չիճ լսիճք, չիճ լսիք, չիճ լսիճ:

Հինգերորդ ձևը առաջին և երկրորդ ձևերի խառնուրդն է. այսինքն թե էական բայն է խոնարհվում և թե բուն բալը՝ իրենց բոլոր դեմքերով. ինչպես՝ չիմ լսիմ, չիս լսիս, չի լսի, չիճք լսիճք, չիք լսիք, չիճ լսիճ:

Ներկայի սույն հինգ ձևերն անխտիր ընդհանուր չեն ամբողջ բարբառին առնասարակ, այլ յուրաքանչյուրը հատուկ է այս կամ այն գլուղին կամ շրջանին. այսպես քաղաքում որոշ ընտանիքներ

գործածում են առաջին ձևը, ուրիշներ՝ երկրորդ ձևը: Չալթր—Թոփոտի շրջանում գործածվում են առաջին և երրորդ ձևերը: Մեծ և Փոքր Սալա գյուղերը գործածում են չորրորդ ձևը: Իսկ վերջին հինգերորդ ձևը՝ որ շատ քիչ գործածական է, պատահում է քաղաքում:

Սահմանական անկատարի բացասականը կազմելու համար ունենք 4 ձև. բոլորի մեջ էլ սահմանականի զը, զու մասնիկը ջրնջվում է և նրա տեղ դրվում չէր, չի (ձայնավորի մոտ չ), չից էականները՝ անխտիր բոլոր դեմքերի համար. իսկ բուն բայը մնում է անփոփոխ. չորրորդ ձևի մեջ միայն գործածվում է բացասական բայաձև. *ինչպես՝* չէր լսեի, չէր լսիր, չէր խաղար, չէր հաքնեյիցք, չի լսեի, չից լսեի, չէր խաղայի, չի խաղայի, չից խաղայի, չօքաեք, չէր ասիլ և այլն:

Ներկայի նման անկատարի բացասական ձևերն էլ ընդհանուր չեն ամբողջ բարբառին, այլ լուրսքանչյուրը ունի իր հատուկ շրջանը: Այսպես, քաղաքում գործածվում է չէր լսեի կամ չի լսեի ձևը. Չալթր—Թոփոտի շրջանը գործածում է չէր լսեի ձևը, Մեծ և Փոքր Սալա գյուղերը գործածում են չից լսեի, իսկ վերջին (չորրորդ) ձևը գտնում ենք միայն մի քանի անգամ գործածված Պատկանյանի գործերում. չէր ասիլ Հանդ. գր. և պատմ. Ա 340, չէր էրեկվցալ Հանդ. գր. Բ 39, չէի գուգնուլ և այլն:

Նկատելի է, որ անկատարի եզակի Գ դեմքը շատ անգամ նույնանում է ուրիշ բարբառների ներկայի հետ. այսպես չի բաքնեք, չի դար, չօքդէր նշանակում են շէր համբուրում, չէր տալիս, չէր բավում, մինչդեռ նույն ձևերը Պոլսի բարբառում նշանակում են շչի համբուրում, չի տալիս, չի բավականանում:

Ապառնիի ներկան և անցյալը բացասական չունեն և նրանց տեղ գործածվում են պարտավորական ներկայի և անցյալի բացասական ձևերը. *ինչպես՝* բիգ էշթամ—էշթալու չիմ, բիգ էշթայի—էշթալու չէյի: Տեղափոխված չեմ երթալու, չէի երթալու ձևերը գործածական չեն: Պարտավորական ներկայի և անցյալի դրական ձևը բարբառում ջնջված լինելով՝ ապառնի բացասականի այս գործածությունը թյուրիմացության տեղիք չի տալիս: Միայն բացասական անցյալի ձևն է, որ թե՛ ապառնիի և թե՛ պարտավորականի իմաստով գործածվում է. այսպես՝ էշթալու չէյիր նշանակում է թե՛ շչիտի հրթալիր» և թե՛ շչիտք է հրթալիր»:

Պատկանյանի գործերի մեջ պատահում են բացասական ապառնիի ձևեր. *ինչպես՝* չի բիդի լան Բ 301, բիդի չի վախոնա Բ 437, բիդի չի լա Բ 437, բիդի չասիմ Բ 440, բիդի չի աճիս Բ 444, չի բիդի լա Գ 190. այս բոլորը հին բարբառին հատուկ ձևվեր են, որոնք այժմ էլ երբեմն գործածվում են:

Բաղադրյալ ձևերի մեջ բացասականի մասնիկը սովորաբար գրվում է էական բայի և ոչ թե դերբայի վրա: Հարակատարի և գերակատարի բացասականը կազմելու համար առնվում է երկրորդ-ած ձևը և ոչ թնավ -իլ ձևը. *ինչպես՝* բերած չիմ, բերած չեի (որովհետև չիմ բերիլ, չեի բերիլ ձևերը դառնում են սահմանական ներկա և անկատար): Իրար հակադրությամբ ասվում է, օրինակ՝ *ի՛նչ եղիլ ե, ինչ եղած չե. ի՛նչ ապիլ ե, ի՛նչ աւած չե* (զրականը -իլ դերբայով, բացասականը -ած դերբայով): Հարակատարի և գերակատարի ձևերը կարող են շրջամաբ էլ կազմվել. *ինչպես՝* չե բերած, չեի բերած:

Քիչ անգամ պատահում է, որ բացասականի մասնիկը գրվի դերբայի վրա. *ինչպես՝* չեզած եր տեկած չէր», չդեսած ըլայի նը տեթե տեսած չիինեի», քէշքէմ չբէրած էլի տերանի բերած չիինեի»:

Ապառնի հարակատարի և ապառնի գերակատարի բացասականը գործածական չէ, *ինչպես* ապառնիի ներկան և անցյալը. սրանց տեղ գործածվում է պարտավորական ներկայի և անցյալի բացասականը: Չեն ասում, օրինակ՝ բերած չպիտի ըլամ, բերած չպիտի ըլայի, այլ բերած ըլալու չիմ, բերած ըլալու չե՛յի:

Արգելականը կազմվում է մի՛ մասնիկով, իսկ բայը գրվում է եղակի Բ դեմքում բացասական բալաձևով, հոգնակի Բ դեմքում ստորագասական ներկա հոգնակի Բ դեմքով. *ինչպես՝* մի՛ լսիլ, մի՛ լսիք և այլն: Կա նաև վերջածայն լ-ի հապավումով մի՛ լսի և այլն ձևեր: Մի՛ մասնիկի ի ձայնավորը կարող է երբեմն կրճատվել, ձայնավորի մոտ բոլորովին ջնջվել, բաղաձայնի մոտ վերածվել ո. *ինչպես՝* մե՛շթ.ս, մե՛շթալ տմի երթար», մե՛շթակ տմի երթաք», մը՛ լսի տմի լսեր», մը՛ լսիք տմի լսէք»:

Ահավաստիկ չորս լծորդությանց բայերի բացասական ձևերի տախտակը.

Ս ա հ մ ա ճ ա կ ա ճ

Ա ձև	չիմ	լսիլ	չիմ	բաքնիլ	չիմ	հարգիլ	չիմ	հաքնիլ
	չիս	լսիլ	չիս	բաքնիլ	չիս	հարգիլ	չիս	հաքնիլ
	չի	լսիլ	չի	բաքնիլ	չի	հարգիլ	չի	հաքնիլ
	չինք	լսիլ	չինք	բաքնիլ	չինք	հարգիլ	չինք	հաքնիլ
	չիք	լսիլ	չիք	բաքնիլ	չիք	հարգիլ	չիք	հաքնիլ
	չին	լսիլ	չին	բաքնիլ	չին	հարգիլ	չին	հաքնիլ
Բ ձև	չիմ	լսիմ	չիմ	բաքնիմ	չիմ	հարգիմ	չիմ	հաքնիմ
	չիս	լսիս	չիս	բաքնիս	չիս	հարգիս	չիս	հաքնիս
	չի	լսիլ	չի	բաքնիլ	չի	հարգիլ	չի	հաքնիլ
	չի	լսինք	չի	բաքնինք	չի	հարգինք	չի	հաքնինք
	չիք	լսիք	չիք	բաքնիք	չիք	հարգիք	չիք	հաքնիք
	չի	լսին	չի	բաքնին	չի	հարգին	չի	հաքնին
Գ ձև	չիմ	լսի	չիմ	բաքնի	չիմ	հարգի	չիմ	հաքնի
	չիս	լսի	չիս	բաքնի	չիս	հարգի	չիս	հաքնի
	չի	լսի	չի	բաքնի	չի	հարգի	չի	հաքնի
	չինք	լսի	չինք	բաքնի	չինք	հարգի	չինք	հաքնի
	չիք	լսի	չիք	բաքնի	չիք	հարգի	չիք	հաքնի
	չին	լսի	չին	բաքնի	չին	հարգի	չին	հաքնի
Դ ձև	չին	լսիմ	չին	բաքնիմ	չին	հարգիմ	չին	հաքնիմ
	չին	լսիս	չին	բաքնիս	չին	հարգիս	չին	հաքնիս
	չի	լսիլ	չի	բաքնիլ	չի	հարգիլ	չի	հաքնիլ
	չին	լսինք	չին	բաքնինք	չին	հարգինք	չին	հաքնինք
	չին	լսիք	չին	բաքնիք	չին	հարգիք	չին	հաքնիք
	չին	լսին	չին	բաքնին	չին	հարգին	չին	հաքնին
Ե ձև	չիմ	լսիմ	չիմ	բաքնիմ	չիմ	հարգիմ	չիմ	հաքնիմ
	չիս	լսիս	չիս	բաքնիս	չիս	հարգիս	չիս	հաքնիս
	չի	լսիլ	չի	բաքնիլ	չի	հարգիլ	չի	հաքնիլ
	չինք	լսինք	չինք	բաքնինք	չինք	հարգինք	չինք	հաքնինք
	չիք	լսիք	չիք	բաքնիք	չիք	հարգիք	չիք	հաքնիք
	չին	լսին	չին	բաքնին	չին	հարգին	չին	հաքնին

Ն ե ր կ ա

չիմ	խաղալ	չիմ	մօռնալ	չիմ	մուղնուլ
չիս	խաղալ	չիս	մօռնալ	չիս	մուղնուլ
չի	խաղալ	չի	մօռնալ	չի	մուղնուլ
չինք	խաղալ	չինք	մօռնալ	չինք	մուղնուլ
չիք	խաղալ	չիք	մօռնալ	չիք	մուղնուլ
չին	խաղալ	չին	մօռնալ	չին	մուղնուլ
չիմ	խաղամ	չիմ	մօռնամ	չիմ	մուղնում
չիս	խաղաս	չիս	մօռնաս	չիս	մուղնուս
չի	խաղալ	չի	մօռնալ	չի	մուղնուլ
չինք	խաղանք	չինք	մօռնանք	չինք	մուղնունք
չիք	խաղաք	չիք	մօռնաք	չիք	մուղնուք
չին	խաղան	չին	մօռնան	չին	մուղնուն
չիմ	խաղա	չիմ	մօռնա	չիմ	մուղնու
չիս	խաղա	չիս	մօռնա	չիս	մուղնու
չի	խաղա	չի	մօռնա	չի	մուղնու
չինք	խաղա	չինք	մօռնա	չինք	մուղնու
չիք	խաղա	չիք	մօռնա	չիք	մուղնու
չին	խաղա	չին	մօռնա	չին	մուղնու
չին	խաղամ	չին	մօռնամ	չին	մուղնում
չին	խաղաս	չին	մօռնաս	չին	մուղնուս
չի	խաղալ	չի	մօռնալ	չի	մուղնուլ
չինք	խաղանք	չինք	մօռնանք	չինք	մուղնունք
չին	խաղաք	չին	մօռնաք	չին	մուղնուք
չին	խաղան	չին	մօռնան	չին	մուղնուն
չիմ	խաղամ	չիմ	մօռնամ	չիմ	մուղնում
չիս	խաղաս	չիս	մօռնաս	չիս	մուղնուս
չի	խաղալ	չի	մօռնալ	չի	մուղնուլ
չինք	խաղանք	չինք	մօռնանք	չինք	մուղնունք
չիք	խաղաք	չիք	մօռնաք	չիք	մուղնուք
չին	խաղան	չին	մօռնան	չին	մուղնուն

Ա Ե ց յ ա Լ

Ա ձև	չէր լսէի	չէր բաքնէի	չէր հարփէի
	չէր լսէիր	չէր բաքնէիր	չէր հարփէիր
	չէր լսէր	չէր բաքնէր	չէր հարփէր
	չէր լսէիրք	չէր բաքնէիրք	չէր հարփէիրք
	չէր լսէիք	չէր բաքնէիք	չէր հարփէիք
	չէր լսէին	չէր բաքնէին	չէր հարփէին

Բ ձև	չի լսէի	չի բաքնէի	չի հարփէի
	չի լսէիր	չի բաքնէիր	չի հարփէիր
	չի լսէր	չի բաքնէր	չի հարփէր
	չի լսէիրք	չի բաքնէիրք	չի հարփէիրք
	չի լսէիք	չի բաքնէիք	չի հարփէիք
	չի լսէին	չի բաքնէին	չի հարփէին

Գ ձև	չին լսէի	չին բաքնէի	չին հարփէի
	չին լսէիր	չին բաքնէիր	չին հարփէիր
	չին լսէր	չին բաքնէր	չին հարփէր
	չին լսէիրք	չին բաքնէիրք	չին հարփէիրք
	չին լսէիք	չին բաքնէիք	չին հարփէիք
	չին լսէին	չին բաքնէին	չին հարփէին

Դ ձև	չէի լսիլ	չէի բաքնիլ	չէի հարփիլ
	չէիր լսիլ	չէիր բաքնիլ	չէիր հարփիլ
	չէր լսիլ	չէր բաքնիլ	չէր հարփիլ
	չէինք լսիլ	չէինք բաքնիլ	չէինք հարփիլ
	չէիք լսիլ	չէիք բաքնիլ	չէիք հարփիլ
	չէին լսիլ	չէին բաքնիլ	չէին հարփիլ

Ա Ե ց յ ա Լ

չլսէցի	չբաքի	չհարփեցա
չլսէցիր	չբաքիր	չհարփեցար
չլսից	չբաքից	չհարփեցալ
չլսէցինք	չբաքինք	չհարփեցանք
չլսէցիք	չբաքիք	չհարփեցաք
չլսեցին	չբաքին	չհարփեցան

ա Ե կ ա տ ա ր

չէր հաքնէլի	չէր խաղալի	չէր մօռնալի	չէր մուղնոլի
չէր հաքնէլիբ	չէր խաղալիբ	չէր մօռնալիբ	չէր մուղնոլիբ
չէր հաքնէր	չէր խաղար	չէր մօռնար	չէր մուղնուր
չէր հաքնէլիք	չէր խաղալիք	չէր մօռնալիք	չէր մուղնոլիք
չէր հաքնէլիք	չէր խաղալիք	չէր մօռնալիք	չէր մուղնոլիք
չէր հաքնէլին	չէր խաղալին	չէր մօռնալին	չէր մուղնոլին

չի հաքնէլի	չի խաղալի	չի մօռնալի	չի մուղնոլի
չի հաքնէլիբ	չի խաղալիբ	չի մօռնալիբ	չի մուղնոլիբ
չի հաքնէր	չի խաղար	չի մօռնար	չի մուղնուր
չի հաքնէլիք	չի խաղալիք	չի մօռնալիք	չի մուղնոլիք
չի հաքնէլիք	չի խաղալիք	չի մօռնալիք	չի մուղնոլիք
չի հաքնէլին	չի խաղալին	չի մօռնալին	չի մուղնոլին

չին հաքնէլի	չին խաղալի	չին մօռնալի	չին մուղնոլի
չին հաքնէլիբ	չին խաղալիբ	չին մօռնալիբ	չին մուղնոլիբ
չին հաքնէր	չին խաղար	չին մօռնար	չին մուղնուր
չին հաքնէլիք	չին խաղալիք	չին մօռնալիք	չին մուղնոլիք
չին հաքնէլիք	չին խաղալիք	չին մօռնալիք	չին մուղնոլիք
չին հաքնէլին	չին խաղալին	չին մօռնալին	չին մուղնոլին

չէլի հաքնիլ	չէլի խաղալ	չէլի մօռնալ	չէլի մուղնուլ
չէլիբ հաքնիլ	չէլիբ խաղալ	չէլիբ մօռնալ	չէլիբ մուղնուլ
չէր հաքնիլ	չէր խաղալ	չէր մօռնալ	չէր մուղնուլ
չէլինք հաքնիլ	չէլինք խաղալ	չէլինք մօռնալ	չէլինք մուղնուլ
չէլիք հաքնիլ	չէլիք խաղալ	չէլիք մօռնալ	չէլիք մուղնուլ
չէլին հաքնիլ	չէլին խաղալ	չէլին մօռնալ	չէլին մուղնուլ

կ ա տ ա ր յ ա լ

չհաքա	չխաղացի	չմօռցա	չմղա
չհաքար	չխաղացիբ	չմօռցար	չմղար
չհաքավ	չխաղաց	չմօռցավ	չմղավ
չհաքանք	չխաղացինք	չմօռցանք	չմղանք
չհաքաք	չխաղացիք	չմօռցաք	չմղաք
չհաքան	չխաղացին	չմօռցան	չմղան

Ս տ ո ր ա գ ա ս ա կ ա ճ

չլսիմ	չբաքնիմ	չհարսիմ	չհաքնիմ
չլսիս	չբաքնիս	չհարսիս	չհաքնիս
չլսէ	չբաքնէ	չհարսի	չհաքնի
չլսինք	չբաքնինք	չհարսինք	չհաքնինք
չլսիք	չբաքնիք	չհարսիք	չհաքնիք
չլսին	չբաքնին	չհարսին	չհաքնին

Ս տ ո ր ա գ ա ս ա կ ա ճ

չլսէլի	չբաքնէլի	չհարսիլի	չհաքնէլի
չլսէլիր	չբաքնէլիր	չհարսիլիր	չհաքնէլիր
չլսէր	չբաքնէր	չհարսիէր	չհաքնէր
չլսէլինք	չբաքնէլինք	չհարսիլինք	չհաքնէլինք
չլսէլիք	չբաքնէլիք	չհարսիլիք	չհաքնէլիք
չլսէլին	չբաքնէլին	չհարսիլին	չհաքնէլին

Ա ս

լսելու չիմ	բաքնելու չիմ	հարսիելու չիմ	հաքնելու չիմ
լսելու չիս	բաքնելու չիս	հարսիելու չիս	հաքնելու չէս
լսելու չէ	բաքնելու չէ	հարսիելու չէ	հաքնելու չէ
լսելու չինք	բաքնելու չինք	հարսիելու չինք	հաքնելու չինք
լսելու չիք	բաքնելու չիք	հարսիելու չիք	հաքնելու չիք
լսելու չին	բաքնելու չին	հարսիելու չին	հաքնելու չին

Ա ճ ց յ ա լ

լսելու չէլի	բաքնելու չէլի	հարսիելու չէլի	հաքնելու չէլի
լսելու չէլիր	բաքնելու չէլիր	հարսիելու չէլիր	հաքնելու չէլիր
լսելու չէր	բաքնելու չէր	հարսիելու չէր	հաքնելու չէր
լսելու չէլինք	բաքնելու չէլինք	հարսիելու չէլինք	հաքնելու չէլինք
լսելու չէլիք	բաքնելու չէլիք	հարսիելու չէլիք	հաքնելու չէլիք
լսելու չէլին	բաքնելու չէլին	հարսիելու չէլին	հաքնելու չէլին

Հ ր ա մ ա յ ա կ ա ճ

մի լսի(լ)	մի բաքնի(լ)	մի հարսի(լ)	մի հաքնի(լ)
մի լսիք	մի բաքնիք	մի հարսիք	մի հաքնիք

ն ի ր կ ա

չխաղամ	չմօռնամ	չմուղնում
չխաղաս	չմօռնաս	չմուղնուս
չխաղա	չմօռնա	չմուղնու
չխաղանք	չմօռնանք	չմուղնունք
չխաղաք	չմօռնաք	չմուղնուք
չխաղան	չմօռնան	չմուղնուն

ա ն ց յ ա լ

չխաղանչի	չմօռնանչի	չմուղնունչի
չխաղանչիր	չմօռնանչիր	չմուղնունչիր
չխաղար	չմօռնար	չմուղնուր
չխաղանչինք	չմօռնանչինք	չմուղնունչինք
չխաղանչիք	չմօռնանչիք	չմուղնունչիք
չխաղանչին	չմօռնանչին	չմուղնունչին

ա ո ն ի

խաղալու չիմ	մօռնալու չիմ	մղնէլու չիմ
խաղալու չիս	մօռնալու չիս	մղնէլու չիս
խաղալու չէ	մօռնալու չէ	մղնէլու չէ
խաղալու չինք	մօռնալու չինք	մղնէլու չինք
խաղալու չիք	մօռնալու չիք	մղնէլու չիք
խաղալու չին	մօռնալու չին	մղնէլու չին

ա ս յ ա ո ն ի

խաղալու չէլի	մօռնալու չէլի	մղնէլու չէլի
խաղալու չէլիր	մօռնալու չէլիր	մղնէլու չէլիր
խաղալու չէր	մօռնալու չէր	մղնէլու չէր
խաղալու չէլինք	մօռնալու չէլինք	մղնէլու չէլինք
խաղալու չէլիք	մօռնալու չէլիք	մղնէլու չէլիք
խաղալու չէլին	մօռնալու չէլին	մղնէլու չէլին

ա ո ա ջ ի ն

մի խաղա(լ)	մի մօռնա(լ)	մի մուղնու(լ)
մի խաղաք	մի մօռնաք	մի մուղնուք

Հ ր ա մ ա յ ա կ ա ճ

Թօ չլսէ	Թօ չբաքնէ	Թօ չհարիի	Թօ չհաքնի
Թօ չլսին	Թօ չբաքնին	Թօ չհարիին	Թօ չհաքնին

Հ ր ա մ ա յ ա կ ա ճ i

Թօ չլսէլի	Թօ չբաքնէլի	Թօ չհարիլի	Թօ չհաքնիլի
Թօ չլսէր	Թօ չբաքնէր	Թօ չհարիէր	Թօ չհաքնէր
Թօ չլսէլիք	Թօ չբաքնէլիք	Թօ չհարիլէիք	Թօ չհաքնէլիք
Թօ չլսէլին	Թօ չբաքնէլին	Թօ չհարիլէին	Թօ չհաքնէլին

Հ ա ր ա

բէրած չիմ	բաքած չիմ	հարիած չիմ	հաքած չիմ
բէրած չիս	բաքած չիս	հարիած չիս	հաքած չիս
բէրած չէ	բաքած չէ	հարիած չէ	հաքած չէ
բէրած չինք	բաքած չինք	հարիած չինք	հաքած չինք
բէրած չիք	բաքած չիք	հարիած չիք	հաքած չիք
բէրած չին	բաքած չին	հարիած չին	հաքած չին

Գ ե ր ա

բէրած չէլի	բաքած չէլի	հարիած չէլի	հաքած չէլի
բէրած չէլի	բաքած չէլի	հարիած չէլի	հաքած չէլի
բէրած չէր	բաքած չէր	հարիած չէր	հաքած չէր
բէրած չէինք	բաքած չէինք	հարիած չէինք	հաքած չէինք
բէրած չէիք	բաքած չէիք	հարիած չէիք	հաքած չէիք
բէրած չէին	բաքած չէին	հարիած չէին	հաքած չէին

Դ ե ր ք ա յ

չլսող	չբաքնող	չհարիող	չհաքնող
չլսած	չբաքած	չհարիած	չհաքած
չլսել	չբաքնել	չհարիել	չհաքնել
չլսելիք	չբաքնելիք	չհարիելիք	չհաքնելիք
չլսելու	չբաքնելու	չհարիելու	չհաքնելու

Ե ր կ ր ո ր ր

թօ չխաղա	թօ չմօռնա	թօ չմուղնու
թօ չխաղան	թօ չմօռնան	թօ չմուղնուն

ա ն ց յ ա լ

թօ չխաղանլիր	թօ չմօռնանլիր	թօ չմուղնուլիր
թօ չխաղար	թօ չմօռնար	թօ չմուղնուր
թօ չխաղանլիք	թօ չմօռնանլիք	թօ չմուղնուլիք
թօ չխաղանլին	թօ չմօռնանլին	թօ չմուղնուլին

կ ա տ ա ր

խաղացած չիմ	մօռցած չիմ	մղած չիմ
խաղացած չիս	մօռցած չիս	մղած չիս
խաղացած չէ	մօռցած չէ	մղած չէ
խաղացած չինք	մօռցած չինք	մղած չինք
խաղացած չիք	մօռցած չիք	մղած չիք
խաղացած չին	մօռցած չին	մղած չին

կ ա տ ա ր

խաղացած չէլի	մօռցած չէլի	մղած չէլի
խաղացած չէլիր	մօռցած չէլիր	մղած չէլիր
խաղացած չէր	մօռցած չէր	մղած չէր
խաղացած չէինք	մօռցած չէինք	մղած չէինք
խաղացած չէլիք	մօռցած չէլիք	մղած չէլիք
խաղացած չէլին	մօռցած չէլին	մղած չէլին

Ն Ե ր

չխաղացող	չմօռցող	չմղնող
չխաղացած	չմօռցած	չմղած
չխաղալ	չմօռնալ	չմուղնուլ
չխաղալիք	չմօռնալիք	չմղնուլիք
չխաղալու	չմօռնալու	չմղնուլու

Չենք գնում մնացյալ բարդ ձևերի, թեականի, պատմականի, ինչպես նաև կրավորական, անցողական, անկանոն և պակասավոր բայերի բացասականը, որովհետև այդ բոլորը կազմվում են միևնույն ձևով, առանց որևէ մասնավոր կանոնի. ինչպես՝ բերելու. չըլտա մը եղիլ է, չլաված, չնավնեցուցի և այլն:

Բարբառի մեջ սովորական ձև է բայերի դրականի ու բացասականի կրկնութիւնը՝ անմիջական մի դործողութիւն ցույց տալու համար. ինչպես՝ գերած չի գերած «անմիջապէս որ կերավ», գարգած չի գարգած «հենց որ զարկավ»: Ընչ ևս ձևը միայն գերբային է հատուկ և ոչ դիմավորներին:

Համշեցի բարբառում բայերի բացասականը կազմելու համար դրվում է նախադաս չ, չի կամ հետադաս ուչ (եչ). — վերջին երկուսից ուչ Մալալի ձևն է, իսկ եչ՝ ճանիկցոց. նմանապես նախադաս չի գնում են մալացիք, չ ճանիկցիք. օրինակ՝

ստեմ. ներկա

Մ	չիմ բ'էրիլ	Ճ	չիմ լսէլ	լսէլ չիմ
	չիս բ'էրիլ		չէս լսէլ	լսէլ չէս
	չի բ'էրիլ		չի լսէլ	լսէլ չի
	չիք բ'էրիլ		չինք լսէլ	լսէլ չինք
	չէք բ'էրիլ		չէք լսէլ	լսէլ չէք
	չին բ'էրիլ		չին լսէլ	լսէլ չին

տնկատար

Մ	չէյը բ'էրիլ	Ճ	չէյը լսէլ	լսէլ չէլ
	չէլըր բ'էրիլ		չէլդ լսէլ	լսէլ չէլդ
	չիբ բ'էրիլ		չէբ լսէլ	լսէլ չէբ
	չաքը բ'էրիլ		չալքը լսէլ	լսէլ չալքը
	չէքը բ'էրիլ		չէլքը լսէլ	լսէլ չէլքը
	չէլնը բ'էրիլ		չէլնը լսէլ	լսէլ չէլնը

Միավանկ բայերը (լտլ, գտլ, տալ) ներկայի կազմութիւն մեջ հետևում են նույն կանոնին. ինչպես՝ չիմ գալ և այլն:

Գտարլալը ունի երկու ձև՝ նախադաս բացասականով և հետադաս բացասականով. օրինակ՝

Մ	չի բ'էրիլ	կամ	բ'էրիլ ուչ
	չի բ'էրիբ		բ'էրիբ ուչ
	չի բ'էրավ		բ'էրավ ուչ

Մ չի բ'էրաք կամ բ'էրաք ուչ
 չի բ'էրիք բ'էրիք ուչ
 չի բ'էրին բ'էրին ուչ

Ապառնին ունի 3 կամ 5 ձև. Մալալում բացասականը դրվում է սկիզբը, մեջտեղը կամ վերջը. օրինակ՝

չի բիդի բ'էրիմ բ'էրիմ ուչ բիդի բ'էրիմ իդի ուչ
 չի բիդի բ'էրիս բ'էրիս ուչ բիդի բ'էրիս բիդի ուչ և այլն:

Ղանդիկում լինում է 5 ձև. այսպես՝

չբիդի պէրիմ
 պէրիմ լօչ բիդի սիրիմ էչ բիդի
 պէրիմ իդի լօչ սիրիմ իդի լօչ
 բիդի չպէրիմ բիդի չսիրիմ

և ապառնի մասնիկը կրկնվելով՝

սիրիմ իդի լօչ բիդի...

այս վերջինը հին ձև է և այժմ սակավադեպ:

Անցյալը՝ չբիդի սիրէլ, սիրէլ էչ բիդի, բիդի չսիրէլ...

Ներկայի և անկատարի շարունակական ձևերը լինում են՝

իմս չէշտուշ տ «ես չեմ գնում»
 իմս չէշտուշ էր «ես չէի գնում»...

Ստորադասականի ներկան և անկատարը ստանում են երկու ձև. բացասականը նախադաս կամ հետադաս.

չլսիմ	կամ	լսիմ էչ
չլսէս		լսէս էչ
չլսո		լսո էչ
չլսինք		լսինք էչ
չլսէք		լսէք էչ
չլսին		լսին էչ
չլսէլը		լսէլ էչ
չլսէլդ		լսէլդ էչ
չլսէր		լսէր էչ
չլսալքը		լսալք էչ
չլսէլքը		լսէլք էչ
չլսէլնը		լսէլն էչ

Ինչպես տեսնվում է, բայի վերջի թարմատար ձայնավորը կրճատվում է, երբ «էչ» հետադաս է (ձայնավորների հանդիպումից խուսափելու համար):

Բաղադրյալ ձևերը կազմվում են նույնպես երկու ձևով.

չսիրած ունիմ կամ սիրած չունիմ

չսիրած ունէլը յ սիրած չունէլ.

բայց նաև էական բալով՝

լսած չիմ, լսած չէս, լսած չո,

լսած չէլը լսած չէիր»...

էջտըցած չիմ կամ կնացած չիմ...

Դերբայների մեջ բացասականը միշտ նախադաս է. ինչպես՝ չլսող, չլսած, չլսուշ, չլսելիք, չլսելու:

Արգելական մասնիկն է մի, որ հոգնակիում կարող է ստանալ մի՛ք ձևը և կարող է լինել թե՛ նախադաս և թե՛ հետադաս. ինչպես՝

մի՛ լսել, լսել մի՛   մի՛ լալ, ձիձաղիլ մի՛

մի՛ լսէք, լսէք մի՛   խօսիք մի՛, մի՛ հաքնիք

մի՛ք լսել, լսել մի՛ք,

մի՛ք լսէք, լսէք մի՛ք,   մի՛ խաղաք, մի՛ մղնուք:

Մալայում կա և մեք ձևը. ինչպես՝ մեք բ՛երիլ, մեք լալ (երկբարբառային ե-ով):

Սահմանական ներկայի ձևը ունի թե՛ ներկայի և թե՛ ապառնիի նշանակութիւն. այսպես չիմ դալ «չեմ տալիս» և «չեմ տալ», չի կշտալ «չի գնում» և «չի գնալ»:

Արգելականի երկրորդ ձևն է չպերես, չգօնի՛ս, որ ավելի հորդորական նշանակութիւն ունի: Այսպես նաև հետադիր ձևով մօռնաք ուչ «չմոռանաք» և այլն:

Հրամայականի երկրորդ ձևը (թօղ, թեղ) գործածվում է նաև բացասական ձևով. ինչպես՝ ըն լսէր կ՛չ թօղ լթող նա չլսեր». բայց այստեղ կա զարմանալի մի ձև, որ հատուկ է միայն երկրորդ դեմքին. կազմվում է անցյալ դերբայից, զուրկ է հարադիր էական բայից և հոգնակիում էլ ստանում է ք հոգնակերտ նշանը. ինչպես՝

տուն լսած էլ «չլսեիր», որ և լսած կ՛չ թօղ
տունք լսածք էլ «չլսեիք», որ և լսածք կ՛չ թօղ

օրինակ՝ ըն ասաց ամա, տուն լսած է
ընէր պէրին ամա, տունք առածը էլ.

Բաղաձայնների խճողման դեպքում գրվում է ը. օրինակ՝
առածքը յէջ:

Դերբայով ապառնին էլ ունի իր բացասականը. *ինչպես՝*

յես լսող չիմ չչպիտի լսեմ՝

տուն լսող չէյդ չչպիտի լսէիր՝...

Ծանօթ.— Փոխանակ էլ ձևի, գտնում ենք նաև հեշ, օրինակ՝
դվավ հեշ ատվավ ոչ, չտվավ՝, դեսնու հեշ չչտեսնի՝:

Առաիալի բարբառում բայերի բացասականը կազմելու համար 3 ձև կա.

1) Ձայնավորով սկսվող բայերից առաջ գրվում է չ. *ինչպես՝*

չունիմ, չունիս, չունի, չունին,

չուղիմ, չուղիս, չուղէ:

2) Բաղաձայնով սկսվող բայից առաջ գրվում է չի. օրինակ՝

չի մօռնամ, չի մօռնաս, չի մօռնա

չի բաղիմ, չի բաղիս, չի բաղի

չի քամ, չի քաս, չի քա

չիլդիմ, չիլդիս, չիլդէ (իբր չի գիտեմ և այլն)

չիլալ (չնգ.) չչի կարող՝

չիպիկէ (չնգ.) չպետք չէ՝ (ՀԱ, 1898, էջ 49):

3) Սկզբում գրվում է էական բայի բացասականը, իսկ բուն
բայի վրայից հանվում է չ վերջավորութունը. *ինչպես՝*

չիմ թօղու, չիմ անի, չիմ բ'օռչ'ի

չիս թօղու, չիս անի, չիմ բ'օռչ'ի

չի համբ'իրի, չի գարնա

չին էրթա, չին իմանա, չին դիսնու, չին լսի

չին դուվի չչեն տվի՝:

Հրամայականի բացասականը (որ է արգելական) կազմվում է
«ի՛ մակբայով. *ինչպես՝*

մի՛ թօղնու մի՛ թօղնուք

մի՛ առնու մի՛ առնուք

մի՛ ձէձի մի՛ ձէձիք

մի՛ սիրի մի՛ սիրիք

մի՛ հաղա մի՛ հաղաք

մի՛ նայի մի՛ նայիք:

Bittner-ը, Հուշարձ., էջ 365, տալիս է էական բալի բացասականի ներկան հետևյալ ձևով. չիւմ, չիս, չի, չիմք, չիք, չից: Բոլոր դեպքերում ե ձայնավորը դարձել է ի, նույնիսկ եզակի Գ դեմքում (չի), որ դրականում է ձևով է (հ). ավելի կարևոր է դիտել այն, որ, ինչպես հեղինակին էլ է դիտում, հոգնակի Ա դեմքը ունի մ բաղաձայնը (չիմք), մինչդեռ բոլոր մեր բարբառները ունեն ց (չեցք, չիցք):

Հունգարահայ բարբառով մի սոցք հատվածի մեջ գտնում ենք չիցք գիտիլ (Բագմ. 1922, էջ 279), ուր էականը ունի չի՛նք (և ոչ չիմք), իսկ բուն բայը գիտիլ (1-ույ) ձևը):

Վաճի բարբառում բալերի բացասականը կազմելու համար սովորաբար դրականի սկիզբը դնում են չ. այսպես են ստորագասական ներկան և անկատարը, կատարյալը և դերբալները: Տալիս ենք մի օրինակ բաղաձայնով և մի օրինակ ձայնավորով սկսվող բալերից: (Բացասական մասնիկն է միշտ չ և չի կարող դառնալ չի. ինչպես՝ չբլսեմ և ոչ թե չիլսեմ):

Ուտըր. ցերկա	ստըր. աճց.	սաճմ. կսր.
չլսեմ	չլսի	չլստ
չլսես	չլսիր	չլստր
չլսի	չլսէր	չլսով
չլսենք՝	չլսինք,	չլսո՞նք,
չլսէք՝	չլսիք՝	չլսոյք՝
չլսեն	չլսին	չլսոն
չուզեմ	չուզի	չուզիցի
չուզես	չուզիր	չուզիցիր
չուզի	չուզէր	չուզեց
չուզենք,	չուզինք,	չուզիցինք՝
չուզէք՝	չուզիք՝	չուզիցիք՝
չուզեն	չուզին	չուզիցին

դերբ.

չլսել	չուզել
չլսող	չուզող
չլսած	չուզած
չլսելու	չուզելու

Սահմանական ներկան և անկատարը կազմելու համար վերցնում ենք բայի անորոշը, կտրում ժայռից [ձայնը և խոնարհում էական բայի ներկայի և անկատարի հետ. այսպես՝

Ներկա

չեմ լսե	չեմ ուզե
չես լսե	չես ուզե
չի լսե, չը՛ լսե ¹	չուզե, չի ուզե
չինք՛ լսե	չինք՛ ուզե
չէք՛ լսե	չիք՛ ուզե
չեն լսե	չեն ուզե

անկատար

չի լսե	չի ուզե
չիր լսե	չիր ուզե
չէր լսե	չէր ուզե
չինք՛ լսե	չինք՛ ուզե
չիք՛ լսե	չիք՛ ուզե
չին լսե	չին ուզե:

Նույն ձևով կազմվում են նաև հարակատարն ու գերակատարը. այնպես որ չեմ լսե նշանակում է թե՛ ճչեմ լսում» և թե՛ ճչեմ լսել», ինչպես որ չի լսե նշանակում է ճչի լսում» և ճչի լսել»: Այս երկուսը իրարից զանազանել անհնարին է: Պոլսի բարբառում էլ չեմ լսեք թե՛ ներկա է և թե՛ հարակատար, ինչպես որ չեի լսեք թե՛ անկատար է և թե՛ գերակատար. բայց Պոլսի բարբառում գոնե կարելի է ասել չեմ լսած (հարակատար) և չեի լսած (գերակատար), իսկ Վանի բարբառում չի գործածվում ոչ լսած չեմ, լսած չի, ոչ էլ չեմ լսած, չի լսած: Կարելի է ասել միայն լսած չկամ, լսած չկի, որոնք կարող են բռնել հարակատարի և գերակատարի տեղը:

Միայն Դ լծորդության բայերն են, որ զանազանում են ներկան ու անկատարը հարակատարից և գերակատարից: Ահա սրանց շարքը.

Ներկա	անկատար	հարակատար	գերակատար
չեմ խաղա	չի խաղե	չեմ խաղցե	չի խաղցե
չես խաղա	չիր խաղե	չես խաղցե	չիր խաղցե

¹ Ինչպես տեսնում ենք, չ բացասականը կարող է ստանալ թե՛ չի՛ և թե՛ չը՛ ձևեր. նույնիսկ ձայնավորի մոտ կարող է մնալ չի:

չի (չը) խաղա	չէր խաղե	չի (չը) խաղցէ	չէր խաղցե
չենք՝ խաղա	չինք՝ խաղէ	չենք՝ խաղցե	չինք՝ խաղցե
չէք՝ խաղա	չիք՝ խաղե	չէք՝ խաղցե	չիք՝ խաղցե
չեն խաղա	չին խաղե	չեն խաղցե	չին խաղցե

Ծանոթ.— Անկատարի կազմութեան մեջ բայական ալ վերջավորութիւնը ինչպես այստեղ, նույնպես և միավանկ բայերի ծալրին դառնում է ն, մի դարձանալի ձայնական երևուլթ, որ ինձ անբացատրելի ֆնաց:

Միավանկ աալ, լալ, գալ բայերը սահմանական ներկայի կազմութեան ժամանակ ստանում են ի նախդիրը. այսպես՝

չեմ ի տա	չեմ ի լտ	չեմ ի կտ
չես ի տա	չես ի լտ	չես ի կտ
չի (ի) տա	չի (ի) լտ	չի (ի) կտ
չենք, ի տա	չենք, ի լտ	չենք, ի կտ
չէք՝ ի տա	չէք՝ ի լտ	չէք՝ ի կտ
չեն ի տա	չեն ի լա	չին ի կտ

Սահմանական անկատարի մեջ այս նույն բայերը ունենում են երկու ձև. կամ ստանում են այս ի նախդիրը և կամ ոչ. բայց բայի վերջի ա ձայնը դարձնում են ն, որի մասին խոսեցինք վերևում: Ըստ այսմ՝

չի տե	չի լե	չի կլե
չիր տե	չիր լե	չիր կլե
չէր տե	չէր լե	չէր կլե
չինք, տե	չինք, լե	չինք, կլե
չիք, տե	չիք, լե	չիք, կլե
չին տե	չին լե	չին կլե

կամ՝

չի ի տե	չի ի լե	չի ի կլե
չիր ի տե	չիր ի լե	չիր ի կլե
չէր ի տե	չէր ի լե	չէր ի կլե
չինք՝ ի տե	չինք, ի լե	չինք, ի կլե
չիք՝ ի տե	չիք, ի լե	չիք, ի կլե
չին ի տե	չին ի լե	չին ի կլե

Ապառնին և անցլալ ապառնին կազմվում են չ մասնիկը դնելով բայի վրա, հետևյալ ձևով.

պիտի չլսեմ	պիտի չլսի	պիտի չիկլում	պիտի չի կլի
պիտի չլսես	պիտի չլսիր	» չիկլոս	» չի կլիր
պիտի չլսի	պիտի չլսէր	» չիկլո	» չի կլիր
պիտի չլսենք,	պիտի չլսինք՝	» չիկլոնք,	» չի կլինք՝
պիտի չլսէք՝	պիտի չլսիք՝	» չիկլոք՝	» չի կլիք՝
պիտի չլսեն	պիտի չլսին	» չիկլոն	» չի կլին

Մանրք. 1.— Սովորութիւնն չէ բացասական մասնիկը դնել պիտի ձևի վրա (չպիտի լսեմ և այլն):

Մանրք. 2.— Բազմազան կ բայերի բացասականը թեև չ (չը) ձևն ունի, բայց միավանկ բայերի բացասականը լինում է չի: Այս ձևը կազմվում է ոչ թե չը դարձնելով չի, այլ միավանկ բայերի ի նախդիրն է, որ միանում է չ բացասականին. այսպես՝

պիտի չ-իկլում	պիտի չ-իկլի
պիտի չ-իտում	պիտի չ-իտի
պիտի չ-իլում	պիտի չ-իլի

Արգելականը կազմվում է «մի» մակբայով, որ վանի բարբառում ստանում է մի կամ մը ձևը, իսկ ձայնավորի մոտ սղմամբ դառնում է մ: Հոգնակիում լինում է միշտ մեքք, որ բաղաձայնի մոտ կարող է դառնալ մեհյ. օրինակ՝

մի լըսե, մը լըսե
 մի պիրե, մը պիրե կամ մի պե, մը պե
 մ'անսե, մ'ոտե, մ'անե, մ'իյնե, մ'ամչընա, մ'աղա
 մէքլ լսե, մէքլ անե, մէքլ պիրե, մէքլ աղա, մէքլ իյնե,
 մէհյ խազա, մէհյ խայնե:

Կիլիկիայի բարբառում բայերի բացասականը կազմելու համար գործածվում են չ, չօ, ը՛ չ մասնիկները. որոնք բոլորը կըցվում են դրական ձևի սկիզբը:

Ամենից պարզը կատարյալ ժամանակը և դերբայներն են, որոնք ստանում են չ բացասական մակբայը՝ նախամասնիկի ձևով. ինչպես՝

կատարյալ

չսիլիցի	չսիլիցոնք
չսիլիցիլ	չսիլիցոք
չսիլից	չսիլիցոն, չսիլիցին

Կարելի է ասել նաև չի սիյիցի և այլն:
 դերբայներ՝ չսիլիլ, չսիլէօղ, չսիլօձ, չսիլիլո, չսիլիլէք:
 Այսպես են նաև ստորադասականի ներկա և անցյալ ձևերը,
 ինչպես նաև հրամայականի Բ ձևի ներկան ու անցյալը: Այսպես՝

չսիլիմ	չսիլա
չսիլիս	չսիլալ
չսիլէ	չսիլէլ
չսիլինք	չսիլօնք
չսիլէք	չսիլաք
չսիլին	չսիլան

թուի չսիլիմ	թուի չսիլա
թուի չսիլիս	թուի չսիլալ
թուի չսիլէ	թուի չսիլէլ
թուի չսիլինք	թուի չսիլօնք
թուի չսիլիք	թուի չսիլաք
թուի չսիլին	թուի չսիլան

Զօ ձևը դրվում է սահմանական ներկայի և անկատարի վրա,
 որոնք այս դեպքում ստանում են շարունակականի նշանակութուն-
 ինչպես՝

չօ սիլիմ	«չեմ սիրեր կոր»
չօ սիլա	«չէի սիրեր կոր»

ցերկա	տեկատար
չօ սիլիմ	չօ սիլա
չօ սիլիս	չօ սիլալ
չօ սիլէ	չօ սիլէլ
չօ սիլինք	չօ սիլօնք
չօ սիլէք	չօ սիլաք
չօ սիլին	չօ սիլան

Պարզ ապառնին, ինչպես և անցյալ ապառնին կազմվում են՝
 Ը՛չ մասնիկի հարադրությամբ՝ հետևյալ ձևով.

ը՛չ բիդէ սիլիմ	ը՛չ բիդէ սիլա
ը՛չ բիդէ սիլէ	ը՛չ բիդէ սիլալ
ը՛չ բիդէ սիլէ	ը՛չ բիդէ սիլէլ
ը՛չ բիդէ սիլինք	ը՛չ բիդէ սիլօնք

ը՛ն բիղէ սիլէք	ը՛ն բիղէ սիլաք
ը՛ն բիղէ սիլին	ը՛ն բիղէ սիլան:

Այս ձևերի սկիզբը դրած ք՛ն մակբայը շեշտված է ճիշտ
իրը ք՛:

Դիտելի է, որ լիզի մասնիկը թեև դրականում ունի ի վեր-
ջածալնը, բայց բացասականում միշտ էլ դառնում է ե:

Մնացյալ բայերը կազմվում են էական լայի ներկայի և ան-
կատարի օժանդակությամբ. այսպես՝

Ներկայի անցողական ձևը, որ նաև ապառնիի նշանակութիւն
ունի, կազմվում է եմ էականով, որի հետ միանում է անփոփոխ
դերբայական -ի ձևը (իմա -ի], որ նույն է Պլ. -ել և ուրիշ բար-
բառների -ել ձևի հետ):

չիմ սիլի	չինք սիլի
չիս սիլի	չէք սիլի
չէ սիլի	չին սիլի

Հարակատարը կազմվում է -օձ դերբայով, որ կարող է թե՛
նախադաս լինել եմ էականից և թե՛ հետադաս.

չիմ սիյօձ	սիյօձ չիմ
չիս սիյօձ	սիյօձ չիս
չէ սիյօձ	սիյօձ չէ
չինք սիյօձ	սիյօձ չինք
չէնք սիյօձ	սիյօձ չէք
չին սիյօձ	սիյօձ չին

Ապառնի դերբայով կազմված բացասականն էլ ունի նույն
կազմութիւնը, բայց ավելի սովորական ձևն է դնել նախ դերբայը,
ապա էական բայի բացասականը. այսպես՝

սիլիւ չիմ	սիլիւ չինք
սիլիւ չիս	սիլիւ չէք
սիլիւ չէ	սիլիւ չին

Անկատարի սովորական ձևը կազմվում է նույնպես -ի հան-
գող դերբայով, որի հետ իրոնարհվում է էական բայի անկատարը.
այսպես՝

չը՛ սիլի	չոնք սիլի
չայ սիլի	չը՛ք սիլի
չէլ սիլի	չը՛ն սիլի

Գերակատարը կազմվում է -օճ գերբայով՝ հարադրությամբ էական բայի, որ կարող է գերբայից թե՛ առաջ գրվել և թե՛ հետո. օրինակ՝

չը՝ սիյօճ	սիյօճ չը՝
չայ սիյօճ	սիյօճ չայ
չէլ սիյօճ	սիյօճ չէլ
չոնք սիյօճ	սիյօճ չոնք
չը՝ք սիյօճ	սիյօճ չը՝ք
չը՛ն սիյօճ	սիյօճ չը՛ն

Արգելականը լինում է մի՛ սիյի, մի՛ սիյեք. հետագաս մի՛ չի գործածվում բնավ:

Միավանկ լալ, տալ, գ՛ալ բայերի բացասականը լինում է հետևյալ ձևով.

ստորադասական ցերկա

չի լօմ	չի դօմ	չի գ՛օմ
չի լօս	չի դօս	չի գ՛օս
չի լօ	չի դօ	չի գ՛օ
չի լօնք	չի դօնք	չի գ՛օնք
չի լոք	չի դոք	չի գ՛ոք
չի լօն	չի դօն	չի գ՛օն

ստորադասական անկատար

չի լի	չի դի	չի գ՛ի
չի լիլ	չի դիլ	չի գ՛իլ
չի լէլ	չի դէլ	չի գ՛էլ
չի լինք	չի դինք	չի գ՛ինք
չի լիք	չի դիք	չի գ՛իք
չի լին	չի դին	չի գ՛ին

կատարյալ

չի լացը	չի դը՛վը՝	չի դի
չի լացըլ	չի դը՛վը՛լ	չի դիլ
չի լացօվ	չի դօվօվ	չի դիք
չի լացօնք	չի դօվօնք	չի գօնք
չի լացրք	չի դը՛վոք	չի գոք
չի լացըն	չի դը՛վը՛ն	չի դին

գերբայներ

չի ԼՕԼ	չի ՊՕԼ	չի ԳՕԼ
չի Լացէօղ	չի ՂԸ՛Վէօղ	չի Գ՛էօղ ¹
չի Լացօձ	չի ՂօՎօձ	չի Գ՛օձ
չի Լալո՞	չի Ղալո՞	չի Գ՛ալո՞
չի Լալէք	չի Ղալէք	չի Գ՛ալէք

ասհմանական ներկա

չօ Լօմ, չօ Իլօմ	չօ Ղօմ	չօ Գ՛օմ
չօ գուլօմ	չօ գուղօմ	չօ գուգ՛օմ
չիմ Իլօ	չիմ Իղօ	չիմ Իգ՛օ

ապառնի ա

չիմ Լօ	չիմ Ղօ	չիմ Գ՛օ
--------	--------	---------

անկատար

չօ Լի	չօ Ղի	չօ Գ՛ի
չօգուլի	չօգուղի	չօ Գ՛ի
չի՞ Լի	չի՞ Ղի	չի՞ Գ՛ի

ապառնի անկ. շար.

չօ գու Լի

Ը՛չ բիդի Լօմ (Իլօմ)	Ը՛չ բիդի Ղօմ (Իղօմ)	Ը՛չ բիդի Իգ՛օմ (Գ՛օմ)
Ը՛չ բիդի Լի (Իլի)	Ը՛չ բիդի Ղի (Իղի)	Ը՛չ բիդի Գ՛ի (Իգ՛ի)

հրամայական

մի Լօ	մի Ղօ	մի Գ՛օ
մի Լոք	մի Ղվէք (մի Ղոք)	մի Գ՛ոք
Թու չիլօմ	Թու չի Ղօմ	Թու չի Գ՛օմ
Թուլս չիլօմ	Թուլս չի Ղօմ	Թուլի չի Գ՛օմ
Թու չիլի	Թու չի Ղի	Թու չի Գ՛ի
Թուլս չիլի	Թուլս չի Ղի	Թուլս չի Գ՛ի

հարակատար

չիմ	Լացի	չիմ	ԳԸ՛Վի	չիմ	Իգի
չիս	Լացի	չիս	ԳԸ՛Վի	չիս	Իգի
չէ	Լացի	չէ	ԳԸ՛Վի	չէ	Իգի

¹ Զարմանալի են իգ՛էօղ, չիգ՛էօղ «եկող, չեկող» ձևերը, որոնց մեջ կ'աբաձել է ապօրինի կերպով գ՛, հետևելով գ՛օլ բայի նախաձայնին:

չինք	լացի	չինք	դը՛վի	չինք	իգի
չէք	լացի	չէք	դը՛վի	չէք	իգի
չին	լացի	չին	դը՛վի	չին	իգի

գերազանց

չը՛	լացի	չը՛	դը՛վի	չը՛	իգի
չը՛	լացի	չը՛	դը՛վի	չը՛	իգի
չէ՛	լացի	չէ՛	դը՛վի	չէ՛	իգի
}	չը՛նք	}	չը՛նք	}	չը՛նք
	լացի		դը՛վի		իգի
	չօնք		չօնք		չօնք
	լացի		դը՛վի		իգի
	չը՛ք		չը՛ք		չը՛ք
	լացի		դը՛վի		իգի
	չը՛ն		չը՛ն		չը՛ն
	լացի		դը՛վի		իգի

Բ ձև.

չիմ	լացօձ	չիմ	դօվօձ	չիմ	իգօձ
չը՛	լացօձ	չը՛	դօվօձ	չը՛	իգօձ

Սրանց վրա ափելացնում ենք լիկեկ և լուկ բայերի գլխավոր ձևերը.

ստոր. ներկա	ստոր. աճկ.	կատարյալ
չի նամ	չի նի	չէդո
չի նաս	չի նիլ	չէդոլ
չի նա	չի նէլ	չէդօլ
չի նանք	չի նինք	չէդօնք
չի նաք	չի նիք	չէդոք
չի նան	չի նին	չէդօն

հրամայական գերրայներ

մի՛ նա	նալ
մի՛ նաք	էդէօձ, նօձ (էդօձ)
	էդիլ
	նալո, նալէք

ստիմ. ներկա	ապառնի	հարակ.-գերակ.
չիմ նա	ը՛չ բիդէ նամ	չիմ էդի
չօ նամ	ը՛չ բիդէ նի	չիմ էդօձ
չօ գունամ		չը՛ էդի
		չը՛ էդօձ

Նոյ «լնուլ» բալից.

ստոր. ներկա	ստոր. անկար.	կատարյալ
չի նամ	չի նի	չի լը՛ցը՛
չի նսս	չի նիլ	չի լը՛ցը՛լ
չի նո	չի նէլ	չի լը՛ցով
չի նօնք	չի նինք	չի լօցօնք
չի նտք	չի նիք	չի լը՛ցան
չի նօն	չի նին	չի լը՛ցօն

հրամայական դերբայներ

մի նօ	նոլ
մի նտք	նէօղ, նօձ
	լը՛ցիլ
	նալո, նալէք

սահմ. ներկա ապառնի հարակ.- գերակ.

չիմ նօ	ը՛չ բիդէ նամ	չիմ նօձ
չօ նօմ	ը՛չ բիդէ նի	չիմ լը՛ցի
չօ գունօմ		չը՛ լը՛ցի
		չը՛ նօձ

Սվեդիայի բարբառում բացասական բալ կազմելու համար ստորադասական ներկայի և անցյալի, կատարյալի, ապառնիի և դերբայների սկզբին ավելացնում ենք չը մասնիկը. ահա այս ձևերի պատկերը.

ստոր. ներկա	ստոր. անց.	սահմ. կար.
չսիրիմ	չսիրէր է	չսիրիցա
չսիրիս	չսիրէր	չսիրիցիր
չսիրէ	չսիրիր	չսիրից
չսիրինք	չսիրէր ինք	չսիրիցունք
չսիրիք	չսիրէր իք	չսիրիցաք
չսիրին	չսիրէր ին	չսիրիցէն
ապառնի	անց. ապառնի	հրամ. անց.
չպըր սիրիմ	չպըր սիրէր է	գ՛ըն չսիրէր է
չպըր սիրիս	չպըր սիրէր	գ՛ըն չսիրէր
չպըր սիրէ	չպըր սիրիր	գ՛ըն չսիրիր

չպըր սիրինք չպըր սիրէր ինք դ'րխ չսիրէր ինք
 չպըր սիրիք չպըր սիրէր իք դ'ըխ չսիրէր իք
 չպըր սիրին չպըր սիրէր ին դ'ըխ չսիրէր ին

գերբայցներ

չսիրիւ
 չսիրիւղ
 չսիրուձ, չսիրիր
 չսիրիւա, չսիրիւոք

Հրամայական ձեւ կազմելու համար մասնիկն է մը թէ եզա-
 կի և թէ հոգնակի. սա առաջանում է մի՛ ձևից: Նկատելի է, որ
 Սվեդիայի բարբառում մասնիկները (հաճախակի դործածութիւն
 պատճառով) ձայնավորը սզում և ք-ի են վերածում, այսպես՝
 թող > դ'ըղ, պիտի որ > բըր և մի > մը:

Ահա օրինակներ արգիլականից.

եգ. մը սիրէ մը բտքնէ մը խուսէ մը հողզո
 հոգ. մը սիրիք մը բտքնիք մը խուստք մը հողզոք
 եգ. մը հողիւէ մը գ'ուղնօ մը սիրվէ մը խմցընէ
 հոգ. մը հողիւք մը գ'ուղնտք մը սիրվտք մը խմցընիք
 եգ. մը թուղօ
 հոգ. մը թուղտք

Այլաձև կազմութիւն ունին սահմանական ներկայի և անկա-
 տարի պարզ և շարունակական ձևերը: Պարզ ներկայի եզակի առա-
 ջին երեք դիմքերը ստանում են չըմ, չըր, չը օժանդակները, նրա
 հոգնակի երեք դիմքերը և անկատարը ամբողջ ստանում են չըր
 օժանդակը, իսկ ներկա և անկատար շարունակական ձևերը ամբող-
 ջապես ստանում են չու, որ իհարկե կու և չ ձևերի գումարն է:

Ներկա (պարզ)   Ներկա (շարունակական)

չըմ սիրէ	չու սիրիմ
չըր սիրէ	չու սիրիս
չը սիրիր	չու սիրէ
չըր սիրինք	չու սիրինք
չըր սիրիք	չու սիրիք
չըր սիրին	չու սիրին

անկատար (պարզ)	անկատար (շարունակական)
չըր սիրէր է	չու սիրէր է
չըր սիրէր	չու սիրէր
չըր սիրիր	չու սիրիր
չըր սիրէր ինք	չու սիրէր ինք
չըր սիրէր իք	չու սիրէր իք
չըր սիրէր ին	չու սիրէր ին

Կարճո քարքառում¹ պարզ կազմութիւն ունեցող ձևերի՝ դեր-բայների, ըղձականի ապառնի, անցյալ ապառնի, սահմանականի կատարյալ ժամանակների ժխտականները կազմվում են չ մասնիկով, որը դրվում է բայից առաջ (բաղաձայնով սկսվող բայերը ստանում են չը), օրինակ՝ չըլըսէս, չըլըսէլու, չըլըսէր, չըլըսած, չըլըսօղ, չըլըսէ, չըլըսէմ, չըլըսէի, չըլըսի:

Դերբայների և օժանդակ բայի հարադրութեամբ կազմված բոլոր բաղադրյալ, երկրորդական բաղադրյալ ձևերը ժխտական են դառնում դարձյալ չ մասնիկով, բայց ժխտական այդ մասնիկը ընդունում է օժանդակ բայը: Ժխտական օժանդակ բայը եզակի Գ դեմքում չե-ի փոխարեն ունի չի ձևը և կարող է դրվել դերբայներից և՛ առաջ և՛ ետ, ընդ որում դերբայները մնում են անփոփոխ (բացի վազակատար դերբայից):

Պիտի եղանակիչով կազմված ժամանակներում չ-ն կարող է դրվել և՛ եղանակիչի վրա և՛ բայի վրա:

Սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի ժխտական ձևվերում կը մասնիկը չի պահպանվում: Այդ ժամանակների, ինչպես նաև ենթադրական ապառնի և անցյալ ապառնի ժամանակների ժխտականները կազմվում են ըղձական դերբայի և օժանդակ բայի ժխտական ձևի հարադրութեամբ, ըստ որում օժանդակ բայը միշտ դրվում է բայից առաջ:

Հրամայական առաջին ձևի արդեւականը կազմվում է մի՛ (եզակիի համար), մի՛ք (հոգնակիի համար) ժխտականներով, որոնք ավելանում են բայի հաստատական ձևի եզակի թվի հիմքին: Երկրորդ ձևի համար գործ է ածվում չ մասնիկը, որը դրվում է բայի վրա:

¹ Քաղված է Հ. Միքայելյանի «Կարճ քարքառում մենագրութիւնների»:

Պատճառական, կրավորական, բազմապատկական, անկանոն և պակասավոր բայերի ժխտական ձևերը կազմվում են նույն հիմունքներով:

Տալիս ենք աշի (նայել) բայի ժխտական խոնարհման բոլոր ձևերը.

դերրայներ

չաշէլ	չաշէր, չաշած
չաշէլու	չաշօղ
	չաշէ

ըզձայան հղանակ

ապառնի (ներկա)	անց. ապառնի
չաշէմ	չաշէի
չաշէս	չաշէիր
չաշէ	չաշէր
չաշէնք	չաշէինք
չաշէք	չաշէիք
չաշէն	չաշէին

ստիմանական հղանակ

ներկա	անց. անկար.
չէմ աշէ	չէի աշէ
չէս աշէ	չէիր աշէ
չի աշէ	չէր աշէ
չէնք աշէ	չէինք աշէ
չէք աշէ	չէիք աշէ
չէն աշէ	չէին աշէ

ապառնի (ներկա)	անց. ապառնի
չէմ աշէլու	չէի աշէլու
չէս աշէլու	չէիր աշէլու
չի աշէլու	չէր աշէլու
չէնք աշէլու	չէինք աշէլու
չէք աշէլու	չէիք աշէլու
չէն աշէլու	չէին աշէլու

Վաղակատար

ճերկա	անցյալ
չէմ աշէ	չէի աշէ
չէս աշէ	չէիր աշէ
չի աշէ	չէր աշէ
չէնք աշէ	չէինք աշէ
չէք աշէ	չէիք աշէ
չէն աշէ	չէին աշէ

հարակատար

ճերկա	անցյալ
չէմ աշած	չէի աշած
չէս աշած	չէիր աշած
չի աշած	չէր աշած
չէնք աշած	չէինք աշած
չէք աշած	չէիք աշած
չէն աշած	չէին աշած

անց. կար.

չաշէցի	չաշէցինք
չաշէցիր	չաշէցիք
չաշէց	չաշէցին

հարկադրական եղանակ

ապառնի (ճերկա)		անց. ապառնի	
չըպիդի աշէմ	կամ չաշէմ դի	չըպիդի աշէի	կամ չաշէի դի
չըպիդի աշէս	» չաշէս դի	չըպիդի աշէիր	» չաշէիր դի
չըպիդի աշէ	» չաշէ դի	չըպիդի աշէր	» չաշէր դի
չըպիդի աշէնք	» չաշէնք դի	չըպիդի աշէինք	» չաշէինք դի
չըպիդի աշէք	» չաշէք դի	չըպիդի աշէիք	» չաշէիք դի
չըպիդի աշէն	» չաշէն դի	չըպիդի աշէին	» չաշէին դի

ճրամայական

մի աշէ	միք աշէ
թօղ չաշէմ	թօղ չաշէնք
թօղ չաշէ	թօղ չաշէն
թօղ չաշէիր	թօղ չաշէիք
թօղ չաշէր	թօղ չաշէին

Մյուս բարբառների մեջ բացասականի կազմութիւնն համար կարևոր երևույթներ են.

Ղարաբաղի բարբառում բայական բոլոր ձևերի բացասականը կազմվում է ավելացնելով նախադաս չ մասնիկը կամ վերջադաս վրէժ. օրինակ՝

կարում չըմ, կարում չըս, կարում չի, չսիրէցէ, սիրէցէ վրէժ, կրընական չըմ, կարալ չըմ, կրընացուք չըմ ըլալ, կարած չըպիտի պիտիր, չըմ թանկի, թող չկարէ, թող կարէ վրէժ, իմնըվաս չի, ըրէվաս վրէժ, չենք քնշիլ, լվանալ չըմ, խրնովվէմ վրէժ, տամ չի և այլն:

Արգելականը կազմվում է աներևութի վրա դնելով եղակիի համար մրէր ((մի), իսկ հոգնակիի համար մրէք (մի'-ք). այսպես՝

կյօռալ մըէր «մի գոռար», սիրել մըէք «մի սիրէք», մըռանալ մըէր, մըռանալ մըէք, կզնըվիլ մըէր, քլիճնալ մըէք և այլն:

Երևացի բարբառում բացասական մասնիկը կարող է բայից թե՛ առաջ դրվել և թե՛ վերջը. օրինակ՝

չէմ ուզում կամ ուզում չեմ	
չի ուզում	» ուզում չի
չէմ ուզիլ	» ուզիլ չէմ
չսիրէցի	» սիրէցի վօջ

Արգելականը կարելի է կազմել երեք ձևով.

մի սիրի,	մի սիրա,	մի սիրիլ
մէք սիրիլ	սիրիլ մէք:	

Նոր Բայազետի բարբառում բացասականը կազմելիս էական բայը կրկնվում է, բայց բացասականը միայն մի անգամ է դրվում. օրինակ՝

չնս բ'երում հս, չի ուզում ա, չենք ուզում ենք, չի՞ր ուզում
իր, չէր խօսում էր և այլն:

Տիգրանակերտում ապառնիի մեջ բացասականը կազմվում է
չբ' մըն (չպիտի) ավելացնելով բալի վրա. օրինակ՝

չբ' մըն ուզիմ	չբ' մըն ուզէի
չչպիտի ուզեմ	չչպիտի ուզեի:

Խարբերոյի բարբառում բացասական ապառնիի մեջ պիտի
մասնիկի պ ձայնը դառնում է վ. այսպես՝ չըվզի սիրիմ, չըվզի
սիրէի չչպիտի սիրեմ, չչպիտի սիրէի» և այլն: Իսկ չպիտի սիրիմ
կամ սրա հակադիր ձևը՝ պիտի չսիրիմ գոյութիւն չունի:

Տրապիզոնի բարբառում բացասականի ժամանակ էական
բալի հետ գերբայն էլ է խոնարհվում. ինչպես՝

չիմ քամ չչեմ դալիս»
չիմ ուզիմ չչեմ ուզում»
չինք բանէցունինք չչենք բանեցնում»:

Բացասականը կարող է թե՛ առաջ գրվել և թե՛ հետո. ինչպես՝

չիս գրիր կամ գրիր չիս չչես գրել»:

էական բալը կրկնվում է՝ ինչպես Բայազետի բարբառում.
ինչպես՝

չինք իմացիր ինք չչենք իմացել»:

Սեբաստիայի մոտ Բրգնիկ գյուղի բարբառով բացասականի
մեջ էական բալի Ե ձայնավորը դառնում է ու. ինչպես՝

չում ճօշնար չչեմ ճանաչում, չեմ ճանչնար»:

Կեսարիայի բարբառով սահմանական ներկայի բացասականը
ներկայացնում է նոր-նախիջեանի բացասականի հինգերորդ ձևի
նախնական վիճակը. այսպես՝

չեմ սիրեմ	չենք սիրենք
չես սիրես	չէք սիրէք
չի սիրէ	չեն սիրեն

Կա նաև մի երկրորդ ձև, որ կազմվում է զամ բայով. *ինչ-պես՝*

ինձև չի գաս խօսըս թինչձև չես խոսում
ինձև չի գա ուզա թինչձև չի գալիս:

Արգելականը կազմվում է մը՝ (ձայնավորի մոտ մ) մասնիկով, *իսկ բայը գրկվում է ր վերջավորութունից. ինչպես՝*

մը՝ սիրէ, մը՝ խօսը, մը՝ գողնա, մհւզա ճմի ուզի», մերթա ճմի երթա:

(Ալպոյժեյան, Պատմ. հայ Կես. Բ 1665):

Եթե ամփոփենք բարբառների ներկայացրած բոլոր երևույթները, կտեսնենք, որ բացասականը միջին հայերենի շարունակութունն է: Ջնջված է միայն սահմանական ներկայի և անկատարի ի նախդիրը և անորոշ դերբայի վերջածայն լ դարձել է ը. այսպես՝

չեմ ի լոսել > չեմ լոսեր
չեմ ի լուսվիլ > չեմ լոսվիր
չէի ի լոսել > չէի լոսեր
չէի ի լոսվիլ > չէի լոսվիր

Մնացյալ նորութուններից հետաքրքիր են՝

1) Մի՛ն որ բացասականը կարող է դրվել բայից հետո ո՛չ ձևով:

2) Արգելական մի՛ ստանում է եզակիում նաև մը, մ՝ կրճատ ձևերը, *ինչ որ նշանակում է, թե նա համարվում է զուտ մասնիկ և ո՛չ բառիկ: Մի՛ բառի այս ձևափոխութունը իր հավասարն ունի կը (կու) բառի ձևափոխության մեջ:*

3) Մի՛ ստանում է մի՛ր ձևը, որի վերջածայն ր ուրիշ բան չէ, *եթե ոչ մի՛ սիրեք ձևի վերջածայնը՝ փոխադրված մակբայի վրա:*

4) Հոգնակի արգելականում մի՛ դառնում է մի՛ք. *սրա վերջածայն ք ուրիշ բան չէ, եթե ոչ մի՛ սիրեք ձևի վերջածայնը՝ փոխադրված մակբայի վրա, ըստ այսմ մի՛ք ձևը մի՛ մակբայի հոգնակին է!*

5) Տեղ-տեղ այս մի՛ք ձևը դառնում է մե՛ք. այս էլ կազմված է նմանությամբ հաստատական հրամայականի -կ՛ք վերջավորության:

6) Հետաքրքիր է մի՛ մակբայի հետադիր գործածությունը, որ նմանությունն է ո՛չ ձևի հետադիր գործածության. այսպես՝
բերես ոչ—բերել մի:

7) Վերջապես ամենից հետաքրքիրն այն է, որ բալի արգելական ձևը կարող է շնչվել և նրա տեղ գործածվել գուտ հրամարկականը. ինչպես՝

տուր—մի տուր, առ—մի առ, բեր—մի բեր և այլն:

8) Սրանց նմանությունամբ նաև հոգնակի արգելականը. ինչպես՝

տուէք—մի տուէք

ասացէք—մի ասացէք

գնացէք—մի գնացէք

իջէք—մի իջէք.

իոխանակ ասելու մի տաք, մի ասէք, մի գնաք, մի իջնէք և այլն:

Այս ձևերը ոմանք արևելյան գրականումն էլ դործ են ածուս, ինչ որ խոտելի է: Կանոնավոր է միայն՝

բերէք—մի բերէք, ածէք—մի ածէք,

որոնք և պատճառ են եղել իրենց նմանությունամբ մյուս անկանոն ձևերի էլ կազմություն:

Բացասականը արևմտյան գրականում միջին հայերենի ձևով է: Ստորադասական ներկան ու անկատարը, սահմանականի կատարյալը և բոլոր տեսակի դերբայները իրենց բացասականը կազմում են ստանալով չ մասնիկը. ինչպես՝

չլսեմ, չլսէի, չլսեցի, չլսել, չլսած, չլսելու, չլսելիք, չլսող:

Դիտ.— Այս չ մասնիկը 6 ձև ունի գրության մեջ և ունի մինչև այժմ էլ.

1) Ոմանք ամեն դեպքում դնում են պարզապես չ. ինչպես վերի օրինակների մեջ:

2) Ոմանք ամեն դեպքում դնում են ապաթարց. ինչպես՝ չլսեցի, չլսած, չեմ լսած և այլն:

3) Ոմանք ապաթարցը դնում են միայն այն դեպքում, երբ հաջորդ բայը սկսվում է ձայնավորով. ինչպես՝ չ'ունիմ, չ'երթամ և այլն:

4) Ոմանք գրում են չը անբաժան բառից կամ բալից. ինչպես՝ չըսիրեցի, չըլսեց, չըտես և այլն:

5) Ոմանք գրում են չը՝ բայից անշաա ձևով. ինչպես՝ չը-լսեց, չը սիրեցի և այլն:

6) Ոմանք էլ գրում են չ՝ բայից բաժանված ձևով: Այսպես ենք տեսնում վերջերս Երևանում, հայտարարութիւնների մեջ. ինչպես՝ Չ ծխել, Չ աղմկել, Չ խոսել: Այս ձևը բոլորովին խոտելի է և առաջանում է ուսերենի կապիկական նմանութեամբ: Ռուսերենի մեջ գրվում է Не курить! և այստեղ не իրավամբ պետք է գրվի անշատ, ըստ որում առանձին բառ է: Բայց հայերենում չ (առանց ձայնավորի և միայն մի բաղաձայնով) բառ չէ, այլ մասնիկը: Ռուստի անհնար է անջատել բայից:

«Ոչ» նշանակող բառը անջատ թե միացած գրելու հարցը գրադեցրել է նաև ուրիշ լեզուներ. պարսկերենում ne մասնիկը կարելի է գրել ձայնավորով և անշատ, բայց նաև առանց ձայնավորի և միացյալ: Եվրոպական բոլոր լեզուներում անշատ է գրվում: Ռուսերենում երբ մասնիկ է, գրվում է բառի հետ միացած. ինչպես՝

некрасивый տգեղ
недовольный դժգոհ

իսկ երբ մակբայ է՝ առանձին. ինչպես՝

не хочу չեմ ուզում:

Չիւրերենում, վերջին դեպքում, ne նույնպես մասնիկ համարելով՝ գրում են կցված բալին. ինչպես՝

nejsem չեմ, nebudu չպիտի լինեմ:

Հայերենի մեջ սխալ է նաև դնել ապաթարց, որովհետև ապաթարցը որևէ ձայնավորի ջնջման իբրև փոխարինութիւն է դրվում. իսկ այստեղ ոչ մի ջնջված տառ չկա և հետևաբար ապաթարցն էլ ավելորդ է: Միայն մի դեպքում ապաթարցը անհրաժեշտ է և այն էլ միայն արևմտյան գրականում, ինչ որ ցույց կըտանք հետո:

Հավագուն գրողների ընդունած ձևն է չ առանց ապաթարցի և բառից ու բայից անբաժան:

Մահմանական եղանակի ներկայի և անկատարի բացասականը կազմվում է էական բայի բացասականով, որին կցում ենք տվյալ բայի անորոշ դերբայը, միայն սրա վերջաձայն չ փոխելով թ. օրինակ՝

չեմ լսեր, չէի լսեր
 չեմ իօսիր, չէի կարդար
 չեմ պագններ, չէի պագններ և այլն:

Արևմտյան գրականում (ինչպես և Պոլսի բարբառում) Ա լծոր-
 դության բացասականի ներկան և անկատարը շփոթվում են հարա-
 կատարի և գերակատարի բացասականի հետ. մինչդեռ արևելյան
 գրականում նման երևույթ չկա. այսպես՝

արևմտ.	չեմ սիրեր	չէի սիրեր
արևել.	} չեմ սիրում	} չէի սիրում

Այս շփոթութիւններից խուսափելու համար է, որ երբ ներկա
 կամ անկատար է, օժանդակը նախադաս է լինում, իսկ երբ հարա-
 կատար կամ գերակատար է օժանդակը հետադաս է, օրինակ՝

Դեռևս ստորին աստիճանները չընդուներ էր (չէր ընդու-
 նել), Անիծեալն, թրգմ. Մամուրյան, Ջմլուռնիա, 1875, հատ. Ա,
 էջ 22): Այսպես նաև՝ Արքեպիսկոպոսը չուզեր էր երէցին տունը
 բան մ'ուտել (անդ, հատ. Բ, էջ 115):

Ձեր ընդունելը պիտի նշանակեր չչէր ընդունում: Բայց ընդ-
 հանրապես օժանդակը ազատ է թէ՛ նախադաս և թէ՛ հետադաս լի-
 նելու. ինչպես՝

Այն տպավորութիւնները զոր չկրցեր էր զսպել (չէր կա-
 րողացել. անդ, հատ. Ա, էջ 67):

Եմ, կամ, ունիմ պակասավոր բալերը չունենալով անորոշ
 դերբայ, իրենց ներկայի և անկատարի բացասականը կազմում են
 պարղապես չ մասնիկով. ինչպիսի՝ չեմ, չկամ, չունեմ, չէի, չկալի,
 չունէի և այլն: Միայն կրնամ բայը ունի իր բացասականը. ինչ-
 պես՝ չեմ կրնար, չես կրնար, չէի կրնար և այլն:

Գիտեմ պակասավոր բայի ներկայի ու անկատարի բացասա-
 կանն էլ լինում է ըստ օրինի չգիտեմ, չգիտէի: Այս ձևերը, որ
 սովորական են արևելյան գրականում, սովորական էին նաև արև-
 մլտյան գրականում, բայց այժմ անսովոր են համարվում և նրանց
 տեղ գործածվում են չեմ գիտեր, չէի գիտեր:

Հրամայականի բացասականը, որ կոչվում է արգելական,
 կազմվում է մի՛ մակբայով, որին կցվում է եզակի Բ դեմքում
 բայի անորոշ դերբայը (1 վերջածայնը փոխելով ր), իսկ հոգնակի
 Բ դեմքում ստորադասական ներկայի Բ դեմքը, ինչպես՝

մի լսեք, մի լսէք
 մի խօսիր, մի խօսիք
 մի պագնեք, մի պագնէք:

Այս մի՛ բառը միշտ ստանում է շեշտ, զանազանհիւռ համար մի «մեկ» թվականից, և սրական լեզվի մեջ հրեքք չի կրճատվում: Կրճատված մ՛ ձևը միայն բարբառային է:

Բ լծորդութիւն սահմանական անկատարի բացասականը կազմելու ժամանակ -իք վերջավորութիւնը դառնում է -եր. ինչպես՝ չէի սորվեր, չէիր խօսեր, չէր հագներ (փոխանակ ասելու չէի սորվիր, չէիր խօսիր, չէր հագնիր և այլն): Այսպես են հատկապես կրավորական բայերը, որոնք բոլորը պատկանում են Բ լծորդութիւն. ինչպես՝ չէր լսուեր, չէիր մոռցուեր, չէին կարդացուեր և այլն:

Ոմանք գամ, լամ, աամ միավանկ բայերի ներկայի և անկատարի բացասականը կազմելու ժամանակ օժանդակի և բայի միջև դնում են ի. ինչպես՝ չեմ ի գար, չես ի գար, չեմ ի սար, չեմ ի լար, չէր ի տար և այլն: Այս ձևը ժողովրդական է և գտնվում է Պոլսի բարբառում: Գրականի մեջ գործածութիւնը շատ անորոշելի է: Ավելի լավ է ըստ սովորականին ասել չեմ գար, չեմ տար, չէի լար և այլն:

Արևելյան գրեկանում բացասականի կազմութիւնը մասամբ տարբերվում է արևմտյանից: Այստեղ էլ ստորադասական ներկանու անկատարը, սահմանական կատարյալը և բոլոր տեսակի դերբայները բացասական են դառնում ստանալով չ մասնիկը:

Սահմանական ներկան և անկատարը կազմվում են ոչ թե միջին հայերենի ձևով, այլ -ում դերբայով. ինչպես՝ չեմ սիրում, չէի սիրում և այլն:

Կրճալ բայը գոյութիւն չունի արևելյան գրականում, այլ ասվում է կարողեմ, որով չեմ կարողանում, չէի կարողանում, չկարողանսլ և այլն:

Արգելականի բացասականը թեև կարող է արևմտահայ գրականի նման լինել ք վերջավորութիւնով, բայց ավելի սովորական է լ վերջածայնով, որ կարող է և շնջվել՝ համաձայն ժողովրդական բարբառների: Այս դեպքում վերջավորութիւն Ե ձայնավորը դառնում է ի. ինչպես՝ մի կարդալ, մի զարմանալ, մի գրիլ, մի փախչիլ կամ մի կարդա(լ), մի զարմանա(լ), մի գրի, մի փախչի և այլն:— Հոգնակի Բ դեմքը նույն է արևմտյան ձևի հետ:

Ապառնիի երկրորդ ձևի ներկայի և անցյալի բացասականը կազմվում է էական բալով և տվյալ բալի անորոշ դերբալով, որի և վերջածայնը կարող է շնչվել: Այստեղ էլ վերջավորութիւնն Ե ձայնավորը դառնում է Ի:

Պիտի ձևով ապառնիի բացասականը կազմվում է չ մասնիկով, որ թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան գրականում կարող է դըրվել թե՛ պիտի բառի վրա և թե՛ բալի վրա. *ինչպես՝* չպիտի բերէի, չպիտի բերեմ կամ պիտի չբերեմ, պիտի չբերէի (թե՛ Արեղյան, Աշխ. քեր., 1906, էջ 132 և թե՛ Գաղանճյան, Նոր քեր., 1910, էջ 189, ասում են, թե՛ ավելի սովորական և նախընտրելի է դնել չ բալի վրա: Իմ կարծիքով հակառակը ավելի սովորական և հաճելի է):

Բաղադրյալ ձևերի ահադին բազմութիւնը կազմում են իրենց բացասականը նույնպես չ մասնիկով, որ կարող է դրվել թե՛ էական բալի վրա և թե՛ դերբալի վրա. *ինչպես՝* սասելու չեմ, չեմ ասելու, չեմ բերած, բերած չեմ, չբերած եմ, բերած չպիտի ըլլամ, բերած պիտի չըլլամ, ասած չլինիմ, չասած լինիմ և այլն:— Բարդ հրամայականի թող մասնիկը չի կարող վերցնել և բացասական, *ինչպես՝* թող չսիրե, թող չերթայ, բայց ոչ երբեք չթող սիրե:

Որովհետեւ շեշտյալ բառի մոտ էական բալը նախադաս է լինում արևելյան հայերենում և բացասականի մասնիկը (ոչ>չ) շեշտյալ է համարվում, ուստի բոլոր բաղադրյալ ձևերի մեջ ավելի ընդունելի են նրանք, որոնց մեջ էականը նախադաս է: Այսպես՝ չեմ բերելու, չեմ բերիլ, չեմ տեսած, քան թե՛ բերելու չեմ, բերիլ չեմ, տեսած չեմ: Նույնիսկ կարելի է ասել բերում չեմ, բայց ավելի սովորական է չեմ բերում:

Այս դեպքում բացասական օժանդակի և բալի միջև կարող է նաև մի ուրիշ հարակից բառ էլ մտնել. *ինչպես՝* չեմ ցուլց տալիս, չեմ բաց անում, չեմ ման գալիս, բայց նաև ցուլց չեմ տալիս, բաց չեմ անում, ման չեմ գալիս և այլն:

Միավանկ գալ, տալ, լալ բալերի սահմանական ներկան և անկատարը, երբ բացասական օժանդակից հետագաս լինեն, կարող են կորցնել իրենց և վերջածայնը. *ինչպես՝* չեմ տալի, չեմ գալի, չեմ լալի: Բայց սա ժողովրդական ձև է և մաքուր գրականի մեջ խոտելի:

Բաղադրյալ ձևերի բացասականի սահմանական ներկան կազմվում է էական բալի հարադրութիւնմբ, բայց եզակի Գ դեմքում, փոխանակ չե՛ ձևի, դրվում է չի՛ թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան գրա-

կանում. *ինչպես՝ չի բերում* = *չի բերեր, չի կարգում* = *չի կարգար:*
(Այս շի-ն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ միջին հայերենի չէ ի ձևի միացումը):

Դնում ենք բացասական բայերի խոնարհման համեմատական պատկերը՝ թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան գրականում:

եական բայ

(երկու բարբառներն էլ նույն ձևով)

Ներկա	անկատար
չեմ	չէի
չես	չէիր
չէ	չէր
չենք	չէինք
չէք	չէիք
չեն	չէին

Ա լծորդություն

(ա տիպար)

սահմանական ներկա

չեմ սիրեր	չեմ սիրում
չես սիրեր	չես սիրում
չի սիրեր	չի սիրում
չինք սիրեր	չինք սիրում
չէք սիրեր	չէք սիրում
չեն սիրեր	չեն սիրում

անկատար

չէի սիրեր	չէի սիրում
չէիր սիրեր	չէիր սիրում
չէր սիրեր	չէր սիրում
չէինք սիրեր	չէինք սիրում
չէիք սիրեր	չէիք սիրում
չէին սիրեր	չէին սիրում

կատարյալ (նուն է)

չսիրեցի	չսիրեցինք
չսիրեցիր	չսիրեցիք
չսիրեց	չսիրեցին

ապառնի Ա

չպիտի սիրեմ	չպիտի սիրէի
չպիտի սիրես	չպիտի սիրէիր
չպիտի սիրէ(ի)	չպիտի սիրէր
չպիտի սիրենք	չպիտի սիրէինք
չպիտի սիրէք	չպիտի սիրէեք
չպիտի սիրեն	չպիտի սիրէին

ապառնի Բ

չեմ սիրեր	չեմ սիրի(լ)
չես սիրեր	չես սիրի(լ)
չի սիրեր	չի սիրի(լ)
չենք սիրեր	չենք սիրի(լ)
չէք սիրեր	չէք սիրի(լ)
չեն սիրեր	չեն սիրի(լ)

ապառնի Գ (միատեսակ)

չեմ սիրելու	կամ սիրելու	չեմ
չես սիրելու	սիրելու	չես
չի սիրելու	սիրելու	չի
չենք սիրելու	սիրելու	չենք
չէք սիրելու	սիրելու	չէք
չեն սիրելու	սիրելու	չեն

անցյալ (միատեսակ)

չէի սիրելու	կամ սիրելու	չէի
չէիր սիրելու	սիրելու	չէիր
չէր սիրելու	սիրելու	չէր
չէինք սիրելու	սիրելու	չէինք
չէիք սիրելու	սիրելու	չէիք
չէին սիրելու	սիրելու	չէին

անցյալ Բ

չէի սիրեր	չէի սիրի(լ)
չէիր սիրեր	չէիր սիրի(լ)
չէր սիրեր	չէր սիրի(լ)
չէինք սիրեր	չէինք սիրի(լ)
չէիք սիրեր	չէիք սիրի(լ)
չէին սիրեր	չէին սիրի(լ)

ստոր. ներկա անց. (միատեսակ)

չսիրեմ	չսիրէի
չսիրես	չսիրէիր
չսիրէ(ի)	չսիրէր
չսիրենք	չսիրէինք
չսիրէք	չսիրէիք
չսիրեն	չսիրէին

նրանայական

մի սիրեր	մի սիրի(ւ)
մի սիրէք	մի սիրէք

դերբայ (միատեսակ)

չսիրիլ
չսիրող
չսիրած
չսիրելու, չսիրելիք

Կրավորական բայ (սիրուիլ=սիրուել)

սահմանական ներկա

չեմ սիրուիր	չեմ սիրվում
չես սիրուիր	չես սիրվում
չի սիրուիր	չի սիրվում
չենք սիրուիր	չենք սիրվում
չէք սիրուիր	չէք սիրվում
չեն սիրուիր	չեն սիրվում

անկատար

չէի սիրուեր	չէի սիրվում
չէիր սիրուեր	չէիր սիրվում
չէր սիրուեր	չէր սիրվում
չէինք սիրուեր	չէինք սիրվում
չէիք սիրուեր	չէիք սիրվում
չէին սիրուեր	չէին սիրվում

կատարյալ

չսիրուեցալ	չսիրվեցի
չսիրուեցար	չսիրվեցիր

չսիրուեցաւ	չսիրվեց
չսիրուեցանք	չսիրվեցինք
չսիրուեցաք	չսիրվեցիք
չսիրուեցան	չսիրվեցին

ապառնի

չպիտի սիրուիմ	չպիտի սիրվիմ
չպիտի սիրուիս	չպիտի սիրվես
չպիտի սիրուի	չպիտի սիրվի
չպիտի սիրուինք	չպիտի սիրվենք
չպիտի սիրուիք	չպիտի սիրվէք
չպիտի սիրուին	չպիտի սիրվեն

անցյալ (միատեսակ)

չպիտի սիրուէի	չպիտի սիրվէիմք
չպիտի սիրուէիր	չպիտի սիրվէիք
չպիտի սիրուէր	չպիտի սիրվէին

անցյալ Բ

չեմ սիրուիր	չեմ սիրվի(լ)
չես սիրուիր	չես սիրվի(լ)
չի սիրուիր	չի սիրվի(լ)
չենք սիրուիր	չենք սիրվի(լ)
չէք սիրուիր	չէք սիրվի(լ)
չեն սիրուիր	չեն սիրվի(լ)

անցյալ Գ (միատեսակ)

չեմ սիրուելու	սիրվելու չեմ
չես սիրուելու	սիրվելու չես
չի սիրուելու	սիրվելու չի
չենք սիրուելու	սիրվելու չենք
չէք սիրուելու	սիրվելու չէք
չեն սիրուելու	սիրվելու չեն

անցյալ (միատեսակ)

չէի սիրուելու կամ	սիրվելու չէի
չէիր սիրուելու	սիրվելու չէիր

չէր սիրուելու	սիրվելու չէր
չէինք սիրուելու	սիրվելու չէինք
չէիք սիրուելու	սիրվելու չէիք
չէին սիրուելու	սիրվելու չէին

անցյալ Բ

չէի սիրուեր	չէի սիրվի(1)
չէիր սիրուեր	չէիր սիրվի(1)
չէր սիրուեր	չէր սիրվի(1)
չէինք սիրուեր	չէինք սիրվի(1)
չէիք սիրուեր	չէիք սիրվի(1)
չէին սիրուեր	չէին սիրվի(1)

ստոր. ներկա

չսիրում	չսիրվեմ
չսիրուիս	չսիրվես
չսիրուի	չսիրվի
չսիրուինք	չսիրվենք
չսիրուիք	չսիրվեք
չսիրուին	չսիրվեն

ստոր. անց. (միատեսակ)

չսիրուէի	չսիրվէինք
չսիրուէիր	չսիրվէիք
չսիրուէր	չսիրվէին

հրամայական

մի սիրուիր	մի սիրվի(1), մի սիրվիր
մի սիրաիք	մի սիրվէք

դերբայ

չսիրուիլ	չսիրվիլ
չսիրվող, չսիրված, չսիրվելու,	չսիրվիլք

Երբ բալը ձայնավորով է սկսվում, սահմանական ներկա եղանակի Գ դեմքի մեջ չի օժանդակի ի ձայնավորը սղվում է և նրա փոխարեն դրվում է ապաթարց: Այս երևույթը հատուկ է միայն արևմտյան գրականին, իսկ արևելյան գրականը ի ձայնավորը պա-

հում է: Օրինակ՝ չեմ ուտեր, չես ուտեր, չ'ուտեր, որ արևելյան գրականով լինում է չեմ ուտում, չես ուտում, չի ուտում:

Այդպես նաև չ'առնեք, չ'իմանար, չ'ընդունիր = չի առնում, չի իմանում, չի ընդունում:

Միայն այս դեպքումն է, որ ապաթարցը տնհրածեշտ է չ-ից հետո (միայն արևմտյան գրականում): Արևմտահայ լավ գրողները հատկապես ուշագիր են լինում այս կետին: Մինչդեռ անփուլթ դրողները ոչ միայն ապաթարցը չեն դնում հաճախ, այլև հաճախ գրում են չառնեք, չուտեք և այլն, ինչ որ բոլորովին տարբեր բան է: Հնչմամբ նույն են չ'ուտեք և չուտեք, բայց առաջինը սահմանական ներկա եզակի Գ դեմքն է, որ համապատասխանում է արևելյան գրական չի ուտում ձևին, երկրորդը ստորադասական անկատարի եզակի Գ դեմքն է, որ համապատասխանում է արևելյան գրական չուտեք ձևին: Ժողովրդական լեզվում այս երկուսը զանազանվում են շեշտով. առաջինի մեջ շեշտը գտնվում է առաջին վանկի վրա (չ'ուտեք *եչի ուտում*), երկրորդի մեջ շեշտը վերջին վանկի վրա է (չուտեք *եչուտեք*):

Ավելի մեծ է սխալը այն դեպքում, երբ անցյալ դերբայը (-եր) շփոթելով անկատարի հետ (-իր), գրում են չէի սիրեք, չէիր գրեք, չէր լսեր, փոխանակ չէի սիրեր, չէիր գրեր, չէր լսեր:

5. ՀԱՐՑԱԿԱՆ ԲԱՅ

Ըստ երևույթի հարցականը մի շատ հասարակ քերականական ձև է, որ մեր մեջ արտահայտվում է ձայնի բարձրացումով միայն.

ուտում եմ — ուտո՞ւմ եմ

Բայց նա էլ ունի իր տեսակները և նրբութունները:

Ավարերեն լեզվի մեջ (Կովկասյան լեզվաբանից) 3 տեսակ հարցական կա. առաջինը սովորական ձևն է, որ կազմվում է -ի՞ վերջագիր մասնիկով: Երկրորդն է առկախ հարցական (թե արդյոք է՞): Կազմվում է -ի՞-ն հետագիր մասնիկով: Երրորդն է անիրական հարցական, որին պատասխան չպիտի տրվի. կազմվում է վերջահար -da մասնիկով (Dirr. Eistf. 172—7):

Չինարենում կա երկու տեսակ հարցական. ըստ առաջին ձևի նախադասության վերջում դնում են ո՞ւմ, որ համապատասխանում է տանկահայոց մի հարցական մասնիկին. ինչպես՝

šan¹ ka'o¹ mo

սարը բարձր(է) մի?

ե՛ե⁴ko lu⁴ չang² mo

այս ճամբան երկամր (է) մի?

Երկրորդ ձևով հարցական կազմելու համար զբական բայը կրկնում են բացասականով. ուրիշ խոսքով կրկնում են բայը, երկուսի միջև դնելով pu⁴ բացասական կազմող բառը. ինչպես՝

t'a¹ nəŋ² pu⁴ nəŋ

նա կարենա ոչ կարենա

իբր թե «նա կարող է թե չի կարող», բայց նշանակում է «նա կարող է»:

Աննամերեն լեզվումն էլ հարցական կազմելու համար նախադասութիւն վերջում դնում են «ոչ, չ» բացասականը, որի ամբողջական ձևն է k'ot, բայց հաճախական գործածութիւն մեջ մաշվելով՝ դարձել է k'ŋ, ուր լսվում է միայն րի ուղղակիքը:

Բացասականի միջոցով հարցական կազմելու այս ձևը առաջացել է աննամերենի մեջ չինարենի հարցականի երկրորդ ձևի նմանութիւնով:

Բացասականի և հարցականի կապը ցույց տալու համար հիշենք այն հեգնական հարցականը, որով՝ ինչպես հայերենի, նույնպես և աննամերենի մեջ բացասականն է արտահայտվում. ինչպես՝

— Կերե՞լ ես:

— Ո՞վ է կերել (=չեմ կերել):

— Պակասում է:

— Ի՞նչ է պակասում (= ոչինչ չի պակասում):

Ամերիկյան բետոյա կամ տուկանո լեզվի մեջ հարցականը կազմվում է վերջահար -ro մասնիկով, որի ծագումը հայտնի չէ. օրինակ՝ rayke-ro? եկե՞լ ես, sahake-ro տարե՞լ ես, egake-ro ուզո՞ւմ եք (MSL 19, 94):

Լազերենում հարցականը կազմում են բայի ծայրին դնելով i մասնիկը. ինչպես՝ ճարամիհնի «պիտի գրե՞ս», si rei «դու ես», ճարի, «գրեցի՞ր» (Adjarian, Etude sur la langue laze, 91):

Ամերիկյան մալա լեզվի մեջ հարցական կազմելու համար բայից հետո կարելի է դնել wa, որի իմաստն է by chance «պատահաբար» կամ perhaps «թերևս». ինչպես՝

onqot-n-ah- eč-na „did you dance?“

t-a-puč-ah-wa „did you strike him?“

(Tozzer, 94)

Ամերիկյան չիրչա լեզվի մեջ հարցական կազմելու համար վերջում դնում են ua, որ էական բալի հարցականն է. ինչպես՝

abquyua „ha hecho?“
abquyngaua „harálo hacer?“

(Uricoechea, 43)

Հնդկական նագա լեզվի մեջ նախադասութիւնը հարցական դարձնելու համար վերջում դնում են gā, ro, mà մասնիկները:

(Grierson III, մ. II, էջ 214)

Ամերիկյան այժարա լեզվով հարցական կազմելու համար ավելացնում են ti մասնիկը (պատահաբար նման Համշենի բարբառի քե? ձևին). օրինակ՝

acan uxta-ti? *ալստեղ ես բնակվում.*

կամ շեշտյալ ձևով՝

acan-ti utx-ta? *ալստեղ ես բնակվում:*

(Middendorf, 91)

Բերբերական կաբիլերեն լեզվով հարցական կազմելու համար բալի վրա դնում են kera. ինչպես՝

thesenedh kera? *գիտե՞ս*
inna kera? *ասաց*
illa kera? *կա՞:*

(Hanoteau, 172)

Նույն ընտանիքից բերբերական տամաշեկ լեզվում հարցական կազմելու համար բալից կամ նախադասութիւնից հետո դնում են mir. օրինակ՝

tessaned Tamahek mir?
գիտե՞ս տամաշեկերեն?

(Hanoteau, 87)

Աֆրիկյան մինիանկա լեզվով թեև շեշտի պարզ բարձրացումը բավական է հարցականի համար, բայց հաճախ նախադասութիւն վերջում դնում են la? որ նշանակում է *ալնպես չէ՞:*

(Chéron, 48)

Եթովպական կունամա լեզվում հարցական կազմելու համար

բալի վերջում ավելացնում են -be, իսկ հարցական բացասական կազմելու համար -Immi-be «չէ՞ որ, չէ՞»:

(Reinisch, 28—29)

Իրմաներենում հարցական կազմելու ամենատոկորական ձևն է նախադասության ծալրին դնել *la?* մասնիկը. *ինչպես՝*

t'ameng ça byi la?
ընթրիքը կեր-աք?

Բայց կան նաև ուրիշ մասնիկներ, որոնք քիչ գործածական են. *lai, li dun, ceng, çan, lau, ni, ra*

(Latter, 147)

Տիրեթական սիկկիմ-բհուտիա լեզվով հարցականի մասնիկն է *bo* կամ *mo* (Sandberg, 46):

Սրա նման է թուրքական ղազախերեն լեզուն, որ հարցականի համար դնում է *ma, me* մասնիկը և որ սակայն կարող է դառնալ նաև *ba, be*.

(Шонанов, 21)

Քամյան աֆար լեզվով թեև հարցական կազմելու համար առնի բարձրացումը բավական է, բայց կարելի է նաև դնել *māha* բառը և կամ հարցական բառի սկզբին ավելացնել *tū* մասնիկը. *ինչպես՝*

ta'liga գիտես— ta'liga? (շեշտը երկրորդ վանկի վրա) գիտե՞ս կամ թե ta-ta'liga? գիտե՞ս:

(Colizza, 5)

Ամերիկյան տիլլամուկ լեզվում հարցականի համար դնում են *hi* կամ *ki* մասնիկը. *ինչպես՝*

da gata-vuc hi?   ձվ եք դուք
da tan hi?   մեծ բան է
qit hi ta ts-yau?   „now is it about cooked?”

(Edel, 42)

Թալ=Սիամ խմբի քամտի լեզվով հարցական կազմելու համար նախադասության վերջում դնում են *kē?*

(Grierson, II, 148)

Տիրեթական լադաքի բարբառում նախադասության մեջ եթե չկա հարցական բառ (և՛րբ, քանի՞, արդո՞ք և այլն), հարցական

կազմելու համար բայի վերջում ավելացնում են a ձայնավորը և նրանից առաջ գտնված բաղաձայնը կրկնում են. *ինչպես՝*

khyo-rang yong-in-na? *դուք պիտի գանձ:*
(Grierson, III, մ. 1, էջ 59):

Իրմանական լեզվա կամ ոտնգ լեզվով էլ հարցական կազմելու համար, եթե նախադասութիւն մեջ հարցական բառ չկա, վերջում դնում են a. *ինչպես՝*

hó a-lom li-a „did you say so?“
(Grierson, III, մ. 1, էջ 241)

Հնդկական քաշմիրի լեզվով հարցական կազմելու համար բայի ծայրին դնում են a, իսկ երբ խոսքը կնոջ մասին է՝ ay. բացասականի համար բայի վերջում դրվում է na. իսկ հարցական բացասականի համար դրվում է nā (չէ), որ կանանց ուղղելիս կլինի. nay. *օրինակ՝*

čhusna *չեմ*, čhuna *չէ (նա)*.
čhusnā *չեմ*, čhuna *չէ նա (ար.)*, čhunay *չէ նէ (իգ.)*:

Սոսքը ավելի հաստատելու համար վերջում դրվում է ti *եիրոք*։ Čhusti *իրոք եմ*, Čhuti *նա է իրոք*, որոնց հարցականն էլ լինում է čhustya *իրոք եմ*, čhutyā *իրոք է՝* վերջում դնելով asana, *կատարյալ կասկած*. *օրինակ՝* čhwāsana *նա է արդյոք*:
(Grierson, VIII, մ. 2, էջ 284)

Ալբաներենում հարցական կազմելու համար խոսքի սկիզբը դնում են a. բացասականի համար բայից առաջ դնում են nuk, որով հարցական-բացասական ձևը լինում է a nuk? *օրինակ՝*

a nuk qe ti i kēnaqur *«գոհ չեղա՞մք»*:
(Feizi, 52)

Մարոկկոյի բերբերական լեզվում հարցական կազմելու համար խոսքի սկիզբը դնում են՝ is մասնիկը, իսկ բացասականի համար ul կամ ur. *օրինակ՝*

is gires ša ušam *ունի՞ վրան (չադիր)*.
ul giri ulli *չունե՞մ ոչխար*:

(Laoust, 45—46)

Աֆրիկյան սարա լեզվում հարցական կազմելու համար բայի սկիզբում դնում են ba մասնիկը. *ինչպես՝*

musa ուտում եմ ba musa ուտում եմ
 yusa ուտում ես ba yusa ուտում ես
 nusa ուտում է ba nusa ուտում է

(Delafosse, 25)

Ամերիկյան միլով լեզվով հարցական կազմելու համար բա-
 լից հետո դրվում է *a. ինչպես՝*

hāwatō-ni-kō a? կարձից են նրանք վազել:

(Kroeber, 287)

Իր հարակից լուկի լեզվով էլ հարցականը կազմվում է *ha*
 մասնիկով. օրինակ՝

main-mi-ha? հիվ է.

mis yaun-hā? մտածում եք, հիշում եք.

tot mi yik-i-ha? լավ զվարճացա՞ք:

(անդ, 363)

Արաբերենում հարցականը կազմում են բալի սկիզբը դնելով
hal կամ *a* մասնիկը, որ համապատասխանում է մեր «արդյոք»
 ձևին: Բայց ժողովրդական արաբերենում հարցականը արտահայտ-
 վում է միայն տոնի բարձրացումով:

(Belot, 29)

Հնդեվրոպական նախալեզվումն էլ հարցականը կազմելու հա-
 մար բավականանում էին միայն տոնի բարձրացումով, բայց տոնի
 բարձրացման աստիճանի և ձևի մասին ուրիշ բան չգիտենք: Նույ-
 նը ժառանգեցին նաև բոլոր հին լեզուները՝ սանսկրիտ, հունարեն,
 լատիներեն և այլն:

Նոր եվրոպական լեզուներում հարցական կազմելու համար
 հնարվել է մի նոր ձև, որ է՝ դերանուն ենթական դնել բալից հե-
 տո. *ինչպես՝*

Ֆրանս. avez-vous?

Գերմ. haben Sie?

Անգլ. have you?

Իտալ. avete voi?

(Meillet, Ling. hist. II 105 ասում է, թե լատիներենում
 այսպիսի ձև չկա. դրա հեղինակը գերմանացիք են, որոնցից ան-
 ցել է մյուսներին և հատկապես ֆրանսերենին):

Գրաբարում, ինչպես նաև աշխարհաբարում և բարբառնե-
րում, հնդեվրոպական նախալեզվի և հին լեզուների նման հարցու-
մը կատարվում է ձայնի պարզ բարձրացումով, որ իսկույն իջնում
է: Այսպես է թե դրական և թե բացասական բալի համար, ինչպես՝

Ից^ք տեսեալ լորժամ հրդեհ գմեծամեծ տանց հարկանիցի
(Ոսկ. Նփես.):

Չից^ք արդեք տեսեալ քո ի բարձրաբերձ բարձրավանդա-
կաց գղաշա ընդարձակ և մեծանիստ (Վեցոր.):

Աշխ. — տեսած, չտեսած:

Այժմ անցնենք բարբառների:

Նոր-Ջուղայի բարբառում հարցական կազմելու համար
առանձին մասնիկ կամ դարձված չկա. շեշտի բարձրացումը բավա-
կան է կազմելու հարցականը: Մյուս բարբառներից եզրած միակ տար-
բերությունը՝ որ աչքի է խփում, այն է, որ հարցականը դրվում է
նչ թե առանձնապես հարցնելու բառի վրա, այլ ամբողջ նախադա-
սություն վերջին բառի վրա. օրինակ՝ Սօր պըաի գ'աք մեր տո՛ւն
ալսօր մեր տունը պիտի գմք խոսքի մեջ հարցումը գա՞ք բալի
վրա է, բայց Նոր-Ջուղայի բարբառը այդտեղ չի դնում հարցումը,
այլ առն բառի վրա: Այս պատճառով էլ հարցումը շատ զորավոր
չի լինում, այլ բառը ստանում է մի փոքր երկարացում ("):

Էական բալով կազմված բարդ ժամանակների մեջ հարցա-
կանը կազմվում է մի քիչ տարբեր ձևով. նախ դերբալի վերջին
վանկը ստանում է մի բավական խոշոր երկարացում, որի վերջին
կա ավելի բարձր մի շեշտ. նույն աստիճանի շեշտով էլ անցնում
են էականին և շուտով կանգնում. այսպես՝ գ'ոլւա՛ա՛ա՛ն ա՛ս,
աաո՛ւո՛ւո՛ւմ ա՛ս: Հարցականի այս ձևը ճիշտ հակառակն է Ղա-
րաբաղի բարբառի հարցականին, ուր, ընդհակառակը, դերբալն է,
որ ստանում է կարճ ու բարձր շեշտը, իսկ էականը երկարում է.
օրինակ՝ անում ե՛ս:

Ազուլիսի բարբառումն էլ բայերի հարցականը կազմելու հա-
մար առանձին ձև չկա. շեշտի պարզ բարձրացումը բավական է
դարձյալ բայը հարցական դարձնելու համար: Սակայն շատ անգամ
զարմանալի կերպով հարցումը դրվում է նչ թե բալի, այլ գոյա-
կանի վրա. ինչպես՝ Խո՛ւտ ըն ալէ՛ծ թա՞ չէ ա՛նոտ ալմ՛ծ են թե
չէ՞. Չա՛լ ըք խմէ՛ծ ա՛թեյ խմե՛լ եք՞. Չա՛լ չիք խմէ՛ծ ա՛թեյ չեք
խմած: Հարցականի այս ձևը գտնում ենք նաև Ղարաբաղի բար-
բառում:

Հարցականի այս տարբերութիւնը տալիս է նաև նշանակութիւն տարբերութիւն. այսպես՝ օրինակ չայ խմէ՞՞ծ ըք նշանակում է «առհասարակ ձեր կյանքում թեկ լամէ՛լ եք». իսկ չա՞յ ըք խմէ՞՞ծ միայն խոսված բոպեի մասին է:

Մարաղայի բարբառում հարցական կազմելու համար առանձին մասնիկ կամ դարձված չկա. չկա նաև ինչ-ինչ արեւելյան բարբառներում ընդունված շեշտի երկարացումը կամ հարցականի մի (տաճկ. *mə, mi*) մասնիկը, որ գտնում ենք Պոլսի բարբառում: Շեշտի հասարակ բարձրացումը բավական է, ինչպես գտնում ենք նաև արևմտյան բարբառներում:

Սակայն մեր բարբառները մի ուրիշ հարցական ձևեր էլ ունեն: Սրանց մեջ ամենից հատկանշականն է Երզողական հարցականը, որ գործածվում է Կովկասի հայ բարբառներում, մասնավորապես Ղարաբաղի բարբառում: Անվարժ ակնաչի համար շատ տարօրինակ է այս հարցականը, որ հարցական լինելուց ազիլի դարմայականի նման մի բան է: Հարցականի այս ձևը կազմվում է հետևյալ եղանակով. — բառի վերջընթեք վանկը մի զորավոր շեշտ է ստանում, հաջորդ վանկի մեջ ձայնը հանկարծ իջնում է ցած և հինգ հաջորդական խաղերից անցնելով՝ կանգնում է վեց աստիճան բարձր ձայնի վրա: Այս վեց հաջորդական խաղերի տեղադրութիւնը կարող է կարճ լինել, բայց սովորաբար շատ երկար է: Կան այնպիսի խոսողներ, որոնք մինչև անգամ չափազանց երկարում են, ժիծաղելի լինելու չափ:

Ենթադրելով, թե խոսողի առաջին և հիմնական ձայնաստիճանը լինի *do*¹, ահալասիկ, թե ինչ պատկեր է ներկայացնում Երզողական հարցականը. օրինակ տեսա՞ք բառը.

mi do re mi fa sol la
տի սա . . . . . ար

Հարցականի այս ձևը Կովկասից դուրս գտնված ուրիշ բարբառներում չեմ տեսած. կա սակայն Ատրպատականի և Կովկասի թուրքերի մեջ և կարծում եմ, որ նրանցից պարզ փոխառութիւն է:

Հարցականի երկու ուրիշ ձևեր էլ կան, որոնք կազմվում են թե և մի մասնիկներով: Առաջինը գործածական է Համշենի բարբառում, երկրորդը Եվդոկիայից սկսած դեպի արևմուտք՝ մինչև Պոլիս և Ռոտոսթո: Երկու մասնիկներն էլ դրվում են հարցական բառից հետո, իսկ հարցական բառը ստանում է բարձր շեշտ:

Համշենի բարլառում թե մասնիկը կարող է զանազան դիրքեր առնել. օրինակ՝ չի՞ն թէ գ'ալ, գ'ալ չի՞ն թէ, չի՞ն գ'ալ թէ, որոնք հավասարապես նշանակում են «գալու չի՞ն»: Սակայն եթե բալից առաջ հարցական միջակ անուն կամ մակբայ կա, թե մասնիկը չի գրվում. ինչպես՝

քօնի հօքի չիք զքանի հոգի եք»

ի՞նչօ էրիք ինչպես արիք»

Վէժը մաշտը էկավ զոր մարդը եկավ»

Հնք'օր օր գ'ալ չէլը, օրի՞ իօսք կուտէլը ճերբոր որ
կալու չէիք, ինչու խոսք տվիր»:

Կարելի չէ ասել քօնի՞ հօքի յիք թե և արև,
Բնդհակառակը ասվում է՝

էսմ տամ թէ ասյս տամ»

Մէք թէ ամենք»

Տուն գ'ացիր թէ տուն գնացիր» և արև:

Մի հարցական մասնիկը, որ թուրքերենից է իոխառվալ, հրկու ձև ունի. մը կամ մի: Նույն մասնիկը թուրքերենում էլ երկու ձև ունի (mi կամ me), բայց այս տարբերությունը կախված է նախորդ բառի ծանր կամ թեթև լինելուց: Մանր ձայնավորից հետո գրվում է me, թեթև ձայնավորից հետո mi, ինչպես թրք. verir mi sin? «կտան», ben mi «միթե ես», alâ'r me sâ'n? «կառնե՞ս»: Սակայն հալ բարբառներում այս տարբերությունը չկա. և յուրաքանչյուրի մեջ ընդունված է այս կամ այն ձևը: Եվզոնկիայի բարբառում գործածվում է մը. ինչպես՝ կուտա՞ս մը «կուտա՞ս», կառնե՞ մը «կառնե՞»:

Տրապիզոնի շրջանում կարելի է գործածել նաև թրք. մի՞ մասնիկը. ինչպես՝ ունի՞ս մի, չունի՞ս մի: Նույնիսկ կարելի է ավելացնել սրան նաև թե մասնիկը. ինչպես՝ ունի՞ս մի թե, չունի՞ս մի թե: Այսպիսով ստացվում է հին հայերենի միթե ձևը, որ սակայն, ոչ մի կապ չունի սրա հետ:

Պոլսի բարբառում գրվում է միայն մե (չկա մը), թեև միայն շեշտի բարձրացումը բավական է հարցական կազմելու համար. ինչպես՝ էկա՛ւ, գացի՞ր, է՞ս ըսի, ասօր գալի՞ւ է. կամ նաև՝ էկա՛ւ մի, գացի՞ր մի, է՞ս մի ըսի, ասօր գալի՞ւ է մի:

Հարցական բալի վրա երբեմն էլ ավելացնում են օր (<որ) շաղկապը. *ինչպես՝ գացի՞ր օր, ... ասօր ցալի՞ն է օր...*

Կարելի է նաև ավելացնել թրք. յա, բայց սա ավելի զարմացական է. *ինչպես՝ էղան մի յա...*

Վերջին դեպքում պատասխանը անշուշտ ճոշ է:

Իրական և բացասական միասին գործածված ցույց է տալիս վարանում. *օրինակ՝ էրթանք մի, չէրթանք մի... տամ մի, չի տամ մի... էղաւ մի, չէղաւ մի...*

Մի մասնիկը քե մասնիկի չափ ազատութիւն չունի. կարելի է միայն ասել զալո՞ւ հս մի, բայց չի ասվում զալո՞ւ մի ես: Սակաւն նուշնպես եթե բալից առաջ հարցական միջակ անուն կամ մակբալ կա, չի դրվում մի մասնիկը. *ինչպես՝ քանի՞ հոգի էք. բայց չի ասվում քանի՞ հոգի էք մի. ընտօ՞ր. ըրիք ճինչպես արիք, յայց չի ասվում ընտօ՞ր ըրիք մի...*

Ընդհակառակը կարելի է ասել ասիկա՞ մի տամ, մե՞նք մի, տո՞ւն մի գացիր և այլն:

Նոր-Նախիջևանի բարբառումն էլ թեև ձայնի բարձրացումը բավական է հարցական կազմելու համար, բայց կարելի է նաև դնել մի մասնիկը: Սա հին լեզվի մեջ ավելի սովորական էր. այժմ քիչ է գործածվում. *ինչպես՝ Կինիմարդ չէ՞ մի Եկնիկ չէ՞* (Պատկ. Բ, 285). *Իէլլի՞ մի չէ՞ Եհայտնի չէ՞ միթե՞* (Պատկ. Բ, 287): Փոխանակ մի ձևի՝ հին մարդկանց մոտ քիչ անգամ գործածվում էր մը ձևը. *ինչպես՝ իմացմր մը. Կամր մը. չքմր մը Եկամր թե չկարձ:*

Կրկնված մի մասնիկի և որ շաղկապի գործածութիւն օրինակներ են Նոր-Նախիջևանի բարբառից՝ *Աղքատ մի կտեսնէ, օտար խարիբ մի կտեսնէ, քուռչոտ հալավով տղած մի տեսնէ* (Պատկ. Ընտիր երկաս. 1893, հատ. Բ, էջ 335). — *Կալաճի կծ օր...* (անդ, 333). *Շամ մի կկովին, քիչ մը կկովին՝ չգիտեմ* (անդ, 405):

Կիլիկիայի բարբառում հարցականը կազմելու համար բավական է վերջին վանկի պարուկը (հարցական շեշտ). *ինչպես՝ տեսամք >դիսո՞ւ, եկամք >իզի՞լ: Այն թուրքական մի՞ մասնիկը, որ հարցականի վերջում ավելացնում են Պոլսի և այլ բարբառներում, Ջելթունում գոյութիւն չունի:*

Սվեդիայի բարբառում հարցականը կազմվում է լոկ ձայնի բարձրացումով. *ոչ մի հարցական մասնիկ չի կցվում բալին (ինչպես Պ. մի՞, Հմշ. թէ՞). օրինակ՝ գուզի՞ս Եկուտես՞ և այլն:*

Համշենի թե մասնիկը հայերեն թե շաղկապն է և ենթադրում է խոսքի կրճատում. օրինակի համար չի՞ն գալ թե... հարցականը արժի իսկապես չի՞ն գալ թե կուզան.— մե՞ք թե արժի մե՞նք թե դուք.— առևն գացի՞ր թե արժի առևն գնացի՞ր թե ոչ և այլն: Այս բացատրության իրրև ապացույց է ծառայում նաև այն հանգամանքը, որ հարցական միջակ անունների մոտ թե չի գրվում. որովհետև կարելի չէ ասել Վրան՞ հոգի եք թե քանի հոգի չեք», Վր մարդը եկավ թե չեկավ» և այլն:

Ըստ որում թավ բաղաձայնները բառասկզբից հետո դառնում են պարզ խուլ: Ճանիկի շրջանը այս թե համարելով իրրև բայի անբաժան մի մասը, վերածել է թ>տ. և որովհետև բառավերջում չգիտե «ե», այլ միայն տ, ուստի թե դարձել է տտ:

Գալով մի մասնիկին, ինչպես ասացինք, փոխառյալ է թուրքերենից: Այս ձևը շատ սովորական է թաթարական լեզուների մեջ՝ զանազան ձևերով. այսպես՝

Ատրպ. թրք. mu, mi. sän mu sän դ՞ն ես.

Կազանի թրք. ما كئارموسين ma գնում ես.

Չաղաթ. ما كوكماير ما երկի՞նք թե երկիր.

Գիրզիզ. Ալթայ. ma, ba, be اسانبه isen be առնող է.

پازا پار با paza par ba էլի կա.

Ալթայ. پی پوئيدر pi dor մյս է:

(Вудаговъ, II, 260)

Բայց այս բոլորն էլ բնիկ չեն, այլ փոխառյալ չինարենի mo հարցականից, որի մասին խոսեցինք սկզբում: Ահա երկու օրինակ ևս նույն հարցականից՝ թուրքերենի հետ համեմատությունը.

Չին. Նաքո չիէ չմնդ մօ

Թրք. Şu soqaq geniş mi.

Այն փողոցը լայն (է)?

Չին. Նի եաօ մաի չէքօ մա մօ.

Դու կուզե՞ս ծախել այս ձին?

Այսպիսով մենք ունենք հայերենի մեջ չինարեն մի մասնիկ, որ թուրք ցեղի հետ Չինաստանից ճամբա ելնելով եկել հասել է Փոքր Ասիա, Պոլիս ու Ղրիմ և անցել մեր լեզվին:

Ինչպիսի՞ն հրաշալի օրինակ անուղղակի փոխառութիւն*:
 Հայերենում բայերից հետո գրված խօս մասնիկը թուրքական
 է. կիրգիզերենում զտնում եմ նուրնը յօյ ձևով, որ իբր մասնիկ
 գրվում է բայերից հետո և նշանակում է ուսերեն ВЕДЬ. ինչպես՝

ayttə ʔoy «ասաց խօս»
 kordə ʔoy «տեսավ խօս»:

(Шононов, 68)

Հարցականը գործածական է մեր մեջ նաև բացասական
 իմաստով, բայց ավելի առաջին դեմքով. ինչպես՝

ես տեսնում եմ = չեմ տեսնում
 նա գնում է, նա գնում է որ = չի գնում
 ես տեսնի՞ր եմ = չեմ տեսել:

Սրանից է ես ի՞նչ իմացում (կրճատ՝ ես ի՞մ, գվռ. սի՞նցում) =
 ես ի՞նչ գիտեմ, ես ի՞նչ գիտնամ, ես գիտեմ և այլն, որոնք բոլորը
 նշանակում են «չգիտեմ»:

Երկուսի գումարն է ներկայացնում գրաբար Ո՞ւր է Հաբէլ
 եղբայր քո. — Չգիտեմ. միթէ պահապա՞ն իցեմ եղբորն իմոյ
 (Մինգ. Դ. 9):

Բ դեմքի համար նման ձև ավելի քիչ է գործածվում. ինչ-
 պես՝ Դու տեսնի՞ ես որ ասում ես (տխն է՝ Չես տեսել, ինչո՞ւ ես
 ասում):

Սրան հակառակ, բացասական հարցականը դառնում է հաս-
 տատական, ինչպես՝

Ես քեզ չասացի՞ = Ես քեզ ասացի:
 Ես չեմ տեսել = Տեսել եմ:

6. ՍԱՍԿԱԿԱՆ ԲԱՅ

(intensif կամ réitératif)

Չանազան լեզուներ բոլի իմաստը զորացնելու համար ստեղ-
 ծել են նորանոր ձևեր. այսպես օրինակ՝ արմատի կրկնությունը,
 արմատը կազմող ձայներից մեկի կրկնությունը կամ զանազան
 մասնիկներ:

* Այս հոդվածն աղված է Նախ Թեոդիկի ՎԱՄԷՆՈՆ տարեցոյց-ի մեջ,
 1912, էջ 136—137:

Օրինակ՝ շավարիբնում բայը կրկնելով ստանում է իմաստի սաստկություն. *ինչպես՝ dawah-dawah «քանիցս անգամ կամ բորբովին գետին փռվել»:*

(Bobatta, Gram. jav. 73)

Հինդուստանի լեզվի մեջ *dālnā «ձգել»* բայը իրեր օժանդակ կցվելով մի ուրիշ բայի. սաստկացնում է նրա իմաստը. *ինչպես՝ mār դարնել, որից mār-dalna «սաստիկ հարվածել, totschiagen»:*

Արաբերենում կա հատուկ բայական մի ձև, որ սաստկացնում է բայի իմաստը, կազմվում է արմատի վերջին ձայնը կըրկնելով. *ինչպես՝ hmr կարմրել, որից ihmrar սաստիկ կարմրել (այս ձևը արաբ քերականության մեջ կոչվում է if'āl).* կամ նաև միջին բաղաձայնը կրկնելով. *ինչպես՝ qatala սպանեց, qattala չարաչար սպանեց:*

Ամերիկյան արավակ լեզվով սաստկական բայը կազմվում է *inakema կամ ku բառով. ինչպես՝*

hallikebben ուրախանալ

hallikebbemakeman կամ

hallikebbekun «շատ ուրախանալ»

hallikebbemakenikakubamade

(նույն բայի գերակատար անցյալի ըղձական ձևն է):

(Crevaux-Sagot-Adam, 234)

Կոնգոյի չիլուբա լեզվում սաստկական կազմելու համար բայի վերջին *a* ձայնավորը դարձնում են *akanya կամ akaya. ինչպես՝ kuswika կապել→kuswikakaya, kuswikakanya «կապել ամուր կերպով՝ շատ կողմերով»:*

(Gabriel, 176)

Հնդկական սանտալի լեզվի մեջ սաստկական կազմելու համար բառի առաջին ձայնավորից հետո դնում են *k՝* միջամասնիկը. *օրինակ՝*

āl գրել—āk'āl

agū բերել—ak'gū

benao անել, շինել—bek'nao

(Grierson, IV, 39)

Նույն սանտալի լեզվում սաստկության համար կարելի է նաև բայի առաջին վանկը կրկնել. *օրինակ՝ nāl «տեսնել» բայից՝*

ba-ր նալ-a

ոչ ես տեսնել = չեմ տեսնում (այս մի բանը) .

ba-ր նա-նալ-a

ոչ ես տեսնում եմ = մշտապես չեմ տեսնում (որովհետև աչքս կուլր է) :

(Grierson, IV, 46)

Սոլոմոնյան կղզիների բուդոտու լեզվով երկավանկ բայերը սաստկության համար կրկնվում են 4 ձևով .

ա) սամբողջությամբ . ինչպես՝ ili, ilii դողդողալ . aru, aruaru ծակել, ahu, ahuahu ծխել .

բ) կամ միայն առաջին վանկը . ինչպես՝ vahi, vavahi ընտրել .

գ) կամ նաև երկու վանկը, ինչպես՝ udolu, udoudolu ամբողջ .

դ) կամ նաև կրճատ կրկնությամբ . ինչպես՝

vela, veavela

vene, vevene

hiro, hiohiro

hagore, haohagore

Սրանք իբր թե սաստկական են, բայց դա հաճախ ձևական է միայն և իմաստի կողմից փոփոխություն չկա :

(Iwens W. 165)

Աֆրիկյան խասու լեզվի մեջ կրկնությունը ընդհակառակը թուլացնում է բայի իմաստը . օրինակ՝

fora փորել, forafora երեսանց փորել

enda որոնել, endaenda երեսանց փնտրել .

Իսկ սաստկական կազմելու համար բայի վրա վնում են ša մասնիկը . ինչպես՝

biga ծեծել, bigiša շատ ծեծել .

(Kotz, 33)

Ամերիկյան չիկիտա լեզվով սաստկական կազմելու համար արմատի վերջին ձայնավորը երկարում է կրկնվելով և ռնգային հնչում տալով . օրինակ՝

naçamu-ca աշխատել.

naçamuç-ca „trabajo con aseo“.

(L. Adam—V. Henry, 47)

Ամերիկյան բորե լեզվով սաստկականը կազմվում է բայի ներքին մի վանկը կրկնելով. *ինչպես՝*

nemanico սիրում եմ, nemaninico շատ եմ սիրում.

nabeco խոսել, nabeabeco շատ խոսել:

(L. Adam—Laclere, 21)

Ավստրալիայի բնիկների լեզվով բայի սաստկականը կազմվում է կրկնութվամբ. *ինչպես՝*

bakkabakkandi ձիու նման ընթանալ.

kutpakutpandi ցնցել ուժգին կամ արագ.

wikkewikkerendi ցնցել դիտով:

(Teichelmann, 15)

Չուվաշերենում սաստկական բայը կազմվում է -la մասնիկով. ֆրանսերենումն էլ կան զանազան մասնիկներ, որոնք բային տալիս են սաստկութուն. *ինչպես՝*

crier բղավել, criailler շատ բղավել.

charger բեռնավորել, surcharger ծանրաբեռնել:

Ֆրանսերենում կարելի է նաև բայի խնդիրը փոխելով իմաստը սաստկացնել. *ինչպես՝* tâcher ջանալ, tâcher de (սեռական) ջանալ մի բանի, իսկ tâcher à (տրական) շատ ջանալ:

Գերմաներենում սաստկական բայի իմաստ ստացվում է զանազան բառերի բարդութվամբ, *ինչպես՝*

setzen դնել, festsetzen ամուր դնել=հաստատել.

schlagen զարնել, totschiagen մահացու հարված հասցնել.

laden բեռնավորել, überladen չափազանց բեռնավորել:

Իմաստը սաստկացնելու միջոցներից մեկն էլ վանկ առ վանկ արտասանելն է, ինչ որ ամեն լեզվի մեջ էլ կա. *ինչպես՝*

Ես քեզ կըս-պա-նեմ, հասկացձոր:

Ֆրանս. refus ca-té-go-rique! «կտրական մերժում»:

Հնդեվրոպական լեզուների մեջ էլ կար արմատի կրկնութվամբ կամ նույնիսկ արմատի վերջին բաղաձայնի կրկնութվամբ սաստ-

կական բայ կազմելու սովորությունը. *ինչպես՝ հուն. marmairō* փայլելում *եմ*, լա. glutire կուլ տալ, glutire ամբողջովին կուլ տալ:

Վերջին ձևը (բաղաձայնի կրկնությունը սաստկական) կա նաև այժմ մեր մեջ. ասում ենք ճիմար, ապուշ, բայց ավելի սաստկացնելու համար իմաստը՝ ճիմա՛ր, ապա՛ւշ:

Մրա ամենալավ օրինակն է ամեն բառը, որ քիչ բարբառի մեջ պահված է մեկ մ-ով (ամէն, օմէն), իսկ բարբառների ամենամեծ մասի մեջ հնչվում է ամբեն:

Թվում է, թե սաստկական կազմելու այս ձևը կար նաև հընդ-եվրոպացոց ժողովրդական լեզվի մեջ:

Մեզ հայտնի չեն հին հալոց ժողովրդական հնչյւման մանրամասնությունները, բայց երևի սաստկականի այս ձևը գոյություն ունեւր նաև մեր մեջ, որի նմուշներն ին կտտել շուստիկ չարչարել, փթթիլ զծաղկիլ» և այլն:

Սաստկական կազմելու մասնիկ են նաև լ, ու կամ իւ, որից ունենք ցրել և ցրուել, դրգել և դրգուել:

Արդի հայերենում սաստկականը միանում է կրկնավոր և հաճախական բայերի հետ, որոնց վրա կխոսենք այժմ:

7. ՀԱՃԱԽԱԿԱՆ ԲԱՅ

Համախոսակամ (fréquentatif) ընդհանուր անունով կոչվում են այն բայերը, որ ցույց են տալիս գործողության կրկնողությունը:

Գործողության կրկնությունը մի քանի տեսակ կարող է լինել. ամենից սովորականն է նույն գործողությունը կատարել երկրորդ անգամ, բայց նաև կարելի է կատարել մի քանի անգամ, շատ անգամներ և կամ շարունակ:

Կան լեզուներ, որոնք այս երևույթները զանազանում են իրարից և նրանց համար ստեղծել են տարբեր ձևեր: Այսպես է, օրինակ, ամերիկյան կարրիեր լեզուն, որ ունի՝

1) *itératif* (կրկնողական), որ ցույց է տալիս երկրորդ անգամ կատարված գործողություն (Morice, 342):

2) *pluralitif* (հոգնական), որ ցույց է տալիս նույն գործողությունը մի քանի անգամ և կամ զանազան տեղեր անել (Morice, 369):

3) *numérositif* (բազմական), որ ցույց է տալիս նույն գործողությունը կատարել շատ անգամ: Նախորդից ունեցած տարբե-

րութիւնը այն է, որ pluralitif-ը մի քանի անգամ է, իսկ բազմականը՝ շատ անգամ: Բայց որովհետեւ ժողովուրդը սիրում է չափազանցել, ուստի հաճախ բայը փոխանակ հոգնական դնելու, դնում է բազմական (Morice, 383):

4) fréquentatif (հաճախական), որ ցույց է տալիս շարունակ անել նույն դորժողութիւնը (Morice, 325):

Սրանցից դուրս կա հաճախականի մի ուրիշ տեսակը, որ ցույց է տալիս միաժամանակ շատ բան անել. այսինքն բայը իր մեջ է միացնում անձի կամ իրի բազմութիւնն զադափարը: Այսպես՝ վերջիկերինում՝

di-c-as բերել և di-u-c-as շատ բան բերել
 jec-as տեսնել, j-o-c-as շատ բան տեսնել:

Նույնը կա նաև կովկասյան լեզուների մեջ. այսպես՝
 արխագերին i-z-blu-eit այլում կամ վառում եմ.

i-z-bol-k -ueit շատ բաներ եմ այլում կամ վառում.

սվաներին li-p'risde „taufen“, li-p'risd-al-i „viele taufen“.

թուրքերին t'as-ar „fällen“, t'e-b-s-ar „viele fällen“.

(Bleichsteiner WBKL 1, 318,
 Dïrr. Einführ 48)

Կովկասյան կարարդին լեզվի մեջ կա հաճախական բայ, որ է «շատ անգամ անել նույն բանը», օրինակ՝

s-tlaḡu-rey-t «շատ անգամ տեսնում եմ»:

Կան լեզուներ, որոնց մեջ հաճախական և կրկնողական միանում են. օրինակ՝ ամերիկյան մալա լեզվի մեջ հաճախականը կազմվում է բայի առաջին վանկի կրկնութիւնով. ինչպես՝

tin bi-qab „I tap with the fingers“.

tin bi-bi-qab հաճախական.

tin la-k-eč „I strike you with the palm“.

tin la-la-keč „I strike you several times with the palm“

(հաճախական):

(Tozzer, 91)

Ամերիկյան նահուաու լեզվով choca լալ—chochoca հաճախ
 լալ (Grasserie, 29):

Այսպես են նաև հյ. փոփօթել, բարաթել, վազվզել և այլն:

Մալայան էնգգանո լեզվի մեջ հաճախականը կազմվում է կրկնությամբ. Kähler (էջ 306) այս ձևը կոչում է duratif, որ նշանակում է տևական և ցույց է առնում միշտ կամ շարունակ անել նույն բանը. օրինակ՝

kia kipuupududa'a ekoye նա սպանում է միշտ վարագներ.
ki kipanaanauna'a նրանք շարունակ խոսում են.

'ika kipuupuada'a մենք տեսնում ենք (միշտ) նրան:

Տիրեթերեն լեզվի մեջ հաճախական լսյը կազմվում է կրկնությամբ և ունի երկու իմաստ. ա) հաճախ նույն բանը անել, բ) երկար ժամանակ նույն բանը անել. օրինակ՝

byed byed par «հաճախ անել».

hgro hgro var «հաճախ գնալ, երկար ժամանակ քայլել»:
(Foucaux, 80)

Հաճախական բայը կարող է կազմվել ղանազան ձևերով. վերը տեսանք կրկնությամբ կազմված ձևը, որ ավելի սովորական է. բայց կա նաև առանձին մասնիկով կազմված հաճախական: Օրինակ՝ ամերիկյան լուրակարն լեզվում հաճախականը կազմվում է բալի մեջ ավելացնելով նի մասնիկը (պատահաբար նման հայերեն ա, ուս մասնիկին). ինչպես՝ upse լողանալ բալից՝

ներկա-աճցյալ

նաճախական

uspei	լողանում եմ	uspetii
uspeim	լողանում ես	uspetim
uspe	լողանում է	uspeti
uspetua	լողանում ենք	uspetitua
uspep	լողանում եք	uspetip
uspen	լողանում են	uspetin

ապառնի

uspenii	պիտի լողանամ	uspetinii
uspenim	պիտի լողանաս	uspetinim
uspeni	պիտի լողանա	uspetini
uspenito	պիտի լողանանք	uspetinto
uspenip	պիտի լողանաք	uspetinip
uspeniui	պիտի լողանան	uspetinui

(La Cueva, 38)

Ամերիկյան տարակ լեզվի մեջ հաճախականը կազմվում է vma մասնիկով և ցույց է տալիս միշտ կամ շարունակ անել նույն բանը. օրինակ.

cara-ni գրել—cara-vina-ni շարունակ գրել:

(Grasserle, 21)

Աֆրիկյան օնու լեզվի մեջ էլ իրարից տարբեր ձևեր են հաճախականը (fréquentatif), շարունակականը (continuatif) և տևականը (duratif):

(Wacke, 166)

Աֆրիկյան վոլոֆ լեզվում հաճախականը կազմվում է itle մասնիկով և նշանակում է նույն բանը մի քանի անգամ իրար ետևից կրկնել:

(Rambaud, 40)

Ալսպիսի մի ձև կա նաև աֆրիկյան սուկումա լեզվում (բանտու), որ քննիչը՝ Augustiny 56, կոչում է duratif, որ տևում է, նորից է կրկնվում, հաճախ է պատահում. ինչպես՝ շարունակ ծեծում եմ (կծեծեմ կոր):

Մորդվիներեն լեզվում «երկվորյակ բալեր» են կոչվում գծիկով միացած դույզ բալերը, որոնք ձևով, ձայնով և իմաստով նույն կամ նման են: Սրանք ժողովրդական լեզվի զարգն են կազմում:

(Евсеев, 198)

Հայերենի մեջ էլ ունենք ժողովրդական լեզվով կարել-կարկատել, կարել-կուրել, սրբել-մաքրել և այլն: Հին հայերենում, մանավանդ մեսրոպյան շրջանում, շատ սիրելի էր այս ձևը:

Թուրքական շոռ լեզվում հաճախականը կարող է նշանակել թե՛ գործողութունը մի քանի անգամ կատարել և թե՛ մի քանի հոգի կատարել, մասնիկն է gill (իր տեսակներով). օրինակ՝

keskile կտրատել

oynagəla շատ անգամ խաղալ:

(Дыренкова, 147)

Հին հայերենում հաճախական ձև հատկապես գոյութուն չունի, բայց կան մի խումբ բալեր, որոնք հաճախական նշանակութուն ունեն՝ ընդհանուր իմաստով, ոմանք սաստկական և ոմանք

էլ հաճախական. այսպես են՝ պատարոտել, գիշատել, յօշատել կամ յօշոտել, պառակտել, բեկտել, կտրատել:

Այս բոլորը կազմվում են առ, ոտ, ա մասնիկներով, որոնք անշուշտ նույն են ոսկերտաի, հնտաի, փորտաիք, ցնցոտի և այլն հավաքական բառերի մեջ գտնված ~ուտի մասնիկի հետ:

Արդի բարբառներում կան բազմատեսակ հաճախական բայեր, որոնք ցույց են տալիս մի քանի անգամ կրկնված գործողութուններ: Դրանք կազմվում են մի խումբ բաղաձայնների կրկնությամբ և խճողումով, որ կարելի է վերածել հետևյալ պարզ ձևին.

1) Արմատի վրա ավելացնում են ա կամ կ բաղաձայնները.

2) Այս երկուսի միացմամբ առաջանում են կա և տկ մասնիկները.

3) Ավելացնում են սկզբից ո, վա, կա՝ իբրև զորացուցիչ, որով ստացվում են ռոտ, վռտ, կռտ մասնիկները.

4) Մրանց վրա ավելացնում են կ, որով ստացվում է ոտկ, վռտկ, կռտկ մասնիկները.

5) Արմատի վրա դնում են վա. կամ շկ.

6) Մրանք զորացնելով դարձնում են վտկ և շտկ.

Ահա այս բոլորի համադրական պատկերը.

տ		կ
կտ		տկ
ռտ.	վռտ,	կռտ
ռտկ,	վռտկ,	կռտկ
վտ		շկ
վտկ		շտկ

Տալիս ենք այս մասնիկներով կազմված բայերը.

ա.— կռվտել, ժողվտել, ժողվլտովիլ, պատռտել, կոտրտել, կտրտել, շտկտել, ցատկտել, փախչտիլ, փնտռտել Վամեն կողմ որոնել», քսվլտիլ Վզանազան կողմերից քսվել», քթվլտիլ «իբր ոչիլները քթվել», պագվլտիլ «իբար համբուրել».

կ.— պտտկիլ, հրմշտկել, չարչրկել, Վշատ չարչարել», փլփլկիլ Վզանազան տեղերից փուլ գալ», փրթկուիլ Վթելերը փրթիլ դուրս գալ».

կա.— ժաժկտիբ Վշարժվել», էրեժկտալ Վհորանջել».

տկ.— կարմրտկիլ, գլտորտկիլ, տապլտկիլ Վթավալվել», երբերտկալ Վտատանվել», ծովտտկել, փախչտրելիլ Վայս ու ալն կողմ փախչել», փառլտկիլ Վփալլփիլ (թրք. parlamag Վփալլել» բալից»), փնտռտկել Վայս ու ալն կողմ որոնել», քթվլտրելիլ Վոչիլ

ները քթիվ անել, ապուսկլիլ Վի կերպ ապրվել: այստեղ պետք է դնել նաև մմռթելի, եթե սրա պարզ ձևն է մմռել:

ռա.— լիուտել Վանորոշ ձայնով և արագ խոսել, շիտկուտել ռուղղել, հարթել, ճաթուտիլ Վճաքճքվել, զանազան տեղերից ճաքել, ճանկուտել Վչանգուել, ճեղքուտել, ցատկուտել, փեթուտել, Վփետրատել, թերթերը փետել, պոկոտել:

վա.— լիզվուտել, խաշվուտել, խօսվուտուք Վխոսակցութուն, կանչվուտել Վգոռալ, գոռգոռալ, վազվուտել, Վայս ու այն կողմ վազել, քսվուտել Վքսել զանազան կողմերը, կրավորական քրավրոավիլ, հաշվուտել, ճնչվուտել. ճչվրտիլ Վպոռպուալ:

կա.— կոխկուտել Վկոխոտել, քաշկուտել Վքաշքշել:

նախ.— նետուտըկել Վայս ու այն կողմ նետել, շտկուտկել Վհարթել, կոկել, ուղղել, փախչուտըկել Վայս ու այն կողմ փախչել, փեթուտկուլ Վբղավել, ճղավել (փետել բայից), քակուտըկել Վքակել ու քանդել:

վախ.— լիզվուտըկել Վամեն կողմ լիզել, խաշվուտկել Վխաշել, խշփաշել, քսվուտըկել Վքսվել:

կախ.— քաշկուտկել Վքաշքշել:

վա.— այս ձևը առաջանում է վ կրավորականից՝ ավելացնելով սրա վրա հաճախական ա մասնիկը. ընդհանրապես ունեն անդրադարձի, երբեմն էլ փոխադարձի նշանակություն. — պագվրտիլ Վիրար համբուրել: գզվտիլ Վիրար գզգզել, իրար հետ կովել, շփվրտիլ Վիր անձը շփել, սիրվրտիլ Վիրար սիրել փայփայել, պահվրտիլ Վպահվել այս ու այն անկումում, քերվրտիլ Վիր մարմինը քորել շարունակ:

շկ.— պաղշկիլ Վհովանալ:

շախ.— աւրշտըկել Վավերել, քարուքանդ անել, պաղշտըկել Վպաղել, հովանալ, խառնըշտըկել Վխառնշտորել:

թ.— ճմբթել:

փշախ.— փորփշտկել Վփորփրել քիթը և այլն:

լախ.— վառըլտկիլ Վվառվել, փայլել (այս բառը գիտե միայն Թեոդիկ. երևի կազմված թրք. փառըլտկիլ ձևի նմանություն):

Այս մասնիկները, որոնք գոյություն ունեն Պոլսի բարբառում, հանդիպում են նաև ուրիշ բարբառներում: Տանք մի քանի օրինակներ ուրիշ բարբառներից.

Վաճի բարբառում տարածված են ա, տ, ռտ մասնիկները, որոնք ներմուծվում են արմատի և բայական վերջավորության միջև. այսպես՝

Թումրուհի (Թոռոմեի)	քլակըռտեի	կովըտալ, կովըտեի
շտկըռտեի	ճանգլըռթեի	լիզվըռտվեի
ծակըռտեի	պատըռտովեի	վլտշկըռտեի

Համշեհի բարբառում հատկապես տարածված են հաճախական բայերի հետևյալ մասնիկները.

ա.— մաշաբոուշ *ամեծանալ*, մարդ դառնալ, յեվըռուշ *ճորթը մեծանալով եզ դառնալ*, զօվըռուշ *ճերինջը մեծանալով կով դառնալ*, շքըռուշ *Շլակոտը մեծանալով շուն դառնալ*, աչաբոուշ *ճարդեն աչառ դառնալ, եզ դառնալու մոտ լինել*, գադվըռուշ *ճիսիկը մեծանալով կատու դառնալ*, տաբոուշ *ճուր մեծանալով այծ դառնալ*, գընգըռուշ *ճաղջիկը մեծանալով արդեն կնիկ դառնալ*, օլխըբըռուշ *ճգառը մեծանալով ոչխար դառնալ*, ծիխըռուշ *ճքուռակը մեծանալով ձի դառնալ*, ախըբոուշ *ճիոթիկը մեծանալով չափահաս աղջիկ դառնալ*, էշըռուշ *ճէշի քուռակը մեծանալով էշ դառնալ*, խօզըռուշ *ճխոճկորը մեծանալով խոզ դառնալ*, վոբըռուշ *ճընտանի կենդանին անինամ մնալով վայրենանալ*, (հակառակն է դօնընուշ *ճընտանենալ*), մօշվըռուշ *ճմոշի թխամար դառնալ*, վառեգըռուշ *ճճուտիկը մեծանալով վառյակ դառնալ*, հավըռուշ *ճհատը հավ դառնալ*, հաֆըբըռուշ *ճթռչունի ձագը մեծանալ*, հեշտըռուշ *ճկովի փոթը ձագը հորթ դառնալ և այլն*:

առք.— հաքընվօրուշ *ճհաքնվել*, հաքըստվօրուշ *ճհագուստները հաքնել*, դէզավօրուշ *ճտեղավորել*, զեյզընվօրուշ *ճմեկին պատրաստել մէկնելու*, զեյզընվօրուշ *ճպատրաստովել մեկնելու*, պաժընվօրուշ *ճայրը իր որդիներին բաժանելով առանձին ընտանիք կազմել*, պաժընվօրուշ *ճնուլնի կրավորականը*, հազըբօրուշ *ճպատրաստութիւն տեսնել* և այլն:

Հաճախական բայերից հիշատակելի է այն խումբը, որ կազմվում է ուս մասնիկով. այսպես՝

մանրել—մօնդըռտուշ

կտրել—գըդըռտուշ

փետել—փէդըռտուշ

պատռել—բադըռտուշ

* պտռել—բըդըռտուշ *ճմանկիկի թոթովանքը*։

Այս բոլորի մեջ իմաստի ուժգնութիւն տալու համար դրված է ո սաստկականը, որի հաջորդ ա բաղաձայնն էլ փոխանակ ըստ օրինի դառնալու դ, դարձրել են տ:

Այլ մասնիկներով են՝

հառչկուշ «հորանջի»
գոխկըդուշ «կոխոտի»:

Ստորև տալիս ենք մի քանի օրինակ զանազան ձևերից, որոնք տարածված են Կիլիկիայի բարբառում.

գըռ՝վը դալ «կոսել» բայից
հաֆքըդիլ «հաւաքել» բայից
բադըռդիլ «պատահել» բայից
գը դոը դիլ «կոտրել» բայից
գը դը դիլ «կարել» բայից
փը նըը ուդիլ «փնտրել» բայից
քը թ՝վը դալ «քթուել» բայից
հը ըմը շըը դիլ «հրել» բայից
փը լիը լիլ «փլիլ» բայից
էրէնջգէդուլ «յօրանջի» բայից
դալմըլըգալ «կարմրել» բայից
դաբըլըգալ «տապալիլ» բայից
էլէլըդուլ «երերալ» բայից
ծը ոմը ոգը դուլ «ծռել» բայից
փառըլըգիլ (թրք. parlamak «փալլել» բայից)
ջը մը ոթգիլ «ճամթել» բայից
ջէթէուդիլ «ճաթիլ» բայից
ջանդըռդիլ «ճանկիլ» բայից
ջը խգը ուդիլ «ճնդքիլ» բայից
ցադըռդիլ «ցատկիլ» բայից
լը գվը ուդիլ, Լը գվը ուըգիլ «լիզիլ» բայից
խուսվուողալ «խօսիլ» բայից
վազվը ուդիլ «վազել» բայից
քըսվըռդալ «քսուել» բայից
գը խգը ուդիլ «լոխիլ» բայից
գը գվը դալ «գզվտիլ, կովտիլ»
սիլվըդալ «սիրիլ» բայից
քը վը դալ «քորիլ» բայից
բազիջգիսուլ (պաղիլ «հովանալ» բայից)
խառնըշըըգիլ «խառնել» բայից
չալըլըգիլ «չարչարել» բայից (շատ չարչարել)

Բացի արմատի կրկնությամբ կազմված ձևերից, Ազուլիսի բարբառը հաճախ գործածում է նաև -ատ մասնիկով կազմված ձևեր. *ինչպես* նստա՛տիլ *ենստոտել*, հյսփա՛տիլ *հարբոտիլ*, կարա՛տիլ *կտրատել*, բշտա՛տիլ *բռուր մարմինը բշտիկներ հանել*, խշկեա՛տիլ *բռուրը չորանալ* (պրս. شخك xušk *չոր* բառից), ծկծկա՛տիլ *բռուրն էլ ծակծկել*, կպկպա՛տիլ *կկպկպոտել*, թկա՛տիլ, թըկթկա՛տիլ *բռուրին էլ ծեծել*, թքա՛տիլ *թթոտել*, փշքա՛տիլ *փշրոտել*, բռեա՛տիլ *բռնոտել* և այլն: Այս բոլորը խոնարհվում են Ա լծորգության համաձայն:

8. ԿՐԿՆԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ

Այս կարգի բայերը կազմվում են արմատի կրկնությամբ. *ինչպես՝* վազվզել, ծամծմել, փոփոխել և այլն:

Կան լեզուներ, որոնք շատ հարուստ են կրկնավոր բայերով, հատկապես հետամնաց լեզուները. օրինակ՝

Մալայա-պոլինեզյան բոնտոկ իգորոտ լեզուն ունի *չչափազանց շատ* (extensive) կրկնավոր բայեր:

(Seidenadel, 107)

Ինչպես գոյականները, նույնպես և բայերը շատ լեզուներում կրկնվում են մի քանի անգամ. օրինակ՝

Մեկանեզյան մոտա լեզվի մեջ sale *ենավը հոսանքից քշվել*՝ բալարմատը վեց անգամ կրճատ կամ ամբողջական ձևով կրկնվելով, ասվում է՝

o aka me salesalesale sasasale

նավակը քշվեց...

Այս կարգի կրկնավորները ցույց են տալիս շարունակություն, կրկնողություն, սաստկություն կամ ուժգնություն:

(Codrington, էջ XX)

Անցնենք հայերենի բարբառներին.

Հին հայերենը շատ հարուստ էր կրկնավոր բայերով: Բարբառները մասամբ պահում են այդ բայերը, բայց շատ անգամ էլ նոր կրկնավորներ են հնարել, որոնք բաժանվում են երկու կարգի. 1) ներկայացնում են զանազան ձայներ, 2) ներկայացնում են կրկնված զանազան գործողություններ: Իներենք օրինակներ տարբեր բարբառներից.

ՊՈԼՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

- 1) բօռբրոալ «պոռպոալ»
- գրոգրոալ «կոկոալ»
- դրվգրզալ «տղտղալ»
- դրոգրոալ «տոտոալ»
- խըշխըշալ «խշխշալ»
- խըոխըոալ «խոխոալ»
- մըոմըոալ «մոմոալ»
- ըըգըըզալ «ճճճճալ»
- ըըոըըոալ «ճոճոալ»
- ըըվըըվալ «ճվճվալ»
- վըզվըզալ «վզվզալ»
- փրսփրսալ «փսփսալ»
- ֆըշֆըշալ «ֆշֆշալ»
- 2) բըլբըլալ «պլպլալ»
- գապկըբէլ «կապկպէլ»
- գըմգըմալ «կմկմալ»
- դաշտըշէլ «աաշտաշէլ»
- դօղդըղալ «դողդողալ»
- թափթըփէլ «թափթփէլ»
- խափխըփէլ «խաբխբէլ»
- հարհըրէլ «հարհրէլ»
- ձագձըգէլ «ծակծկէլ»
- ձըոմըոէլ «ծոմոնէլ»
- մարմըրիլ «մարմրիլ»
- մըղմըղալ «մտմտալ»
- չարչըրէլ «չարչարէլ»
- չափչըփէլ «չափչփէլ»
- ըարըըրգէլ «ճարճրկիլ, ճար-ճարակ անիլ»
- վազվըզէլ «վազվզիլ»
- դընդընալ «տնտնալ, դանդաղիլ»
- փօխփըխէլ «փոփոխիլ»
- քաշքըշէլ «քաշքշիլ»
- քըշքըշէլ «քշքշիլ»
- քըսքըսէլ «քսքսիլ»

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌ

1) բը՛ւբը՛ւզօլ «շրի բարակ ծորիլը»

բօւբօսօլ «պօւպօսուալ»

գօւգօսօլ «կոկուալ»

դօւդօսօլ «տոտոալ»

խօշխօշօլ «խշխշալ»

խօռխօռօլ «խռխռալ»

մօւմօսօլ «մամոալ»

ջօղջօղօլ «ճղճղալ»

ջօւջօսօլ «ճուճուալ»

ջօվջօվօլ «վճվճալ»

վօվվօղօլ «վղվղալ»

փօսփօսօլ «փսփսալ»

ֆօշֆօշօլ «ֆշֆշալ»

2) բօլբօլօլ «պլպլալ»

գաբգրբիլ «կապկպիլ»

գօմգօմօլ «կմկմալ»

դ՛օղդ՛օղօլ «գոդոդալ»

թափթըրիիլ «թափթփիիլ»

խափխըփիիլ «խաբխբիլ»

ձադձըգիլ «ձակձկիլ»

ձը՛ռմը՛ռիլ «ձոմոռիլ»

մալմըլիլ «մարմրիլ»

մօղմօղօլ «մոմտալ»

չալչալիլ «չարչարիլ»

չափչըփիիլ «չափչփիիլ»

վազվրզիլ «վազվզիլ»

փէլփէլօլ «փալլփիլիլ»

փէխփէխիլ «փոփոխիլ»

քաշքըշիլ «քաշքշիլ»

քը՛շքը՛շիլ «քշքշիլ»

քը՛սքը՛սիլ «քսքսիլ»

ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

դնդնալ «քթի տակից կրգիլ»

ճօղճըղվիլ «արշալուլսի ժամանակ արևի լուլսի ճառագալթիլ»

- խոռմըռալ   «խեթ-խեթ նայել, աչքը վրան ուրորել»
 ճովոռալ   «թռչունների ճովողել, նոր կողկի ձայնը»
 չխչխկացնել
 լխլխկացնել   «չուրը ամանի մեջ շարժել»
 խնդխնդացնել   «շարունակ ծիծաղացնել»
 ծնծնալ   «չուրը ծորիլ, կաթկթիլ»
 Գլըլգլըլալ   «շրի կարկաչել»
 հոհոալ   «բարձրաձայն ծիծաղել»
 կոկոալ   «ազոավի, կոունկի ձայն»
 ճլվլաալ   «թռչունի ձայն»
 կվկվալ   «հավի, կաքավի ձայն»
 կաթկթել   «շրի և ալն կաթիլ-կաթիլ վազելը»
 զղզղալ   «բարակ քամու կամ հեղասահ շրի ձայնը» (որից

զղզղուն (ած)

կժալ կժվժալ «խառնիճաղանճ ձայներ հանել», կան և սրանց գոյականները. *ինչպես՝ կծրկառց ճերացանի ձայներ», վժրկառց «ճվճվոց, աղմուկ» և այլն:*

Երբ արմատը ունի -նզ հանգը, կրկնության ժամանակ, առաջին եզրում դառնում է ըստ օրինի յ. *ինչպես՝*

- զլըլզընգլալ   «զնգզնգալ»
 տըլտընգլալ   «էջի վրա նստած մարդու շարժվելը»
 վըլվընգլացնել   «փլուզվացնել»
 ծալծըլվել   «ծակծկել»

Բայերի սաստկական ձևերը կազմվում են մի բաղաձայնի հավելումով. *ինչպես՝ պահել—պախվել...*

Բայերի համար կա նաև մի ուրիշ տեսակ կրկնություն, որ սակայն սովորական չէ. *ինչպես՝ խասնեխաս կեղնի ճհասնելու վրա կլինի»:*

Չենք խոսում կրկնության այն երևութի վրա, որ սովորական է մեր բոլոր բարբառներում. *ինչպես՝ խաց-մաց, աուն-մուն, ցիւր-միւր, արալ-մարալ և այլն:*

Տարբեր բաղաձայններով կրկնության օրինակներ են այս բարբառում՝ հում > խում-լում, աման-չաման, սուս-փուս, ուրախ-չուրախ, անուշ-չանուշ, (օրինակ, անուշ-չանուշ կերեր) «կերակուրներ» (եմ իփե):

Կամ ձայնավորի ներքին ձայնափոխությամբ՝ ձայն > ծեկն-ծիւն, ծեկն-ծիւն (ն ձայնը հապաված):

Ստորև տալիս ենք Առաիալի բարբառի կրկնավոր և հաճախական բայերի մի ցուցակ.

բզզալ > Սչ. բրզբրզալ
 գոռգոռալ > Սչ. գ'ոռգ'ոռալ, Լհ. գ'ոռգ'ոռալու
 թափթըփեի > Սչ. պիոշին մաքրեի՝
 թրթռալ < Սչ. պիթեռի և նմանների ձայնը՝
 խլխլեի < Սչ. շիրար ձեռքից հափշտակել՝
 ձագձըգեի < Սչ. զծակ-ծակ անել՝
 ծեծել > Սչ. ձէձգըփեի շիրար ծեծել՝
 կակազել > Սչ. գազըզալ, գըզըզալ պակազել, կմկմալ՝
 կարկատել > Սչ. գարգըղեի
 կոխոտել > Սչ. գոխքըղեի
 կոտրել > Սչ. գողրել, հճխ. գողըրըղեի
 կռուի կրկ. > Սչ. գըռվըղեի, Լհ. գըռվըղէլու
 կտրել > Սչ. հճխ. գըղըրղեի
 հոտոտել > Սչ. հօգ'ֆըղալ
 ճանկոտել > Սչ. ջանքըռթեի
 մտածել > Լհ. մըղմըղալու
 յօրանջել > Սչ. օրընջալ, Լհ. գօրօնջ'գ'ըղալու
 չարչարել > Սչ. չարչարել
 չափել > կրկ. Սչ. չափչըփեի
 պահել > կրկ. Սչ. բահըղեի
 պատանէի > կրկ. Սչ. բաղըրղեի
 պլպլալ > Սչ. բըլբըլալ
 վազել > կրկ. Սչ. վազվըզել, Հնգ. վազվըրտել
 փսփսալ > Սչ. փսփսալ
 քաղել > կրկ. Լհ. գ'ախգ'ըղէլու
 քաշել > կրկ. քաշքըշել
 քեքրտալ > Սչ. քէռքըռգ'ալ
 քթուել > կրկ. Լհ. քէղ'վըղվէլու
 պահըռուիլ > Հնգ. (կարդահ բահըղիլ) պահվել
 քննել > Հնգ. քըլընտել (քննտել)
 լիզել > Հնգ. լըզմըզիլ
 խօսել > Հնգ. խօսխօսվիլ Վճեղերը կռիվ անել՝:

9. ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱԶՄՍՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՅ

Գործողութունը կատարելու ժամանակ մի անձ կարող է գործունենալ մի առարկայի, ինչպես և մի քանի առարկայի հետ: Այս

դեպքում ենթական լինում է եզակի և սեռի խնդիրը հոգնակի. օրինակ՝ *ևս վերցրի քարը— ես վերցրի քարերը*:

Բայց նաև գործող անձը կարող են լինել ինչպես մեկ, այնպես և բազմաթիվ անձինք: Այս դեպքում ենթական լինում է հոգնակի: Օրինակ՝ *աշակերտը սովորեց իր դասը— աշակերտները սովորեցին իրենց դասը*:

Կարող է նաև պատահել, որ թե՛ գործող անձերը և թե՛ նրանց ենթարկված առարկաները բազմաթիվ լինեն: Այս դեպքում երկուսն էլ զբվում են հոգնակի. *ինչպես՝ աշակերտները սովորեցին իրենց դասերը*:

Շատ լեզուներ կան, որոնք նման դեպքերում գործածում են հայաքական բառեր. օրինակ՝ հայերեն կարող ենք ասել, *ենթական հավաքական դնելով*:

Շենքի քարեղենը և փայտեղենը արդեն պատրաստ է, մնում է հրկաթեղենը:

Կամ՝ սեռի խնդիրը դնելով հավաքական՝

Ես հնձեցի արտորայքը,

Ես ծախեցի դեղորայքը:

Շատ սովորական է նաև հաճախական բայերի քործածությունը նման դեպքերում. օրինակ՝

Երեխան նստեց.— երեխաները նստտեցին:

Ես ծախծխեցի դեղորայքը:

Այս պարզ ու հասարակ ձևի փոխարեն, որ սովորական է աշխարհիս լեզուների մեծագույն մասի մեջ, կան լեզուներ՝ որոնք ստեղծել են մի այլ դրուսխուն, որ կարող ենք կոչել միավորակացն և բազմավորակացն (փոխ եմ առնում Եզնիկի բառերը. միաւոր և բազմաւոր):

Այս դրուսխամբ, եթե գործող անձը մի հոգի է կամ նրան ենթարկված առարկան մի հատ է, զբվում է առանձին ձևի բայ (միավորական), իսկ եթե գործող անձերը բազմաթիվ են կամ առարկաները բազմաթիվ են, զբվում է մի ուրիշ ձևի բայ (բազմավորական):

Սրա ճիշտ գաղափարը տալու համար կարող էինք ասել հայերեն՝ *ես վերցրի քարը (միավորական)*, *ես հավաքեցի քարերը (բազմավորական)*: Առաջինը ենթադրում է մի առարկա (քարը), երկրորդը՝ մի քանի առարկա (քարերը): Անճիշտ կլինեի բազմա-

վորական բայը գործածել հզակի առարկայի համար, օրինակ՝ ես հավաքեցի քարը: Բայց եթե մեկը այս ձևով էլ խօսէր, ունկնդիրը պիտի հասկանար բազմաթիվ քարեր, որովհետև հավաքեցի բազմավորական է: Այսպես օրինակ՝ ես հավաքեցի ցորենը (անշուշտ մեծ քանակով):

Միավորական և բազմավորական բայի լավ օրինակ է նաև հայերեն զարնել և ծեծել: Առաջինը միավորական է. Այնպիսի մի ապտակ զարկի նրան, որ աչքից կայծակներ թռան (ապտակը մի հատ է). երկրորդը բազմավորական է, որովհետև ծեծելը (թակելը) լինում է բազմաթիվ հարվածներով. օրինակ՝ գորգը կամ ցորենը կարելի է ծեծել ամբողջ ժամերով:

Հաճախական և բազմավորական բայերի ձևական տարբերությունը այն է, որ հաճախականը կազմվում է միավորական բայից ինչ-որ մասնիկով կամ կրկնաթվամբ (նստել—նստոտել կամ ծալնել—ծալսծխել), իսկ բազմավորականը ներկայացնում է բոլորովին նոր արմատ (վերցնել—հավաքել):

Ամեն լեզվի մեջ էլ կան ու կլինեն միավորական և բազմավորական բայերի դեպքեր, ինչպես հայերենում բացի նախորդից՝ հնձել, սփռել, քաղել, ցանել, շարել, դարսել, ժողովել, ցրել կամ ցրվել, դասավորել, կարգավորել և այլն:

Բայց ինչքան էլ որ շատացնենք այս կարգի բայերի թիվը հայերենում կամ ուրիշ նման լեզուներում, այնուամենայնիվ նրանք մասնավոր դեպքեր են և ոչ թե ընդհանուր երևույթ:

Միավորական և բազմավորական բայերի դրույթունը զարգացած է հատկապես ամերիկյան բազմաթիվ լեզուներում, որոնց մեջ կազմում է ընդհանուր երևույթ և քերականական առանձին կարգ: Սա արդյունք է այդ ժողովուրդների կոլեկտիվ կենցաղի (տե՛ս Boas, Handbook of american Indian languages, II, 534):

Այսպես, օրինակ, ամերիկյան դակոտա լեզվում բացի սովորական հոգնակիցից, կա նաև բազմավորական հոգնակի, որ Riggs (էջ 23) կոչում է collectif (հավաքական). դա այն է, երբ մի գործը երկու կամ ավելի անձինք են կատարում իբրև մի խմբակցություն: Եթե նրանք առանձին-առանձին կատարեին այդ նույն գործը, դա կլիներ սովորական հոգնակի: Բայց հավաքականն էլ կարող է ունենալ հոգնակի, երբ մի քանի խմբակ՝ լուրաքանչյուրը իր մեջ՝ շինում են մի-մի բան:

Այնու լեզուն էլ, թեև ամերիկյան չէ, ունի նման բազմավորական բայեր. ինչպես՝

a լինել—at շատերի լինելը
 a նստել—rok նստոտել
 ahun մտնել—ahup շատերի մտնելը
 ama դնել—amapa—շատերի դնելը
 arapa գնալ—paye շատերի գնալը
 ek գալ—araki » գալը
 ki անել—kiđi » անելը
 raige սպանել—ropnu » սպանելը:

Սրանցից մի մասը ածանց բալ է (ինչպես ama—amapa),
 իսկ մի մասն էլ անկախ արմատ (ինչպես a—rok):

(Batchelor, 81)

Կրոյբերը խոսելով այս մասին լոկուց լեզվի քերականության մեջ (էջ 204), ասում է.— Ամերիկյան լեզուներին հատուկ մի երե-վույթ է թիվը որոշելու համար փոփոխել բալի բունը, որ լինում է կամ որոշ մասնիկով, կամ բառի ներքին փոփոխությամբ և կամ նույնիսկ ամբողջ արմատը փոխելով: Ներգործական բալերի մեջ թիվը վերաբերում է առարկայի քանակին (այսինքն հայցական հո-լով սեռի խնդրին): Օրինակ՝ yokuts լեզվով tauյ նշանակում է «սպանել մի մարդու», իսկ cox «սպանել մեկից ավելի մարդկանց»: Կրկնավոր բալն էլ պիտի նշանակեր շատութուն, բայց այդ շա-տութունը չի վերաբերում առարկայի թվին, այլ գործողութունը շատ անգամ անելուն:

Յուկուց լեզվի մեջ այսպիսի՝ բալերի խոնարհման մեջ բալի ներքին ձայնավորներն էլ են փոփոխվում՝ նման ձայնդարձի, բայց այստեղ շատ ավելի բարդ և անկանոն (էջ 209):

Ամերիկյան սալինան լեզվով չորս տեսակ բալածե կա, որոն-ցից մեկը միավորական է, երեքը՝ բազմավորական. այսպես՝ «որ-սալ» բալի համար՝

kaxo-ta մի մարդ որսում է մի կենդանի
 kaxo-ten » » » » շատ »
 kaxo-tota շատ » » են մի »
 kaxo-nilet » » » » շատ »

(Mason, 28)

Ամերիկյան պաչելտ լեզուն ամեն բայի համար ունի միավոր-րական և բազմավորական ձև. նախ պետք է որոշել, թե ենթա-

կան եզակիք է թե հոգնակի: Ենթական հոգնակի դարձնելու ձևերը երկու են.

ա) Բայի վրա ավելացնել զա մասնիկը. ինչպես՝

cuwapitci արթնանալ (մի հոգու)
 cuwapitciqa արթնանալ (զանազան մարդկանց)
 զա երգել (մի հոգու)
 qaqaivyami զանազան մարդկանց երգելը:

Կան նաև ուրիշ մասնիկներ, բայց ամենասովորականն է զա.— նույն նպատակի համար կտրելի է նաև բայի արմատը կըրկնել, բայի վերջին ձայնավորի երանգը փոխել, կարճացնել կամ երկարել:

բ) Երկու գաղափարների համար կան բոլորովին տարբեր բայեր. ինչպես՝

մի հոգու համար		շատերի համար
qari	նստել	yaɾwi
avi	պառկել	qwavi
wini	կանգնել	nui
pitci	հասնել	imwi
apii	քնել	aqoi

Նույնը կա նաև սեռի խնդրի համար, այսինքն թե մեկը մի առարկայի վրա է գործել, թե՞ մի քանիսի վրա. օրինակ՝

yanwi քաշել մի բան, yua քաշել շատ բաներ
 watci դնել մի բան, yuna դնել մի քանի բան:

Ավելի բարդ ձևեր են՝

paqanu սպանել մի մարդու
 papaqanu մի քանի հոգի սպանել են մի մարդու (եչ թե մի մի մարդու, ալլ միասին մի մարդու)
 punquɾwai մի ձի ունենալ
 pumpuquɾwa ամեն մեկը ունի ձիեր
 panaya շատերի գնալը իր տունը
 pampanaqai ամեն մեկը առանձին տուն գնալ
 pampannaqaqwa ամեն մի խումբ առանձին տուն գնալը

qacvayanli որ ունի մի լեռ
qaqacvayanti ունենալ մի քանի լեռ:

(Sapir, 241, 258)

Ամերիկյան պոմոն լեզուն ունի միավորական և բազմավորական բայեր, որոնցից առաջինը ցույց է տալիս, թե ենթական եզակի է, երկրորդը՝ թե ենթական հոգնակի է: Ահա մի քանի օրինակ.

Միավորական		Բազմավորական
duli, dut	սպանել	— cak
gahu	ուտել	— ga-wa
gok, yuhu, go	կանգնել	— pil, gula
ga	նստել	— napo
mer	պառկել	— gudem pid
kil	կախել	— likl publi
diga	տալ	— s'ixa, silax
aga	վազել	— gadi
wal, mal	ման գալ	— pil
uhu	գնալ	— pili

(Kroeber, 321, 340)

Ամերիկայից դուրս, Աֆրիկայում, նուբիերեն լեզուն էլ ունի միավորական և բազմավորական ձևեր: Տարբեր է բայարմատը, երբ մի անձ է կատարել և տարբեր՝ երբ մի քանի հոգի են կատարել. օրինակ՝ nad բայարմատը (ման գալ, գնալ) իմաստով հատուկ է միայն մի մարդու. իսկ մի քանի մարդու համար լինում է nad-er. օրինակ՝

na nad-ra դու ման գալիս ես.

na nader-u (իման naderru) դուք ման եք գալիս.

Նաև սեռի խնդիրը մեկ թե մի քանիսը և կամ բալ առանց սեռի խնդրի՝ պահանջում են տարբեր բայեր. օրինակ՝

kol ուտել (մի հատ բան) — ինչպես՝ kwade kol-e միս եմ ուտում.

kam ուտել (շատ բան). ինչպես՝ heini kam-re ուտում եմ արմավենի. սրանից էլ կազմվում է՝ kam-er արմատը, որ գործածվում է, երբ սեռի խնդիր չկա. ինչպես՝ դնում եմ ուտել:

hur սպանել (մեկ կամ շատ բան), բայց մի անգամից. իսկ ob սպանել շատերին իրար ետևից, բայց մի անգամից. tok շատերին սպանել շանալ.

ti տալ մի կամ շատ բան՝ մեկին կամ շատերին, բայց մի անգամից. իսկ huk-ը տալ մի բան շատերին իրար ետևից կամ շատերին հավասարապես տալ մի բանի մի մասը (որ է մի բան բաժանել հավասարապես շատերի մեջ):

(Kauezar, 110)

Աֆրիկյան վոլոֆ լեզվում էլ կա բազմավորական ձևով բայ, որ կազմվում է -ando մասնիկով և ցույց է տալիս «մի քանի մարդիկ միասին անել մի գործողություն»։ Բայց կա նաև այս բայի տարբեր մի ձևը, որ կազմվում է -ante մասնիկով և ցույց է տալիս «մի քանի հոգի մի բան անել փոխադարձաբար»:

(Rambaud, 39)

Աֆրիկյան բոնգու լեզվում կա միավորական և բազմավորական բայի ավելի պարզ ձևը: Ուսումնասիրողը (Hanke, էջ 20) զանազանում է երկու ձև.

1) verba communicativa, .երբ գործողությունը մի խումբ մարդիկ միասին են կատարում. կազմվում է ur մասնիկով. օրինակ՝

gīnar գալ—gine-ur-ar բոլորը միասին գալ.

añar գնալ հեռանալ—añe-ūr-ar բոլորն էլ միասին գնալ.

nanġli name wau aneurban «Կանալք դուրս դաշտ գնացին բոլոր»:

2. Verba consumativa, որ ցույց է տալիս, թե մի անձը բոլորն էլ արել է. կազմվում է ուլն մասնիկով. օրինակ՝ we ուտել, we-ūr-ar բոլորն էլ ուտել:

adi inġi weūrman

ես կերակուրը բոլորը կերա:

Կովկասյան ուբրի լեզուն էլ ունի միավորական և բազմավորական բայեր. այս կարգի բայերը intransitif են. երբ ենթական հոգնակի է, ուրեմն բայը բազմավորական է, իսկ երբ բայը պատճառական է, սեռի խնդիրն էլ է հոգնակի:

(Dumézil, 60)

Հեղինակը (անդ, էջ 101 շար.) խոսում է միավորական և բազմավորական բայերի մասին և տալիս է նրանց ցուցակը:

10. ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԲԱՅ

Անվանական (dénomiatif) ընդհանուր անունով հասկացվում են բոլոր այն բայերը, որոնք կազմված են անուններից, այսինքն

գոյականից կամ ածականից. *ինչպես՝* սղոցել, կարմրիլ, դեղն իլ՝ մեծացալ, հարստացալ և այլն:

Ջանազան միջոցներ կան անվանական բայերի կազմության համար: Կարելի է գոյականի կամ ածականի վրա ավելացնել պարզապես բայական վերջավորութունը (*ինչպես՝ սղոց-ել, կարմր-իլ*) և կամ բառի ու բայական վերջավորության միջև դնել տեսակ-տեսակ մասնիկներ:

Օրինակ՝ թուրքերեն և չուվաշերեն լեզուների մեջ անվանական բայերը կազմվում են *լ* և *ր* մասնիկներով. *ինչպես՝*

թրք. qara սև—qararmaq սևանալ, qaralamaq սևացնել
yaş թաց—yaşarmaq թրջվել
su ջուր—sulamaq թրջել, ոռոգել
baş գլուխ—başlamaq սկսել
qavi ամուր—qavilemek ամրացնել
չուվաշ. samax խոսք, բառ—sarnaxla—խոսել:

Ամերիկյան գալիբի լեզվով անվանական բայը կազմվում է գոյականի վրա ավելացնելով boge «անել» բայը. օրինակ՝

uato	կրակ→uatoboge	կրակ վառել
oto	ձուկ→otoboge	ձուկ որսալ
sicu	մեզ→sicomboge	միգել
ete	ի՛նչ→eteboge	ի՛նչ ես անում

mansinemboge աշխատել

Այս բայն է, որ կրճատվելով և ձևափոխվելով ուղկուլեն լեզվում դարձել է por բայակերտ մասնիկը, *ինչպես՝*

susu	կաթ→susupok	կաթ՝ ծիծ տալ երեխային
suku	մեզ→sukupok	միգել
omili	լեզու→omilipok	խոսել
toto	թշնամի→totopok	կովել
turua	պտուկ→turupok	կերակուր եփել
kurua	չիան→kuruapok	չիանով կապել
arakabusa	հրացան→arakabusapok	հրացան արձակել
	(Ֆրանս. arquebuse)	
paria	աղեղ→pariapok	նետ արձակել

(Crevaux—Sagot—Adam, 29)

Աֆրիկյան հաուսա լեզվով անվանական բայերը կազմվում են գոյականի կամ ածականի վրա դնելով *yi* «անել», *ji* «զղալ» բայերը. *ինչպես՝*

magana	լեզու—yi magana	խոսել
çoro	վախ—ji çoro	վախենալ
kuka	ճիչ—yi kuka	ճչալ
kumia	ամոթ—ji kumia	ամաչել

(Marré, 36)

Ֆրանսերենում և գերմաներենում էլ շատ պարզ է անվանական բայի կազմութունը. սրանց մեջ էլ հայերենի նման գոյականը կամ ածականը ուղղակի միանում է բայական վերջավորության հետ. *ինչպես՝*

ֆր.	scie	սղոց—scier	սղոցել
	rouge	կարմիր—rougir	կարմրել
	chanson	երգ—chansonner	մեկի վրա ծաղրական երգ հանել

գերմ.	sägen	սղոց—sägen	սղոցել
	roth	կարմիր—röthen	կարմրել, ներկել:

Բայց կարելի է նաև երկուսը միացնել որևէ մասնիկով. *ինչպես՝* *rein*, մաքուր—*reinigen* մաքրել:

Անգլերենը շատ ավելի հասարակ է. գոյականը կամ ածականը կարելի է նաև գործածել իբրև բայ՝ առանց որևէ հավելվածի, որովհետև անգլերեն բայը բայական վերջավորութուն չունի. *ինչպես՝* *saw* սղոց և սղոցել, *light* լույս, լուսավոր և լուսավորել:

Անվանական բայը ունի մի քանի նշանակություն. այսպես՝ 1) մի բան անել (*ինչպես՝* սղոցել), 2) ինեւ մի բան (*ինչպես՝* մեծանալ), 3) դառնալ կամ վերածվել մի բանի (*ինչպես՝* քաղցրանալ): Շատ լեզուներ այս բոլորը միևնույն ձևով են արտահայտում. բայց կան լեզուներ, որ սրանցից լուրաքանչուրի համար առանձին մասնիկ ունեն. այսպես է վոտյակերենը (Емелянов, Грам. ВОТ. ЯЗ. 79):

Անվանական բայի մի որոշ ձև է ներկայացնում այն, որ շափալիքներում կոչվում է վիճակական բայ և ցույց է տալիս մի վիճակի մեջ մտնել կամ գտնվել. *ինչպես՝* *gãjã* թագավոր—*gumãjã* իրեն թագավոր համարել, թագավորի վիճակում գտնվել. *saré* քուն—*sumaré* «քնի մեջ լինել, քնել»:

Դրավիդյան և ուգրո-ֆիննական լեզուներում ավելի է զարգացած անվանական բայի դրուժյունը. և ո՛չ միայն գոյականների ուղղականից, այլև սեռականից կազմում են բայի առանձին ձև, որ ըստ Caldwell 477—8 կոչվում է appellative (որ նույնպես ունի անվանական իմաստը): Օրինակ՝

մորզվին. par տեր, ստացական՝ paz-an աիրոջինը, որոնցից paz-ān տեր եմ, paz-an-ān «տիրոջն եմ»
 Թամիլ. kōn արքա, սեռ. kōn-in արքայի, որից խոնարհվում է՝ kōn-en Թագավոր եմ, kōn-in-en Թագավորինն եմ
 kōn-ei Թագավոր ես
 kōn-em Թագավոր եմք, kōn-in-em Թագավորինն եմք
 kōn-ir Թագավոր եք և այլն:

Անվանական բայի ավելի բարդ ձև ունի արևազերենը, որ գոյականի և բայի բարդությամբ կազմում է նոր բայաձևեր. ինչպես՝

il-ē'a-s-ç'-ueit' (իլչասցվելիթ) «բերանն եմ դնում», որ կազմված է i զայն -l նրան -č'y բերան -s ես -ts' դնելի -ueit' ներկայի վերջավորութունը:

Ամերիկյան կարրիեր լեզուն էլ շատ անգամ գոյականը մըտցընում է բայի մեջ (incorporation) և կազմում զանազան բարդ բայեր. ինչպես՝ šen «երգ» բառով՝

ne-šen-dezya	երգելով ման գալ
ta-šen-dizyaih	» մտնել
t'e-šen-dizyaih	» դուրս գալ՝ ելլել
hwe-šen-dezyaih	» հեռանալ
hwosa-šen-dezya	» երգելով հասնել
hwone-šen-dezya	» թափառել
utene-šen-dezya	» երթալ հանդիպելու (բայց չգտնելով) և այլն և այլն:

(Morice. Carr. lang. 131)

Հայերենի մեջ էլ, թե՛ զրաբար և թե՛ աշխարհաբար, ունենք բազմաթիվ անվանական բայեր, որոնք կազմված են գոյականից և ածականից: Սրանք ունենում են չորս նշանակութուն.

- 1) մի գործ կատարել—ինչպես՝ գրել, ծակել
- 2) նրանով գործել—ինչպես՝ սղոցել, փոցխել
- 3) մի բան դառնալ—ինչպես՝ սպիտակել
- 4) մի բան դարձնել—ինչպես՝ փոքրել (զհերս), սրբել (մաքրել):

Անվանական բայ կազմելու համար սովորաբար առնում ենք բառի ուղ.-հլց. ձևը. ինչպես՝ քաղցր—քաղցրանամ, տէր—տիրեմ, տիրանամ և այլն:

Ե բները ներմուծում են երբեմն ա. ինչպես՝ ակն—ականել, անուն—անուանել, սերմն—սերմանել: Մյուսները պարզ և-ով. ինչպես՝ մատն—մատնել, դառն—դառնանալ. թեև կարելի էր ենթադրել, թե այսպիսի բայերը ձևացած են մատից և այլն սեռականներից: Մյուսների մասին այսպիսի կասկածի տեղիք չկա. ինչպես՝ ակնարկեմ, ակնկալեմ, ակնկորիմ, քրտցիմ և այլն:

Ե բները ներմուծում են և ձայնավորը. ինչպես՝ եզր—եզբրել: Քիչ անգամ պահված է լինում բառի բունը. ինչպես՝ մերձ—մերձենալ (<մերձի-անալ):

Անվանական բայ կազմելու համար գործ են ածվում հետեվյալ վերջավորութունները.

1) -եմ, -իմ, որոնք կազմում են ներգործական, կրավորական և չեզոք բայեր. ինչպես՝ ծառայեմ, թագավորեմ, թագաւորիմ, չտփեմ, չտփիմ, ընտրեմ, ստեմ, մեկնեմ (=մեկնիմ), կամք—կամիմ, երազ—երազիմ, կամ թե նախդիրով՝ զգետնեմ, լաղեմ, և կամ բարդութլամբ. ինչպես գլխատեմ, լաղթահարեմ, քաջալերեմ:

2) -ամ, որ տալիս է «լինել» նշանակութլամբ չեզոք բայեր. ինչպես՝ ազատանալ, ընտանի—ընտանենալ, լոյս—լուսանալ, հող—հողանալ, և կամ նախդիրով, ինչպես՝ լ-երկուանալ:

3) -ամ, որից ունենք լուսամ, ողբամ, գթամ և այլն. պատմական շրջանում սակայն այս վերջավորութլունը քիչ է գործածվում:

Երբեմն անսովոր բառերով էլ կազմում են անվանական բայ. ինչպես՝ գրաւորականել «գրի անց կացնել»։ Ջվարս սրբուհուին գրաւորականեցին ամենալն իրօք վալիչականագոլնք քան զիմս (Վրք. հց. ա 316):

Անվանական բայերի շատ ընդարձակ կիրառութլունն ունենք արդի լեզվում, ուր գոյականների վրա -ել, ածականների վրա -ամալ ավելացնելով կազմում ենք ամեն տեսակի բայեր, նույն-

իսկ օտար բառերով. *ինչպես՝ ճանապարհել—ճամբել, շիտակ—շիտակել, օսլալել, սապոնել, տելեֆոնել, հեռագրել, անոթենալ, քաղցածանալ, աքլորանալ և այլն:*

Անվանական բայերից դուրս, լսածանցական բայերի մեջ մի նոր ձև ունի կովկասյան կաբարդին լեզուն, որ երկու բայարմատ միացնելով իրար հետ՝ կազմում է նոր բայեր. *ինչպես՝ nestin հասնել և žen վազել բայերից՝ nežesin «վազելով հասնել»:*

Սա բայերի բարդութիւնն մի նոր ձև է, որ գոյութիւնն չունի հնդեվրոպական լեզուների մեջ:

11. ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՆ ԲԱՅ

Բացի բայի դրական ձևից, լեզուները ունեն հաճախ մի ուրիշ ձև ևս, որով բայի այդ դրական իմաստը ավելի են զորացնում: Այս ձևը կարող ենք կոչել ճոստատակաց:

Այս ձևը կազմվում է դրական բայի որևէ ժամանակի, նույնիսկ հրամայականի վրա ավելացնելով զանազան բառիկներ կամ մասնիկներ. *այսպես՝*

Ռուսերենում ունենք *ведь* կամ *же*. *ինչպես՝*

Ведь он приехал!

Արևելյան թուրքերենում *dal* *ինչպես՝*

geldim da! եկ, yit da! «գնա»:

Մոնղոլական ալար բարբառում կան այս նպատակով *bū, da, l, ly* մասնիկները. *իսկ хеуа* մասնիկը ընդհակառակը ցույց է տալիս կասկած. *ինչպես՝* «կարծեմ տեսա, կարծես եկար և այլն»:

(Поппе, Алар. говор. 128)

Հայերենում այսպիսի նպատակներով բարբառներում գործածական են՝ *եհ* (կամ *եը*), *ե*, *դա*, *եի*, *ել*, *իշտե*, *ա՛*, *եա՛*, *ա՛լ*:

եհ մասնիկը գործածվում է Պոլսի բարբառում «*եթե*» նշանակութամբ. այս իմաստով նա կազմում է թեական եղանակը, որի մասին արդեն խոսել ենք վերը: Բայց միևնույն ժամանակ *եհ* հարտատական մասնիկ է և նշանակում է մի այնպիսի վիճակ կամ գործողութիւնն, որի մասին խոսողը բոլորովին վստահ է և ուզում է խոսակցի սխալը հերքել. *օրինակ.*

— *Աղէկ գիտեմ, որ անիկա գողցած չէ:*

— *է՛, ես աչքովս տեսայ եհ...*

Այսպիսի Ե՛հ մասնիկը խոսակցութեան մեջ տարբերվում է թեական Ե՛հ-ից մի երկար շեշտով:

Նույն մասնիկը գործածվում է նաև Նոր-Նախիջևանի բարբառում իբրև հաստատական կամ ցուլց տալու համար խոսողի հավանութունը. *ինչպես՝ Ա՛խպար, մաշթը բան կասէ նը՛. Գէշ սօլէն պիտ վախենամ նը՛... Հինութ աղէթները աղէկ ին նը՛... (Եղբայր, մարդը բան է ասում. Սաստիկ պիտի վախենամ. Հին սովորութիւնները լավ են):*

զա՛, գործ է ածվում Նոր-Նախիջևանի բարբառում նախադասութեան վերջը՝ ասածը հաստատելու և զարմանք հայտնելու համար այն մասին, որ խոսակիցը չգիտե կամ գիտենալ չի ուզում. *օրինակ՝ Չլսեցթր, «տեսիլ իմ» կասիմ դա՛... Սրա փոխարեն Ղրիմում գործ է ածվում դա՛հա ձևը. ինչպես՝ Չահիր դուն աս դաղերուն (լիռների) Իսախ-Յուսուֆն իս դահա՛ (Խրիմու առակներ, էջ 7). նույնպես և Օրի մեջ, ինչ. Մէկ գործ բաշլալու էղմը դահա՛... Չէրէ չասիր դահա՛. վալ քեզի (Նոր կեանք, 1907, էջ 282ա): Այս երկու ձևերի գործածութիւնը ցուլց է տալիս, որ զա՛ և դա՛հա՛ ծագում են թրք. *da* հաստատական մասնիկից և որ այս թրք. *da* ձևն էլ կրճատված է թրք. *daha* զեռո՛, «տակավին» բառից:— *Al-dam da*=հլ. *առի դա՛* նշանակում է «առի, դեռ ի՛նչ ես ուզում»: *հլի՛*. գործածվում է Երևանի բարբառում. *ինչպես՝ Ասում ես, էլի՛. գնացի տեսալ էլի՛. Ձեռիցս գնաց էլի՛:— Թարգմանված է թրք. daha զեռո՛, «էլի՛» բառից, որ նույնպես գործածական է մեր մեջ դա կամ դա՛հա ձևով:— Սրա կրճատ ձևն է՝**

հլ, որ գործածական է Թավրիզի բարբառում նույն իմաստով. *ինչպես՝ Ասում եմ էլ:*

հ. ունի հաստատական իմաստ, գործածվում է Պոլսի բարբառում՝ միայն հրամայականից հետո և համապատասխանում է Ե՛հ հաստատական մասնիկին, որ չի գործածվում հրամայականից հետո. *ինչպես՝ Կեր Է. Տար Է:— Կարելի էր կարծել, որ այս հ մասնիկը կրճատված է հլի > հլ ձևից, որ տեսանք քիչ վերևում. բալց դա անկարելի է, որովհետև հլ, հլի ձևը գոյութիւն չունի Պոլսի բարբառում, ուր կա միայն ալ:*

ո. գործածվում է Նոր-Նախիջևանի բարբառում, նախադասութեան ծալրին, ճիշտ այն նշանակութեամբ՝ ինչ որ դա, *հլի՛*. *օրինակ՝ Կասիմ ո՛ւ... Բերիբ ո՛ւ...: Չայնավորից հետո պատահած ժամանակ քիչ անգամ դառնում է վռ. ինչպես՝ Ասի վ՛ռ... Ֆէլանին կնիկը քհաքնի վռ... Համապատասխանում է Պոլսի Ե՛հ կամ*

Թրք. a! ձևին. *ինչպես՝ ըսի նէ... բերիր նէ... Թրք. dedim a! getirdin a!*

Թուրքերենից փոխառություն են նաև ա՛, եա՛, իշահ՛, որոնք այս նշանակությամբ (իրրև հաստատական մասնիկ) չբովում են նախադասությանց վրա. *ինչպես՝ ըսի եա՛, կերանք ա՛, կերաւ իշահ՛:*

12. ԲՆԱՁԱՅՆ ԲԱՅՅԻՐ*

Բնաձայն են կոչվում այն բառերը, որոնք նշանակում են ներքին հոգեկան մի ազդակ կամ արտաքին նյութական մի ազմուկ, և ձայնով էլ իբրև թե իրենց նշանակած նյութի պատկերն են. *ինչպես՝* ճնչել, ճռնչել, շշնչել, բրչալ, հառաչել, հաչել, խըլ-խընչել:

Այսպիսի բնաձայն բառերով տարօրինակ կերպով ճոխ է մեր լեզուն. այնչափ որ ո՛չ մի նոր լեզու կարող չէ մրցել հայերենի հետ, եթե նույնիսկ միայն մեր հին լեզվի գանձի հետ համեմատենք. հին լեզուներից էլ հազիվ միայն հունարենը. իսկ եթե մեր նոր լեզուն և նոր բարբառներն էլ նկատի առնենք, այս ճոխությունը գրեթե անհամեմատելի է:

Առաջին ակնարկով նկատելի է, որ բոլոր այս բնաձայն բառերի մեջ գրեթե միշտ նույն ձայներն են, որ կրկնվում են. *այն է* ճ, ռ, ճն, շել և այլն, բայց երբ այլևի ուշադիր կերպով քննենք, պիտի տեսնենք, թե այս հաճախակի կրկնություններն այնպես անկանոն կերպով կամ ըստ պատահման չեն, այլ ունեն որոշ միօրինակություն, հետևաբար օրենք, այնպես որ կարելի է նրանց մեջ նման ձևերի առանձին-առանձին կարգեր որոշել:

Ահավասիկ հայերենում գտնված բոլոր բնաձայն բառերի կարգերը.

1) *Շլալ կամ շշել, բչալ կամ բչել, նաև բջել, ճչել. այս ձևվերի մեջ էական տարրը նախաձայն շ, բ, ճ ձայներն են. չ իբր հողակապ այվիացել է պարզական արմատի վրա, ուստի և այս ձևերն իսկական նմանություն ունեն փախչել, թաքչել, մտաչել բառերին, որոնց արմատն է փախ, թաք, մտա:

2) Հնչել, շնչել, բնչել, գնչել, կնչել, փնչել, մնչել, խնչել, սրանց հետ նաև խնջել. այս կարգումն էլ էական տարրերը ճ, շ,

* Իբրև առանձին հոգված հրատարակել եմ նախ «Հանգէս Ամսօրեայ», 1899, էջ 202—5:

բ, գ, կ, փ, մ, խ ձայներն են. այս կարգի տարբերությունը առաջինից այն է, որ չ հոդակապի վրա եկել ավելացել է նաև ուրիշ մի ն, որով այս ձևերը համեմատելի են ճիշտ երկնչելի, կորնչելի, մաքունչելի, յաքնչելի բառերին. որոնց արմատն է երկ, կոր, մաքա, յաք:

3) *Բաչելի, թաչելի, հաչելի, շաչելի, թերևս նաև բաջաղիլ և հաջելի (շան), էական տարրը բ, թ, հ, շ, որոնք աճել են ա ձայնավորով. չ հոդակապն է. ձևը նույն է, ինչ որ ճաճ-ա-չելի, որի արմատն է ճաճ:

4) Գաճելի, թաճելի, խաճելի, կաճելի. արմատը գ, թ, խ, կ-այս կարգը երկրորդից այն տարբերությունն ունի, ինչ որ երրորդը առաջինից. ձևով նույն է մեղաճելի, որի արմատն է մեղ:

5) Գոչելի, կոչելի և պոչիւն բառերով կազմում են մի փոքր կարգ. ուր արմատական գ, կ, պ ձայների վրա՝ փոխանակ երրորդ կարգի ա հավելվածի՝ ավելացել է ո:

6) Նախապես կարծում էի, թե առանձին մի խումբ են կազմում թնդալ և *դնդալ, վերջինը ենթադրելով զնդիւն բառից: Բայց կասկածելի էի գտնում. նախ՝ զնդալ համարելով առաջինի հետ նույն՝ իբր արդյունք զրչազրական սխալի. երկրորդ՝ հավանական համարելով, որ թունդ լինի ամբողջական արմատ: Այժմ գտնում եմ, որ իրոք ամբողջական արմատ է թունդ, որ ծագում է Հնխ. stund կամ tund արմատից: Այս մասին տես ՀԱ 1899, էջ 203բ և Արմ. բառ:

7) Այլևայլ ձևերով ունենք բմբիւն, բոմբիւն և թմբիւն. սրանց բայական ձևերը չկան: Վերջինին նման է նաև թմբուկ, որ ըստ Հյուբշ. Arm. Gr. 154, լինելով փոխառություն պհլ. *tumbaq, պրս. tanbūk ձևից, կապ չունի նրանց հետ: Ըստ Արմ. բառ. (տես թմբիւն բառի տակ) այս բառերը արմատական չեն և ծագում են նախնական բ և թ ձայներից: Մասնիկն է մբ, որ գտնում ենք նաև արդի բարբառներում. ինչպես՝ խոմփալ, թրմփալ, նլոմփ, կիւմփ:

8) Այս կարգը կազմվում է առաջին կարգի ձևերի վրա ավելացնելով ա ձայնը. սրանից բայական ձևով պահված են միայն կոչելի և ճոչելի. բայց հնապես անշուշտ կալին նաև *հոչելի, *սոչելի, *խոչելի, ինչպես ցույց են տալիս հոչաղ, սոչ կամ սոխի (հմմտ. կոիչ և կոչելի), խոչաղ կամ խոչափող և խոչոտել բառերը:

9) Ամենից ավելի հարուստ է այս կարգը, ուր բայական ձևավոր կան խոնչելի, կոնչելի, փոնչելի, ճոնչելի, դոնչելի, մոնչելի. սրանց

հետ նաև վրճել. նմանապես ենթադրվում է *նունչել, *շունչել և սունչել. որովհետև կան հունչիւն, շունչան, սունչան գոյականները: Այս բառերի արմատներն են կ, փ, ն, դ, մ, զ, վ, հ, շ, ս, խ ձայները. և ինչ տարբերություն որ կա ութերորդ կարգի և առաջինի միջև, նույն տարբերությունը կա նաև իններորդի և երկրորդի միջև, այն է՝ ո ձայնի հավելումը երկրորդի ձևերի վրա:

10) Բառաչել, թառաչել, կառաչել, հառաչել, շառաչել. արմատը բ, թ, հ, կ, շ. կազմվում են նույն ձևով, ինչ որ 8-րդ և 9-րդ, այսինքն ավելացնելով ո ձայնը՝ երրորդ կարգի վրա: Բայց այստեղ գալիս միանում է նաև մի երկրորդ ա (բառաչել և ոչ բառչել): Մեր մատնանիշ արած նմանությունն ավելի որոշ կերպով երևում է բաչել-բառաչել, թաչել-թառաչել, հաչել-հառաչել, շաչել-շառաչելի միացյալ ձևերից, ինչպես գտնում ենք իրար կից գործածված մեր հին մատենագրության մեջ:

11) Նույն ո հավելվածով չորրորդ կարգից շինվում են թառանչել, կառանչել, խառանչել ձևերը, որոնք կազմում են այս փոքրիկ կարգը. արմատը բ, կ, խ:

12) Գոռոչ, կոռոչել կամ կորոչ, պոռոչիւն արմատը գ, կ, պ, նույն համադրությամբ՝ ինչ որ 8—11՝ հինգերորդ ձևից:

13) Թրնդիւն, գրնդիւն, շոիւն. այս գոյականները ենթադրում են *թրնդել, *շոնդել և գրնդել ձևերը. վերջինը իրոք էլ գործածված է. կազմվում են վեցերորդ ձևից ո հավելվածով: Նույն ձևն է նաև խոնտալ:

14, 15, 16) Զուալ (ՆՀԲ), գոռալ, մոռուղել, իբբ զ, գ, պ, ն ձայններից. հմմտ. գոչիւն, պոռոչել, մնուել և ալլն: Առաջինի արմատն է զ, սաստկացած ո հավելվածով (կարիք չիա համեմատելու մառ, բառ, տառ բառերի հետ, որոնք ուրիշ կազմություն ունեն):

17) Բբչալ, զզչել կամ գգչել, ինչպես և բբչել, բբջանք. ներկայացնում են առաջին ձևի կրկնավորը:

18) Դգնչել, զգնչումն, խնջխնջել. երկրորդ ձևի կրկնավորը:

19) Պապաչել, խախաչել, կակաչել կամ կարկաչել. ներկայացնում են երրորդ ձևի կրկնավորը:

20) *Գանգաչել, գանգաչել. առաջին ձևը, որ ենթադրվում է գանգաչեցուցանել բառից, առանձին չէ ավանդված. բայց պահված է վրացերենում. հմմտ. վրաց. գանգաշի (Արրտ. 1898 հուլիս, էջ 311ա). չորրորդ ձևի կրկնավորն է:

21) Խոխոջել միակ ձևն է, որ ներկայացնում է հինգերորդ ձևի կրկնավորը:

22) Ճնուել՝ նմանապես միակ ձևը՝ կրկնավորն է *ճուել ձևով մի բալի, որից ո հավելվածով և ող մասնիկով կազմված է նոուղել, սրանց մեջ ու մասնիկ է ուրեմն. հմմտ. գրղել և գրղուել, քքումն և քքուիլ, ցրել և ցրուել. հմմտ. նաև ճննուել:

23, 24, 25) Բբել կամ բիբել, շշուկ, քքումն, գրգալ, շրշիւն, քրքուիլ, քքուիլ.— կազմված են պարզական բ, շ, ք, գ արմատներից կրկնութամբ և բ, ու ձայնների հավելումով.— քուք արմատը բնիկ հալ է և առաջանում է ՀՆԽ. կս բնածայն արմատից:

26, 27, 28, 29) Մրմուալ կամ մումուալ, գրգրալ, գոգոալ—կարկաչել. բարբաջել. բարբաջել, խարխոջել, գարգաչանք, կրկշաձայն, գրգջիւն, քրքիչ, քրքչալ—շշնջել, գգնջել, խխնջել կամ խխնջել, խախաջել, և մրմնջել, խրխնջիւն, գրգնջիւն, տրտոււնջ, քրքնջալ (Բրս. մրկ. 258), քրքից (անդ), շրշնջել. շրշոււնջ կամ շրշոււնջ ձևերը նմանապես կրկնավորներն են 14, 8, 9 (կամ 2) կարգի ձևերի:

30) -աճն մասնիկով են կազմվում թնձկալ, կաղկանձել, կզկնձտալ (իբր կանձկանձտալ) և կնձաձայն:

Ամփոփելով մինչև այստեղ ասվածները՝ տեսնում ենք, թե հին հայերենի 1, 4, 2 բնածայն բառերի արմատներն են բ, գ, դ, զ, թ, խ, կ, ճ, ճ, մ, ճ, շ, պ, ս, վ, տ, փ և ք 18 բաղաձայնները. այսինքն յուրաքանչյուր բնածայն բառի նախածայնը, ածանցները սովորաբար կազմվում են ճ, չ (որ և ջ) հոդակապերով, ա, ո հավելվածներով, ո զորացուցիչ ձայնով և կրկնութամբ:

Այս բոլոր կարգերից դուրս են մնում մոտ 50 հազվադեպ ձևվեր, որոնցից ոմանք բոլորովին առանձին են, ուրիշներ կրկնական, մի քանիսն էլ միանալով դավառական ձևերի հետ, կազմում են առանձին խմբեր, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո:

Ստորև տալիս ենք ցուցակը բոլոր բնածայն բայերի, քաղելով նոր Հայկազյան բառարանից, Առձեռն բառարանից և իմ Արմատական բառարանից ու Հայոց լեզվի պատմությունից, Ա հաա., էջ 114—Ճ: Տրված ձևերից մեծ մասը բայական ձևով է, իսկ երբ բայական ձևը չի ավանդված, դնում ենք գոյականաձև.

— բաղբաջել	Ճ	+ բառաչել
— բաղբանջել		+ բարբանջել
+ բաչիւն		+ բարբաջել
+ բաջաղիլ		+ բբել, բիբել

	+ բրչալ		+ խախաջ
10	+ բղլալ		+ խանչել
	+ բնչել		- խառնչել
	+ բոմբիւն, բմբիւն	50	+ խարխնճել
	+ բչել, բչալ		+ խխնջիլ
	+ բջել		- խգուրաիւն
15	+ բջջել, բջջանք		+ խնչել
	+ գանգաջ(եցուցանել)		+ խնջել
	- գանդիւն	55	⊕ խոխոջել
	+ գանչել		+ խնջխնջել
	+ գարգաջանք		+ խոնչել
20	- գլգլունք		+ խոնտալ
	+ գնչել		+ խռչակ, խռչափող, խռչոտիլ
	+ գոչել	60	- խոպոտ
	+ գոռալ		+ խրխինջ, խրխնջել
	+ գոռոջ		- խօջիւն
25	+ գոգոալ		- ծափ
	+ գրգրալ		- կականել
	+ գրդալ	65	+ կակաչել
	+ դանդաչել		+ կաղկանձել
	+ դդնչել		+ կանչել
30	+ դդչել		- կառանչել
	- դոփել		+ կառաչել
	+ դոնչել	70	+ կարկաչել
	+ դրդնջիւն		+ կզկնձտալ, կնձաձալն
	+ դրդջիւն		- կթղաձալն
35	+ դրնդել		+ կնչել
	⊕ զոալ		- կնտնտոց
	+ թանչել	75	+ կոչել
	+ թաչել		+ կոռոջ
	+ թառանչել		+ կոնչել
40	+ թառաչել		+ կոչել, կոիչ
	- թափթափիլ		- կրաս
	+ թմբիւն	80	+ կրկջաձալն
	+ թնձկալ		- կրճել
	+ թրնդիւն		- հայհոյել, հայհուջ
45	+ խախանջել		+ հաչել
	- խախանք		+ հաջել

85	+	հառաչել		+	շնչել, շունչ
	+	հնչել, հունչ	115	+	շշուկ
	+	հոնչիւն		+	շշունջ, շշնջել
	+	հոչակ		+	շչել
	-	ղօղանջել		+	շսինդ
90	-	ճիկ		+	շսինչ, շոնչան
	-	ճիճուոնք	120	+	շրշիւն
	-	ճղել «ճվճվալ»		+	շրշնջել, շրշունջ
	+	ճճուել		+	չապաչել
	-	ճնճղուկ		+	չոչիւն
95	+	ճնճուել		-	չոռոտ, պոռոք
	-	ճողփիւն	125	+	չոռոչիւն
	+	ճչել, ճիչ		+	սսիչ, սսիճ
	-	ճողել		+	սսինչ, սոնչան
	-	ճոճուող		-	վճիւն
100	+	ճոնչել		-	վու վու
	-	ճոուել	130	+	վրնջել
	+	ճոուողել		-	տղզալ ԱՌ
	+	ճոչել		+	տրտունջ, տրտնջել
	-	ճովուել		+	փնչել
105	+	մնչել, մունչ		+	փոնչել
	+	մոմուալ	135	-	փոնկալ, փոնքալ, փոնգալ
	+	մոնչել		-	փստ-ա-ժաղիկ
	+	մրմնջել		-	քարթնջումն, քրթմնջել
	-	լալ լու		-	քեքրաալ
110	-	նուալ		+	քքումն, քքուիլ
	+	շաչել	140	+	քրքուիլ
	+	շառաչել		+	քրքիջ, քրքջալ
	-	շարշափիւն	142	+	քրքնջալ, քրքինջ

Այժմ տալիս ենք բարբառներում գտնված բոլոր բնաձայն բալերի ցուցակը, քաղելով իմ Գավառական բառարանից (տպ. Թիֆլիս, 1913), որ բոլոր գավառական բառերի ժողովածուների մեջ մեծագույնն է: Այս բառերի թիվն է 660:

- բառանչել	ծ	- բլթբլթալ
- բզբզալ		- բխկալ
- բլբլալ		- բղալ
- բլղբլղալ		- բղբղալ

— բղղալ	— դմդմբոց
10 — բոռալ	— դմփացնեի
— բոռբոռալ	— դնգդնգալ
— բուալ	50 — դնդնալ
— բոալ	— դնկրտալ
— բուանչի	— դոմփա դոմփ
15 — բոբոռալ	— դունդունալ
— բոբութալ	— դոդոռալ
— բոնչեի	55 — դոռալ
— բոռալ	— դրխկոց
— դադաջեի	— դրմբալ
20 — գլգլալ	— դրմբդրմբալ
— գլթալ	— դրմփալ
— գմալ	60 — դրմփդրմփալ
— գմոտալ	— դրնգալ
— գմփգմփոց	— դրնգդրնգալ
25 — գոչգոչալ	— գլզլալ
— գոոգոռալ	— գխկալ
— գոռոռալ	65 — գկոտալ
— գչգչալ	— գղգղալ
— գչգչալ	— գղգղկալ
30 — դոմոռալ	— գմբգմբալ
— գոնտալ	— գմգմալ
— գոռալ	70 — գմգմփալ
— գոտատիլ	— գմփգմփ
— գվգվալ	— գնգալ
35 — գվվալ	— գնգդնգալ
— գրմբացնեի	— գնգնալ
— գրմոց	75 — գնկո գնկո
— գրմփալ	— գնկոտալ
— դժժալ	— գոգոռալ
40 — դլդլցնեի	— գոթկացնեի
— դխդխկալ	— գոռալ
— դխկդխկալ	80 — գրխկալ
— դխքալ	— գրխկդրխկացնեի
— դմբալ	— գրմփալ
45 — դմբդմբալ	— գրմփգրմփալ
— դմբրտոց	— գրնգալ

85	— զրնգզրնգալ	— ժվժվալ
	— թաթրտալ	— ժվոտալ
	— թթիկ-իչ	125 — ժրժրալ
	— թլթլալ	— լբլբցնել
	— թլթիկալ	— լիլիսել, լիլիսալ
90	— թիկացնել	— լիլիկալ
	— թիկթիկացնել	— լիոցնել
	— թխոտալ	130 — լղրտուք
	— թիւրցնել	— լղրցնել
	— թմբթմբալ	— լպոտել
95	— թմփալ	— լվլվալ
	— թմփթմփալ	— լվոտալ
	— թնալ	135 — լփլփացնել
	— թնթնալ	— լփոտալ
	— թնգթնգալ	— լփոտիկ
100	— թնկթնկոտալ	— լփրցնել
	— թնքցնել	— խառանչել
	— թշթշալ	140 — խզզացնել
	— թշշալ	— խժալ
	— թշվշալ	— խժլոոց
105	— թռնթռնալ	— խժվժոց
	— թսթսալ	— խլիլալ
	— թսսալ	145 — խնթխնթացնել
	— թրիկալ	— խնիկ
	— թրիկթրիկացնել	— խնկոց
110	— թրիթրիկոց	— խնճխնճել
	— թրմնջալ	— խոլխոնճալ
	— թրմփալ	150 — խշալ
	— թրպպոց	— խշխշալ
	— թրփոց	— խշալ
115	— թփթփալ	— խշտացնել
	— թփպոց	— խշրտալ
	— թփո թփո	155 — խոնթխոնթալ
	— թքթք	— խոոխոոալ
	— թքշիլ	— խորդխորդալ
120	— թքոտալ	— խշխշալ
	— ժնգժնգալ	— խոկալ
	— ժնկոտալ	160 — խոխոալ

—	խոռալ	—	կղմզաալ
—	խումկալ	200	— կԺալ
—	խոխշաալ	—	կԺԺալ
—	խոխոաալ	—	կԺկԺալ
165	— խոլնդալ	—	կԺվԺալ
—	խուլտալ	—	կԺրկտալ
—	խոխոթոց	205	— կլաւել
—	խոփշաալ	—	կլթիկ
—	խախաալ	—	կլթկլթալ
170	— խրթխրթացնել	—	կլխտալ
—	խրինշալ	—	կլկլալ
—	խփխփալ	210	— կլպլտալ
—	ծղծղալ	—	կխթալ
—	ծլմփացնել	—	կիկխալ
175	— ծլնկալ	—	կղալ
—	ծլվլալ	—	կղկղալ
—	ծլիալ	215	— կկղալ
—	ծլփծլփալ	—	կղկնձալ
—	ծլկթալ	—	կճկճալ
180	— ծկոտալ	—	կճրցնել
—	ծղրալ	—	կմկմալ
—	ծլլրաալ	220	— կնձկնձալ
—	ծմրալ	—	կոնկոռնալ
—	ծնդծնդալ	—	կոնկստալ
185	— ծոալ	—	կոնձալ
—	ծպծպացնել	—	կոնձկոնձալ
—	ծպաալ	225	— կոտկոտալ
—	ծոթկալ	—	կչկչալ
—	ծոռան	—	կպկպալ
190	— ծվծվալ	—	կոալ
—	ծվվալ	—	կոաւել
—	ծրծրալ	230	— կոթալ
—	ծրնդացնել	—	կոթկոթալ
—	ծրփծրփացնել	—	կուլաալ
195	— ծքծքալ	—	կոկոալ, կրկրալ
—	կալանչել	—	կոմբալ
—	կարկնշել	235	— կոմոալ
—	կարկչել	—	կոշնել

— կոչկոչալ, կրչկրչալ	275	— դոռալ
— կոռալ		— դովոռալ
— կվկվալ		— դրդճալ
240 — կտկաալ		— դրճապնեի
— կրխալ		— դրփեի
— կրկնչալ	280	— ճարճրալ
— կրկչալ		— ճգալ
— կրկտալ		— ճգճղալ
245 — կրվրալ		— ճգճղտալ
— կրամրտալ		— ճգճղալ
— կրփկրփոց	285	— ճգաալ
— հաջմաջեի		— ճգարցնեի
— հաջվոտեի		— ճղրտալ
250 — հաւհաւեի		— ճթճթալ
— հոհոալ		— ճթոտալ
— հոնդալ	290	— ճլխթրալ
— դդդդալի		— ճլխպալ
— դժբժալ		— ճլճլալ
255 — դժժալ		— ճլճլթալ
— դժդժալ		— ճլճլաալ
— դժվժալ	295	— ճլմփալ
— ղլղղղապցնեի		— ճլվզ
— ղլթղլթալ		— ճլվլալ
260 — ղլղլալ		— ճլվլտալ
— ղլլլլալ		— ճլվստալ
— ղլվլալ	300	— ճլփալ
— ղլտրտալ		— ճխալ
— ղճրտալ		— ճխճխալ
265 — ղնջգնջալ		— ճխրտալ
— ղնջոտապցնեի		— ճխճխպիլ
— դուդու	305	— ճկճկալ
— դունդունալ		— ճկոտալ
— դուռդուռալ		— ճղապցնեի
270 — դոալ		— ճղաւեի
— դոբոապցնեի		— ճղաւնի
— դողոալ	310	— ճղզալ
— դողոճցնեի		— ճղճղալ
— գոնդոց		— ճղղաւն

— ճղուշտուք	— ճովուս
— ճղուողիլ	— ճսճստալ
315 — ճղվղալ	— ճվլտալ
— ճղրթալ	— ճվճվալ
— ճղրցնիլ	355 — ճվուտալ
— ճնկիցնիլ	— ճտճտալ
— ճճճիլ	— ճտվտալ
320 — ճմճմալ	— ճրթճրթալ
— ճմպլտալ	— ճրթոց
— ճնալ	360 — ճրթուվրթ
— ճնգալ	— ճքալ
— ճնգճնգացնիլ	— ճք ճք
325 — ճնթիկոց	— ճքրտալ
— ճնթկոց	— մալանչ մալանչ գալ
— ճնկալ	365 — մալիլ
— ճնկլնկալ	— մալուկիլ
— ճնկլտալ	— մզալ
330 — ճնկոտալ	— մզզալ
— ճնկճնկալ	— մզլտալ
— ճնճնալ	370 — մզլտկալ
— ճննալ	— մղմզալ
— ճնչիլ	— մզմզտալ
335 — ճնչվուտիլ	— մզրտալ
— ճուալ, ճիւ ճիւ	— մզրտկալ
— ճոփ տալ	375 — մժմժիլ
— ճչալ	— միաւ
— ճչվրաիլ	— մլաւի
340 — ճոալ	— մկկալ
— ճոթալ	— մկմկալ
— ճոթկացնիլ	380 — մղլտալ
— ճոթպոթալ	— մղմղալ
— ճոճոալ	— մնկմնկալ
345 — ճոճոթալ	— մշալ
— ճոմոթացնիլ	— մշլտալ
— ճոնչալ	385 — մշմշալ
— ճոպոտալ	— մշշացնիլ
— ճոռալ	— մոմոքալ
350 — ճովղալ	— մուշմուշալ

	— մոռալ		— շվվալ
390	— մուտալ		— շրթոց
	— մուտկալ		— շրխկալ
	— մոմշաալ	430	— շրխկշրխկալ
	— մոմոռաալ		— շրմփալ
	— մոռալ		— շրպպալ
395	— մոմսալ		— շրփալ
	— մսսալ		— շրփշրփալ
	— մրթմրթալ	435	— շփլթոց
	— մրմրթալ		— շփշփալի
	— մրմրչոց		— շփուաոց
400	— մրրալ		— չթուտալ
	— նղնղալ		— չլթչլթան
	— նննաացննի	440	— չլմփալ
	— նռնոալ		— չլմփչլմփալ
	— նֆալ		— չլչլալ
405	— շախկլտալ		— չխկացննի
	— շախկդի		— չխկչխկալ
	— շախշխկալ	445	— չխչխկալ
	— շախրաոց		— չխչխպալ
	— շառլտուք		— չխչխփալ
410	— շխկալ		— չխչփի
	— շխկարալ		— չխպչխպալ
	— շխկշխկալ	450	— չմչմալ
	— շխշխկալ		— չմփչմփալ
	— շխշխկալ		— չնկալ
415	— շխպեցննի		— չոալ
	— շխոտալ		— չոչոալ
	— շդկլկալ	455	— չրթալ
	— շմփացննի		— չրթչրթալ
	— շնկալ		— չրթվրթալ
420	— շնկշնկալ		— չրթփրթոց
	— շշնկոց		— չրխկալ
	— շուալ	460	— չրխկչրխկալ
	— շուալ		— չրխչրխկալ
	— շոշոալ		— չրչրալ
425	— շոռալ		— չրպպալ
	— շվշվալ		— չրփացննի

465	— շփշփալ	— ջրնդալ
	— չիփիտցնել	— սաչեւ
	— պալի	505 — սոռալ
	— պղղալ	— սոռալ
	— պղկալ	— սոսոռալ
470	— պղկալ	— սփսփալ
	— պղպղալ	— սրրալ
	— պթպթալ	510 — վղալ
	— պժժան	— վղղալ
	— պժպժալ	— վզվզալ
475	— պլթիւ	— վժալ
	— պլթպլթալ	— վժժալ
	— պլլալ	515 — վժլտալ
	— պլպլալ	— վժվժալ
	— պլիկալ	— վժրտալ
480	— պլիպլիկալ	— վլվլալ
	— պղկալ	— վլվլկիւ
	— պղպղալ	520 — վխկվխկալ
	— պճպճալ	— վխկտալ
	— պոռալ	— վխկրտալ
485	— պոռչալ	— վխվխալ
	— պոռչտալ	— վղվղալ
	— պոռպոռալ	525 — վղրտալ
	— պոռվտալ	— փնդալ, փնկալ
	— պանչիւ	— փնդատալ
490	— պոշկալ	— փնդփնդալ
	— պոչիւ	— վշալ
	— պոչպոչալ	530 — վշշալ
	— պոպոռալ	— վշվշալ
	— պոպոթալ	— վոթալ
495	— պոռոց	— վոթկալ
	— պտպտալ	— վոթվոթալ
	— պտրտալ	535 — վոչալ
	— ջժվժալ	— վովոռալ
	— ջղջղալ	— վստացնել
500	— ջնկջնկալ	— վսվսալ
	— ջնջնալ	— վրթվրթալ
		540 — վրվրթալ

- վրխալ
- վրխկալ
- վրվթալ
- վրջնջալ
- 545 — տապտալալ
- տգալ
- տգվղալ
- տգտգալ
- տժժալ
- 550 — տժվժալ
- տժտժալ
- տլվլալ
- տխտխկալ
- տկտկալ
- 555 — տղլտալ
- տմտմալ
- տմհիտմհիալ
- տնկլտալ
- տնկոտալ
- 560 — տնկտնկալ
- տնչալ
- տնտնալ
- տնքալ
- տնքտնքալ
- 565 — տռնլ
- տռլնգալ
- տռլտալ
- տռնգոց
- տռտռալ
- 570 — տտռնլ
- տրլնգալ
- տրխկալ
- տրմքապցննլ
- տրմքտրմքալ
- 575 — տրմհիալ
- տրմհիտրմհիոց
- տրտրոց
- տրհիալ
- տրհիտրհիալ
- 580 — տիալ
- տիտիալ
- տքալ
- տքտքալ
- տքրտալ
- 585 — տքքալ
- ցլքցլքոտիլ
- ցխցխալ
- ցնզլի
- փթալ
- 590 — փթրտալ
- փթփթալ
- փլթփլթալ
- փխրաալ
- փխփխկալ
- 595 — փնթփնթալ
- փնչալ
- փնչփնչալ
- փնքփնքալ
- փ22ալ
- 600 — փ2տապցննլ
- փ2փ2ալ
- փռթապցննլ
- փռթկալ
- փռնգտալ
- 605 — փռշտալ
- փռնչալ
- փռռալ
- փռտփռտալ
- փռփռալ
- 610 — փսալ
- փսսալ
- փստալ
- փրստալ
- փսրտկալ
- 615 — փսփ2տալ
- փսփսալ

	— փսփստալ		— քփքփալ
	— փրթաղնեի	640	— ֆթֆթալ
	— փրթմրթալ		— ֆլֆլուե
620	— փրթփրթալ		— ֆնչալ
	— փրփնչալ		— ֆշալ
	— քզլալ		— ֆշշալ
	— քթոտալ	645	— ֆշոտալ
	— քթքթալ		— ֆշտացնեի
625	— քլթքլթալ		— ֆշֆշալ
	— քլքլալ		— ֆշֆշտալ
	— քնթփնթալ		— ֆոնկոուտալ
	— քչփչալ	650	— ֆոթկալ
	— քչքչալ		— ֆոկալ
630	— քռքռալ		— ֆոնչացնեի
	— քստքստացնեի		— ֆոտալ
	— քսրտալ		— ֆոտեի
	— քսփսալ	655	— ֆոֆոալ
	— քսփստալ		— ֆսալ
635	— քվքվալ		— ֆստացնեի
	— քրքրալ		— ֆսֆսալ
	— քփոթալ		— ֆսֆշալ
	— քփոտալ	600	— ֆսֆստալ

Այս ցանկն էլ կազմված է համարյա նախորդի ձևով. ուր որ պարզ բայը կա, այնտեղ բայածանց ձևերը չեն դրել, իսկ ուր որ պարզ բայը չկա, բայածանց ձևը դնել անհրաժեշտ եմ համարել: Այսպես՝ թշշալ կա, ուստի չեմ դրել թշշոց, բայց դրել եմ դռնդոց. որովհետև չկա գռնդալ: Անշուշտ այս կարգի ձևերն էլ կան բարբառներում և միայն ինձ չի հաջողվել գտնել:

Բնածալն բայերի մի մասը գործածական է նաև գրաբարում, ուստի չեմ նշանակում այս ցուցակում. նրանք նշանակված են արդեն առաջին ցուցակում. այսպես՝ գոռալ, մոմոալ և այլն:

Բարբառների բնածալն բայերի կազմութչան մեջ նկատելի են. 1) Այն, որ մինչդեռ գրաբարում բնածալն բայերը ընդհանրապես պատկանում են Ա լծորդութչան ա տիպարին (-ել), այնտեղ գերիշխում է Գ լծորդութչան ա տիպարը (-ալ): Կան բայեր, որ գտնվում են թե գրաբարում և թե բարբառներում, բայց գրաբարում վերջավորվում են -ել, բարբառներում՝ -ալ. ինչպես՝ կռչել=

լիտչալ, ճչել=ճչալ, ճոճչել=ճոճչալ, ճոռողել=ճոճղալ, փճչել=փճչալ և այլն:

2) Մի քանի դեպքերում բարբառները դալիս են լրացնելու մեր սենեցած թերի ծանոթությունը գրաբարի բնածայն բառերի մասին: Այսպես՝ հնից կա փստածաղիի լրիզվի ծայրով խոսած», բայց չկա փստել բառը. այժմ բարբառներում դտնում ենք փրստալ:— Գրաբարում կա կթղածալց. չկա բառը. բարբառները տալիս են կթղալ բառը: Երբեմն էլ բարբառները ներկայացնում են գրաբարի շարունակությունը. ինչպես՝ կաղկտեճել=գվռ. կղկեճալ:

3) Բարբառների մեջ բալական ձևը կազմվում է հաճախ -տալ վերջավորությամբ, մինչդեռ պարզ բնածայնը չունի տ. ինչպես՝ լվո-լվո—լվոտալ, լիո-լիո—լիոտալ, խուլ-խուլ—խուլտալ, լպո-լպո—լրպոտալ. կամ նաև պարզ ձևով. ինչպես՝ դինը-դինը—դնըդնըսալ և այլն:

4) Հաճախ բնածայն բալիքը ունեն անցողական ձև՝ -ացնել վերջավորությամբ. ինչպես՝ խշտացնել, խնթխնթացնել, ծրնգացնել, ղրնցացնել և այլն, իբր թե առարկային ալըպիսի ձայն հանել տալ (և ոչ թե ինքը հանել), ինչպես որ գրաբարում էլ ունենք հնչեցուլցանել, գանգալցանել և այլն:— Երբ բալի պարզ ձևը չկա, դնում եմ ցանկացած անցողականը. հակառակ պարագային անցողականը չեմ նշանակում:

Այս նախնական ծանոթություններից հետո անցնենք քննել բարբառների բնածայն բալերի կազմությունը և դասավորել ըստ կարգի:

Նախ դնում ենք այն ձևերը, որոնք պատկանում են գրաբարի բնածայն բալերի խմբերին, պահելով լուրաքանչյուր կարգի թվահամարը:

1) Ճչալ, որի հաճախականն է ճչվրաիլ:

2) Ճնչել (որ և ճինչել, հաճախականը՝ ճնչվոտել), տնչալ, փնչալ, ֆնչալ:

3) Սաչել «ըրերի շաչելը». նաև հաչել, որի կրկնականն է հաչմաչել և հաճախականը՝ հաչվոտել:

4) Այս կարգին են պատկանում կալանչել և մալանչ մալանչ գալ:

5, 6) Չկա:

7) Այս կարգին են պատկանում դմբալ, դմփացնել, թմփալ, չմփացնել. սրանցից ունենք կրկնական դոմփաղոմփ, հաճախական՝ դմրրոտոց:

8) Կա միայն պոչել, վոչալ:

9) Այս կարգին են պատկանում ճոնչալ, փոնչալ, բոնչել, պոնչել, ֆոնչաղցնել, իսկ փոշտալ առաջանում է փոնչտալ ձևից:

10) Չկա:

11) Բառանչել և իստանչել:

12) Կա միայն պոռչալ (գրբ. պոռոչել ձևից), որի հաճախականն էլ է պոռչտալ:

13) Հոնչալ, դոնդոց, գոնաալ:

14) Բռալ, կռալ, խռալ, ճռալ, դռալ, մռալ, շռալ, չռալ, սռալ, առել: Վերջինից՝ արմատական բաղաձայնի կրկնութիւնով տոռել, ինչպես կա շշուկ, շշնկոց:— Կ հավելվածով է խոկալ:

15) Բոռալ, պոռալ, դոռալ:

16) Չկա. բայց հմմտ. նոռուղել և նովղալ:

17) Կա միայն ճճճել:

18) Խննխննել, ղնջղնջալ (սաստկականը՝ ղնջտացնել), վընչ-փընչալ:

19) Կա միայն գալլաջել. մյուս նման ձևերի մասին տես տակը: 20, 21, 22) Չկա:

23, 24, 25) Չկա:

26) Շատ հարաստ է այս կարգը բարբառների մեջ, որ ունենք՝ բորտալ, դոդոալ, զոզոալ, խոխոալ, կոկոալ, հոհոալ, դոդոալ, ճոճոալ, նոնոալ, շոշոալ, չոչոալ, պոպոալ, սոսոալ, վովոալ, տոտոալ, փոփոալ, քոքոալ, ֆոֆոալ.— կա նաև ը ձայնով՝ ժրժրալ, ժրժրալ, կրկրալ, չրչրալ, տրտրոց, քրքրալ.— և հաճախական ձևով՝ խոխոտալ, մոմոալ:

27) Ներկայացնում է ավելի դանաղան ձևերով. այսպես՝ կարկընչել, կրկնչալ, կրկչալ, կարկչել, դրդճալ, փրփնջալ, վրվնջալ: 28, 29) Չկա:

30) Այս ձևի համար նույն արմատից ունենք կոնճալ, կոնճկոնճալ, կնճկոնճալ և կնճճալ ձայնափոխութիւնով էլ կղմզտալ (որ է *կնճմնճտալ):

Մինչև այստեղ հիշված բառերն ու ձևերը պատկանում են հին (գրաբարի) կարգերին: Այժմ անցնենք այն նոր կարգերին, որ հնարված են բարրատներում:

31) Խծալ, կծալ, վծալ.— այս երեքը կազմված են արմատական իս, կ, վ բաղաձայնների վրա ավելացնելով ծ բնաձայնը:

32) Դժժալ, զժժալ, կժժալ, վժժալ, տժժալ, պժժալ.— կազմված են դ, ղ, կ, պ, վ, տ բաղաձայնների վրա ավելացնելով ժ բնաձայնը, որ սաստկութիւն համար կրկնված է: Ըստ այսմ այս կարգը նախորդի սաստկականն է:

33) Կժկժալ, պժպժալ, վժվժալ, դժդժալ, տժտժալ, մժմժել.— կազմված են կ, դ, մ, պ, վ, և բաղաձայններից՝ ժ բնաձայնի հավելումով և կրկնությամբ, ուրե՛ն Յ1-րդ կարգի կրկնականն է:

34) Ղժվժալ, կժվժալ, խժվժոց, ջժվժալ, տժվժալ.— կազմվում են ղ, կ, խ, ջ, և բաղաձայններից՝ ժ բնաձայնով, և կրկնությամբ, բայց երկրորդ եզրի մեջ բաղաձայնը վերածելով վ:

35) Անշատ ձևեր են դժքժալ, վժրաալ, վժլաալ, խժլտոց որոնց մեջ արմատն է միշտ նախաձայն բաղաձայնը (ղ, վ, խ), բնաձայնն է նույնպես ժ, որի վրա ավելացել է իբրև սաստկական ը կամ լ և վերածվել է հաճախականի:

36) Ճզալ, մզալ, վզալ, ազալ,— կազմված են ճ, մ, վ, և բաղաձայններից՝ զ բնաձայնի հավելումով: Հնից այսպիսի ձև ավանդված չէ՝ բայց ունենք բզզալ, բզզել, ազզալ (Պ 37), որ նույնի սաստկականն է:

37) Բզդալ, պզզալ, խզզացնել, մզզալ, վզզալ, տզզալ.— կազմված են բ, խ, մ, պ, վ, և բաղաձայններից՝ զ բնաձայնով (ինչպես Պ 36), որ սաստկության համար կրկնված է (ինչպես Պ 32). հմմտ. նախորդը:

38) Բզբզալ, ճզճզալ, մզմզալ, պզպզալ, վզվզալ, տզտզալ.— կազմված են բ, ճ, մ, պ, վ, և բաղաձայններից՝ զ բնաձայնի հավելումով և կրկնությամբ. հմմտ. Պ 33: Սրանց հաճախականն է եզբզալ, մզմզալ:

39) Անշատ ձևեր են ճզտալ,— պզկալ, քզկալ,— մզլաալ, մզլտկալ,— ճզրտալ, մզրտալ, մզրտկալ,— ճզվզալ, տզվզալ,— ճզտրցնել, որոնք բոլոր կազմված են նույն զ բնաձայնի հավելումով ճ, մ, պ, և, ք բաղաձայններից. միայն թե սրանց մեջ ավելացել է հաճախականի համար լ, կ, և, ու, տկ, կամ արմատը կրկնվել է (հմմտ. Պ 35):

40) Խշալ, մշալ, վշալ, ֆշալ.— կազմվել են խ, մ, վ, ֆ բաղաձայններից՝ շ բնաձայնով. հնից ոչ մի նման օրինակ չունենք (բայց կա խօշիւն):

41) Թշալ, խշալ, մշացնել, վշալ, փշալ, ֆշալ.— նախորդի սաստկականն է շ բնաձայնի կրկնությամբ ձևացած (հմմտ. Պ 32, 37):

42) Թշթշալ, խշխշալ, մշմշալ, վշվշալ, փշփշալ, ֆշֆշալ.— կազմված են թ, խ, մ, վ, փ, ֆ բաղաձայններից՝ շ բնաձայնով և կրկնությամբ, ինչպես Պ 33 և 38: Ձայնավորի միջամտությամբ էլ կա մուշմուշալ:

43) Խշտացնել, փշտացնել, ֆշտացնել.— կազմված են խ, փ, ֆ րադաձայններից՝ շ բնաձայնով և ա հավելվածով:

44) Անջատ ձևեր են ֆշֆշտալ, թշլշալ, մշլալ, ֆշռտալ, յշրտալ, որոնք կազմված են կրկնությամբ կամ շ, լ, ո հաճախականներով: Հմմտ. № 35, 39:

45, 46, 47, 48) Կազմվում են արմատական բաղաձայնի վրա ավելացնելով ս բնաձայնը, որ կարող է կրկնվել. ինչպես և կարող է ամբողջ արմատը կրկնվել. այսպես՝ փսալ, ֆսալ,— թսսալ, մսսալ, վոսացնել, փսսալ,— թսթսալ, մամսալ, վսվսալ, ֆսֆսալ, փսփսալ— Անջատ ձևեր են փստալ, փսփստալ, ճոճոտալ, ֆսֆջոտալ, փսփշտալ, ֆստացնել, ֆսֆշտալ, քսփսալ, քսփստալ, քըքրտալ, քստքստացնել, փստրկալ, որոնք կազմվում են կրկնությամբ և հաճախականի զանազան ձևերով. հմմտ. № 31—35, կամ 36—30, և 40—43 կարգերը, որոնք կազմվում են զ, ծ, շ բնաձայններով և նույն ոճով:

49) Բուալ, ծուալ, ճուալ, շուալ.— կազմվում են բ, ծ, ճ, շ բաղաձայններից՝ վ բնաձայնով, որ ըստ հայերեն ուղղագրության գրվում է ու: Նույն ձևով ունենք հնից նուալ ճմլավել կատվի: Սրանց արմատական ձևն էլ կա նիւ, որից բարբառներում ունենք նիվ-նիվ, հաւ-նիվ: Նույն վ բնաձայնով կազմված են նաև գրաբարի մեջ ննուել, նննուել, նուուել, նուուողել, նննուող բառերը: Հաճախական ձևերից ունենք ճվոտալ, ժվոտալ, լվոտալ, ճվտալ:— Անջատ ձև է նֆալ Վհիվանդի տքայ::

50) Նախորդից վ բնաձայնի կրկնությամբ ստացվում են գըվվալ, շվվալ, ծվվալ. հմմտ. № 32, 37, 41, 46:

51) Ամբողջ արմատի և բնաձայնի կրկնությամբ ունենք գըվվալ, ժվժվալ, լվլվալ, ծվծվալ, կվկվալ, ճվճվալ, շվշվալ, սվսվալ, քվքվալ. հմմտ. 28, 33, 42, 47:

52, 53) Իբրև բնաձայն է գործածվում նաև մ, որով սակայն ունենք միայն մի օրինակ, որ է, գմալ: Բայց սրանից կա և մի հաճախական (գմտալ): Կրկնությամբ էլ ունենք 6 օրինակ, այն է կվկվալ, նմնմալ, զմզմալ, տմտմալ, չմչմալ, նմնմացնել:

54) Գրաբարի մեջ տեսանք բոմբիւն և քմբիւն ձևերը (№ 7), որոնց հավելվածն է մբ. նույնը գտանք նաև բարբառներում մբ կամ մփ ձևով, ինչպես՝ գմբալ, քմփալ և այլն: Այս բնաձայնով կարելի է ստանալ թե՛ ամբողջական և թե՛ կրճատ կրկնությամբ ձևեր: Այսպես՝ ամբողջական են թմթթմբալ, գմբգմբալ, չմփչմփալ, զրմփ-

զբմփ, տմփտմփալ, զմբզմբալ, զմփղմփոց, թմփթմփալ.— կրճատ են՝ դմղմբոց, զմզմփալ.— իսկ հաճախական է՝ ճմպլտալ:

55) Այս նույն ձևերի սաստկականը կազմվում է ո. կամ ր սաստկացուցիչ բաղաձայնով. որով ունենք թի սլարզ, թի ամբողջական կրկնական և թի կրճատ կրկնական ձևեր: Այսպես՝ պարզ ձևով՝ գրմփալ, դրմփալ, զրմփալ, թրմփալ, շրմփալ, տրմփալ, դրմբալ, տրմբացնել, գրմբացնել, կոմբալ, խոմփալ.— կրկնությամբ՝ զրմփզրմփալ, տրմփտրմփոց, տրմբտրմբալ, դրմբդրմբալ, զբրմփդբրմփալ.— կա նաև գրմոց «գետի խոխոջ», որ կարող է թե՛ ալտեղ գրվել և թի կցվել № 52 զմալ բալին՝ ր հավելվածով:

56) Բնաձայն է նաև ղ, որ կարող է կցվել արմատական բաղաձայնին, կամ կրկնված ձևով և կամ ամբողջ արմատի կրկնությամբ: Այսպես՝ պարզ ձևով են՝ բղալ, կղալ, ճղացնել.— կրկնված ձևով են՝ բղղալ, ճղղալ.— ամբողջ արմատի կրկնությամբ են՝ բբղբբղալ, գգղգղալ, կկղկղալ, պպղպղալ, շշղղալ, ճղճղալ, մղմղալ, նղնղալ, վզվզալ: Արմատական բաղաձայնի կրկնությամբ ունենք կբկղալ (հմմտ. № 17 բբչալ, դդչել): Վ բաղաձայնով կրկնված է նըղնըղալ, նռոռողել: Վերջապես ր, լ բաղաձայններով կազմված հաճախական ձևեր են ճղլանի, տղտղալ, մղլտալ, ճղղլան, վղրտալ, ծղրալ, ծղրցնել, ծղրտալ, ճղրթալ, լղրտուք, լղրցնել, ճղուշտուք:— Հին հայերենում ղ-ով կազմված ձևեր են խղուրտիւն (կարդան խղվըրտիւն), ճղել, ճողել:

57) Խ բնաձայնով կազմված են՝ ամենապարզ ձևով՝ ճխալ, արմատի կրկնությամբ կամ ր, ո հաճախականով՝ լխլխել, լխլխալ, կխկխալ, ճխճխալ, ցխցխալ, շխշխալ, վխվխալ, շխռտալ, շախրտոց, ճխրտալ, փխրտալ, թխրցնել, լխոցնել, թխռտալ: Այստեղ ենք զնում նաև կրխալ, վրխալ, որ կազմված են ալզ բնաձայնով և նախդիր ո սաստկականով, որ դարձել է ր:

58) Խկ (կամ ղկ, խք) բնաձայնով են կազմված՝ պարզական շխկալ, թխկացնել, դխքալ, թթխկիչ (արմատը կրկնված), բխկալ, գխկալ, պխկալ, պղկալ, չխկացնել, հաճախական վխկրտալ, վըխկրտալ, շախկրտալ, կրկնավոր դխկդխկալ, թխկթխկացնել, շխկշխկալ, չխկչխկալ, վխկվխկալ, և կրճատ կրկնավոր լխլխկալ, դխդխկալ, թխթխկալ, շխշխկալ (նաև շախշխկալ), պխպխկալ, չխչխկալ, տխտըխկալ, փխփխկալ, գղգղկալ ձևերը:

59) Այս խկ բնաձայնը սաստկության համար ստանալով ր՝ դառնում է րխկ, որով կազմվում են մի խումբ պարզական և կբրկ-

նավոր բայեր: Պարզական են զրիկալ, թրիկալ, տրիկալ, չրիկալ, շրիկալ, վրիկալ, դրիկոց.— Իսկ կրկնավոր են՝ զրիկզրիկացնել, թրիկթրիկացնել, չրիկչրիկալ, շրիկշրիկալ, և կրճատ ձևով՝ չրիչրիկալ, թրիթրիկոց: Նկատելի է, որ այս բոլորի մեջ ստորադասականը ՚յ է, մինչդեռ այլուր գտնում ենք ընդհանրապես ու:

60) Խայ (դբ. խի) բնաձայնով են կազմված շխպիցնել, չըխպչրիպալ, չըբըբրալ, չխչխպալ, չխչխպալ, ճխճխպիլ, չխչպիլ: Սրանց նախաստիպն է հին հայերենից նողփիւն:

61) Կ բաղաձայնով կազմված ունենք սակավաթիվ բայեր. որոնք են՝ արմատի կրկնությամբ ճկճկալ, մկմկալ, տկտկալ.— բնաձայնի կրկնությամբ՝ մկկալ.— ո սաստկականով և հաճախական ձևով՝ զկտալ, ծկտալ, ճկտալ.— առանձին է Ձնում ծկլթալ: Կրաբարում ունենք ճիկ, որ այս բոլորի մեջ ամենապարզ արմատն է ներկայացնում, բայց նաև ձգեռտ, ձգուտալ:

62) ա բնաձայնով կազմված ձևեր են՝ խտխտալ, պտպտալ, կտկտալ, ճտճտալ, պտրտալ: Սրանք բոլոր կրկնավոր են, միայն վերջինը պարզ, բայց հաճախական: Առանձին ձև ունեն կոտկոտալ, դդդդալի, ճավտալ:

63) Խ բնաձայնով ունենք՝ պարզական փթալ բալը, հաճախական քթոտալ, չթոտալ, ճթոտալ, փթրտալ, իսկ կրկնությամբ՝ փթիթալ, քթքթալ, պթպթալ, ճթճթալ, ֆթֆթալ:

64) փ բնաձայնով կազմված ունենք մի խումբ բայեր, որոնց մեջ միակ պարզականն է ափալ (որից տփել, տփոց):— կրկնական են՝ թփթփալ, քփքփալ, լփլփացնել, տփտփալ, խփխփալ, շփշփալի, կպկպալ, չփչփալ, ծպծպացնել.— նաև սապտալ.— բնաձայնի կրկնությամբ են չփպոց, իսկ չ հավելվածով է շփլթոց:— Սրանց հնագույն օրինակն է գրաբարի թափթափիլ «սիրտը բաբախել», դոփել, ծափ, կափկափել, շարշափիւն. և նոր բնաձայն նուի տալ:

65) փռ բնաձայնով են կազմված թփռ թփռ, լփրցնել, և տ հաճախականի հավելումով՝ լփռտալ, լփռտկել, քփռտալ, քփռթալ, լփռոց (լպռակ):

66) Սրա հակառակ քփ բնաձայնով են կազմված՝ պարզական տրփալ, չրփացնել, շրփալ, դրփել, թրփոց, կրկնակ ալ-ով՝ թրպպոց, շրպպալ, չրպպալ, կրկնավոր ծրփծրփացնել, տրփտրփալ, կրփկրփոց, շրփշրփալ ձևերը:

67) ք բնաձայնով են կազմված՝ պարզական տքալ, նքալ, հաճախական տքրտալ, թքրտալ, նքրտալ, կրկնավոր տքտքալ,

ծքծքալ (նաև ծգծգալ), թքթք, ճքճք, և ք-ի կրկնութիւմբ էլ՝ արքալ: Առանձին է մեռւմ քքշիլ:

68) Հ բնաձայնով, բայց միշտ արմատի կրկնութիւմբ կազմվածք բալեր են՝ կչկչալ, քչքչալ, խչխչալ, գգգգալ, նաև քչփչալ, դչդչալ, ինչպես նաև ց բնաձայնով՝ կճկճալ, պճպճալ: Հին լեզվի մեջ Հ բնաձայնով ունենք հատկապես ցիչ, ցչալ և այլն, դոյականաձև հայրուչ, ց-ով կազմված քքքքել, իսկ ո ձայնավորով միասին՝ գոչել, որի կրկնավորն է բարբառներում գոչգոչալ, սրանից էլ ածականաբար՝ գոչգոչաց:

69) Ամենաշատ դործածված բնաձայններից մեկն է լ, որից արմատի կրկնութիւմբ կազմված են՝ բլբլալ, գլգլալ, գլգլցնել, զլզլալ, թլթլալ, խշխշալ, ծլծլալ, կլկլալ, զլզլալ, ճլճլալ, չլչլալ, վլվլալ, փլփլալ, ֆլֆլուն, հաճախական են վլվլիլ:

70) Նույն ձևով, միայն թե երկրորդ եզրի մեջ արմատի բաղաձայնը դարձնելով վ (հմմտ. № 34) կազմված են ծվվալ, ցվվալ, ղվվալ, սվվալ, և հաճախական ձևով՝ ցվվալ, կվվալ:

71) Նույն լ ձայնի կրկնութիւմբ են ծլլալ, պլլալ, սլլալ, ճլլալ:

72) Նույն լ-ի վրա ավելացնելով փ՝ ցլփալ, ծլփալ և կրկնութիւմբ՝ ծլփծլփալ.— նաև ներմուծելով մ՝ ծլմփացնել, ճլմփալ, չլմփալ, չլմփչլմփալ.— Առանձին են ճլվզ, ճլվստալ:

73) Նույն լ-ի վրա ավելացնելով դ կամ թ (ա)՝ ստանում ենք պարզական զլթալ, պլթիլ, կլթիկ, հաճախական զլտրաալ և և կրկնավոր՝ բլթբլթալ, զլթզլթալ, կլթկլթալ, չլթչլթան. պլթպլթալ, փլթփլթալ, քլթքլթալ, բլթբլթալ, զլթզլթացնել, և կրճատ՝ ճլճլթալ, ճլճլալ, զլզլթալ:

74) Անշատ ձևեր են ցլքցլքոտիլ, կլխտալ, ճլխթրալ, ճլլլալ:

75) Ավելի շատ սովորական է ց բնաձայնը, որով ամենապարզ ձևով ունենք՝ քնալ, ցնալ և խնիկ «անգախոս». կրկնութիւմբ՝ ճննալ, արմատի կրկնութիւմբ՝ զնզնալ, զնզնալ, թնթնալ, ճնճնալ, զնզնալ, տնտնալ. և ու ձայնավորի ներմուծմամբ՝ զունզունալ, թունթունալ, զունզունալ:

76) Աճում գաւնում է ց կամ ցկ, որով ունենք պարզական զնգալ, ճնգալ, ճնկեցնել, ճնկալ, զնկալ, վնգալ կամ վնկալ, զնկալ, խնկոց «կռուկի ձայն». կրկնութիւմբ զնգզնգալ, զնգզնգալ, թրնգթրնգալ, փնգփնգալ, ծնգծնգալ, վնգվնգալ, տնկտնկալ. ճնգճնգացնել, զնկզնկալ, զնկզնկալ, ճնկճնկալ, փնկփնկալ, կրճատ՝ զնկոց, հա-

ճախական՝ զնկոտալ, զնկրտալ, ժնկոտալ, տնկոտալ, ճնկոտալ, ֆոնկոտալ, կրկնավոր հաճախական՝ թնկթնկոտալ.— անշաա ֆնում են ճնկլլնկալ, տնկլտալ, ճնկլտալ, ժլնկալ, վնգստալ, կոնկստալ, ցնգլի:

77) Սրա մեջ կարելի է ներմուծել նաև ր կամ ռ գորացուցիչը, որով ստանում ենք պարզական դրնգալ, զրնգալ, ծրնգագնել, ջրնգալ, տոնդոց, կրկնական՝ դրնգդրնգալ, զրնգզրնգալ:— Սրա հին օրինակն է նաև փոնգալ, որ գրվում է նաև փոնկալ, փոնքալ (այս ձևերը տալիս է ՆՀԲ, բայց ԱԲ չի հիշում).— հաճախականն է գվո. փրորնգտալ:

78) Գտնում ենք նաև նք, որով ունենք պարզական տնքալ, թնքցնել, կրկնավոր՝ տնքտնքալ, փնքփնքալ:

79) Մի քանի օրինակ էլ ունենք նք ձևով. այն է՝ փնթփրնթալ, քնթփնթալ, խնթխնթացնել, խոնթխոնթալ: Նույն խմբին են պատկանում աճամաբ՝ ճնթկոց, ճնթլկոց:

80) Ամենից պվելի գործածական է ռ բնաձայնը, որից մի քանի օրինակ տեսանք վերը պարզական ձևով (№ 14): Հին հայերենից հետին շրջանում արդեն ավանդված է զռալ, որ ունի ՆՀԲ, բայց չի հիշում ԱԲ: Բարբառներում աչքի են ընկնում հատկապես սրա կրկնված ձևը (ռռ), որից ունենք բռռալ, գռռալ, դռռալ, զռռալ, խռռալ, կռռալ, ծռռան, դռռալ, ճռռալ, մռռալ, շռռալ, պռռոց, սռռալ, փռռալ, ֆռռալ. նույնը նաև կրկնակ ր-ով՝ սրրալ, մրրալ:

81) Վերը (№ 26) տեսանք նաև արմատի կրկնավոր ձևը (բոբոալ և այլն). բայց արդեն արմատի բաղաձայնը կարող է փոխվել երկրորդ եզրում. այսպես են գոմոալ, կոմոալ, ճոմոացնել, դովոալ, ծովոալ, դոբոացնել, կրվրալ: ԱԲ գիտե արդեն մռվռել, որ սակայն չունի ՆՀԲ: Սրանց կարող ենք միացնել հին լեզվից ճիճոռնք, ճոռել, ճոճոռոզ: Այս բոլորի հնագույն պատկերը ներկայացնում են գոռգոռալ, խոռխոռալ, որոնք կենդանի են բարբառներում. կրճատ ձևեր են բոռբոալ, պոռպոալ. իսկ ու ձայնավորով էլ՝ դուռլդուռալ: Կա նաև գոռռալ՝ նախորդ № 80 ձևով: Հաճախական ձևով է պոռվալ:

82) Այս նույն ռ բաղաձայնից աճած ունենք նաև ոք (կամ րք), որից պարզական ձևով կազմված են կոթալ, ճոթալ, վոթալ, փոթացնել, փրթացնել, չրթալ, ճրթոց, ջրթոց. նույնից կ հաճախականով՝ ծոթկալ, փոթկալ, վոթկալ, զոթկացնել, փոթկացնել, ֆոթկալ:

83) Սրանց կրկնավորներն են կռթկութալ, վռթվութալ, վրթվլըրթալ, չրթչրթալ, ճրթճրթալ, խրթխրթացնել, փրթփրթալ, մրթմրթալ, և կրճատ կրկնութլամբ՝ բռբռթալ, ճռճռթալ, պռպրթալ, խռխռթոց, մրմրթալ, վրվրթալ (նաև վրվթալ): Երկրորդ եզրում արմատական բաղաձայնի փոփոխութլամբ են չրթփրթոց, չրթվրթալ, փրթմրթալ, փռթպրթալ, ճրթուվրթ:

84) Փոխանակ ռթ ձևի ունենք նաև ռա՝ հետևյալ բառերում. ֆռաել, փռտփռտալ, կրտմրտալ, ճռպռտալ: Անշատ է նևում ֆրռլիալ ձևը:

85) ռ բաղաձայնը էլ ավելի աճելով՝ ստանում է նաև ռլա, ռլնգ ձևերը, որոնցից ունենք՝ խռլտալ, մռլտալ, կռլտալ, շառլտտուք, տռլտալ, մռլտկալ.— խռլնգալ, տռլնգալ, տրլնգալ:

86) Ունենք դարձյալ ռչ (րչ) ձևը, որի համար կարելի չէ ասել, թե իսկապես թնչ ծագում ունի, որովհետև կարող է լինել թե՛ չ բնաձայնի սաստկականը և թե՛ ռ բնաձայնի չ-ով աճած ձևը: Սրանից են կազմված կռկռչալ, կրչկրչալ, պռչպռչալ, մրմրչոց, խրխրչալ:

87) Փոքրիկ, բայց շատ հին մի խումբ են կազմում կնրցնել, դնրալ, դրնացնել, դռդռնցնել, որոնց նշանավոր վկայութլունն է «Անդ եղիցի լալ և կրճել ատամանց» (Մտթ. Ը. 12, ԺԴ. 42, Ղկ. ԺԳ. 28): Գոյականի ձևով էլ ունենք հնից վնիռն «ծիծեռնակի ձայն»:

88) Մի այսպիսի փոքրիկ խումբ են կազմում մլաել, միալ, կլաել, կռալ, մղալ, որոնց հետ կարելի է կցել նաև հառհալ: Այս բոլորը բնաձայն բալերի ամենահարազատ պատկերն են ներկայացնում:

89) Նույնպիսի հարազատ պատկեր ունեն մալել, պալել, կրկնութլամբ՝ մալուլել, որոնց ամենահին վկայութլուններն են գրաբարի մեջ՝ վալել, հալհոլել, լալ լու, հալ հուչ:

90) Ավելի սակավաթիվ՝ գրք. վու վու «աղափսիի ձայնը», գվո. դուդու:

91) Այս բոլորից դուրս անսովոր ձևեր են ներկայացնում ծմրալ, ծպտալ, կժրկտալ, խռփռշտալ (գոյականն է խռռռփռշ), խռխշտալ, խռխռնճալ, խորշխորվալ, թրմնչալ, թաթրտկալ, լբլբբեցնել, կխթալ, գոտատիլ, ճարճրալ, պռշկալ, կոնկոռնալ, կոշնել, կրկտալ, շղկկալ, շխկարալ, շախկղի, մռմշտալ, մոռմքալ, որոնք կարելի է բացատրել նախորդ բնաձայն բալերի կազմութլան ռճով:

Այսպիսի անհաս ձևեր են նաև գրաբարից ավանդված հետևյալ բառերը.— քթննջել, քարթնջումն, խուպոտ, ճնճուել, ճնճրդուել, փտտածաղիկ, բաղբաջել, բաղբաջանք, գանգիւն, խախանք, կական, կթղալ, կնտնաոց, կուկլուել, կրաս, դողանջել և քրքտալ:

Վերոհիշյալ 91 կարգի բնաձայնները վերածելով մեկ ընդհանուր կանոնի, կարող ենք ասել, թե՛

Բարբառների մեջ բնաձայնները կազմվում են մեր բոլոր բաղաձայններից (բացի ձ, յ, ու, թ, լ), ազելացնելով նրանց վրա իբր աճական՝ 1) զ, ժ, շ, ս, մ, ն, վ, դ, խ, կ, ա, ք, փ, ք, չ, լ, ու բաղաձայնները (պարզ կամ կրկնված ձևով և կամ արմատը այս բաղաձայնների հետ կրկնված), 2) կամ թե նգ, նկ, նք, նթ, ու, մբ, մփ, բփ, լփ, լթ, խպ, խկ, փո, ոչ, շու, ստ կրկնակ ձալնախմբերը, 3) կամ թե նգո, բնգ, բխկ, ուլտ, թուտ, վուտ, մուտ, լմփ, բմփ, 4) և կամ վերջապես ունգ երկակ և քառակ ձայնախմբերը:

* * *

Ամեն լեզվի մեջ էլ կան բնաձայն բառեր: Հայերենի հետ համեմատելու համար օրինակ առնենք մեր շրջակա և ծանոթ լեզուներից մի քանիսի բնաձայն բառերը:

Ռուսերենից՝

хохотать	բարձր ձայնով ծիծաղել
жужжать	բզզալ, տզզալ
храпеть	խորդալ, խոմփալ
шуршать	տերևների, շորի շրջլուն
тарахтеть	տակառի զլուվելու ձայն
чирикать	ճուլողել
гогогать	սագի ձայն
каркать	ազապի կոկոալ
ворковать	աղափուու, մնջել, վուվու
ржать	խրինջել ձիու
пычать	բառաչել
блеять	մալել ոչխարի
мяукагь	մլալել կատվի
гавкать	հաջել շան
тявкать	» »
шамкать	պառապի շաղփաղփել

квакать	գորտի կոկոսլ
булькать	պլթպլթալ (կերակրի, ջրի)
чавкать	ուտելու ժամանակ չփչփացնել
Ֆրանսերենից՝	
glouglou	շշից թափված ջրի կամ հնդկահավի ձայն
glousser	հավի կրկնոցը ճուտերը կանչելիս
cocorico	աքլորի ծուղրուղու, կուկուլիկու
froufrou	շորի շրշյուն
trictrac	նարտի
roucouler	աղափնու և տատրակի ձայն
hurler	գալի և շան ոռնալ
caqueter	հավի կարկաչել
miauler	կատվի մլավել
hennir	(>լտ. grunnire) խոզի խորդալ
grogner	ձիու խրինջել
braire	էջի զոալ
gazouiller	ճովողել թռչունի
rugir	(<լտ. rugire) մանչել առլուծի
barrir	փղի ձայն
trompeter	արծվի ձայն
pouffer	փոթկացնել (ծիծաղել)
coasser	գորտի կոկոսլ
croasser	ագռավի կոկոսլ
bourdonner	բզեզների բզզալ

Ինչպես այս մի քանի օրինակները ցույց են տալիս, ոռւսերենի և ֆրանսերենի բնածայն բայերը չեն կրում հայերեն բնածայն բայերի բնույթը: Մեր բայերի արմատը առաջին բաղաձայնն է միայն, որի վրա ավելանում են զանազան աճականներ և զորացուցիչ բաղաձայններ: Իսկ ֆրանսերենի և ոռւսերենի բնածայն բայերը ամբողջությամբ արմատական ձև ունեն:

Այս կողմից հայերենին շատ ավելի նման են թուրքերենի բնածայն բայերը, որոնց ամբողջական ցուցակը տալիս ենք այստեղ՝ բառաքղելով Պետրոս Զեքի Կարապետյանի Օսմաներենի հայերեն բառարանը (տպ. Պոլիս, 1912)՝ ծալրից ծալր:

patər patər patərdamaq աղմկել

parəl parol parİamaq փալլփլել

- taqərdamaq *թնդալ*
teker-meker tekerlemek *թավալել, գլորել*
- 5 jəngəl-jungul *դանդաղ և աղմկալից*
jayır-jayır *ճարճատելով*
jətləmaq *ճռնչել*
jərfər *ճպուռ, շատախոս*
jəzərdamaq *ճռնչել*
- 10 jəzləmaq *խշիշալ, ճղրտալ, ճռնչել*
jəğəltə *ճովողում, կարկաչում*
janbur-junbur *ջրի մեջ ընկնելու ձայնը*
jəzləmaq *այրելու ձայն*
jivjiv *թռչունի ճովող*
- 15 jəvəldamaq *թռչունի ճովողել*
čətər-čətər čətərdamaq *ճարճատել*
čəğəldamaq *ջրի խոխոջել*
čəqəldamaq *կոպիճի՝ ընկույզի ձայն հանել, շառաչել*
čəngərdamaq *վայնասուն փրցնել*
- 20 čot *փոքր ձայն*
čətərdamaq *ճաթուտել*
čortlaq *ճպուռ*
čərčər *ճպուռ, նուրբ ձայնով ջուր*
čəngərdamaq *հնչել*
- 25 čənləmaq *ականջը խոսել*
čətərdamaq *շառաչել*
harəl harəl *առատահոս հոսել*
harəltə *ժխոր*
(xarxara (արար. ۰ خرخر) *հանչլուն*))
- xərdəmaq *խորդալ*
- 30 xəđxəđ *խարշափլուն*
xəđərdə *խարշափլուն, սոսափլուն*
xəđəldamaq *խժալ*
xumurdamaq *մոմալ*
xənjaxənj *լիուլի (բազմութլուն)*
- 35 xortləmaq *խուտալ*
dəzləmaq *բզզալ*
dərdər, dərəltə *պարբալ խոսք, տոտոց*
zəngər zəngər zəngərdamaq *դողալ*
zərp *հանկարծ, մեկենիմեկ*

- 40 zərəl zerol բարձրաձայն (լալ)
 zərlamaq գռալ
 zərəldamaq ճռնչել, zərəl|ə անպետ խոսք
 š.ɪplamaq ապասկի շառաչել
 š.ɪpər šupur šapərdamaq շաչել
- 45 š.ɪdərdamaq շառաչել, կարկաչել
 šarəl šarəl šarəldamaq հեղեղի պես հոսել
 š.ɪqərdamaq շաչել, ճովողել
 šaqɫamaq շաչել
 — šərp հանկարժ, մեկին
- 50 — šərəl šərəl šərlamaq (šərəldamaq) խոխոչել
 šuruldamaq մոմուալ
 š.ɪroloɔp աղահարար ուտելու ձայն
 tarərdamaq ուղեբրի ձայն հանել
 taqər tuqur taqərdamaq ոտնաձայնով դղրողել
- 55 təngərdamaq շաչել, կռնչել
 — tənlamaq հնչել, թնդալ, դանչել
 — təqər təqər təqərdatmaq դռնչել, թնդացնել
 gurgur, guruldamaq փորի կոկոալ
 — gəɫərdamaq կրճտացնել ատամները
- 60 fərlatmaq շպատել
 — fərləldaɔq շռնչան
 — fərel fərel dɔnmek արագ-արագ շուռ գալ
 — fəš fəš Թխավարելու ձայն
 — fəšər fəšər fəšərdamaq ֆշրտալ, շաչել, խոխոչել
- 65 — fəšəldamaq շչել, շառաչել, խարշափ
 fəsər fəsər ičmek անընդհատ ծխել
 fəslamaq, fəšəldamaq փսփսալ
 fenger fenger aɔɫamaq դառն արցունքով լալ
 gəpər gəpər gəpərdamaq հոուզեռով եփվել
- 70 qəɫərdamaq ատամները կրճտացնել
 qəɫərdamaq ոռնալ, կողկանձել
 q.ɔɫ-šɫdamaq խարշափել
 kʏtʏrdʏ patərdə աղմուկ, ժխոր
 gʏrʏldemək աղմկել, գոռալ, երկինքը որոտալ
- 75 gʏmʏrdemək մռնչել, գոչել
 mərəldamaq մոմուալ
 məšəɫ məšəɫ մշիկ-մշիկ (քնել)

- melemek մալեկ (ոչխարի)
 miyav մլավլուն, miyavlamaq մլավել
 80 vərլamaq } տոտալ, դատարկ, խոսելով ձանձրացնել
 vərəldamaq }
 vəzəldamaq }
 vəzlamaq } բզզալ, տզզալ, դատարկ խոսել
 vaqvaqa (արաբ.) գորտի կոկոռց
 velvele աղմուկ, ժխոր
 85 havlamaq հաչել (շան)
 hayqərmaq պողչտալ, բղավել
 hete pete խոսքի մեջ վարանում
 hoplamaq ցատկել, սիրտը խաղալ, հուզվել
 hüngür hüngür աղիողորմ (լալ)
 90 həçqərmaq հեկեկալ

Ինչպես քննութունը ցույց է տալիս՝ բնաձայն բայերի արմատը մի ամբողջական վանկ է. pat, par, tak, tek, ǰang, ǰay, ǰar, ǰart, ǰez, ǰeg, ǰanb, ǰiv. ǰev, çat, çeg, çaq, çang, çət, çart, çər, çəng, çən, har, xər, xəš, xum, xənǰ, xort, döz, dər, zang, zər, zərp, šap, šad, šar, šaq, šərp, šər, šur, tap, taq, tənq, tən, təq, gur, gəǰ, fər, fəš, fəs, fəng, qəp, qəǰ, küt, gür, güm, mər, məš, mə, vor, vəz, vəl, hav, hayq, het, hop, hüng, həç (բուրբ 68), որոնցից կազմվում են վերոհիշյալ 90 բառերը: Արմատները աճում են ər, əl, (er, ir, ur, ul, ür, ül) մասնիկներով, որոնցից էլ կազմվում են բալանունները tə, də վերջավորութամբ. իսկ բայերը da-maq, la-maq (de-mek, le-mek) վերջավորութուններով:

Բայց վերոհիշյալ 68 արմատներն էլ կարելի է դասավորել հետևյալ ձևով.

1. ǰer, çər, xər, dər, zər, šer, fər, mər, ver.
2. par, har, šar, gur, gür, šur.
3. ǰart' çart xort.
4. zərp, šərp.
5. taq, çaq, šaq, tek, təq.
6. çən, tən.
7. çəng, təng, çang, ǰang, zang, fəng, hüng.
8. ǰəz, döz, vəz.
9. xəš, feš, meš.

10. pat, čat, qūt, het, čət.

11. šap, tap, qəp, hop.

12. ցəլ, qəլ, heč.

Մնացյալները մնում են մի-մի կամ առ առավելն երկու:

Բայց այս 12 կարգի բնաձայնները ցույց են տալիս նույնպես, որ կա կազմութիւն ընդհանուր մի կանոն:— Բուն արմատն է բառի առաջին բաղաձայնը, որ ընդհանրապես Ձ (33 անգամ) և երբեմն էլ a (20 դեպք) կամ e (5 դեպք), u (3 դեպք), ū (4 դեպք) ձայնավորներով միանում է r, q, n, z, š, t, p, j, č աճականներին: Ամենաշատ գործածական աճականն է r, որից ունենք 15 օրինակ: Աճականին կարող է ավելանալ նաև մի ուրիշ բաղաձայն (t, p, g) և կազմել նոր խումբ: Այս կողմից ամենահարուստն է ng, որից ունենք 7 օրինակ:

Այս բոլորը նույն է հալերեն բնաձայն բալերի կազմութիւն հետ: Չեմ համարձակվում ասել, թե երկու լեզուներից մեկը մյուսից փոխ է առել արդյոք, թե նույնանման մտածողութիւն պատահական արդյունք է:

Այս մասին վճիռ կարող է տալ միայն թուրքերեն լեզվի պատմութիւնը և հատկապես Կենտրոնական Ասիայի ակթայական լեզուների ուսումնասիրութիւնը: Այստեղ հիշում եմ միայն, որ չուվաշերենում ազմուկ, ձայն ցույց տվող բնաձայն բալերը կազմվում են artat, altat մասնիկներով. ինչպես՝

šaltartat թխկացնել

axaltat քահքահ ծիծաղել

maxartat քրթննչել, փնթփնթալ քթի տակից:

(Ашмаринъ, Матер. 299)

Սրանց նման են թաթարական բնաձայն բալերը, որոնք կազմվում են ի միջի այլոց ərda, əlda մասնիկով. ինչպես՝ šabərdə «չրի մեջ ճողփալ», čəyəlda «խոզի խանչել» և այլն (անդ, էջ 300):

13. ՕՏԱՐ (ՓՈՒՆԱՌՅԱԼ) ԲԱՅՆԻ

Օտար լեզուներից փոխառյալ բալեր շատ կան հին հալերենի մեջ: Այսպես՝ պարսկերենից են անդաճել «մտածել», բազմիլ, շնորհել, բժշկել, գրաւել, դատել, դրուստել և այլն: Ասորերենից են աքսորել, բասրել, գաղթել, զուգել, թարգմանել, խարբալել, հաշուել, շպարել, սափրել, փրկել, քարոզել և այլն: Հունարենից

փոխառյալ բառեր շատ կան հայերենի մեջ. բայց բայ չկա: Այդ շատ սակավաթիվ բայերի մեջ կարող ենք հիշել միտոնիլ, փոսել, կանոնել, հոռել, սաղմոսել, պոռագել, պոռնկել, տպել, տպաւորել, մարտիրոսանալ և այլն: Արաբերենի էլ սակավաթիվ բայերից կտրելի է հիշել խալտիլ «սխալվել», խանդակել «փոս կամ խրամ բանալ», կլայնկել «անագագոծել», հիսարել կամ խսարել «պաշարել», մկրտել, նալել և այլն: Կիլիկյան շրջանում ֆրանսերենից փոխառյալ սակավաթիվ բայերի մեջ էլ կտրելի է հիշել բլալթել շալնչել, շասաել, սալզել, տրֆընդել և այլն:

Այս բոլորը վերաբերում են անցյալին:

Արդի հայ բարբառները ունեն բազմաթիվ փոխառյալ բայեր, իրենց շրջապատող կամ տիրող լեզուներից: Բազմաթիվ փոխառութլուններ ունեն հայ բարբառները Ճաճկաստանում՝ տաճկերենից, Կովկասում և Ռուսաստանում՝ ռուսերենից, ինչպես և մլուսերկրներում ուրիշ լեզուներից (Ռումինիայում՝ ռումիներենից, Լեհաստանում՝ լեհերենից, Հունգարիայում՝ հունգարերենից) և այլն: Այս վերջինները սակավաթիվ են և չեն մտնում ընդհանուր հայ լեզվի շրջանակի մեջ:

Մեծագույն թիվը կազմում են տաճկերենից կամ թուրքերենից փոխառյալ բայերը: Ամեն տեղ էլ սրանք կրկու կարգի են բաժանվում. փոքր մասը արմատով միայն թուրքերեն է, իսկ վերջավորութլամբ հայերեն: Ճալիս ենք այստեղ մի ցանկ թուրքերենից փոխառյալ բայերի՝ Պոլսի հայոց բարբառով.

- աշխիլ, ախշիլ «կերակուրը թթվել» <թրք. eşki-mek.
- բաշլայիլ «սկսել» <թրք. başla-mak.
- բարըշիլ «հաշտվել» <թրք. barəş-maq.
- բարըծուցիլ «հաշտեցնել» <թրք. barəş-dər-maq.
- բեջեիլ «հարմարցնել, սարքել» <թրք. bejer-mek.
- բըլըշիլ «կեղտոտվել, վարակվել» <թրք. bulaş-maq.
- բիլեիլ «սրել (դանակ և տլլն)» <թրք. bile-mek.
- դարգըղնիլ «ցրել, տակնուվրա անել» <թրք. darmadağən-kəf-kel «ճճմել» <թրք. ez-mek.
- թալիլ «կողոպտել» <թրք. tatan.
- թամահիլ «ազահել» <թրք. tamah.
- թարթիլ «կշռել» <թրք. tartmaq.
- թեմըծուցիլ «մաքրել» <թրք. temiz.
- թըլսմիլ «խցկել» <թրք. təqmaq.

- թօփեյ *ճհազաքի* < թրք. top-la-maq.
 խալալի *ճանազի* < թրք. qalay-la maq.
 խալըսի *ճազատի* < արաբ. xalās.
 խամզեյ *ճըոսի* < արաբ. ʿammāz.
 խամգըրի *ճհամոզի* < թրք. qandər-maq.
 խարջեյ *ճծախսի* < արաբ. xarj.
 խափլայի *ճծածկի, պատի* < թրք. qapla-maq.
 խրմըշեյ *ճչխնայի* < թրք. qey-maq, դերբ. qəy-məš.
 խըոստի *ճըարկանայ* < թրք. xərz-lan-maq.
 հազըրուրի *ճպատրաստի* < արաբ. hāzər.
 հավասի *ճփափագի* < պրս. heves, havas.
 մեհերեյ *ճկնքի* < արաբ. muhr, < թրք. mōhūr-lemek.
 մընգըռեյ *ճկեղտոտի*, մընգըռի *ճկեղտոտի* < պրս. murdar, ազազ. mundar.
 մըշտեյ *ճբոթի* < պրս. mušt, բռունցք.
 յըղեյ *ճգիզի* < թրք. yerən *ճդեզ*, yər-maq *ճդիզի*, (որցույ է տալիս, թե ածանցումը կատարված է yər- ղոն գոյականից և ոչ թե բալից).
 նալոյեյ *ճպատմի* < արաբ. naql.
 նախշեյ *ճնկարագարդի* < արաբ. naqš.
 չայեյ *ճնվազի* < թրք. çal-maq.
 չոքի *ճծնրադրի* < çök-mek.
 սաբոնեյ (Երեւ. սապոնեյ) *ճօճառի* < թրք. sabun-lamaq.
 սախոնեյ *ճհխասի, հաշմանդամ դարձնի* < արաբ. saqat ճհաշմ).
 սըխմեյ *ճսեղմի* < թրք. səq-maq.
 սըղմի *ճտեղավորի, պարփակի* < թրք. səḡ-maq.
 սուսնալ *ճլոնի* < թրք. sus լուս.
 փառագեյ *ճպատառոտի* < թրք. para-lamaq. (միանալով հայերեն փառատել ձևի հետ).
 փառըլտալ *ճփալլիլի* < թրք. parəl-damaq.
 փառալի *ճժանդոտի* < թրք. pas-lan-maq.
 փեյտայի *ճառաջ դալ, Երևան դալ* < պրս. peyda.
 քեսեյլի (Երև. քիսայլի), *ճքիսվել բազմիսում քիսաքսվել* < պրս. kīsa քսակ.
 քըֆրեյ (Երև. քըվրեյ) *ճհայհուլի* < արաբ. kufr ճհայհուլանք):

Երբևեմ հալերեն բառը ձևով և իմաստով այնքան նման է լինում թուրքերենին, որ բոլորովին նույնանալու համար մի քալ է միայն մնում: Այսպես են՝

սեղմել = թրք. səqmaq «սեղմել», որից և փոխ. Պլ. սըլսմել սեղմել:

թխել լիցկել = təqmaq «լիցկել», որից և փոխ. Պլ. բըլսմել լիցկել:

փարատել «վանել, հեռացնել, մաքրել» → թրք. parələmaq. «պաաաա-պատաաա անել», որից և փոխ. Պլ. փառատել «պատառոտել»:

Թրք. darmadağın «ցրված, ցիրուցան», որից փոխ. Ասլ. Արբ. Եփր. Կյուր. Մշ. Մրս. Ջրս. Պլ. տարաղնել «ցիրուցան անել», Ախբ. բաժանել, սփռել» (հլ. առք և աեղ բառերի հետ կապակցելով):

Ալլ բարբառներից հիշենք, օրինակ՝

Նոր-Ջուղայի բարբառով՝

բիլուրվել լիսլահաս դառնալ, մեծանալ, բիլուրացել է բարդեն մեծ է < թրք. بيلور bilur գիտակ > բիլուր «մի քիչ լիսլահաս դարձած տղա»:

զաստել «իրար վրա շարել» < պրս. dasta.

Մարաղայի բարբառով՝

բաշլամըշել «սկսել»

դամիլ «դամ դնել»

դինջանալ «հանդատանալ»

թորգիտմիշել «թօղնել, լքել»

ինչիթմիշել «նեղացնել, վշտացնել»

կրփլլել «կողպել»

հազըրել «պատրաստել»

չաթմըշել «բարձել»

շիրվիտվել «բարկանալ»

փառշել «գորգ փռել»

կուղուրմուշոցուցել «կատաղեցնել»

ալըշմըշացուցել «վարժեցնել»

թուլտասըրմըշել «շտապեցնել»

կըզըրմըշել «տաքացնել»

(որոնք նաև թուլտասըրմըշոցուցել, կըզըրմըշոցուցել):

Այս բոլորը, ինչպես ասացինք, ունեն հայերեն վերջավորութիւն և ըստ այսմ խոնարհվում են հայերեն բայերի նման. ինչպես՝ մէօհրեցի, խանդրեց, աշխեցաւ, կը փէլդալի և այլն:

Այս կարգի բայերի թիվը մեծ է:

Սակայն շատ ավելի մեծ է թիվը այն կարգի բայերի, որոնք փոխ են առնված դերբայական -միշ ձևով և խոնարհման ժամանակ նրանց կցված հայերեն օժանդակ բայն է միայն, որ խոնարհվում է:

Եթե բայը ներգործական է, հարակից օժանդակ բայը լինում է ԹԵՆԻ (Երև. անել, ՆՆԽ. անիլ, ՊԼ. ընել և այլն), իսկ եթե չգործ կամ կրավորական է, օժանդակը լինում է ԼԻՆԵԼ (Երև. ըլնել, ՆՆԽ. ըլալ, ՊԼ. ըլալ). ինչպես՝

բաթմիշ ընել «ընկղմել», բաթմիշ ըլալ «ընկղմվել», բաթմիշ էղաւ «ընկղմեց», բաթմիշ ըրավ «ընկղմեց», բաթմիշ պիտի ըլալինք «պիտի ընկղմվենք», բաթմիշ եղիք «ընկղմվելիք» և այլն և այլն:

Ահա մի փոքր ցանկ այս կարգի փոխառյալ բայերի.

Պոլսի բարբառով.

բաթմիշ ըլալ «ընկղմվել» <թրք. batmāš

բաթմիշ ընել «ընկղմել»

բաթդըրմիշ ընել «ընկղմել տալ» <թրք. batərmāš

բաստըրմիշ ընել «գերազանցել» <թրք. basdərmmāš

խալմիշ ըլալ «սահել» <թրք. qaymāš

խանդըրմիշ ընել «համողել» <թրք. qandərmmāš

խավուրմիշ ընել «խորովել» <թրք. qavırmāš

խավուրմիշ ընել տալ «խորովել տալ»

խավուրմիշ ըլալ «խորովել» <թրք. qavırlmāš

խըզմիշ ըլալ «բարկանալ» <թրք. qəzmāš

խըզըրմիշ ընել «բարկացնել» <թրք. qəzdərmmāš

մէօհիւրլէմիշ ընել «կնքել» <թրք. mōhürlemiš

լիւզմիշ ըլալ «լողալ» <թրք. yürmīš

շամառլամիշ ընել «սպտակել» <թրք. şamarlamāš

Նոր-Նախիջևանի բարբառով.

սիւրմիշ անել «քշել»

ուլտուրմիշ կանինք «հարմարցնել, սարքել»

կալաճի անելէն «խոսելով»

տէլէմիշ արթի իս «փորձել դիտել ես»
 պո. նամիշ ըլալ «ցնդվել»
 նախլ պիտ անէր պիտի պատմեր»
 թաշմիշ ըլալ «զեղուլ, թափվել»
 խղտրմիշ կըլանք «կկատաղենք»
 ֆուռլաթմիշ կանէ «կշպոտեա»
 խուլամիշ լալ «գործածել»

(Պատկանեան, Երկասիրութիւններ,
 հառ. Գ, Ռոստով, 1904, էջ 31—37)

Մարաղալի բարբառով.

չալըժժը լէլամ «աշխատեցի»
 զաննամը ին տնէլի «հանդիմանում են»
 թուլտամիշ ըլէլ «շտապել»
 կարլամը տրըն «տեղավորեցին»

Ստորև տալիս ենք այլ բարբառներից օրինակներ, առաջին և
 երկրորդ կարգի փոխառութիւնները ներկայացնելով նույն բարբա-
 րին վերաբերող մասում.

Վանի բարբառ.

Թուրքերենից փոխառուլ բալերը երկու կարգի են բաժան-
 վում.

ա) Նրանք, որ կազմված են որևէ թուրքական արմատով,
 շատ հաճախ թրք. դերբալական — միշ ձևով և հայերեն որևէ օժան-
 դակ բալով. ընդհանրապես անել՝ եթե բալը ներգործական է և
 կամ էլնել «լինել»՝ եթե բալը չեզոք կամ կրավորական է, ինչ-
 պես՝

բայըլմիշ էլնել «խելքը թոցնել»
 թմալս անել «ադահել»
 խտրտր անել «լուր տալ, իմացնել»
 խավասլամիշ էլնել «փափազիլ»
 ճիւքմ կարել «վճիռ տալ»
 մայիլ էլնել «հիանալ, սքանչանալ»
 սուս անել «լուել»
 փոյդա անել «հետրել, ճարել» (պրս. payda)
 փառլամիշ էլով «փալլեց»
 փարալամիշ անել } «պատառոտել, հոշո-
 փառչալամիշ անել } տել, գիշատել»

վեհօգմիշ անել փչացնել, ոչնչացնել»
քիւֆիւր անել ճարտարներ»

Այս բոլորի մեջ խոնարհման ժամանակ խոնարհվում է մի-
այն հայրեն օժանդակ բայը և թուրքերեն բառը մնում է միշտ
անփոփոխ:

բ) Նրանք, որ կազմված են թուրքական արմատից, բայց
հայերեն բալական վերջավորութիւամբ: Սրանք թվով շատ ավելի
քիչ են, քան նախորդները և խոնարհվում են սովորական հայե-
րեն բայերի նման. օրինակ՝

բաշլալել *սկսել»*

բուրեմբորանալ *հավասարվել»*

բարիւշել *հաշտվել»*

բուրիւշցիւցել *հաշտեցնել»*

բեջարել *բխնամել, հոգ տանել» (հատկապես
այգին)*

թալանել *կողոպտվել»*

թալըվել *կողոպտվել»*

իւրեսել *վերջանալ»*

իւռջել *ծախսել»*

իուլդել *փող մանրել»*

կաշխել *ճին. թիմարել քերիչով», որ և գ.
իսաշխել*

կիմիշել *բխնալել»*

ջնուտել *բարկանալ» արաբ. յոռո ճղե, սա-
տանա» բառից)*

նազըրվել *պատրաստվել»*

մեօնրեկ *կնիքով կնքել»*

մուռաըռել, մուռաըրել *կեղտոտել, ապա-
կանել»*

նիշել *ենկարագարել» (արաբ. նագֆ ճար-
դանկար» բառից)*

շարիօշնալ, սարիօշնալ *հարբել»*

չեօչեկ *չոքել, ժուր դնել»*

ջայնվել *կորչել գնալ», հրմ. ջայնվի՛ կորի-
գնա»*

սապոնել *ճծառել»*

առխկըտել *Եհաշմանդամ դարձնել* (արաբ.
 saqat, *Եհաշմանդամ*)

սիլախվորվել *Եզինվել*

Համշենի բարբառ.

Թուրքերին լց փոխառյալ բայերը շատ բազմաթիւ են. ընդհանրապես վերցված են դերբայական ձևով կամ հայերեն ընուշ, ըլուշ օժանդակներով. օրինակ՝

խաօլիս ընուշ *բանտարկել*

յեղմիշ ընուշ *Եզիզել*

կայիբ ըլուշ *Եկորչել*

շաշմիշ ըլուշ *Եզարմանալ* և այլն:

Շատ ավելի քիչ են այն բայերը, որոնք հայերեն բայական վերջավորութիւնն ստանալով՝ բոլորովին հայացել են և խոնարհվում են հայերեն ձևով. օրինակ՝

յեղնուշ կամ յեղմուշ *Եզիզել*, սըղմուշ *Եսեղմել*, բաշընուշ *Եվերջացնել*, պարըշիցընուշ *Եհաշտեցնել*, չօքուշ *Եծնրադրել*, չալուշ *Ենվագել*, բեթորուշ *Եզլուխ հանել*, ուզմուշ *Եճզմել*, ճրմոնել, կանդուրմուշ *Եհամոզել*, դալայուշ *Եանագադօծել*, դըմբշուշ *Եխնայել*, կավուրմուշ *Ետապակել*, որից օրինակ կավուրմեցի *Ետապակեցի*, կավուրմիմ ինի *Եպիտի տապակեմ*, կավուրմո՛ւմ *Ետապակիր* և այլն:

Կիլիկիայի բարբառ.

Սրանք նույնպես երկու կարգի են բաժանվում. առաջինը գուտ թուրքերեն դերբայներն են, որոնք մտել են բարբառիս մեջ (միշ, մըշ ձևով) և գործածվում են միշտ նալ շլինել կամ Էնիլ Եաննիլ օժանդակներով: Այս կարգի բայերը խիստ շատ են. տալիս ենք միայն մի քանի օրինակներ.

բաթմըշ նալ *Եընկղմվել*, *Եանանկանալ*

բաթրյմըշ Էնիլ *Եընկղմել*

դանդըյմիշ Էնիլ *Եհամոզել*

դավուրմիշ Էնիլ դօլ *Եխորովել տալ*

դավուրմըշ նալ *Եխորովվել*

դը՛գմը՛շ նալ *Եբարկանալ*, *Կատաղել*

դը՛գգը՛յմիշ Էնիլ *Եկատաղեցնել*

սօյմուշ Էնիլ *Եկողոպտել*

ուշգուշմիշ Էնիլ *Եսարքել*, *հարմարացնել*

գիւթմիշ Էնիլ սմշտել»

մեօնիւլլեմիշ Էնիլ սկնքել»

Նրկրորդ կարգին են պատկանում այն բայերը, որոնք արմատով թուրքերեն են, բայց վերջավորութիւմբ հայերեն և խոնարհւում են հայերեն բալի պես: Սրանց թիւը՝ նախորդների համեմատութիւմբ, շատ ավելի քիչ է: Տալիս ենք մի քանի օրինակներ.

Էշիլ սկերակուրը մնալով թթվել»

բայըշիլ սհաշտվել»

բայըշցընել սհաշտեցնել»

Էզմիլ սճղմել, ճնշել»

գամանիլ սազահութլունն անել»

բեմիսընել սմաքրել, սրբել»

խալալիլ սլիկկել, անադագօծել»

խալըսիլ սազատվել»

խամմիլ սքսութլունն անել, մատնել»

խեյշիլ սծախսել, խարզել»

խըմրշիլ սխնալել»

հազըլվընալ սպատարաստութլունն տեսնել»

հալասըլ սփափագել, ցանկանալ»

յը՛ղընիլ սդիզել»

նախշիլ սնկարագարդել»

չուքիլ սծնրադրել»

սաբիւնիլ սօճառ քսել»

սախթիլ սփնասելով հաշմանդամ դարձնել»

սը՛լսմիլ սսեղմել, ճնշել»

փեյզեյիլ սծիլելուց հետո հարթել, հղկել,

սփեբտահ անել»

քեսեյվալ սբադնիսում քիսա քսել»

Ֆլանիլ սհալհոլել» (ծագում է ֆլան ֆլան կանեմ սալսպես ալնպես կանեմ» ձեկց):

Սվեգիայի բարբառ.

Առաջին կարգի բայերը կազմված են թուրքերենի անցյալ գերբալից, որ մնում է միշտ անփոփոխ և խոնարհվում է նրա միացած հայերեն օժանդակ բալը:

Նրկու օժանդակ բալ կա, որոնք խոնարհվում են ալս պարագալին. ըննիլ սլիննել» և ինիլ սաննել». առաջինը չեզոք և կրավո-

րական բայերի համար, երկրորդը՝ ներգործական (որի հետ նաև պատճառական) բայերի համար:

Հայտնի է, որ թուրքերենում անցյալ դերբայը երկու ձև ունի. ծանր ձայնավորի համար -məş, թեթև ձայնավորի համար -miş. հայերենը, որ ծանր ու թեթև ձայնավորների համար խտրութիւն չունի, կրկու ձևերից միայն մեկն է վերցրել իր փոխառութիւնը մեջ: Պոլսահայ բարբառը (ինչպես նաև Հրիմի և Նոր-Նախիջևանի բարբառը) վերցրել են -միշ ձևը, որ ավելի հարմար էր հայերենին, իսկ Սվեդիայի բարբառը վերցրել է -մըշ ձևը: Ահա օրինակներ.

բաթմըշ ընցիլ «ջրի տակ ընկղմվել. 2. սը-
նանկանալ»

բաթմըշ ինցիլ «ընկղմել. 2 փչացնել»

բասթըլմըշ ինցիլ «գերազանցել»

դ'ավըռմըշ ինցիլ «խորովել»

խաճգըլմըշ ինցիլ «համոզել, խաբել»

շաշմըշ ընցիլ «զարմանալ» և այլն և այլն:

Երկրորդ կարգին են պատկանում այն բայերը, որոնց արմատը թուրքերեն է (կամ նաև արաբերենից ու պարսկերենից փոխառյալ թուրքերեն), իսկ խոնարհման վերջավորութիւնները հայերեն: Ահա օրինակներ.

բառըշիլ «հաշտվել. 2 սակարկութիւն մեջ հա-
մաձայնութիւն գալ»

բառըշընցիլ «հաշտեցնել»

բըլըշիլ (թրք. başla-maq) «սկսել»

դարդըդընցիլ «ցանուցիւր անել»

դըմ'մաղիլ «ազահել»

թալտընցիլ «կողոպտել, ավարել»

խալիսիլ «ազատել. 2 ազատվել»

խամազիլ «քսութիւն անել, մատնել»

խաթըիլ «ծախսել, վատնել»

դ'ալաջիլ «կլեկել, անադազօծել»

մըշդիլ «հրել, բռնել»

ցախըշիլ «նկարազարդել»

սըլսմիլ «սեղմել թրք. sağmaq»

փառըլդիլ «փալլփլիլ»

փեյդաղիլ «երևալ, հայտ գալ»

քուֆըիլ «հայհոյել»

Կան և արարերեն բայեր՝ այս ձևի փոխառությունը. *ինչպես՝*

Խաղըրի *«պատրաստել»*
 Խիստի *«եղծանել, փչացնել»* նաև *«մահանալ»*
 Բլղի *«կուլ տալ»* (<արաբ. *بالع bal'*)
 ՉԵԼՖԸՔԻ՝ *«ցավից մոմռալ», կապտել*
 հագ՝աթի *«պատմել»* (արաբ. *حكاية hikāyat*)

Ասացինք, որ այս երկրորդ կարգի բայերը խոնարհվում են հայերեն բայերի պես. իսկ առաջին կարգի բայերը ունեն այն առանձնահատկությունը, որ խոնարհման ժամանակների մեջ մասնիկը գնում են օտար բառի սկիզբը և ոչ թե օժանդակի վրա, այսինքն ճիշտ հակառակը այն ձևի, որ ընդունված է Պոլսի բարբառում. օրինակ՝

զը շաշմը ընցում *«կը զարմանամ»*
 գու՛ շաշմը ընցում *«կը զարմանամ կոր»*
 զը բաղաշլամը ինե *«կը պարգևե՛ս»*
 գու բաղաշլամը ինե *«կը պարգևե՛ կոր»*
 գը բասղըբմը ինիմ *«կը գերազանցեմ»*
 գու բասղըբմը ինիմ *«կը գերազանցեմ կոր»*
 բըբ բասղըբմը ինիմ *«պիտի գերազանցեմ»*։

Թուրքերենից հետո գալիս են ռուսերենից փոխառյալ բայերը, որոնք չափազանց շատ են Նոր-Նախիջևանի բարբառում, և շատ ավելի սակավաթիվ Գովկասի հայոց բարբառներում։ Սակայն որ բարբառին էլ որ պատկանեն, ռուսերեն բայերը չեն ստացած հայերեն բայական վերջավորություն և միշտ էլ խոնարհվում են օժանդակ բալով։

Դնում եմ մի քանի օրինակ իմ Գննություն Նոր-Նախիջևանի բարբառի աշխատության (Երևան, 1925, էջ 378—379 շար.) ուսարան հատվածից։

փեռեմիվաթ *«անհիբ քը «եթե ապրէիր, ապրումներն ունենալիր»*
 փօթիթ չանե՞ *«չփչացնե՞»*
 թռե՛րօվաթ *«արի պահանջեցի»*
 փասթուփիթ *«արա՛ վարվիր»*
 արաթիցցը *«եղի՛ր «դիմիր»*
 իլլամիթ *«արա՛ առաջադիր»*

փռասիթ արա՝ «խնդրիք»
 փագավաթ քօ անէ տան»
 փռածիվաթ կանէ «կրնակվի»

Այստեղ տրված բոլոր բայերը անորոշ դերբայով են, որ ուսերեն բայի խոնարհման մեջ պարզագույն ձևն է: Այսպես են նաև հունգարահայոց (Սուչավալի) բարբառով գրված հատվածում (տես իմ Բարբ., էջ 273—6) գործածված ուսմիներեն և լեհերեն բառերը:

դ՛եկեգրաֆագ՝ անիցք «հեռագրենք»
 բ՛օզվօլիդ՝ անին «թուլատրեն» (լեհ.)
 վրգ՛սուրիդ ին «մոմած են» < ուսմ. vacsuit
 նըգ՛ըծիդ՝ չանին «չնեղեն» < ուսմ. necajit
 սլիդ՝ անէ «շտապի» < ուսմ. salit
 արանծագ՝ կանէ «կկարգավորի» ուսմ. aranjat

Այսպես են բոլոր ուշ ժամանակի փոխառութիւնները, որոնք հայերենի բնիկ բառերի հետ դեռ մերված չեն: Այնպես որ զարմանալի է օրինակ՝ անգլ. brush «խոզանակ» բառը, որ Նոր-Ձուղայի բարբառում փոխ առնվելով, դարձել է հայկական վերջավորութիւմբ բրշել «խոզանակել»:

14. ԱՆՍՈՎՈՐ ԱԾԱՆՅՅԱԼ ԲԱՅԵՐ

Ամերիկյան արավակ լեզվի մեջ կան հետևյալ բայական ձևվերը.

Kan «մի քիչ» բառով կամ մասնիկով կազմվում են ամբողջական խոնարհմամբ բայեր, որոնք ցուլց են տալիս, թե գործողութիւնը քիչ չափով է կատարվում. ինչպես՝

daiyahacda «ման եմ գալիս»
 daiyahaddakannika «մի քիչ ման եմ գալիս»:
 (Grevaux—Sagot—Adam, 229)

hittika «հաճուլքով, սիրով, ցերձ. կազմում է ամբողջական խոնարհմամբ բայեր, ինչպես՝

hoddikahittikabu «հաճուլքով ուզում եմ քեզ տեսնել»:
 (Անդ., 231)

Այս երկուսի միացումով կազմվում է նոր բայ, որ նույնպես ունի ամբողջական խոնարհում. ինչպես՝

dayahaddakannihittiparuka *«եթե ես իտիպագ ունենալի մի քիչ ման դալում»:*

(Անդ., 232)

rubuûn *«միայն»* բառով կազմվում են բալեր, որոնք ցույց են ապրիս, թե ենթական միայն արդ գործողությունն է կատարում և նրա հետ ուրիշ բան էլ չի անում. խոնարհվում է ամբողջ բալը իր բոլոր ձևերով. *ինչպես՝*

aiyahaddarubuda *«միայն ման եմ գալիս (և ուրիշ բան չեմ անում)»:*

(Անդ., 232)

Այս ձևը միացնելով առաջին ձևի հետ՝ ստացվում է նոր բալ, որ նույնպես ունի ամբողջական խոնարհում. օրինակ՝

adiarubukannidapa bumûn *«միայն մի քիչ պիտի խոսեմ քեզ հետ (ուրիշ բան չպիտի անեմ)»:*

(Անդ., 234)

Kan *«դեռ, տակավին, էլ»* բառով կազմվում են ամբողջական բալեր. *ինչպես՝*

mandinkoada *դեռ չեմ գալիս*

mandinkoaba *դեռ չես գալիս*

mandinkoala *դեռ չի գալիս և այլն:*

Կարելի է սրա վրա ավելացնել նաև *re* մասնիկը. օրինակ՝

yumûnikoarella *«դեռ նա այնտեղ է»:*

(Անդ., 234)

Non-agentif passif— բայական այն ձևն է, որի ենթական հայտնի չէ, կամ որովհետև խոսողը չգիտե, կամ ուզում է թաքցընել իր իմանալը, կամ չի մտածում ենթական հայտնեցող մասին, որ սական իսկույն պիտի երևա նույն խոսքի շարունակություն մեջ: Ըստ այսմ, երբ ունենք կրկնակ նախադասություն, առաջինի մեջ կարող է լինել այնպիսի մի ձև, որ պիտի պարզվի երկրորդ նախադասության ներգործական բալի և նրա ենթական յիշողով. օրինակ՝

The man's chest is being bitten—the lion is biting it.

Մարդու լանջը պատուված էր.— առյուծն էր պատուել այն:

Այս ձևը գտնվում է աֆրիկյան չիչևա լեզվում:

(Watkins, 76)

Agentif passif.— Սա այն բայական ձևն է, ուր հականակ նախորդին՝ ենթական հայտնի է և ենթարկվում է բալի նշանա-

կած գործողութիւն: Այսպիսի ձև կարող են ստանալ միայն ներգործական բայերը՝ վերածվելով կրավորականի. օրինակ՝

Թուլլ տվեք (ներան) Չամուռնջալին ամուսնացվի (նե) կասունդալի հետ:

Այս ձևն էլ գտնվում է աֆրիկյան չիչևա լեզվում:

(Watkins, 79)

Ամերիկյան կարաիբերեն լեզվի մեջ կա բայական մի ձև, որ ցույց է տալիս, թե լավ է կատարում այդ գործողությունը. այսպես arameta «թաքցնել» բայից՝ karametatitina «լավ եմ թաքցնում», karametatitibu «լավ ես թաքցնում» (na Ա. դեմքի դերանունը, bu Բ դեմքի) և այսպես բայի բոլոր ժամանակներն ու դեմքերը:

(R. Breton, 55)

Բանտու ընտանիքի բենգա լեզվի մասին խոսելիս, ահա թե ինչ է գրում J. Mockey, էջ 7. «Աֆրիկայի այս մասի լեզուները նշանավոր են բայի այն զարմանալի ճկունութեամբ, որով մի միակ արմատից կանոնավոր կերպով, ոնվերջանալի զանազանութեամբ ածանցում են բազմաթիվ ձևեր: Չկա թերևս աշխարհում մի ուրիշ լեզու, որ մոտենա նրանց բայի զանազանութեան և ճիշտ թեքումին, ունենալով միևնույն ժամանակ՝ խոնարհման այնպիսի խիստ կանոնավորություն և իմաստի ճշտություն»:

Հիշյալ բենգա լեզվի մեջ բայը 8 ձև է ստանում. օրինակ՝

kalaka «խոսել»

kalakate «շարունակել խոսելը»

kalakia «խոսել մեկին կամ մեկի համար»

kalakide «խոսեցնել» (պատճառական)

kalanakiani «իրար հետ խոսել» (փոխադարձ)

kalaka bekalikali «ոչ դիտմամբ, այլ պատահաբար կամ զվարճութեան համար խոսել կատակով»

takala «խոսել առաջին անգամ, խոսել փորձել»

talaka bokalaka «խոսել և էլ չխոսել»:

Ժամանակներն են 1 ներկա, 4 անցյալ, 2 ապառնի. այս 7 ժամանակները ունեն 2 եղանակ՝ սահմանական և ստորադասական. հրամայականը ունի 1 ձև, կարողականը 3 ձև (2 ներկա և 1 կա-

տարլալ). բոլորը լինում է 18 ձև: Բալի բոլոր 8 տեսակներն էլ ունեն այս 18 ձևը՝ դրական և բացասական (առանց օժանդակի), որ լինում է $18 \times 8 \times 2 = 288$, նույնքան էլ կրավորական՝ $= 576$, որ եթե 6 դեմքով հաշվենք, կունենանք 3456 ձև մի բայարմատից: (Mackey, 30—33)

Նուբիերների բայական բուենը շատ ածանցական ձևեր ունի, որոնք զանազանվում են ըստ իրենց նյութական բովանդակության: Մի բան պցել կամ գետնի վրա դնել տարբեր են, եթե գրցված կամ գրված առարկան թեթև է կամ թե ծանր է: Երբ մի բան կտորված է, տարբեր բալ է, եթե միայն մի կտոր է կտորված տարբեր է, և, վերջապես, ուրիշ է եթե շատ կտորներ են կտորված: Կամ տարբեր է, երբ մի կարծր բան և կամ մի փափուկ բան է մի քանի կտոր արված: Երբ մի բան են լցնում, տարբեր բալ է, եթե մի անգամից է կատարվում տարբեր, ինչպես մի մեծ ամանից փոքրի մեջ լցնելով և կամ թե մի քանի անգամից լինի կատարված և այլն: Օրինակ՝

biց մի բան գցել,

bag մի ծանր բան գցել, օրինակ՝ մի բեռ գցել:

Այս նպատակին հասնելու համար բայարմատի ծայրին դնում են զանազան մասնիկներ, կամ նաև նախամասնիկներ, կամ արմատի ներքին ձայնավորն են փոխում (ձայնդարձ), կամ արմատի վերջում մի բաղաձայն ավելացնում (աճական): Բայց այս բոլորի համար ոչ մի կանոն չկա, մասնիկների գործածությունը կատարվում է խառնիխուռն և տիրում է մեծ մթուփուն:

(Kaukzor 110—113, 123)

Աֆրիկյան և ամերիկյան լեզուները շատ հարուստ են ածանցյալ բայերի զանազան տեսակներով: Ահա թե ի՞նչ է ասում V. Henry իր աշխատության մեջ ամերիկյան չիկիտա լեզվի մասին. «Չափազանցություն չպիտի լինի ասել, որ չիկիտա լեզուն ունի անսահման կարողություն բարդելու նախնական արմատները և կազմելու բարդ բայեր և գոյականներ... և մարդ ապշած մնում է գաղափարների այն կուտակման հանդեպ, որ այս լեզուն արտահայտում է մի բայով, որ խոնարհվում է զանազան եղանակներով և դեմքերով. ինչպես՝ «գլխին հարված օտանալ», «մեկ ուրիշի դիմացը տեղավորվել», «մազերը շատ խճճված լինել» և այլն

(տե՛ս L. Adam—V. Henry, Arte... de la langue Chiquita, Paris, 1880, Առաջաբան, էջ XV):

Այստեղ դնում եմ չիկիտա լեզվի ածանցյալ բայերի երկար շարքը:

Արմատի վերջում ավելացնելով *i*, ստացվում է մի բայ, որի նշանակությունն է թիկունյն վերջացնել գործողությունը կամ այդ գործողությունը առաջին անգամ կատարելը. օրինակ՝ *ixai-ca* «ուտելը վերջացնել» կամ «այժմ սկսել ուտել»:

— *ciri* մասնիկը ցույց է տալիս մի բան առաջուց կամ կանխավ անել. ինչպես՝ *yapiu-ciri-ca* «ես առաջուց եմ ցանում»:

— *nauco* «անել իբր թե ձրիաբար և առանց ունենալու ուրիշ շարժառիթ՝ եթե ոչ անել այն»:

— *noço* «ուրիշ ձևով անել»:

— *na* «կեղծյոք անել մի բան»:

— *cupizi* «վատ անել, սխալ անել»:

— *zupi* «անել մի բան շտապով և առանց հոգատարության»:

— *çabo* «անել հանկարծ, անակնկալ կերպով»:

— *ooco* «շանադրությամբ անել մի բան»:

— *utu* «չժողանալ անելուց, չձգձգել»:

Ահա օրինակ *zura-ca* «խոսել» բայի զանազան երանգները:

zura-pa-ca խոսել մի ուրիշին.

» *-tai-ca* խոսելիս լինել.

» *toqui-ca* խոսել, շատախոսել.

» *-taqui-ca* հաճախ խոսել.

» *-ta-ca* ցած ձայնով խոսել.

» *-tupura-ca* բարձր խոսել.

» *-zoo-ca* կատաղությամբ խոսել.

» *-ta-ca* խոսել ուշադրությամբ և զգուշությամբ.

» *-ciri-ca* ուրիշներից առաջ խոսել.

» *-zori-ca* շտապով խոսել.

» *-tacaxi-ca* կակազելով խոսել.

» *zura-çabo-ca* կոպտաբար խոսել.

» *-b-aezo-ca* ուրիշի խոսքերը կրկնելով խոսել.

» *-tiincanene-ca* երկար խոսել.

» *-zupi-ca* առանց մտածելու խոսել.

» *cupiri-ca* վատ խոսքեր խոսել.

» *-zipi-ca* կեղտոտ խոսքեր խոսել.

» *-to-ca* ուրիշից հետո խոսել.

- » -tobi-ca խոսել սկսել և ընդմիջվել.
- » -tochee-ca խոսքը վերջացնել.
- » -tochee-ta-ca խոսելուց բոլորովին դադարել.
- » -toqui-nau-xil-ca շնորհալի կերպով խոսել.
- » -ana-ca գորովալի կերպով խոսել.
- » -moco-ca տարբեր ձևով խոսել.

(L. Adam—V. Henry, 47—50)

Մյուս կողմից ահա թե ինչ է ասում Westermann, 47, իր աֆրիկյան էվե լեզվի ընդարձակ և բարեխիղճ քննության մեջ. «Մեր լեզուների մեջ մասնիկների և վերջավորութունների ծագումը կամ նախնական նշանակութունը շատ անգամ կամ բնավ ծանոթ չէ և կամ թե շատ դժվար է ճանաչել: Մինչդեռ էվե լեզվում այն բոլոր ձևերը, որոնք ծառայում են հոլով, թիվ կամ բայական ձևեր կազմելու, անկախ, ինքնուրույն գոյութուն ունեցող գոյականներ կամ բայեր են»:

Ցույց տալու համար, թե ամերիկյան հուպա լեզվի բայը գանազան մասնիկներով գործածության ինչպիսի նրբութուններ է արտահայտում, տալիս ենք հետևյալ օրինակները.

yo wiñ xan նա վերցրեց մի ինչ-որ հեղուկ կամ մանր կտորատած մի բան, որ կարելի էր կողովի մեջ լցնել:

ya wiñ an նա վերցրեց մի կտոր քարի նման մի բան:

ya wiñ tan նա վերցրեց գավազանի նման երկար մի բան:

ya wiñ ut նա վերցրեց մի շոր կամ նրա նման մի բան, ինչպես մի վերմակ:

(Goddard, 34)

Ամերիկյան տարասկ լեզվի մեջ՝

ber մասնիկը ցույց է տալիս, թե գործողութունը լուրջ չէ, այլ կասկածով էր արված. օրինակ՝ միացնելով pe ընդհանրութուն ցույց տվող և ra հոգնակի շինող մասնիկների հետ՝ ni բայակերտ մասնիկով՝ tembum «ամուսնանալ» արմատից ստացվում է՝

tembum-ber-pe-ra-ni «ամուսնանալ իրար հետ կատակով» (ծիծաղի համար, ոչ լրջորեն. երեխայական մի տեսակ խաղ է):

(Grasserie, 21)

quare մասնիկով կազմվում են այնպիսի բայեր, որոնք ցույց են տալիս, թե գործողութունը միայն իր համար է կատարվում. օրինակ՝ pañi տանել, pa-quare-ni տանել իր համար:

(Grasserie, 21)

en մասնիկը ցույց է տալիս մի հոգով արված մի բան:

(Grasserie, 21)

scu- մասնիկը ցույց է տալիս, որ գործողութունը կատարվում է մի լալն առարկայի վրա. ինչպես՝

cara-ni գրել→cara-scu-ni գրել (մի սեղանի վրա)

hure-ni վառել—hure-scu-ni վառել (օջախը):

(Grasserie, 21)

նույն tarasque լիզվում՝

quatha մասնիկը ցույց է տալիս, որ գործողութունը կատարվում է ցածրը, գետնի վրա. օրինակ.

quira-ni դնել—quira-quatha-ni դնել ցածրը՝ գետնի վրա:

(Grasserie, 21)

Հետաքրքրական են այս լիզվի մեջ մարմնի մասեր և անդամներ նշանակող մասնիկները, որոնք կցվում են բալին, երբ հարկ է լինում խոսել այդ անդամների մասին. օրինակ՝

cu ցույց է տալիս ձեռքը, մատները.

cha » » » կոկորդը

di » » » ականջը

ru » » » ճակատը

ta » » » կրանքը, կողքը—cuisse?

isi » » » գլուխը

(ալուպիսի մասնիկների թիվը 60-ից ավելի է):

Օրինակ՝ hopo «լվալ» բալից՝

hopo-cu-ni լվանալ (ձեռները)

hopo-cha-ni » (կոկորդը)

hopo-di-ni » (ականջը)

hopo-ta-ni » (կրանքը—cuisse).

hopo-ru-ni » (ճակատը)

hopo-tsi-ni » (գլուխը):

Բայց այսքանը բավական չէ. մասնիկների հետ պետք է հիշել նաև անդամը. ինչպես՝

huponi-di-ni cutziqua

լվանալ (ականջ) ականջը:

(Grasserie, 23)

Ամերիկյան տուպի լեզվում կա բայական մի ձև, որ անհարմար անունով կոչվում է verbe absolu (բացարձակ բայ) և ցույց է տալիս մարդու վրա կատարված մի գործողություն. կազմվում է poro մասնիկով. ինչպես՝ a-ambae ù ուտում եմ մի բան, a-poro-u ուտում եմ մարդ կամ մարդու միս, a-s-aysu սիրում եմ նրան, a poro-aysu ես մի մարդ եմ սիրում, a poro-mboe, ես մի մարդ եմ ուսուցանում, a-poro-mondo մարդ եմ ուղարկում:

(L. Adam, 50)

Ամերիկյան դակոտա լեզվով բայարմատը ստանում է զանազան նախամասնիկներ, որոնք ցույց են տալիս, թե գործողությունը ինչ միջոցով կամ ինչպես է կատարվել:

bo ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարված է կտրելով, սղոցելով.

bo հրացանով, փայտով կամ բուռնքով զարնելով.

k /i ացի՛նով զարնելով, տաշելով.

na ոտքով զարնելով կամ ճնշելով.

pa ձեռքով հրելով կամ շփելով.

ya բերնով մի բան անել:

Բայարմատը մնում է անփոփոխ. միայն մասնիկներն են ավելանում. ինչպես՝ ksa արմատից՝

baksa զանակով կտրել-երկուսի.

boksa հրացանով զարնել.

kaksa կացի՛նով կտրել.

naksa ոտքով ջարդել.

paksa ձեռքով ջարդել.

yaksa խածնելով (բերանով):

(Riggs, 20)

Հնդկական բողո լեզվից՝

ne-bai-thā-thī

4 3 2 1

«ձեռքներ (1) թե կանգներ է (2) և շարունակել (3) դիտել (4)».

nu-zā-hui-nai-šui-lā

գնա-վերցրու և նախիր ու դիտիր ուշադրությամբ:

(Grierson, հատ. III, մ. II, էջ 13)

Ոչ միայն մասնիկներ, այլև մակբայներ միջամասնիկի ձևով կարող են մտնել բալի մեջ. օրինակ՝ հնդկական նազա լեզվով՝ hu «ամբողջությամբ» մակբայով՝

mhā-ḥi-hu-lelho-di

«Հիարողանալով ուտել ամբողջապես բաները»:

Այսպիսի բառեր են նաև la նորից, mē միշտ, ni ցանկալ, pi շատ, prē բոլոր, pu ամբողջ, se հույժ, ta ամբողջապես, wā կամ zo իմաստը սաստկացնող. այս բոլորը կարող են մտնել բալի մեջ:

(Grierson հատ. III, մ. II, էջ 213)

Սումատրայի բառա լեզվի մեջ այնպիսի բալեր կան, որ մենք մի ամբողջ բարդ նախադասութիւն մը պիտի բացատրեինք. ինչպես՝

manggomahhon «մի բան մի ամանից ձեռքերը լիքը վերցնելով մի ուրիշ ամանի մեջ լցնել»:

(Schreiber, 15)

Պերուի ուռնա սիմի կամ կեչուա լեզվի մեջ բալը ունի բազմաթիվ մասնիկներ, որոնք կցվելով բալի վերջին՝ տալիս են բազմատեսակ երանգներ: Պարզ մասնիկների թիվն է 22, իսկ նրանց խառնուրդներից կադ՝ մոտ են բարդ մասնիկներ, որոնց թիվն է 84, միասին՝ 106 մասնիկ: Օրինակ՝ pu մասնիկով կազմված բալերը ցույց են տալիս, թե գործողութիւնը կատարվել է հանկարծ, պատահաբար և անակնկալ կերպով. axlya-capuy նշանակում է «կորած բաների մեջ իրանը փնտրելով նորից ընտրել»:

Չափազանց մեծ է մասնիկների այս խառնակութիւնը:

(Middendorf, 103)

Նույնիսկ այնպիսի մի հետաքննաց լեզու, ինչպես Ավստրալիայի ավաբակալ լեզուն է, ունի հարուստ բալական ածանցում. օրինակ՝ tiir «կոտրել» արմատից՝

tiir-külliko ինքնիրեն կոտրվել.

» -burrilliko մի գործիքով կոտրել.

» -bung-gulliko կոտրել անձամբ (և ոչ թե գործիքով).

» -bug-ga-bunbilliko թուլատրել կոտրել.

» -bug-gulliko ստիպել կոտրել.

- » -burribunbilliko թուլատրել կոտրել այսինչ նպատակով.
  - » -burrilliko թուլատրել կոտրել մի բանի համար.
  - » -kullibunbilliko թուլ տալ, որ ինքնին կոտրվի.
  - » -kulliko „to break of its own itself, as wood“.
- (Threlkeld, 62)

Ավստրալիայի վիռանդհուրի լեզվով (որ սակայն 4-ից պզելի հաշվել չգիտեմ), բայց ունի բազմատեսակ նբութիւններ, որոնք արտահայտում են հետևյալ բառամասնիկներով.

bianna գործողութիւն հարատեւութիւն.

(օրինակ՝ ya- bianna միշտ կամ շարունակ նայել).

gannanna ներկայումս գործողութիւն հարատեւութիւն.

awaigunnanna երկար շարունակութիւն (օրինակ՝ ga-gawai-gunnanna երկար նայել).

garrimana ամբողջ օրը շարունակել.

guabianna ամբողջ գիշերը շարունակել.

numinga մի գործողութիւն շարունակել մի փոքր ժամանակ՝ մի ուրիշը սկսելուց առաջ.

billinga մի հրամանի հնազանդելով կատարել.

lilinga մի գործ կատարել մի ուրիշի փոխարեն.

duringa մի բան անել լավ և անթերի.

danna մի բան անելուց և մի քիչ դադար տալուց հետո նորից անել.

gilanna երկուսով միասին մի բան անել.

einga մի բան ուրիշներից առաջ անել.

nana մի բան անել մի ուրիշ մարդու արածից հետո.

maranna մի բան անելուց հետո մի բան էլ անել (օրինակ՝ բռնելուց հետո ծեծել):

(Threlkeld, IV, 62)

Հիպերբորյան չուքչի լեզուն ունի 22 բայակերտ մասնիկ, որոնք երանգավորում են բայի իմաստը: Դրանց մեջ հետաքրքրահան են հետևյալները.

—syqiu ցույց է առնում միայն մի անգամ կատարված գործողութիւն. ինչպես՝ «մի անգամ եկավ, մի անգամ սպանեց» և այլն:

—čet— տկարացնում է գործողութիւն ուժը, մի քիչ կամ հարկիվ երեքն անել մի բան. ինչպես՝ «հազիվ է պատահում, որ նա կովի, քիչ անգամ է զուրս գալիս...

- ntet ցույց է տալիս գործողութիւնն ավելացումը, շատանալը.
- qaet ցույց է տալիս endearment և diminution (սիրցնել, նվազեցնել).
- chat ցույց է տալիս խոսողի զարուկթը.
- cet ցույց է տալիս զգալ (լավ, տաք).
- ru ցույց է տալիս մեծ թիվ կամ բազմութիւնն. ինչպես՝ եկան մեծ բազմութեամբ. նստած էին մեծ թիվով. ձյունն եկավ մեծ քանակութեամբ:
- nifa ցույց է տալիս գլուխ բերել մի բան (to fetch).
- tuwe հանել (շոր, վերարկու և այլն).
- ip հագնել (գլխարկ, շոր և այլն).
- gill որոնել (ինչպես որսի ժամանակ).
- u ուտել (միս, լյարդ և այլն):

(Bogoras, 805—812)

15. ՀԱՐԳԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

Տեսանք դերանունների քաղաքավարական ձևերը զանազան լեզուների մեջ: Դրանցից զուրս կան նաև բայերի քաղաքավարական ձևերը:

Բոլոր հնդկ-իրանական լեզուները բայերի մեջ ունեն հարգական ձևեր. բայց հնդկական նեպալի լեզուն հնարել է մի ամբողջ հարգական խոնարհում՝ ընդօրինակելով տիբեթ-բիրմանական լեզուներից: Օրինակ՝ նեպալի լեզվով եթե ուզենան ասել «նա արեց», հարգական ձևով պիտի ասեն՝ tes-lē garna bho, որ բառացի նշանակում է «նրանով արվելով եղավ, by him doing became»: նմանապես «Դուք արիք» ասելու տեղ tapāñi-lē garñu bhō «ձեզանով արվելով եղավ»:

Սրանով, ինչպես տեսնում ենք, ենթական ինչ դեմք էլ որ ինի (Ա, Բ, Գ դեմք, եզակի կամ հոգնակի, արական կամ իգական), հարգական խոնարհման ժամանակ բայը դրվում է եզակի Գ դեմք, արական:

Հարգական բայն է hūnu «to become, լինել, վերածվել»:

Սակայն սա հին կամ նախնական ձևն էր: Ժամանակ անցնելով բայի նախնական հորինվածքը մոռացվեց և հարգական բայն էլ սկսեց խոնարհվել սովորական բայի ձևով: Ենթական դրվեց ուղղական հոլով, թեև բայը մնաց Գ դեմք: Այժմ այս է հարգական ձևը:

Մի ուրիշ հարգական խոնարհում էլ կա Նեպալի լեզվում, որ է փոխանակ ասելու «ներանով արվելով՝ եղավ», սովորական դերանուն դնելով՝ ասում են. «նա եղավ անող, he became a doer»:
(Grierson, հատ. IX, մ. IV, էջ 41—43)

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1. ՄՂՈՒՄ ԵՎ ԱՄՓՈՓՈՒՄ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՄԵՋ

Սղման ու ամփոփման այն բոլոր կանոնները, որ տեսանք հոլովման ու ածանցման մեջ, անփոփոխ կան նաև բայերի խոնարհման մեջ. այսպես՝

գիտ — գտանել, հգիտ.

մուտ — մտանել, եմուտ.

սէր — սիրել, սիրեալ.

լոյց — լուցանեմ, լուցի, նլոյց.

հովիւ — հովուեմ, հովուեցից.

արբանեակ — արբանեկեմ, արբանեկեալ.

հրեալ — հրէանալ.

կեա — կեալ, կեցուցանել, կեցի, կեաց:

Չենք խոսում ա, Ե, ո, այ, աւ ձայնավորների և երկբարբառների մասին, որոնք ինչպես հոլովման, այնպես և խոնարհման մեջ մնում են անփոփոխ:

Առանձնապես կարևոր է հիշատակել այն երևույթը, որ երբ փոփոխելի ձայնավորները գտնվում են արմատի վերջին բաց վանկում, այսինքն կազմում են արմատի վերջին ձայնավորը, անփոփոխ մնում են ձայնավորով սկսող մի որևէ վերջավորութիւն առաջ (ինչպես հոլովման ժամանակ), բայց փոփոխման օրենքին են ենթարկվում բաղաձայնի մոտ. այսպես՝

լու արմատից՝ լուեալ, լուալ, լուաւ, լուիցեմ, լուուցանեմ, բայց լսեմ:

Երգու (Հնիւ. ertu) արմատից՝ երգուեալ, երգուալ, երգուիր. բայց երգնում (որ է *երգունում):

տու (ՀնԽ. do) արմատից՝ տուեալ, բայը տամ և այլն (də, d- արմատից):

դի (ՀնԽ. dhi, dhē), որից դիել, դիեցուցանել, դիեցի:

լի (ՀնԽ. plē) արմատից՝ լիանալ, լիացեալ, լիացուցանել, բայց լնուլ, լցեալ, լցուցանել, լցի, լրացեալ:

լե, որից լիցիմ, ուր է դարձել է ի՝ հաջորդ և-ի մոտ. նույնից ունենք սակայն *լեեալ, հրմ. *լե՛ր, որոնք ապա դարձել են լեալ, լե՛ր, որովհետեւ եե հանդիպումը ընդունելի չէ հայերենում, իսկ ք-ից առաջ կլիներ ե և ոչ է:

դի (ՀնԽ. dhē) արմատից՝ դնել (<*դինել), իսկ եղ արմատից՝ եդի, եդեալ, եդից, եդաք:

2. ԲԱՅԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հետաքրքրական է իմանալ, թե բայական բոլոր ձևերը՝ իրենց ամբողջ խոնարհման մեջ, դեմքերն ու թվերը առանձին հաշված, մինչև քանիսի՞ են հասնում:

Մենք պիտի առնենք իհարկե այնպիսի լեզուներ, որոնց բայերի խոնարհումը բավական հարուստ է:

Ա գրքում կատարել ենք մի քանի լեզուների բոլոր բայական ձևերի թվումը. սրանց մեջ հիշատակելի է թուրքերենը, որի բայական ձևերի գումարն է 128 400:

Արաբերենը, որի բայական ձևերի խոնարհման ամբողջ պատկերը դրել ենք ներածութւյան մեջ, ներկայացնում է մեզ հետեւյալ վիճակագրութւոնը.

Կատարյալը ունի	13 ձև
Ներկան	11 »
Գեղակատարը	13 »
Բուն ապառնին	13 »
2 բարդ ապառնիները	22 »
Անկատարը	11 »
Ստորադասականը	11 »
Կրճատ	11 »
4 տեսակ սաստկական	44 »
Հրամայական	11 »
Դերբայներ	3 »

---

163 »

Այս է մի պարզ բայի բոլոր խոնարհյալ ձևերի գումարը, որի վրա ավելացնելով նույնքան էլ կրավորականի համար՝ կունենանք 326 ձև:

Պարզ բայերից շուրս ունենք 15 ածանցական բայ, որոնց յուրաքանչյուրը խոնարհման ժամանակ ստանում է դարձյալ 163 ձև, որով 163×15 , կունենանք 2445 ձև:

Այս էլ ավելացնելով նախորդ 326 թվի վրա, կունենանք արարերեն մի բայի բոլոր պարզ և ածանցյալ ձևերի բոլոր թվերի, բոլոր սեռերի և բոլոր դեմքերի ընդհանուր գումարը՝ 2771:

Արարերենի նման և դեռ շատ ավելի բազմազան ու ճոխ է ասուրերենի բայական ձևերի կազմը: Նախ բայը ունի չորս ձայն (VOX), որոնց յուրաքանչյուրը ունի երկու էլ երկրորդական ձայն: Չորս ձայները ըստ եբրայերենին կոչվում են kal (պարզ բայ), niph'al (կրավորական), shaphel (անցողական), pael (սաստկական) և կազմվում են հետևյալ ձևով: Առաջինն է պարզ արմատը առանց հավելվածի. երկրորդը ստանում է na- նախամասնիկը, երրորդը՝ ša- նախամասնիկը և չորրորդը կրկնում է միջին արմատական ձայնը: Երկրորդական ձայները (դերանվանական բայեր) առաջին արմատականից հետո ավելացնում են -ta-, իսկ երրորդականները (սաստկական և հաճախական) -tan- կամ -tana-: Այսպիսով բոլոր ձայների թիվը լինում է $4 \times 3 = 12$ ձայն:

Այս 12 ձայների պատկերը հետևյալն է.

Պարզ՝ faγāl, nafγāl, šafγāl, faγγāl.

Երկրորդական՝ iitγal, nitafγal, šitafγal, fitaγγal.

Երրորդական՝ fitanγal, nitanafγal, šitanafγal, fitanaγγal.

Սրանք ունեն 9 եղանակ, միասին հաշվելով նաև աներևութը, թեև սա բայ չէ, այլ գործածվում է գոյականաբար: Այս եղանակներն էլ բաժանվում են հետևյալ ձևով.

1. Աներևութ, որ ունի պարզ. ներկա դերբայ, շարունակական դերբայ (միշտ անող), ներգործական դերբայ, անցյալ կրավորական դերբայ:

2. Սահմանակաճ, որ ունի aoriste, mutatif և precatif (ըզձական),

3. Հրամայական, որ ունի aoriste և mutatif:

4. Տևական (permensif), որ ունի պարզ և ըզձական:

- 5. Ենթակայական (subjectif)
- 6. Թեական (dependent)
- 7. Առարկայական (objectif)
- 8. Մաստկական (energétique)
- 9. Ածանցական (paragogique)

լուրաքանչյուրը ունի 3 ձև,
որ է՝ aoriste, mutatif և
ըղձական:

Ընդամենը լինում է 27 ձև:

Աներևույթի 5 ձևերը կազմվում են faɣal, iaɣil, faɣal, fiɣil, fuɣul տարազներով: (Ըստ իմաստի սրանք լինում են, օրինակ՝ բեր արմատից՝ բերել, բերող կամ բերելիս, միշտ բերող, բերած, բերված): Այս 5 ձևերը ըստ 12 ձայների կազմելով՝ կունենանք 62 աներևույթ ձև: Այս 62 աներևույթ ձևերը անշուշտ գործածական էին լեզվի մեջ, մանավանդ հին շրջանում, բայց հետո մասամբ գործածությունից ընկան: Ամենից ավելի սովորական են անցյալ դերբայի կրավորականի 12 ձայները, չեն գտնված երկրորդական ձայների ներկա դերբայը, շարունակական դերբայը և անցյալ դերբայի ներգործականը. մյուսները հաճախ պատահում են:

Դերբայների բոլոր 4 ձևերի 12 ձայնից կարելի է կազմել մի նոր ձև, որ կոչվում է բաղադրյալ դերբայ. դրա համար դերբայի սկիզբը ավելացնում են mu նախամասնիկը. օրինակ՝ munafɣal, mušafɣil, mufafɣil, muftafɣil, muntafɣil և այլն, որով կունենանք ընդամենը 48 բաղադրյալ դերբայ:

Սահմանականի aoriste-ը կազմվում է դերբայի 4 ձևերից. սեռն ու թիվը որոշվում են հետևյալ ձևով.

Նղակի Ա	a-	Բ. ար.	ta-	Գ. ար.	i-
		իգ.	ta-i	իգ.	ta-
Նրկակի	mu		ta-a		ti-a
Հոգնակի	ni-	ար.	ta-u	ար.	i-u
		իգ.	ta-a	իգ.	i-a

(Նախամասնիկների հավելման ժամանակ դերբայի առաջին ձայնավորը ընկնում է, բացի ներկա դերբայից):

Այսպես ունենում ենք aoriste-ի ձևերից՝

Ա դեմք՝ afafɣil, afɣal, afɣil, afɣul.

Բ դեմք՝ tafafɣil, tafɣal, tafɣil, tafɣul.

իգ. tafafɣili, tafɣali, tafɣili, tafɣuli և այլ և այլն:

Aoriste-ի խոնարհման ժամանակ ունենալով բոլոր թվերի, սեռերի և դեմքերի համար 12 ձև, յուրաքանչյուր ձայնի համար 4 aoriste, որ է 12 ձայնի համար 48 aoriste, ընդամենը խոնարհման ձևերի թիվը լինում է $12 \times 4 = 576$:

Mutatif կոչված ձևը ներկա դերբայից և շարունակական դերբայից կազմված aoriste-ի ձև է, միայն միջին արմատականը կրկնված: Առաջինը երևի գործածվում էր ներկայի իմաստով, երկրորդը շարունակական ներկա կամ ապառնի իմաստով: Երկու ձևի mutatif-ը սակայն միայն kal ձայնի համար է, մյուս ձայների mutatif-ը կազմվում է շարունակական դերբայից: Այսպիսով լինում է 13 ձև mutatif, որ խոնարհման 12 ձևերով լինում է 156 ձև:

Precatif-ը կազմվում է ավելացնելով lu- մասնիկը՝ բոլոր aoriste և mutatif ձևերի վրա. որով ունենում ենք $576 + 156 = 732$ ձև precatif:

Հրամայականի մեջ aoriste-ը կազմվում է 4 դերբայներից, ունի միայն Բ դեմք, եզակի և հոգնակի, արական և իգական, բոլորը միասին 16 ձև:

Mutatif-ը կազմվում է միայն ներկա և շարունակական դերբայից՝ երկրորդ արմատականի կրկնությամբ և ունի նույնպես միայն Բ դեմք. բոլորը 8 ձև, բոլոր 12 ձայների համար 288 ձև:

Permensif եղանակի պարզը կազմվում է 4 դերբայներից, ավելացնելով հետևյալ վերջավորությունները.

Եզակի Ա	-aku, -ak	Հոգնակի	-āni, -ānu
Բ	-āta		-ātunu
Գ ար.	—		-u, -uni
Գ իգ.	-at		-ā

Խոնարհման ժամանակ, չհաշվելով երկակին, կուսենանք 11 ձև, որով 4 դերբայի համար կլինի 44 ձև և 12 ձայնի համար՝ $12 \times 11 = 132$ ձև, միասին հաշվելով նաև երրորդական ձայները, թեև չեն ավանդված:

Նույն եղանակի precatif ձևը կազմվում է ավելացնելով բոլորի վրա lu- նախամասնիկը, որով բոլորի գումարը լինում է դարձյալ 132 ձև:

Subjectif եղանակի 3 ձևերը կազմվում են սահմանականի համապատասխան ձևերից, ավելացնելով եզակիի վրա -u և հոգնակիի վրա -nu մասնիկները: Ընդհանուր գումարը լինում է $576 + 156 + 732 = 1464$ ձև:

Dependent եղանակի 3 ձևերը կազմվում են նույն ձևով՝ ավելացնելով եզակիի վրա -i, հոգնակիի վրա -uni: Ընդհանուր գումարը լինում է նույնքան ձև:

Objectif եղանակի 3 ձևերը կազմվում են նույն ձևով՝ եղակիի համար ավելացնելով -a: Բոլորը լինում է 854 ձև (հոգնակիին հիշված չլինելով չենք հաշվում):

Սաստկական եղանակը կազմվում է ավելացնելով m՝ subjctif, dependent և objectif եղանակների բոլոր ձևերի վրա, և սաստկացնում է նրանց իմաստը: Վաղնջական ձև է և նոր լեզվի մեջ հազվագյուտ: Ձևերի ընդհանուր գումարը լինում է $1464 + 1464 + 854 = 3782$:

Ածանցական եղանակը նույն սաստկականն է, որի վրա ավելացել է -ma վերջածայնը: Ընդհանուր գումարն է այսպես 3782:

Բոլոր ձևերի միահամուռ գումարը լինում է 13 472:

Բայց այս թիվը, ինչպես և թուրքերենի 128 400 սոսկալի թիվը ոչնչոթյուն են՝ համեմատած ամերիկյան կարրիեր լեզվի (Աթաբասկ երկրում) բայական ձևերի հետ:

Այս լեզվի մեջ բայը կարող է ունենալ 22 տեսակ, ամեն մի տեսակը կարող է ստանալ մինչև 500 նախամասնիկ, հաշվելով նաև սրանց կրավորական ու բացասական ձևերը, մեր մի բայական ձևի դեմ կզրտենք բազմաթիվ տասնյակ հազարավոր ձևեր (many tens of thousands for one of our own language)¹, իսկ ուրիշ ձևափոխություններով էլ միլիոնավոր ձևեր (these verbs can be made to grow to over a million of others)²: Այժմ եթե հաշվենք բայի խոնարհման ժամանակները (ներկա, անկատար, կատարյալ, հինգ տեսակ ապառնի և այլն), եթե նկատենք, որ բայը մինչև 20 դեմք ունի³, այն ժամանակ մի բայի ստացած բոլոր ձևերի համագումարը միլիոնների՝ կհասնի:

Չանագան լեզուների բայական ձևերի այս սարսափելի թվերի դեմ համեմատության դնենք նաև մեր բայական ձևերի ընդհանուր վիճակագրությունը:

Գրաբար բայի խոնարհումը ունի յոթը եզր (սահմանական ներկա, անկատար, կատարյալ, ապառնի, հրամայական, ստորադասական ներկա և գերբայներ): Յուրաքանչյուրը սրանցից ունի 6 ձև (դեմք), միայն հրամայականը ունի 3 ձև և գերբայները՝ 4 ձև: Բոլորի գումարը լինում է 37 ձև:

¹ Morice, The Carrier language, II, p. 403.

² Անդ, II, էջ 405.

³ Անդ, էջ 435—8:

Սրանց վրա Պիտի ավելացնենք բաղադրյալ եզրերը, որոնք թվով 6 են և յուրաքանչյուրը 6 դեմքով՝ լինում են 36:

Գումարելով 37-ի հետ կունենանք 73 ձև:

Այս է մեր մի բալի ամբողջ խոնարհական ձևերը:

Բայց մեր բայը ունենում է բացի ներգործականից կամ չեզոքից, նաև կրավորական, անցողական և անցողականի կրավորական: Սրանց յուրաքանչյուրն էլ ունենալով 73 ձև, կունենանք $73 \times 4 = 292$ ձև:

Եթե բացասականն էլ համարենք առանձին ձև, կրկնելով նույն թիվը՝ կունենանք ընդամենը 584 ձև:

Դրաբարի այս փոքրիկ թվի դեմ բարբառները շատ ավելի մեծ թիվ են ցույց տալիս: Օրինակ՝ առնենք Պոլսի բարբառը:

Այստեղ պարզ եզրերն են ստորադասական ներկա, անկատար, կատարյալ, հրամայական (2) և դերբայները (6), որոնք միասին ունեն 26 ձև:

Բարդ եզրերը 8 են, որոնցից հրամայականը ունի 4 ձև, որով բոլորը լինում է 46 ձև:

Բաղադրյալ եզրերը թվով 36 են, որոնցից երկուսը (հրամայական) ունեն միայն 2 ձև. բոլորի գումարը լինում է 208 ձև:

Այս բոլորը միասին՝ այն է պարզ (25), բարդ (46) և բաղադրյալ (280) եզրերի գումարը լինում է 280 ձև:

Սրանց վրա պետք է ավելացնել թեական ձևերը, որոնց գումարն է (280-ից հանած հրամայականներն ու դերբայները, որոնք թեական չունեն) 258. միասին՝ 538 ձև:

Սրանց վրա ավելացնելու համար պատմողական եղանակի ձևերը, կրկնելով նույն թիվը, կունենանք 1076:

Այս բոլորը կարող են ունենալ իրենց կրավորականը, անցողականը և անցողականի կրավորականը: Շատերն ունեն նաև իրենց չեզոք ձևը (կտորել, կտորիլ, կտորուիլ), ուստի բազմադասակելով նույն թիվը 5-ով կունենանք 5380 ձև:

Եթե հաշվենք նաև բացասականը, իբրև առանձին բայական ձև, հայերեն մի բալի բոլոր բայական ձևերի գումարը Պոլսի բարբառում կլինի 10 760:

Չենք հաշվում սաստկական և հաճախական բայերը (ինչպես՝ շտկել, շտկաել, շտկուկել), ինչպես և կրկին անցողականը (սիրցնել տալ) իր կրավորականով (սիրցնել տրուիլ), որոնք կարող են ի դեպ հինգ և ավելի անգամ ավելացնել վերոհիշյալ թիվը:

3. ԲԱՐԴ ԲԱՅԻ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

Շատ լեզուներ դիտեն երկու բալ միասին խոնարհել մի բալի պես. օրինակ՝ ամերիկյան դակոտա լեզվով wahimdotanka նշանակում է «գալիս եմ տուն և նստում եմ» (I come home and I sit down):

(Riggs, 35)

Բիրմաներեն լեզուն էլ երկու բալ իրար կցելով կամ բարդելով կազմում է մի նոր բալ, որ մինք ազելի երկար խնդիրներով պիտի բացատրենք. ինչպես՝ uk «ծածկել» և mie կամ ra «ձեռք բերել» բայերից ստացվում է ukmie կամ ukra «ծածկելով բռնել» (ինչպես՝ ձուլը ցանցում): hiuk «թրթռալ, շարժել, ցնցել» և t'an «ձայն հանել, հնչել» միանալով տալիս են kluk-t'an «հնչել զանգակի նման»:

Kya լսել և pyau խոսել բայերից ստացվում է kya-pyau «կրկնել իրրև տեղեկացնելու համար, to repeat us information»:

Pyա «ցույց տալ» և pe «տալ» բայերից ստացվում է pya-pe «մի բանի նշանը ցույց տալ»:

(Latter, 126)

4. ԼԾՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

Այս բառով հասկանում ենք բայերի խոնարհման որոշ մի ձևը, որ կարող է մյուս բայերի խոնարհումից տարբեր ձև ունենալ: Ընդհանրապես լծորդութունը որոշվում է բալի վերջավորութունից. բայց վերջավորութունը դեռ քիչ է, որովհետև լինում են դեպքեր, երբ տարբեր վերջավորութուններ միատեսակ խոնարհում ունենան, ինչպես և կարող է մի վերջավորութուն երկու տարբեր խոնարհում ունենալ: Այսպես օրինակ՝ պարսկերենի մեջ բայերը երկու տեսակ վերջավորութուն ունեն՝ dān և tān, բայց որովհետև երկուսն էլ միատեսակ են խոնարհվում, հաշվում են մի լծորդութուն:

Կան լեզուներ, որոնք շատ բազմաթիվ լծորդութուններ կամ վերջավորութուններ ունեն. օրինակ՝ ամերիկյան կրի լեզուն չեզոք բայերի մեջ 32 տեսակ վերջավորութուն ունի (en, wan, amon, ton, kon, man, hun, pan, kan, kan!, ban, pin, min, bin, tan, twan, wan, yan, yan!, san, inin, ini, yun, pun, yin, win, mon, kwan, kkwan, nan, tin, tan), որոնք վերածվում են 7 լծոր-

դության (Lacombe, 81)՝ Սրա վրա ավելացնելով անդեմ բայերի 7, շնչավոր առարկայական 8 և անշունչ առարկայական 2 լծոր-գությունները (տես Ա. գիրք, էջ 158—159), բոլորը միասին կլինի 24 լծորդություն:

5. ԲԱՅԵՐԻ ՆԱԽԱՄԱՍՆԻԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ամերիկյան տենսա լեզվի մեջ.

- lyung- փչելով՝ խոր շնչելով անել մի բան.
- nyaba- սուր տաշելով, ծալքը սրածալք շինել.
- reh- կտրելով շինել մի բան.
- nvug- կլորացնելով շինել մի բան.
- npon- շփելով, հղկելով շինել մի բան.
- yuv- զարնելով, հարվածելով շինել մի բան.
- sri- պատռելով շինել մի բան.
- nam- խալթելով անել մի բան.
- tbub,-bub- փայտից շինել մի բան.
- ritn- երկաթից շինել մի բան
- ilok- լեզվով անել մի բան.
- xal- հաճուլքով անել մի բան.
- ūv- սիրով անել մի բան
- rew- » » » »
- xap- կրքոտ սիրով անել մի բան.
- king- չուզենալով անել մի բան.
- aray- բարկությամբ անել մի բան.
- dnub- քաղցած փորով անել մի բան.
- vam- ծարավ ժամանակ անել մի բան.
- nank- անձրևի տակ անել մի բան.
- prig- կարկուտի տակ անել մի բան.
- lyess- ձյուն եկած ժամանակ անել մի բան.
- ats- արագ, շուտ անել մի բան.
- abmw.-abm- զանդադությամբ անել մի բան.
- niks- մտածելով անել մի բան.
- pfa-, ppa-, pa- անզգուշությամբ անել մի բան.
- var- ուշադրությամբ անել մի բան.
- dung- հավատարմությամբ անել մի բան.
- pva-, vva-, va- առատաձեռնությամբ անել մի բան.

բան.

bex-	մի բանի հակառակն անել.
bya-	ցատկելով անել մի բան.
kyag-	վազելով անել մի բան.
geg-	կանգ առնելով անել մի բան.
kolto-, ktov-	չափազանցութեամբ անել մի բան.
tyub-	խոռուտ անելով անել մի բան.
twoc-	ծխելով անել մի բան.
wet-	փռշտալով անել մի բան.
xig-	բղավելով անել մի բան.
tyang	երգելով անել մի բան.
liss-, -lists	թքելով անել մի բան.
ranw-, -zan-	ազահութեամբ անել մի բան.
donk-	գետնի վրա պառկած անել մի բան.
wos-	ճարպիկորեն անել մի բան.
urth-	շուռ տալով, դարձնելով անել մի բան.
tbav-, -bav	ուղիղ անել մի բան.
gnah-, gna-	շատ անել մի բան.
ha-	մենակ անել մի բան.
ktak-	մի բան կապույտ անել.
ikr-, -kro-	մի բան կարմիր անել.
cwo-, co-	մի բան կանաչ անել.
ravg-, rav-	փառքով անել մի բան.
pnang-	կրակով անել մի բան.
egn-	բոցով անել մի բան.
dwon-	արյունով անել մի բան.
krung-	նկարով անել մի բան.
wak-	չրով անել մի բան.

(Haumonté, 29 և արև)

Ամերիկյան այմարա լեզվում կան 36 բայական մասնիկներ, որոնք կցվելով բային՝ փոփոխում են նրա իմաստը, ավելացնելով զանազան երանգներ, հատկապես կողմի և տեղի ուղղութիւն ցույց տալու համար:

(Middendorf, 129—158)

Ամերիկյան էրի լեզվի մեջ ներգործական բայը ստանում է 50 տեսակ մասնիկ, որոնց միջոցով կազմվում են զանազան ածանցական բայեր.

1. hew գործով արած ներգործական.
 2. mew խոսքով արած ներգործական.
 3. mew կազմվում է չեզոք բալից և նշանակում է «նրան այնպես ընդունել»։ օրինակ՝ նրան իբր մալր ունեմ, վերցրել եմ իբր կին, նրան ընկեր եմ արել։
4. tew ենթական ինքն է անում արդ գործը։
 5. atew ենթական նրանից մի բան է շինում.
 6. eyimew ենթական մտածում է արդպես անել.
 7. wokeyimew հավատում է.
 8. new ձեռքով է անում.
 9. pitew բազուկով է անում.
 10. skawew ոտքով կամ սրունքով է անում.
 11. spitew համ է առնում.
 12. pwew ուտելու հարմար է գտնում.
 13. mamew հոտ է առնում.
 14. ttawew լսում է.
 15. nawew նայում, տեսնում է.
 16. yew նույն է 4 tew.
 17. hyew տեղավորում է.
 18. wew ընկերանում է.
 19. pahwew ուժեղ հարված է տալիս.
 20. ahwew ջրի վրա մի բան անել.
 21. kkawew մեկին մի բան տալ.
 22. kawew մեկի համար մի բան անել.
 23. twawew մեկին մի բան անել.
 24. stawew մեկի փոխարեն անել.
 25. tittew մեկի համար մի բան անել.
 26. swew կրակով, մկրատով, դանակով մի բան անել.
 27. sawatew մկրատով կամ դանակով մի բան անել.
 28. huyew ջրով գնալ.
 29. abawayew ջրով մի բան անել.
 30. amew ատամներով մի բան անել.
 31. atemew բերանով մի բան անել.
 32. simew նետելով ցնցում առաջացնել.
 33. astimew քամիով մի բան անել.
 34. tisahwew շուտ կամ հանկարծ անել մի բան.

35. totawew մեկին մի բան անել.
 36. puyew սղոցով, խարտոցով մի բան անել.
 37. tahwew կացինով, հրացանով մի բան անել.
 38. ktuwew կացինով կամ դանակով փախտի վրա
 դործել.
 39. skatew թողնել, լքել.
 40. hatterw մեկի հետքով մի բան անել.
 41. ppinatew վատ վարվել, չարչարել.
 42. kwatew ասեղով, ցանցով, թակարդով մի բան
 անել:
 43. gawihew դժգոհութիամբ, բարկութիամբ անել մի
 բան.
 44. kkattawew քաղցրութիամբ, քնքշութիամբ վարվել.
 45. okatew բնակարանի, տան վերաբերյալ մի բան
 անել.
 46. ganamew ոսկորի վրա բան անել.
 47. tonamew բերնով, խոսքով մի բան անել.
 48. kkatew վերածել, իր հայրը դարձնել.
 49. kkamew վերածել, իր ազգիկը դարձնել.
 50. sakkomew որդեգրել.

(Lacombe, 112—6)

Նույն լեզվի մեջ չեզոք բայերը ստանում են 74 տեսակ մաս-
 նիկ, որով կազմում են զանազան ածանցական բայեր.

1. miaw ներգործականը վերածում է չեզոքի.
 2. čimew նավով գնալ, թիավարել.
 3. huw ջրով ճամբորդել.
 4. poyuw ջրից քշվել, հոսանքով իջնել.
 5. nawew ուտելու վերաբերյալ բան:
 6. pew ջրով կամ այլ հեղուկով մի բան.
 7. yamow փախչել, սարսափ.
 8. kkakew իբր գործիք գործածել և նրանով մի բան
 անել.
 9. akew նույն նշանակութիամբ.
 10. kkasuw ձևացնել, կեղծել.
 11. vasuw ծնողների ազդելը որդիների վրա.
 12. abew թել, չվան, մազ.
 13. apiw նստել.

14. abiw աչքի պորժողութիւն.
15. towatew կոնակով բեր տանել.
16. towew ձայն հանել, խոսել.
17. awew անասունի մորթ, մուշտակ, ստե.
18. yaw թռչել.
19. amow թափառել, փախչել.
20. kkwamiw քնել.
21. kkwasiw նույն նշանակութիւնով.
22. katew փոր, քաղցածութիւն.
23. skoyum սնունդ.
24. puw ուտել.
25. kamow գիրութիւն, չաղութիւն.
26. skiwew ցելի, ճահճ.
27. huw շոր հագնել.
28. payihuw մարմնի ուժեղ շարժում.
29. payiw ձիով գնալ, վաղել.
30. okew շինարարութիւն.
31. matžihuw առողջական վիճակ.
32. sin հասնել, ընկնել, պառկել.
33. atamow խոսք, շունչ, բերան.
34. mow ձայն, խոսք.
35. kwew նույնը.
36. wew նույնը.
37. attawiw փալախ, ծառի վրա ման գալ.
38. yiw մարմնի որևէ շարժում.
39. kkwew դեմքի վրա մի բան անել.
40. ew չեզոք բալ է շինում.
41. iw եունեմ՝ օժանդակն է կազմում.
42. wiw արինն է՝ օժանդակն է կազմում.
43. tekkwew խմել.
44. appinew հիվանդութիւն, ցաւ, մահ.
45. kkawew ձկան միս.
46. skewew բացի ձկնից ուրիշ ամեն միս.
47. yawew մարմին.
48. čiwew ելնել, իջնել.
49. iskuttew սառուլցի վրայով գնալ.
50. awew ձու (հավկիթ).
51. itwaw ձև, սովորութիւն.

52. kkwaw արյուն.
 53. ham կրդ.
 54. nam քալիլ, տեսնել, ձեռքով բռնել.
 55. yawesiw ցատում, բարկութուն.
 56. abakwew ծարավ.
 57. attam շնչել, հառաչել.
 58. tatšimow քաշ գալ.
 59. teppwew խորովել.
 60. attikwew անտառ, ծառ կտրել.
 61. kwew թակարդ լարել.
 62. kikkaw ծերութուն.
 63. pakwew տերև, ծաղիկ, թերթ.
 64. skusiwew չոր խոտ.
 65* simow պարել, պառկել, պղղել.
 66. abawew ջրի վրա մի բան.
 67. kkam քանի՞ հոգի են.
 68. yaskwehusuw գավազանով քալիլ.
 69. wokeyimow կարծել, հավատալ.
 70. kitasuw բարկութուն.
 71. uttew քալիլ.
 72. astimow ջրի վրա քամիով գնալ.
 73. askwew գեղորայք.
 74. ppwaw ծխախոտ.

(Lacombe, 82—87)

6. ԱՆԿԱՏԱՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Հայերենի անկատարի կազմութունը մինչև հիմա անբացատրելի է մնացել. ոչ մի կերպով կարելի չի եղել անկատարը մեկնել հնգեվրոպական քերականության տվյալներով: Meillet հալագետը իր «Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique» (2-րդ տպ. Վիեննա, 1936 թ., էջ 126) փորձում է տալ գիտական մեկնությունը, բայց դրական արդյունքի չի հասնում: Հույս ունեմ ստորև հայերենի անկատարը կապել հնգեվրոպական լեզուներից մի քանիսի հետ:

Նախ դիտենք այն հանգամանքը, որ շատ լեզուների մեջ անկատարը սերտ կապ ունի կատարյալի հետ: Այսպես, անգլերենում և գերմաներենում անկատար և կատարյալ բոլորովին նույն են.

I loved	Ich liebte
he loved	du liebtest
we loved	er liebte
you loved	wir liebten
they loved	ihr liebtet
	sie liebten

Սրանք նշանակում են հավասարապես շարունակ էի, սիրեցի՝ և այլն:

Դրեթե նույն է նաև սլավոնական լեզուներում, որոնց մեջ անկատարը կատարյալի հետ կամ բոլորովին նույն է և կամ տարբերվում է միայն մի նախամասնիկով. օրինակ ուսանեցից.

Я	любил	полюбил
Ты	любил	полюбил
Он	любил	полюбил
Мы	любили	полюбили
Вы	любили	полюбили
Они	любили	полюбили

Պարսկերենում անկատարը տարբերվում է կատարյալից մի միայն նրանով, որ ավելացնում է սկզբից می mi մասնիկը. օրինակ՝

خوردم	xōrdam	«կերա»
خوردی	xōrdī	«կերար»
خورد	xōrd	«կերավ»
خوردیم	xōrdīm	«կերանք»
خوردید	xōrdīd	«կերաք»
خوردند	xōrdand	«կերան»
می خوردم	mi xōrdam	«ուտում էի»
می خوردی	mi xōrdī	«ուտում էիր»
می خورد	mi xōrd	«ուտում էր»
می خوردیم	mi xōrdīm	«ուտում էինք»
می خوردید	mi xōrdīd	«ուտում էիք»
می خوردند	mi xōrdand	«ուտում էին»

Նույնիսկ ոչ հետաքրքրական մի լեզու, ինչպես թուրքերենը, անկատարը կազմում է կատարյալի սկզբին ավելացնելով İ ձևովորը. օրինակ՝

sevdim	«սիրեցի»	sever idim	«սիրում էի»
sevdin	«սիրեցիր»	sever idin	«սիրում էիր»
sevdi	«սիրեց»	sever idi	«սիրում էր»
sevdik	«սիրեցինք»	sever idik	«սիրում էինք»
sevdiniz	«սիրեցիք»	sever idiniz	«սիրում էիք»
sevdiler	«սիրեցին»	sever idiler	«սիրում էին»

Անկատարի և կատարյալի այս սերտ նմանությունը բխում է բնականաբար նրանից, որ երկուսն էլ ածցյալ են:

Երբ համեմատում ենք հայերենի անկատարը կատարյալի հետ, տեսնում ենք, որ այստեղ էլ վերջավորությունները մեծադուրյն մասամբ նույն են. այսպես՝

Կատարյալ

Անկատար

բերի	բերէի	խօսէի	աղալի	թողուի
բերեր	բերէիր	խօսէիր	աղալիր	թողուիր
(ե)բեր	բերէր	խօսէր	աղալր	թողուր
բերաք	բերէաք	խօսէաք	աղալաք	թողուաք
բերէք	բերէիք	խօսէիք	աղալիք	թողուիք
բերին	բերէին	խօսէին	աղալին	թողուին

Չորս լծորդության անկատարի վերջավորություններն են ուրեմն ի, իք, ր, աք, իք, ին, որոնցից երեքը (ի, աք, ին) բոլորովին նույն են կատարյալի հետ, երկուսը (իք, իք) տարբեր են միայն ձայնավորով, իսկ մեկը միայն կազմվում է նոր մասնիկով, որ է ք:

Հայերեն անկատարի վերջավորությունը բաղկացած է երեք տարրից. մեկը (ըստ կարգի երրորդը) այն վերջավորությունն է, որ տեսանք և որ նույն է ընդհանրապես կատարյալի հետ. մյուսը (ըստ կարգի երկրորդը) անկատար կազմող իսկական մասնիկ է և (ըստ կարգի առաջինը) բալի բունն է (ե, ե, ա, ու):

Ներկալի կազմությունը բացատրելու ժամանակ տեսանք, որ 4 լծորդությունների ամենից ակներև օրինակը տալիս էր երրորդ լծորդությունը: Այստեղ էլ նույնն է: Երրորդ լծորդության աղայի ձևը կազմված է 1) աղ արմատից, 2) ա բնից, 3) յ մասնիկից, 4) ի վերջավորությունից: Ուրեմն անկատար կազմող իսկական մասնիկն է յ:

Ինչպես որ ներկալի մեջ յ ձայնը միանալով բալի բնի հետ զանազան անճանաչելի խառնուրդներ էր կազմում, նմանապես այստեղ: Չորրորդ լծորդության մեջ (թողուի, թողուիր և այլն) ու-

բնի պատճառով յ ջնջվում է: Ա. և Բ լծորդութիան մեջ բնի Ե ձայնավորի հետ միանալով դառնում է Խ: Ըստ այսմ Ա, Բ լծորդութիան անկատարի նախնական պատկերը հետևյալն է.

*բերելի	*բերելաք	*խօսելի	խօսելաք
*բերելիր	*բերելիք	*խօսելիր	խօսելիք
*բերելր	*բերելին	*խօսելր	*խօսելին

Դ լծորդութիան նախնական պատկերն էլ հետևյալն է՝

*թողուլի	*թողուլաք
*թողուլիր	*թողուլիք
*թողուլր	*թողուլին

Նկատելի է, որ եզակի գ դեմքի մեջ (որի հնագույն ձևն էր *քողուլր և ուր յ ջնջվելով պիտի դառնար *քողուր) զարմանալի կերպով յ մասնիկը պահված է և նրա պահպանման համար ու ձայնավորը տուժելով դարձել է ո:

Միայն Գ լծորդութիւնն է, որ ինչպես ասացինք, սկզբից մինչև վերջը, Թ ձայնավորի չեզոքութիան պատճառով պահում է յ մասնիկը անփոփոխ:

Ի՞նչ է այս յ կիսաձայնի ծագումը:

Ձայնական օրենքների համաձայն հայերենի յ-ն առաջանում է երկու ձայնավորի միջև գտնված հնխ. ւ-ից:

Բայց ի՞նչ է այս ւ-ի ծագումը:

Այս ւ մասնիկը, որ կազմում է անկատարը, ճիշտ նույն է գերմաներենի մեջ անկատար կազմող ւ մասնիկի հետ, որի հետ նույն է անգլերենի ed մասնիկը: Այդ երկուսի օրինակները տրված են վերևում:

Գերմանադեպտները ընդունում են, որ անկատարի և կատարյալի t=ed մասնիկը նույն է անգլերենի և գերմաներենի անցյալ գերբայի t=ed մասնիկի հետ. ինչպես՝ ge-lieb-t, ge-mach-t, ge-sag-t, ask-ed, lov-ed, mak-ed և այլն (տես Victor Henry, Précis de grammaire comparée de l'anglais et de l'allemand, Paris 1893, էջ 297, 320, 378—79):

Այս մասնիկի ծագումը համարվում է „énigmatique“ (տես անդ, էջ 297). հայերենը գալիս է ոչ միայն լուծելու այս „énigme“-ը, այլև հաստատելու, որ այդ ւ մասնիկը հնդեվրոպական ծագում ունի: Այսպիսով իմանում ենք, որ հնդեվրոպական նախալեզվի անկատարի կազմութիան զանազան ձևերի մեջ կար նաև ւ-ով

կազմված մի ձև, որ մինչև այժմ անհայտ էր մնացած և այժմ երևան է դալիս շնորհիվ հայերենի համեմատություն:

Մենք ընդունում ենք, որ անցյալ դերբայի ՚ տասնիկը նույն է անկատարի ՚ մասնիկի հետ և այդ գտնում ենք նաև իրանական խմբի մեջ: Հին պարսկերենում անցյալ դերբայի վերջավորությունն է ta, որ պահլավերենում դառնում է tak և նոր պարսկերենում կրճատվելով դառնում է ta, da (առաջինը խուլ բաղաձայնների մոտ, երկրորդը թրթռուն բաղաձայնների և ձայնավորների մոտ): Սրանց միջոցով կազմվում է հարակատարը, իսկ հարակատարի միացմամբ կազմվում է կատարյալը, որի վրա ավելացնելով մի մասնիկը, ինչպես տեսանք վերը, ստանում ենք անկատարը. օրինակ.

rafta	am	—	գնացել եմ
rafta	i	—	գնացել ես
rafta	ast	—	գնացել է
rafta	im	—	գնացել ենք
rafta	id	—	գնացել եք
rafta	and	—	գնացել են

Դերբայի և օժանդակ բայի միացմամբ հետո կազմվել է կատարյալը, որ հետևյալն է՝

raftam	—	գնացի
rafti	—	գնացիր
raft	—	գնաց
raftim	—	գնացինք
raftid	—	գնացին
raftand	—	գնացին

Այսպիսով պարսկերենը ցույց է տալիս, որ ինչպես անցյալ դերբայը (ta), նույնպես և կատարյալն ու անկատարը միևնույն ծագումն ունին անգլերենի և գերմաներենի համապատասխան ձևերի հետ:

Վերջացնելու համար մեր քննությունը, պետք է ասենք, թե յալ տասնիկը նույն է հնի. ՚ տասնիկի հետ, որ կցվելով արմատի ստորին աստիճանի ձայնդարձին և իր վրա առնելով շեշտը՝ տալիս է.

1) Շատ բազմաթիվ ածականներ, ինչպես հնի. $k^1lu-t\acute{o}-s >$ սանս. $\text{cru-t}\acute{a}-s$, զնգ. $\text{sr}\acute{u}-l\acute{o}$ «լսված», հուն. $\chi\lambda\upsilon\sigma\acute{o}\varsigma$, լատ. in-clutus «հռչակավոր» = հայերեն լու(լ) «լսված»:

2) Որևէ բան կրող՝ ունեցող, ինչպես լատիներեն bar-bā-tus, հսլ. brada-tū, ռուս. богатый, богатый, լիտ. barzdō-ta-s, բոլորն էլ «միրուսավոր»:

3) Գոյականներ՝ օ ձայնդարձով. ինչ. հուն. φόρ-το-ς «բեռ», հսլ. živo-tū=լիտ. gyva-tā «կյանք», լտ. vi-ta, banitās, facultās, facultās, հսլ. dobrota «բարութիւն», rabota «ծառայութիւն»:

Մրանց կարգից է նաև մարդ<հնլս. m̄-to (mer «մեռանիւ» արմատից), սանս. m̄tās.

Մասնիկը ստանում է նաև eto, oto և do ձևերը. վերջինիս համար օրինակ են՝ հսլ. tvrū-dū «ամուր, պինդ», լտ. calidus «տաք», horridus «կոշտ» և այլն (տես Meillet, Introduction, 7-րդ սույ., Paris, 1934, 268):

Մնում է ասել, որ նույն մասնիկը գտնում ենք նաև լատիներենի մեջ -lus, -ta, -tum ձևերով, որ մի կողմից կազմում է participium perfecti passivi և մյուս կողմից ածականներ, ինչպես scriptus, amatus, laudatus և այլն: Նույնը շարունակվում է արդի իտալերենում to, ta ձևով (scritto, scritta, amato, amata) և իսպաներենում do, da ձևով (andado, venido, andada, venida «քալած», եկած»):

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Հ Ե Ձ Ո Ւ Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ

- Արխագեհեն — 203, 251, 455
 Ալար — 457
 Ալրաներեն — 121, 422
 Ալեուտերեն — 156
 Ալթայական լեզուներ — 156, 488
 Ալթայերեն — 429
 Անլոն — 121
 Ահոմ — 146
 Ամերիկյան (Հնդկացիական) լեզուներ — 448, 449, 502—504
 Այմարա — 421, 520
 Այնու — 448—449
 Անգլերեն — 52—53, 74—75, 93, 95—96, 100, 116, 121, 123, 125—126, 129, 149—150, 177, 224, 280, 424, 454, 499, 524—525, 527
 Աննամերեն — 153—154, 420
 Ասորերեն — 488
 Ասուրերեն — 513—516
 Ավարակալ — 507—508
 Ավարերեն — 419
 Ավստրալիական լեզուներ — 433
 Արաբերեն — 125, 127—128, 155, 251, 357, 424, 431, 485, 489—491, 497—498, 512—513
 Արավակերեն — 431, 499—501
 Արիական լեզուներ — 227—228, 509
 Արչիներեն — 156
 Աուկա — 351
 Աֆար — 257, 422
 Աֆղաներեն — 144—145, 252
 Աֆրիկյան լեզուներ — 502—504
 Բանտու լեզուներ — 327
 Բասկերեն — 176—177, 199—201
 Բառա — 507
 Բարա — 255
 Բարեա — 123
 Բարի — 171
 Բացքերեն — 257
 Բեդաուս — 125
 Բելուզերեն — 53—54, 254
 Բենգալ — 501—502
 Բիտոյա կամ տուկանո — 420
 Բերբերական լեզուներ — 123, 126, 423
 Բիրմաներեն — 46—47, 252—253, 422, 518
 Բոդո — 506—507
 Բոնգալ — 452
 Բոնոակ-իդոնո — 51, 252, 350, 442
 Բորն — 433
 Բրահուի — 353
 Բուգոտու — 432
 Բուդուլսերեն — 358
 Բուլղարերեն — 123
 Բույմեներեն — 44
 Բուրյաքերեն
 Դալիբի — 453
 Դալա — 125—126, 352
 Դանգ — 122
 Դերմանական լեզուներ — 202, 224, 227—228
 Դերմաներեն — 52—53, 74, 119, 121, 129, 159, 224, 251, 280, 356, 360, 424, 433, 454, 524—525, 527
 Դիլգիտի շինա — 254—255
 Դնատ — 252
 Դուլա — 177
 Դոքերեն — 119, 121, 123, 126—127
 Դուրաբաթի — 254, 335

- Դակոտա — 448, 506, 518
 Դանիերեն — 121, 123—124, 224
 Դիերի — 204—205
 Դրավիդյան լեզուներ — 157, 455

 Եբրայեցիներ — 513
 Եվրոպական լեզուներ — 51—52, 72, 74, 226, 228, 355, 410, 424

 Չինդերեն — 528

 Էնգլանդ — 359, 436
 Էվե — 177, 504
 Էրի — 520—524

 Թարասարան — 358
 Թարաբական լեզուներ *տե՛ս* քուրդական լեզուներ
 Թարարերեն — 156, 158, 488
 Թարերեն — 161—162, 186
 Թամիլերեն — 157, 455
 Թախարերեն — 279, 360
 Թուրքական լեզուներ — 360
 Թուրքերեն — 43, 47, 53, 72, 75, 95—97, 107—108, 116—117, 138, 155, 159—160, 162, 176, 216, 226, 236, 242—243, 245—247, 250—251, 256—258, 286, 303, 335, 356—357, 361, 426, 429—430, 438, 453, 457, 459, 484—498, 512, 516, 525—526

 Իաի — 125, 359
 Ինգուշերեն — 257, 358
 Իդյանդերեն — 258
 Իսպաներեն — 97, 116, 128, 224, 529
 Իտալերեն — 43, 120—121, 129, 224, 424, 529
 Իրանական լեզուներ — 528

 Էարկ — 131
 Լազերեն — 121, 175, 216, 244, 252, 256, 351, 358, 420
 Լասոերեն — 50—51
 Լատիներեն — 120—121, 224, 226—228, 258, 279, 355, 359—361, 424, 434, 528—529

 Լատիշերեն — 53
 Լեզգիերեն — 354
 Լեքսերեն *տե՛ս* լատիշերեն
 Լեներեն — 161, 227, 499
 Լեպխա *տե՛ս* ոռնգ
 Լիտվաներեն — 53, 529
 Լուեյորո — 171

 Խակասերեն — 360
 Խասու — 352, 432

 Կարարգիներեն — 435, 457
 Կարիլերեն — 356, 421
 Կազակերեն *տե՛ս* կիրգիզերեն
 Կամրո — 253
 Կամիլարոյ — 154
 Կամչադալ — 122
 Կանավարի — 154
 Կարաիբերեն — 501
 Կարիի — 162
 Կարոլինյան — 129—130
 Կարրիեր — 434—435, 455, 516
 Կենյան — 46, 351
 Կեչուա *տե՛ս* ոռնա
 Կիկամի — 45
 Կինգա — 352
 Կինյամվեզի — 122
 Կիպես — 162
 Կիրգիզերեն — 47, 53, 429—430
 Կյուրիներեն — 358
 Կոնկ — 356
 Կրի — 350, 518—519
 Կունամա — 421—422

 Հավաի — 250—252
 Հարար — 354
 Հաունա — 124—126, 161, 454
 Հինդուստանի — 50, 431
 Հին սլավոներեն — 123, 227, 258, 360—361, 529
 Հյուսկիլի — 358
 Հնդկվրոպական ճախալեզու — 53, 120, 223, 358, 357, 359, 424, 527—529
 Հնդկվրոպական լեզուներ — 119, 433—434, 457, 524, 527

- Հունարեն — 53, 122, 127, 129, 161,
 221, 227, 244—245, 258, 279, 355,
 357, 359, 488—489, 528—529
 Հունգարերեն — 119, 126
 Հույա — 504

 Դպտիերեն — 253—254

 Ժապոներեն — 44, 154, 202, 252, 258,
 349

 Մալգաշերեն — 352
 Մամբիլա — 123
 Մայա — 420, 435
 Մինիանկա — 421
 Միվոկ — 424
 Միխ — 252, 257
 Մոնգոլերեն — 41, 154—155, 162, 252,
 457
 Մոռա — 442
 Մորդվիներեն — 350, 437, 455
 Մվալի — 123
 Մունդարի — 45
 Մուսուկ — 131

 Յակուտերեն — 49
 Յաունդե — 123
 Յաֆա — 155
 Յոկուց — 449
 Յուկի — 155, 424
 Յուրսկարե — 436

 Նագա — 421
 Նանուատլ — 435
 Նգարիձա — 124
 Նենեցերեն — 355
 Նեպալի — 509—510
 Նձիմա — 350—351
 Նոր հունարեն տե՛ս հունարեն
 Նոր պարսկերեն տե՛ս պարսկերեն
 Նուրիերեն — 45, 354, 451—452, 502

 Շինա — 130
 Շոռ — 97, 360, 437
 Շվեդերեն — 52, 224

 Չալարալերեն — 429
 Չեխերեն — 53, 126, 410
 Չեչեներեն — 256—257, 355, 358
 Չերեմիսերեն — 45—46
 Չիբչա — 356, 421
 Չիլուրա — 431
 Չիկիաա — 432—433, 502—504
 Չինարեն — 121, 419—420, 429
 Չինուկ — 204
 Չիչևա — 128, 156, 204, 279
 Չուվաշերեն — 49, 156, 433, 453, 488
 Չուտիյա — 353
 Չուրչիերեն — 508—509

 Պալի — 359
 Պահլավերեն — 121, 528
 Պայեյտ — 449—451
 Պարսկերեն — 50, 53, 121—122, 144—
 145, 148, 156, 161—162, 175, 177,
 186, 226—227, 237, 257, 359—360,
 442, 490, 497, 518, 525, 528
 Պոմո — 451
 Պորտուգալերեն — 120—121, 203
 Պրովանսալ — 121

 Զավայերեն — 155, 431, 454
 Զիզգի — 359

 Ռաջասրանի — 354—355
 Ռեռոռոման — 124
 Ռոնգ — 253, 422
 Ռոմանական լեզուներ — 227—228
 Ռուկույեն — 453
 Ռումիներեն — 157, 210, 224, 499
 Ռունա սիմի կամ կեչուա — 353, 507
 Ռուսերեն — 72, 123—124, 126, 157, 160
 — 161, 202—203, 227, 258, 355, 358,
 410, 430, 457, 483—484, 489, 498—
 499, 525, 529

 Սալիեան — 449
 Սանո — 256
 Սամոա — 126
 Սանտալի — 255—256, 431—432
 Սանսկրիտ — 53, 127, 249, 258, 358, 361,
 528

- Մարտ— 351—352, 423—424
Սեկուլացիաներ— 355
Սեմական լեզուներ— 119
Սեռուտո— 124
Սերբերեն— 123, 227
Սիկկիմ-Քնուաիա— 422
Սինդհի— 254
Սիննալի— 129, 360
Սլավ (ոճ)ական լեզուներ— 202, 227—
228, 525
Սոգդերեն— 122
Սվանիլի— 349—350
Սուրաիարա— 125—126
Սուկումա— 437
Սումերերեն— 251, 352
- Վայու— 253
Վալադո (Վազզո)— 123, 255, 352
Վելլ— 119—120
Վերջիկերեն— 435
Վիտանդուրի— 508
Վոլոֆ— 437, 452
Վոսյակերեն— 454
Վրացերեն— 257, 351
- Տանիթի— 252
Տանկերեն տե՛ս բուրբերեն
Տամաշիկ— 421
Տարասի— 437, 504—505
Տելուգու— 254, 351
Տենսա— 170—171, 252, 519—520
Տիբեթերեն— 255, 442—443, 436
- Տիլամուկ— 422
Տուկանա տե՛ս Քետոյա
Տուպի— 506
- Ցիգաներեն (ռուսական)— 124
Տվա— 353
- Ուրիխերեն— 254, 354, 452
Ուգրո-ֆիննական լեզուներ— 455
Ուզբեկերեն— 47—49, 128—129, 176
Ուկրաիներեն— 123—124
- Փուլ— 350
- Քալաշա տե՛ս ֆաֆիրի
Քամաի— 422
Քաշմիրի— 43, 171, 255, 422
Քաֆիրի— 106—107
Քրդերեն— 313
- Օյրուսերեն— 49
Օճո շիլկեամ— 130—131
Օճու— 437
Օսսերեն— 203
- Ֆրեներեն— 119—121, 155
Ֆիլի— 250
Ֆրանսերեն— 42—43, 52—53, 72, 74,
93, 117, 120—121, 129, 159, 162, 222,
224, 231, 280, 424, 433, 453—454,
483—484, 489
Ֆուտումա— 130

ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՈՒ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ՑՈՆԿ

- Ագուլիո— 61, 64—65, 68, 91, 114,
137—138, 169, 178, 188—189, 194—
196, 201—202, 210, 220—221, 228—
229, 232—235, 238—239, 248, 283—
284, 305—306, 331—332, 369—372,
425—426, 442
- Ախալքալաք— 63, 491
- Ակն— 67, 78—79, 111, 146, 151, 213
- Ամասիա— 98—99
- Առտիալ— 84, 97, 109, 165, 297—299,
305, 339—340, 391—392, 446
- Ասլանբեգ— 98—99, 111, 118, 140, 151,
213, 491
- Ատորախան— 60, 65, 178, 189, 192,
196, 209
- Ատափազար— 98—99
- Արաբկիր— 83, 98—99, 107, 213, 491
- Արդվին— 87—88, 173, 178, 183, 189
- Արտաշատ— 194
- Բարբերդ— 76, 97, 117
- Դերոսիմ— 213
- Եվդոսիա— 64, 66, 76, 98, 140, 144,
426, 491
- Երևան— 33—34, 59—60, 64, 67, 87—
89, 106, 114, 134, 173, 178, 189, 191,
209—210, 220, 225, 406, 458, 490—
492
- Երզնկա— 76, 213
- Զիլբուն (տե՛ս և Կիլիկիա)— 79—83,
145—146, 167—168, 213, 303
- Զվյուռնիա— 108, 213
- էֆեհրե— 234—235
- Բավրիզ— 72, 201, 210—211, 458
- Բրիլիսի— 60, 65, 87—88, 106, 133—
134, 178, 187, 189, 192, 209—210,
238
- Լենանայ— 77—78, 144, 298, 305, 339
—340, 489
- Խարբերդ— 76, 97, 146, 213, 407
- Խոյ— 62, 67, 178, 183—185, 201—202,
211
- Խոսրոշուր— 99, 104—105
- Կարին— 63, 66, 76, 82—84, 97, 104,
106, 108, 110—111, 139—140, 213,
403—406
- Կարնեան— 220, 228, 238
- Կեոարիա— 82—83, 105—106, 114, 119,
142—143, 158—159, 164, 210, 363,
407—408
- Կիլիկիա— 62, 102—104, 150—151, 243
—247, 301—305, 241—242, 395—401,
428, 441, 444, 495—496
- Կյուրին— 79, 491
- Հանին— 144, 151
- Համրեն— 63, 78, 82, 84, 97, 99—100,
109—110, 117—118, 129, 140—141,
147, 164—165, 212, 225, 294—297,
305, 338—339, 388—391, 426—429,
440—441, 495
- Հունգարամայ— 78, 144, 213—214, 220,
228, 299, 392, 489, 499
- Ղազախ— 135, 146, 194, 209
- Ղարաբաղ— 60, 64—68, 88, 134—135,
178, 184—185, 187, 189, 192, 210,

- 221, 234, 236—238, 247—248, 287,
332—358, 406
- Ղարազաղ— 210
- Ղամարլու *տե՛ս* Արտաշատ
- Ղրիմ— 76, 97, 140, 157—159, 164, 213,
243, 245, 458, 497
- Ճանիկ— 388—391, 429
- Մալա— 388—391
- Մալարիա— 76, 86, 97—99, 107, 117—
118
- Մարաղա— 61—62, 65, 68, 90—91, 114
—115, 138—139, 169—170, 178, 183
—184, 192—196, 201—202, 211—212,
221, 228—229, 231, 248, 284—287,
305—306, 330—331, 372—374, 426,
491—493
- Մարսվան— 99, 491
- Մարաշ— 76, 78, 97, 142, 147, 213
- Մեղրի— 194, 196, 220—222, 228, 237—
238
- Մուշ— 76, 84, 106, 139—140, 164, 170,
182—183, 211, 306, 491
- Նիկոմիդիա— 108
- Նոր Բայազետ— 210—211, 406—407
- Նոր Նախիչևան— 63—67, 72, 76, 85—
86, 111, 140, 142, 158—159, 169—
170, 213—214, 221, 228—229,
243—247, 292—294, 305, 336—338,
376—388, 428, 458—459, 492—493,
497—499
- Նոր Զուղա— 61, 64—66, 68, 88—90,
114, 135—137, 147—148, 168, 173,
178—182, 185—187, 191, 209, 220,
228—229, 232—235, 248, 282—283,
305—306, 311, 329—330, 367—369,
426, 491
- Շամախի— 60, 64—66, 178, 187—188,
192, 210, 287
- Շապին-Գարանիսար— 97
- Ոզմի— 62, 76, 82, 111, 146, 150, 212—
213, 234
- Չալր— 378
- Չարսանեաֆ— 213, 491
- Չոլխ— 33—34, 64—67, 72, 76, 82—
84, 98, 109, 118, 140, 145, 151—152,
162—164, 168—170, 210, 213, 220—
221, 225, 228—229, 235, 242—247,
287—292, 305, 308, 310, 332—336,
361, 374—376, 426, 427—428, 443,
457—459, 489—492, 497—498, 517
- Ռսաոսրո— 76, 92—98, 108, 142, 211,
213, 426
- Ռումինեաֆյ— 489
- Սալմաստ— 178, 184—185, 194, 201—
202
- Սեբաստիա— 83, 98—99, 118, 140, 144,
407
- Սվեդիա— 62, 76—77, 82, 100—102,
111—112, 118—119, 145, 150, 166—
167, 245, 247, 304—305, 342—344,
401—403, 428, 496—498
- Սուշավա— 63, 72—78, 97, 143—144,
213—214, 220, 220, 228, 299, 339
- Վան— 62, 76, 82, 84, 106, 109, 139,
165—166, 212, 234, 299—301, 305,
340—341, 392—395, 439—440, 444—
445, 493—495
- Տարենտե— 82
- Տիաաին— 68
- Տիգրանակերտ— 76, 82, 84—85, 146—
147, 182—183
- Տրապիզոն— 63, 78, 82, 84, 97—99,
111, 117, 140, 212, 407, 427
- Տփղիս *տե՛ս* Քրիլիսի
- Սղեա— 137—138, 188—189, 195
- Ուրմիա— 91, 114—115, 138—139, 183
—185, 194—196, 211, 234
- Քղի— 213, 220
- Օրսու— 144
- Յենեսե *տե՛ս* Կեսարիա

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա. Լեզուներ

(Քառասկզբում՝ հ=հին, մ=միջին, ն=նոր)

Արխագ.— արխագերեն
ալբ(ան).— ալբաներեն
ալեուտ.— ալեուտերեն
ալթայ.— ալթայերեն, ալթայական
անգլ.— անգլերեն
անհամ.— անհամերեն
աս(որ).— ասորերեն
ասուր.— ասուրերեն
ավար.— ավարերեն
արար.— արարերեն
արչին.— արչիներեն
աֆղան.— աֆղաներեն
բասկ.— բասկերեն
բայ.— բացրևերեն
բելուչ.— բելուչերեն
բերբեր.— բերբերերեն
բիրմ(ան).— բիրմաներեն
բուդուխ.— բուդուխերեն
բուլղ(ար).— բուլղարերեն
բուլղ(են).— բուլղաներեն
բուրյաթ.— բուրյաթերեն
դերմ.— գերմաներեն
գոթ.— գոթերեն
դան.— դաներեն
դրավիդ.— դրավիդյան
երբ.— երբայցերեն
նվր.— նվրոպական
ղնգ.— գենգերեն
թարաս.— թարասարան
թաթ.— թաթերեն
թթր.— թաթարերեն, թաթարական

թրբ.— թուրքերեն
ինգուչ.— ինգուչերեն
իռլ.— իռլանդերեն
իսպ.— իսպաներեն
իտ(ալ).— իտալերեն
իրան.— իրանական
լազ.— լազերեն
լատ.— լատիներեն
լիզգ.— լեզգիերեն
լեթթ.— լեթթերեն
լեհ.— լեհերեն
լեթ.— }
լեա(վան).— } լեռվաներեն
լտ. տե՛ս լատ.
կարարգ(ին).— կարարգիներեն
կարիլ.— կարիլերեն
կարաիբ.— կարաիբերեն
կիրգիզ.— կիրգիզերեն
հըզ.— հին բարձր գերմաներեն
հինդուստ.— հինդուստանի
հիռլ.— հին իռլանդերեն
հյ.— հույերեն
հն.— հունարեն
հնդ.— հնդկերեն
հնխ.— հնդեվրոպական նախալեզու
հոմեր.— հոմերյան հունարեն
հալ.— հին սլավոններեն
հունգ(ար).— հունգարերեն
ճապ(ոն).— ճապոներեն
մալգաշ.— մալգաշերեն

մբգ.— միջին բարձր գերմաներեն

միջ. հյ. } — միջին հայերեն
մհյ.

մոնղոլ.— մոնղոլերեն

մորդ(վին).— մորդվիներեն

յակուա.— յակուտերեն

նենեց.— նենեցերեն

շվ(եդ).— շվեդերեն

շխ.— շխերեն

չեչ(են).— չեչեներեն

չերմիս.— չերմիսերեն

չերք(եղ).— չերքեզերեն

չին.— չինարեն

չովաշ.— չովաշերեն

չուբչի.— չուբչիերեն

պահլ. } — պահլավերեն
պհլ.

պորտ.— պորտուգալերեն

պրով.— պրովանսալ

պրսկ.— պրսկերեն

չավայ.— չավայերեն

ռ., ռոս.— ռուսերեն

ռոման.— ռոմանական

ռումին.— ռումիներեն

ռոս, տե'ս ռ.

սանս., սնս.— սանսկրիտ

սեմ.— սեմական

սերբ.— սերբերեն

սլ.— սլավոներեն, սլավոնական

սոգդ.— սոգդերեն

սումեր.— սումերերեն

վերշ.— վերջիկերեն

վր., վրաց.— վրացերեն

տճկ.— տաճկերեն

ուրիս.— ուրիսերեն

ուզբ(եկ).— ուզբեկերեն

ուզբո-ֆինն.— ուզբո-ֆիննական

ուկր.— ուկրաիներեն

քրդ.— քրդերեն

օս(ս).— օսսերեն

ֆինն.— ֆիններեն

ֆր., ֆրանս — ֆրանսերեն

Բ. ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՐՔԱՌՆԵՐ, ԵՆՔԱԲԱՐՔԱՌՆԵՐ, ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐ

Ադլ.— Ագուլիս

Առա.— Առաիալ

Ասլ.— Ասլանրեզ

Ասար.— Աստորախան

Ատափ.— Ատափազար

Արդ.— Արդվին

Եվդ.— Եվդոկիա

Եր(և).— Երևան

Զթ.— Զեյթուն

Քավր.— Քավրիզ

Քիֆլ., Քբլ.— Քբիլիսի

Լհ., Լեհ.— Լեհահայ

Խրբ.— Խարբերդ

Կես., Կս.— Կեսարիա

Կիլ.— Կիլիկիա

Կր.— Կարին

Կրճ.— Կարճևան

Հճ.— Հաճին

Հմշ.— Համշեն

Հնգ.— Հունդարահայ

Հնդ.— Հնդկահայ

Ղր.— Ղրիմ

Ղբբ.— Ղարաբաղ

Ղրդ.— Ղարադաղ

Ճ.— Ճանիկ

Մ.— Մալա

Մլթ.— Մալաթիա

Մղ., Մղր.— Մեղրի

Մշ.— Մուշ

Մրդ.— Մարաղա

Մրշ.— Մարաշ

Մրս.— Մարսվան

Ննխ.— Նոր Նախիջևան

Նշ.— Նոր Զուղա

Շմ., Շմխ.— Շամախի

Ո., Ոզմ.— Ոզմի

Որմ.— Ուրմիա

Չլ.— Չալթր

Պ., Պլ.— Պոլիս

Ջ., Ջղ.— Ջուղա

Ռ.— Ռոտոսթո

Սեք.— Սերաստիա

Սլ.— Սուչավա

Սվեդ.— Սվեդիա

Վն.— Վան

Տիգ.— Տիգրանակերա

Տր.— Տրապիզոն

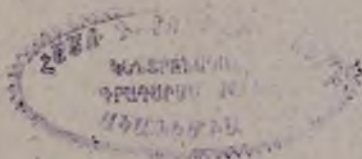
Յղ.— Յղնա

ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ

Գլուխ Է. Խոնարհումը աշխարհաբարի մեջ	5—43
1. Աշխարհաբարի խոնարհման ընդհանուր նկարագիրը	5
2. Աշխարհաբարի խոնարհման ծագումն ու զարգացումը	13
3. Անկանոն և սպիտակավոր բայերը աշխարհաբարում	21
ա. Ջարտուղի բայեր	21
բ. Անկանոն բայեր	28
գ. Անկանոն բայերի ծագումը	32
դ. Պակասավոր բայեր	36
ե. Անդեմ բայեր	41
Գլուխ Ը. Էական կամ օժանդակ բայ	44—73
Գլուխ Թ. Բարդ և բաղադրյալ ժամանակներ	74—240
1. Բարդ ժամանակներ	75
ա. Սահմանական ներկա	75
բ. Սահմանական ներկայի շարունակականը	95
գ. Սահմանականի անցյալ անկատարը	109
դ. Սահմանականի անցյալ անկատարի շարունակականը	116
ե. Ապառնի	119
զ. Անցյալ ապառնի	150
է. Հրամայական	163
ը. Հրամայական ժամանակ	170
թ. Բարդ հրամայականի անցյալ	171
2. Բաղադրյալ ժամանակներ	173
ա. Սահմանական ներկա	173
բ. Սահմանական անցյալ անկատար	180
գ. Բաղադրյալ անցյալ կատարյալ	201
դ. Բաղադրյալ անցյալ (հարակատար, գերակատար և հարակիր ձևեր)	202
ե. Բաղադրյալ ապառնի և հարակիր ձևեր	220
Գլուխ Ժ. Թեական և պատմողական եղանակներ	241—246
1. Թեական եղանակ	241

2. Պատմողական եղանակ	245
Քրույս ժԱ. Բայերի դանազան տեսակներ	249—510
1. Ածանցյալ բայեր	249
2. Անցողական բայ	251
3. Կրավորական բայ	313
4. Բացասական բայ	349
5. Հարցական բայ	419
6. Սաստկական բայ	430
7. Հաճախական բայ	434
8. Կրկնավոր բայեր	442
9. Միավորական և բազմավորական բայեր	446
10. Անվանական բայ	452
11. Հաստատական բայ	457
12. Բնաձայն բայեր	459
13. Օտար (փոխառյալ) բայեր	488
14. Անսովոր ածանցյալ բայեր	499
15. Հարզական խոնարհում	509
Հավելված	511—529
1. Սղում և ամփոփում խոնարհման մեջ	511
2. Բայական ձևերի վիճակադրությունը	512
3. Բարդ բայի խոնարհում	517
4. Լծորդություն	518
5. Բայերի նախամասնիկների ցանկ	519
6. Անկատարբ հայերենում	524
Ցանկեր	531—543
1. Լեզուների ցանկ	533
2. Հայերեն բարբառների ու խոսվածքների ցանկ	537
3. Համառոտագրությունների ցանկ	539
4. Նյութերի ցանկ	542

ՀՐԱՉՑԱ ՀԱԿՈՐԻ ԱՃԱՌՅԱՆ
ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՅ ԼԵՂՎԻ

Հ Ա Տ Ո Ր Ի Վ
Բ Գ Ի Ր Ք

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Հ. ՇԱՂԳՈՄՅԱՆ
Նկարչական ձեռագրումը՝ Կ. Թ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Ա. ԱԶԻԶՐԵԿՅԱՆ
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Հ. ԱԼԱՆՅԱՆ

ՎՅ 01100   Հրատ. Ֆ 1861   Գատվեր 14   Խ:Խ 625   Տիրած 3000

Հանձնված է արտադրության 11/1 1961 թ., ստորագրված է տպատր. 15/ՄԼ
1961 թ., ապագրական 34 մամուլ, հրատ. 26,75 մամուլ, թուղթ 60×92¹/₁₆՝
Գինը կազմով 1 ու. 80 կ.

Հայկական ՍՍՏ Գիտությունների տկայեմիայի Հրատարակչության տպարան,
Երևան, Բարեկամության 24

111
01925

